

Međunarodni tematski zbornik
PRIMENJENA ISTRAŽIVANJA

International thematic proceedings
APPLIED RESEARCHES

Međunarodni tematski zbornik
PRIMENJENA ISTRAŽIVANJA

Izdavač

Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić

Suizdavači

**Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka, Beograd
Univerzitet „MB“ Beograd**

Za izdavača

**Prof. dr Dragan Tančić, direktor
Akademik, prof. dr Neđo Danilović, predsednik
Prof. dr Milija Bogavac, osnivač i vlasnik**

Uredili i priredili

**Akademik, prof. dr Neđo Danilović
Univerzitet „MB“ Beograd**

**Prof. dr Dragan Tančić
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić**

Recenzenti

**Akademik prof. dr Dževad Termiz
Univezitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, Bosna i Hercegovina**

Prof. dr Ivan Radosavljević
Podpredsednik Nacionalnog saveta za visoko obrazovanje, Beogradu, Republika Srbija

Prof. dr Aleksandar Halmi
Sveučilište u Zadru, Odjel za turizam i komunikacijske znanosti, Zadar, Republika Hrvatska

Lektura i korektura

Jelena Vojinović Kostić

Tehnička priprema i grafičko oblikovanje teksta

Miodrag Panić

Štampa

GID „Pi-press“, Pirot

Tiraž

150

ISBN 978-86-89025-57-6

Objavljivaljnje ovog Zbornika pomogli su finansijski i organizaciono Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za Srpsku kulturu iz Prištine – Leposavić.

International thematic proceedings
APPLIED RESEARCHES

Publisher

Institut for Serbian Culture Pristina – Leposavic

Co-publisher

**International Association of Social Science Methodologists, Belgrade
University "MB" Belgrade**

For the publisher

Academician Professor Nedjo Danilovic, PhD, president

Professor Dragan Tancic, PhD, director

Professor Milija Bogavac, PhD, founder and owner

Edited and prepared by

Academician, Professor Nedjo Danilovic, PhD

University "MB" Belgrade

Professor Dragan Tancic, PhD

Institute for Serbian Culture in Pristina – Leposavic

Reviewers

Academician professor Dževad Termiz, PhD

University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences, Sarajevo, Bosnia and Hercegovina

Professor Ivan Radosavljevic, PhD

Vice President of the National Council for Higher Education, Belgrade, Republic of Serbia

Professor Alexander Halmi, PhD

University of Zadar, Department for Tourism and Communication Sciences, Zadar, Croatia

Proofreading

Jelena Vojinović Kostić

Technical preparation and graphic design of the text

Miodrag Panić

The press

GID „Pi-press“, Pirot

Circulation

150

ISBN 978-86-89025-57-6

The publication of this proceedings was helped financially and organizationally by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of The Serbia, Institute for Serbian Culture from Pristina - Leposavic.



ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE PRISHTINA – LEPOSAVIC



Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić
The Institute for Serbian Culture Pristina – Leposavić

Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka, Beograd
International Association of Methodologists of Social Sciences, Belgrade

Univerzitet „MB“ Beograd
University “MB” Belgrade

Međunarodni tematski zbornik
PRIMENJENA ISTRAŽIVANJA

International thematic proceedings
APPLIED RESEARCHES

Leposavić
2021.

*Uspomena na profesora dr Ivana Radosavljevića (1950–2020),
osnivača i prvog predsednika Međunarodnog udruženja
metodologa društvenih nauka*

*Memories of Professor Ivan Radosavljević, PhD (1950–2020),
founder and first president of the International Association
methodologist of social sciences*

SADRŽAJ

PREDGOVOR	17
UVOD	25
Academik prof. dr Neđo S. Danilović Prof. dr Milija Bogavac Prof. dr Dragan Tančić, naučni saradnik Uvodno pregledno predavanje: ANALIZA GLOBALNOG STANJA NA POLJU ISTRAŽIVANJA I RAZVOJA SA OSVRTOM NA PRIMENJENO ISTRAŽIVANJE	29
Academik prof. dr Dževad Termiz Academik prof. dr Nedeljko Stanković Academik prof. dr Wolfgang Rohrbach METODOLOŠKI PROBLEMI NAUČNO-TEORIJSKOG ISTRAŽIVANJA	47
Prof. dr Aleksandar Halmi AKCIJSKA ISTRAŽIVANJA KVALITETA ŽIVOTA OSOBA S RAZLIČITIM DUŠEVNIM POREMEĆAJIMA U REPUBLICI HRVATSKOJ – REZULTATI LONGITUDINALNOG ISTRAŽIVANJA ...	59
Проф. др. Владимир Солтанович Джатиев УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ: МЕТОДОЛОГИЯ, ЗАКОН, ПРАКТИКА	73
Prof. dr Milosav Milosavljević PREDNOSTI I OGRANIČENJA AKCIONIH ISTRAŽIVANJA	87
Prof. dr Venelin Terziev Prof. dr Margarita Bogdanova NOVI POSLOVNI MODEL UNIVERZITETA	99
Prof. dr Siniša Zarić Doc. dr Rosana Pikolo ULOGA I ZNAČAJ PSIHOLOGIJE I SOCIOLOGIJE U EKONOMIJI: BEHAVIORALNE EKONOMIJE	111

- Prof. dr Milan I. Miljević
OTVORENA TEORIJSKO-METODOLOŠKA PITANJA
U ISTRAŽIVANJU SOCIJABILITETA 123
- Prof. dr Marko P. Atlagić
MA Filip M. Obradović, istraživač saradnik
MA Petar D. Tančić
KOMPARATIVNI REZULTATI ANALIZE I SINTEZE
HERALDIČKIH IZVORA O GRBU REPUBLIKE HRVATSKE 139
- Dr Srđan Slović, naučni savetnik
Prof. dr Dejan Mihailović
OSOBNOST ISTRAŽIVANJA U NAUCI
O MEĐUNARODNIM ODNOSIMA:
ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKI PRISTUP 157
- Prof. dr Miodrag Gordić
Docent dr Ivan Petrović
MA Jovan Gordić
MODELOVANJE IZBORA BORBENOG HELIKOPTERA
PRIMENOM METODA VIŠEKRITERIJUMSKOG ODLUČIVANJA 173
- Prof. dr Srđan M. Milašinović
Asistent Sanela D. Andrić, MA
PROBLEM ISTRAŽIVANJA U DRUŠTVENIM NAUKAMA:
KVANTITET NA UŠTRB KVALITETA I MESTO
METODOLOGIJE U KONCIPIRANJU ISTRAŽIVANJA 187
- Др Ивана Ивановић, виш соработник за истражување
ОПШТЕСТВЕН ФЕНОМЕН – КОРУПЦИЈА 197
- Docent dr Srđan Starčević
Prof. dr Srđan Blagojević
ZNAČAJ PRIMENE SOCIOLOŠKOG METODA
U PRIMENJENIM ISTRAŽIVANJIMA 209
- Docent dr Dragan Pamučar
Docent dr Vesko Lukovac
VIŠEKRITERIJUMSKA OPTIMIZACIJA LOGISTIČKIH
PROCESA PRIMENOM FUCOM-SWOT MODELA 219
- Prof. emeritus dr Momčilo Sakan
ISKUSTVA IZ PROJEKTOVANJA PRIMENJENIH
ISTRAŽIVANJA 229

Dr Ana Stišović Milovanović, naučni saradnik APLIKATIVNO ISTRAŽIVANJE KNJIŽEVNOG FENOMENA (na primeru prosvetiteljskih ideja u srpskoj književnosti)	249
Prof. dr Vlado Radić Asistent doktorand MA Nikola Radić ZNAČAJ PRIMENJENIH ISTRAŽIVANJA NOVIH TEHNOLOGIJA I KONCEPTA INDUSTRIJA 4.0	259
Docent dr Milivoje Pajović PRACENJE NAUČNIH I DRUŠTVENIH EFEKATA ISTRAŽIVANJA PRIMENOM METODE ANALIZE SADRŽAJA DOKUMENATA	279
Dr Ermin H. Kuka Prof. dr Emir Tahirović PRIMJENJENA ISTRAŽIVANJA U ANALIZI JAVNIH POLITIKA	291
Docent dr Vesko Lukovac Docent dr Nenad Teodorović Docent dr Dragan Pamučar PRISTUP OCENI ORGANIZOVANOSTI POSLOVA U OKVIRU PROCESA TRANSPORTA LAKOKVARLJIVE ROBE PRIMENOM METODE PROCESNIH FUNKCIJA	309
MA Slaviša N. Arsić Prof. dr Mitar Kovač ZNAČAJ APLIKATIVNIH ISTRAŽIVANJA U RAZVOJU KONCEPTA PREHRAMBENOG SUVERENITETA DRŽAVE	319
Dipl. psiholog Jelena Petrović PROBLEMI PRIMIJENJENIH ISTRAŽIVANJA U PSIHOLOGIJI SPORTA	327
MA Bojan Kuzmanović Docent dr Miroslav Terzić ZNAČAJ PRIMENJENIH ISTRAŽIVANJA ZA RAZVOJ PRAKSE OBAVEŠTAJNOG OBEZBEĐENJA VOJSKE	345
MA Nenad Galjak Docent dr Slaviša Tatomirović UPOTREBA GEOINFORMACIONIH SISTEMA U APLIKATIVNIM ISTRAŽIVANJIMA KROZ PRIMER KARTOGRAFSKOG MODELIRANJA DEMOGRAFSKIH PROMENA NA TERITORIJI GRADA KRAGUJEVCA	359

Asistent MA Zoran Karavidić	
PRIMENA METODE MODELOVANJA U PROCESU OPERATIVNOG PLANIRANJA ZA POTREBE VOJNE DELATNOSTI	379
MA Milan Kovačević	
MA Dejan Nikolić	
ZNAČAJ PRIMENJENIH ISTRAŽIVANJA U PROCESU IDENTIFIKACIJE BITNIH ČINILACA MOTIVACIJE ZA RAD PROFESIONALNIH PRIPADNIKA VOJSKE SRBIJE	389
MA Željko Jokić	
PRIMENJENA ISTRAŽIVANJA U FUNKCIJI RAZVOJA KONCEPTA TOTALNE ODBRANE	403
Prof. dr Olja Arsenijević	
Prof. dr Viktorija Nikolaevna Ryapukhina	
Prof. dr Polona ŠPRAJC	
KVALITATIVNA ISTRAŽIVANJA U ORGANIZACIONIM NAUKAMA	417

CONTENT

FOREWORD	21
INTRODUCTION	27
Academic professor Nedjo S. Danilović, PhD Professor Milija Bogavac, PhD Professor Dragan Tančić, PhD, research associate Introductory overview: GLOBAL ANALYSIS OF THE SITUATION IN THE FIELD OF RESEARCH AND DEVELOPMENT, FOCUSED ON APPLIED RESEARCH	29
Academic professor Dževad Termiz, PhD Academic professor Nedeljko Stanković, PhD Academic professor Wolfgang Rohrbach, PhD METHODOLOGICAL ISSUES OF SCIENTIFIC – THEORETICAL RESEARCH	47
Professor Aleksandar Halmi, PhD ACTION RESEARCH OF LIFE QUALITY OF PERSONS WITH MENTAL DISORDERS IN THE REPUBLIC OF CROATIA	59
Professor Vladimir Soltanovich Dzhatiev, PhD CRIMINAL LIABILITY: METHODOLOGY, LAW, PRACTICE	73
Professor Milosav Milosavljević, PhD THE ADVANTAGES AND LIMITS OF ACTION RESEARCH	87
Professor Venelin Terziev, PhD Professor Margarita Bogdanova, PhD THE NEW BUSINESS MODEL OF THE UNIVERSITIES	99
Professor Sinisa Zarić, PhD Assistant Professor Rossana Piccolo, PhD THE ROLE AND IMPORTANCE OF PSYCHOLOGY AND SOCIOLOGY IN THE ECONOMICS: THE RISE OF BEHAVIORAL ECONOMICS	111

- Professor Milan I. Miljević, PhD
 OPEN THEORETICAL-METHODOLOGICAL AND
 PRACTICAL ISSUES IN RESEARCH OF SOCIOBILITY 123
- Professor Marko P. Atlagić, PhD
 Filip M. Obradović, MA, research assistant
 Petar D. Tančić, MA
 COMPARATIVE RESULTS OF ANALYSIS AND SYNTHESIS
 OF HERALDIC SOURCES ABOUT THE COAT OF ARMS
 OF THE REPUBLIC OF CROATIA 139
- Srđan Slović, PhD, principal research fellow
 Dejan Mihailović, PhD
 CHARACTERISTICS OF THE RESEARCH STUDY
 IN THE SCIENCE OF INTERNATIONAL RELATIONS:
 HISTORICAL-SOCIOLOGICAL APPROACH 157
- Professor Miodrag Gordić, PhD
 Assistant Professor Ivan Petrović, PhD
 Jovan Gordić, MA
 MODELING THE CHOICE OF A COMBAT
 HELICOPTER BY APPLYING THE MULTICRITERIA
 DECISION-MAKING METHODS 173
- Professor Srđan M. Milašinović, PhD
 Assistant professor Sanela D. Andrić, MA
 THE PROBLEM OF RESEARCH IN THE SOCIAL
 SCIENCES: QUANTITY BEFORE QUALITY
 AND THE PLACE OF METHODOLOGY IN
 CONCEPTUALISATION OF RESEARCH 187
- Ivana Ivanovic, PhD, senior research fellow
 THE GENERAL PHENOMENON OF CORRUPTION 197
- Assistant Professor Srđan Starčević, PhD
 Associate Professor Srđan Blagojević, PhD
 THE IMPORTANCE OF THE APPLICATION
 OF THE SOCIOLOGICAL METHOD IN APPLIED
 RESEARCH 209
- Assistant Professor Dragan Pamučar, PhD
 Assistant Professor Vesko Lukovac, PhD
 MULTICRITERIA OPTIMIZATION OF LOGISTICS
 PROCESSES USING THE FUCOM - SWOT MODEL 219

Professor emeritus Momcilo Sakan, PhD PROBLEMS OF PROJECTING APPLIED RESEARCH	229
Ana Stišović Milovanović, PhD, research associate APPLIED RESEARCH OF LITERARY PHENOMENS (On The Example of The Enlightenment Ideas in Serbian Literature)	249
Full Professor Vlado Radić, PhD Assistant doctoral student Nikola Radić, MS THE IMPORTANCE OF APPLIED RESEARCH OF NEW TECHNOLOGIES AND CONCEPTS OF INDUSTRIES 4.0	259
Assistant Professor Milivoje Pajović, PhD MONITORING THE SCIENTIFIC AND SOCIAL EFFECTS OF RESEARCH USING THE DOCUMENT CONTENT ANALYSIS METHOD	279
Assistant professor Ermin H. Kuka, PhD Assistant professor Emir Tahirović, PhD APPLYING RESEARCH IN PUBLIC POLICY ANALYSIS	291
Assistant Professor Vesko Lukovac, PhD Assistant Professor Nenad Teodorović, PhD Assistant Professor Dragan Pamučar, PhD AN APPROACH TO ESTIMATING BUSINESS ORGANIZATION IN THE FRAMEWORK OF THE PROCESS OF TRANSPORT OF PERISHABLE GOODS BY APPLICATION OF THE PROCESS FUNCTION METHOD	309
Slaviša N. Arsić, MA Full Professor Mitar Kovač, PhD IMPORTANCE OF APPLIED RESEARCH IN DEVELOPING THE CONCEPT OF FOOD SOVEREIGNTY OF COUNTRIES	319
Dipl. psychologist Jelena Petrović THE PROBLEMS OF APPLIED RESEARCHES IN SPORTS' PSYCHOLOGY	327
Bojan Kuzmanović, MA Assistant professor Miroslav Terzic, PhD THE IMPORTANCE OF APPLIED RESEARCHES FOR DEVELOPMENT OF MILITARY INTELLIGENCE PRACTICE	345

- Assistant Nenad Galjak, MA
Assistant professor Slavisa Tatomirovic, PhD
THE USE OF GEOINFORMATION SYSTEMS IN APPLICABLE
RESEARCH THROUGH THE EXAMPLE OF CARTOGRAPHIC
MODELING OF DEMOGRAPHIC CHANGES AT THE
TERRITORY OF THE CITY OF KRAGUJEVAC 359
- Assistant Zoran Karavidić, MA
APPLICATION OF THE MODELING METHOD
IN THE MILITARY ACTIVITIES OPERATIONAL
PLANNING PROCESS 379
- Milan Kovačević, MA
Dejan Nikolić, MA
THE IMPORTANCE OF THE APPLIED RESEARCH
IN THE PROCESS OF IDENTIFICATION OF THE
IMPORTANT FACTORS OF WORK MOTIVATION
FOR SERBIA PROFESIONAL MILITARY MEMBERS 389
- Željko Jokić, MA
RESEARCH APPLIED TO THE DEVELOPMENT
OF THE TOTAL DEFENSE CONCEPT 403
- Full professor Olja Arsenijević, PhD
Associate professor Viktorija Nikolaevna Ryapukhina, PhD
Associate professor Polona Šprajc, PhD
QUALITATIVE RESEARCH IN ORGANIZATIONAL SCIENCES 417

PREDGOVOR

Savremeni svet i njegovu perispektivu karakterišu sve složenije i teže rešive situacije sa povećanom ulogom naučnih saznanja u prirodnim i društvenim procesima. Sa porastom značaja i uticaja naučnih saznanja u razvoju savremenog društva, rastu i pogodnosti nekorektno sprovedenih naučnih istraživanja i nenaučnih rezultata tih istraživanja.

Najveću branu za nastanak nekorektno sprovedenih naučnih istraživanja i primenu njihovih rezultata u praksi, predstavlja razvoj metodologije u polju prirodnih, tehničko-tehnoloških, medicinskih i društveno-humanističkih nauka i posebnih metodologija naučnih oblasti unutar pojedinih polja nauke, te njihova dosledna i odgovorna primena.

Da bi se podstakao brži razvoj metodologije društvenih nauka i posebnih metodologija unutar njih, formirano je Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka sa plemenitim ciljevima, da radi na:

- (1) razvoju i afirmaciji metodologije društvenih nauka;
- (2) korektnoj primeni metodoloških i metodičkih saznanja u naučno-istraživačkoj i stručnoj praksi;
- (3) naučno-metodološkom obrazovanju naučno-istraživačkih kadrova i njihovoj promociji;
- (4) vrednovanju naučnih istraživanja, korektnoj primeni naučno-metodoloških saznanja i doprinosu razvoju tih saznanja i
- (5) adekvatnom učešću kompetentnih naučnih radnika – metodologa u naučnim istraživanjima društva, razvoju uslova za takva istraživanja i njihovoj primenu.

Uvažavajući značaj naučnih istraživanja za razvoj savremenog društva, a radi dosledne realizacije navedenih strateških ciljeva, Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka je pre jedanaest godina pokrenulo seriju tematskih međunarodnih naučnih konferencija pod radnim nazivom: **KUDA IDE OVAJ SVET**, čiji odabrani radovi su, posle nezavisnih recenzija priznatih eksperata, publikovani u zasebnim međunarodnim tematskim zbornicima.

Prva u nizu tematskih međunarodnih konferencija održana je u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu, 29. marta 2012. godine, na temu *Uloga prognostičkih istraživanja u razvoju savremenog društva*. Na ovoj tematskoj konferenciji vođena je razmena mišljenja o mogućnostima društvenih nauka da, polazeći od postojećih saznanja, paradigmi unutar pojedinih naučnih oblasti i pojedinačnih naučnih disciplina, principa i postulata nauke, uz primenu naučnih metoda, tehnika, istrumenata i postupaka daju naučnu prognozu razvoja savremenog društva.

Druga tematska međunarodna konferencija održana je 13. juna 2015. godine, u Sarajevu, pod nazivom: *Uloga futurologije u istraživanju budućnosti savremenih država*. Na ovoj tematskoj međunarodnoj konferenciji, ugledni metodolozi iz više zemalja vodili su ozbiljnu, kritičku raspravu o tome kako na osnovu utvrđenih tendencija i trendova na sadašnjem stepenu razvoja savremenih država, naučno spoznati, prognozirati i predvideti put za njihov dalji razvoj u bližoj i daljoj budućnosti.

Treća tematska međunarodna naučna konferencija održana je u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu, 15. novembra 2019. godine, na temu: *Značaj primenjenih istraživanja za razvoj nauke i rešavanje problema prakse u savremenom društvu*. Na ovoj tematskoj međunarodnoj naučnoj konferenciji kritički su razmatrane spoznaje pravilnosti i zakonitosti prirodnih i društvenih pojava, procesa i odnosa unutar različitih polja nauke i primena rezultata takve spoznaje za unapređenje teorije i prakse u savremenim državama. U akademskoj raspravi pošlo se od premise da je primarna uloga primenjenih istraživanja spoznaja pravilnosti i zakonitosti dostignutog nivoa razvoja savremenih država i iznalaženje racionalnijih, efikasnijih i efektivnijih mogućnosti njihove primene u sadašnjem i budućem razvoju država u različitim poljima i oblastima nauke, s krajnjim ciljem da se unaprede politički, ekonomski, socijalni, kulturni, bezbednosni, informaciono-komunikacioni, tehnološki i prirodni sistemi u savremenim državama, te da se maksimalno zaštititi životna sredina i očuva zdravlje ljudi na planeti.

Koliki je značaj i aktuelnost pokrenutih tema na prethodne tri tematske međunarodne naučne konferencije, pokazali su društveni procesi izazvani globalnom pandemijom virusa SARS COVID 19 u kojima je, zbog nedostatka adekvatnih prognostičkih i futuroloških saznanja i njihove neblagovremene primene u primenjenim istraživanjima, od 1. januara 2020. do 11. oktobra 2021. godine, evidentirano **237.196.253** potvrđenih slučajeva zaražene populacije u svetu. Globalna pandemija je pokazala da je zbog nedostatka adekvatnih prognostičkih saznanja o virusu Covid 19 i njihove neblagovremene primene od posledica ovog virusa umrlo **4.840.189** ljudi svih uzrasnih kategorija¹. Još poraznije saznanje jeste da ni posle godinu dana od nastanka pandemije, nauka nije bila u stanju da ponudi efikasne vakcine i adekvatne lekove za uspešnu prevenciju ove opake bolesti, što je poražavajuće za svetsku nauku i stanje naučnih istraživanja danas u svetu. Ovakvo stanje stvari u oblasti fundamentalnih, posebno futuroloških i prognostičkih istraživanja, te primenjenih i razvojnih istraživanja u svetu je nedopustivo i predstavlja crveni alarm za sve pravne subjekte u međunarodnim odnosima i nacionalnim državama, da se bolje organizuju i znatno više ulažu na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou u naučna istraživanja, te da rezultate tih istraživanja brže i efikasnije stavljaju u funkciju očuvanja primarne zaštite i zdravlja ljudi, biljnog i životinjskog sveta na planeti. U protivnom, možemo očekivati haotičnu situaciju u međunarodnim odnosima, nemoć političkih,

1 Pregled stanja uzet je na dan 11.10.2021. u 15:00 časova (https://worldhealthorg.shinyapps.io/covid/_w_7dbbe68c/WHO_logo.png).

finansijskih, pravnih, zdravstvenih i bezbednosnih međunarodnih organizacija i propast nacionalnih političkih, ekonomskih, socijalnih, pravnih i kulturnih sistema, a time dovesti u pitanje i opstanak svetske civilizacije.

Uvažavajući nedostatak primenjenih istraživanja u svim poljima i oblastima nauke, organizatori Treće međunrodne tematske konferencije - Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka, Institut za srpsku kulturu iz Prištine – Leposavića i Univerzitet „MB“ iz Beograda - odlučili su da odabrane i recenzirane radove sa konferencije publikuju u zasebnom međunarodnom tematskom zborniku pod nazivom „*Primenjena istraživanja*“. Izlažući odabrane radove u zasebnom tematskom zborniku i prepuštajući ih sudu naučne i stručne javnosti, izdavači daju skroman doprinos promeni percepcije shvatanja značaja osnovnih, primenjenih i razvojnih istraživanja za dalji napredak globalne zajednice i prosperitetni razvoj savremenih država.

Publikovani radovi u međunarodnom tematskom zborniku potvrđuju premisu da dobro planirana, pravilno vođena i adekvatno finansirana primenjena istraživanja pokreću savremena društva napred, a uspešna primena rezultata tih istraživanja doprinosi rešavanju praktičnih problema u svim oblastima privrednog i društvenog razvoja, što i jeste osnovna naučna uloga ovih istraživanja u savremenom društvu. Koliki će i kakav biti doprinos primenjenih (aplikativnih) istraživanja u rešavanju praktičnih, privrednih i društvenih problema u savremenim državama, zavisi od napretka nauke, materijalnih ulaganja u nauku, ličnog i kolektivnog doprinosa naučnika i naučnih organizacija, međunarodnih institucija i organizacija, kao i od političke volje glavnih aktera u nacionalnim državama i ekonomske snage svake suverene i nezavisne zemlje.

S epistemološkog stanovišta, uloga metodologa u kreiranju, realizaciji i evaluaciji primenjenih istraživanja u savremenim društvima je nezamenljiva. Od metodologa se očekuje da aktivno učestvuju u kreiranju i primeni kompetentnih naučnih istraživanja prirodnih i društvenih pojava, procesa i događaja u svim oblastima i sektorima savremenog društva, da na argumentovan način ukazuju na značaj primenjenih istraživanja za razvoj nauke i rešavanje problema prakse, kao i na štetnost kvazi naučnih saznanja u osnovnim, primenjenim, razvojnim i drugim vrstama istraživanja za budući razvoj savremenih država.

Beograd, oktobar 2021.

Akademik, prof. dr Neđo Danilović
Prof. dr Dragan Tančić, naučni saradnik
Prof. dr Milija Bogavac

FOREWORD

The modern world and its perspective are characterized by increasingly complex and hard-to-solve situations, with an increased role of scientific knowledge in natural and social processes. With the growing importance and influence of scientific knowledge in the development of modern society, the suitability of incorrectly conducted scientific research and non-scientific results of such research is also growing.

The hardest barrier to the emergence of incorrectly conducted scientific research and the application of their results in practice is the development of methodology in the field of natural sciences, technical-technological sciences, medical sciences, social sciences and humanities, as well as special methodologies for scientific areas within certain fields of science and their consistent and responsible application.

In order to encourage faster development of the methodology of social sciences and special methodologies within them, the International Association of Methodologists of Social Sciences was formed with noble goals, for working on:

- (1) development and affirmation of the methodology of social sciences;
- (2) correct application of methodological and methodical knowledge in scientific research and professional practice;
- (3) scientific-methodological education of scientific-research staff and their promotion;
- (4) evaluation of scientific research, correct application of scientific and methodological knowledge and contribution to the development of such knowledge;
- (5) adequate participation of competent scientific workers - methodologists in scientific research conducted by the society, development of conditions for such research and their application.

Recognizing the importance of scientific research for the development of modern society, for the consistent realization of the above listed strategic goals, the International Association of Methodologists of Social Sciences had launched a series of thematic international scientific conferences eleven years ago, under the working title: **WHERE THE WORLD IS HEADING**.

The first in a series of international conferences was held in Belgrade, on 29 March 2012, on the topic "*The role of prognostic research in the development of modern society*". At this conference, an exchange of views on the possibilities of social sciences was conducted, commencing from existing knowledge, paradigms within certain scientific fields and individual scientific disciplines, principles and postulates of science, using scientific methods, techniques, instruments and procedures in order to give a scientific forecast of the modern society.

The Second International Scientific Conference was held on 13 June 2015 in Sarajevo, titled: *The role of futurology in researching the future of modern states*. At this international scientific conference, the distinguished methodologists from several countries have participated in a serious, critical discussion on how, based on the established tendencies and trends at the current level of development of modern states, to scientifically recognize, forecast, and predict the path for their further development in the near and distant future.

The Third International Thematic Scientific Conference was held on 15 November 2019 in Belgrade, on the topic: *The importance of applied research for the development of science and solving the problem of practice in modern society*. At this international conference, the knowledge of the regularity and legality of natural and social phenomena, processes and relations within various fields of science, and the application of the results of such knowledge for the improvement of theory and practice in modern countries were critically assessed. The starting point of the academic discussion at this scientific conference was the premise that the primary role of applied research is to understand the regularity and legality of the achieved level of development of modern states and seek more rational, efficient, and effective possibilities of their application in current and future development of states in different fields and areas of science, with the ultimate goal to improve the political, economic, social, cultural, security, information and communication, technological and natural systems in modern states, and to protect the environment and preserve human health on the planet as much as possible.

The importance and relevance of the topics raised at the previous three thematic international scientific conferences was exemplified by social processes caused by the global pandemic of the SARS CoV 19 which, due to lack of adequate prognostic and futurological knowledge and their untimely application in applied research, until October 28, 2021 recorded **246,208,778** confirmed cases of infected population in the world. The global pandemic showed that, due to the lack of adequate prognostic findings about the COVID-19 virus and their untimely application, a total of **4,994,791** people of all ages died from the consequences of contracting this virus.¹ An even more catastrophic finding is that science has not yet found a vaccine and adequate drugs to prevent this vicious disease, even after a whole year had passed since the start of the pandemic, which is devastating for world science and the state of scientific research in the world today. This state of affairs in the field of fundamental, and especially futurological and prognostic research, as well as in terms of applied and development research in the world, is devastating and at the same time a red alert for all legal entities in international relations and states to better organize and invest much more on the global, regional and national level into scientific research, as well as to put the results of such research faster and more efficiently into the function of preserving the primary protection and health of people,

1 The overview of the situation was taken on 28 October 2021, at 22:22 hours, <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

flora and fauna on the planet. Otherwise, we can expect a chaotic situation in international relations, the impotence of political, financial, legal, healthcare and security international organizations, and the collapse of national political, economic, social, legal and cultural systems, which would thus jeopardize the survival of world civilization.

The papers from the first two thematic international scientific conferences, following the conducted review, were published in a single Conference proceeding titled "*Science and the Future*", which was made available to the scientific and general public. The papers from the third thematic international scientific conference were authorized and, following a positive review by competent methodologists from several countries, prepared for publication in this thematic Conference proceeding of international importance, titled "*Applied Research*".

By presenting the papers from the Third Thematic International Scientific Conference to the scrutiny of scientific, professional and general public, we are convinced that we are achieving the strategic goals of the International Association of Methodologists of Social Sciences, showing that well-planned, properly conducted and adequately funded applied research pushes the modern societies forward, as well as that the successful application of results of this research contributes to solving the practical problems in all areas of economic and social development, which is the fundamental role of this type of scientific research in modern society. How much and what will be the contribution of applied research in solving practical economic and social problems in modern societies depends on the progress of science, personal and collective contribution of scientists and scientific organizations, international institutions and organizations, as well as on the political will of the main actors in nation-states and economic power of each sovereign and independent state.

From the epistemological point of view, the role of methodologists in the creation, realization and evaluation of applied research in modern societies is irreplaceable. Methodologists are expected to actively participate in the creation and application of competent scientific research of natural and social phenomena, processes and events in all areas and sectors of the society, to point out, via presenting arguments, to the importance of applied research for development of science and problem solving, as well as to harmfulness of quasi-scientific knowledge in basic, applied, developmental and other types of research for the future development of modern states.

Belgrade, October 2021.

Academic, Professor Neđo Danilović, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD, research associate
Professor Milija Bogavac, PhD

UVOD

Poštovani čitaoci,

Nauka i naučna istraživanja su bitna komponenta opstanka, razvoja i progressa savremenog društva. Nauka nije sama sebi cilj, već je njen najvažniji zadatak ostvarivanje dobrobiti savremenog društva. Bez oslanjanja na nauku i naučna istraživanja nema osmišljenog razvoja savremenih država, regiona i globalne međunarodne zajednice.

Budući da je metod nauke sastavni deo nauke i da nema naučnih istraživanja bez adekvatne primene naučnih metoda, postavlja se fundamentalno pitanje, ima li prosperiteta savremenih društava bez oslanjanja na nauku, odnosno ima li napretka nauke, bez razvoja njenog metoda i metodologije kao nauke koja izučava naučne metode i njihovu primenu u naučnim istraživanjima.

Odgovor na postavljeno pitanje nalazi se u ovom međunarodnom tematskom zborniku posvećenom primenjenim (aplikativnim) istraživanjima, čija svrha jeste da uz primenu naučnih metoda, tehnika, instrumenata i postupaka kritički spoznaju pravilnosti i zakonitosti dostignutog nivoa razvoja savremenih država i iznalaze racionalne, efikasne i efektivne mogućnosti njihove primene u sadašnjem i budućem vremenu. Naučna funkcija primenjenih istraživanja i jeste da spoznate pravilnosti i zakonitosti unutar i između određenih pojava, procesa i odnosa nađu svoju praktičnu primenu u istraživanim oblastima savremenog društva.

Dobro planirana, naučno i stručno konceptualizovana, umešno vođena i adekvatno finansirana primenjena istraživanja pokreću razvoj savremenih društava, a dosledna primena njihovih rezultata utiče na rešavanje praktičnih problema u svim oblastima privrednog i društvenog života. U celokupnom tom procesu, uloga metodologa, strukovnih i naučnih metodoloških udruženja je nezamenljiva. Od metodologa i njihovih strukovnih i naučnih udruženja se očekuje:

- 1) da se permanentno zalažu za objektivnost, pouzdanost, opštost i sistematičnosti rezultata naučnih istraživanja;
- 2) da na argumentovan način ukazuju na značaj osnovnih, primenjenih i razvojnih istraživanja za razvoj nauke i rešavanje problema društvene prakse;
- 3) da se kritički odnose prema posledicama neadekvatnih naučnih istraživanja po razvoj savremenih država u različitim oblastima privrede i društva;
- 4) da permanentno ukazuju na štetnost kvazi naučnih saznanja za budući razvoj savremenih društava;

5) da argumentovano ukazuju državnim vlastima na neophodnost većeg izdvajanja iz BDP za naučna istraživanja i na potrebu dosledne primene rezultata rekonstruktivnih, dijagnostičkih i prognostičkih istraživanja bez kojih nema objektivnih, naučno istinitih saznanja, koja su preko potrebna za plansko usmeravanje budućeg razvoja savremenih država;

6) da se kritički osvrću na društveno neprihvatljiv status naučnih istraživanja u savremenim državama i da podvrgnu naučnoj kritici primenu osnovnih metoda saznanja, opštenaučnih metoda i metoda za prikupljanje podataka u naučnim istraživanjima;

7) da iz raličitih uglova kritički sagledavaju mesto, ulogu i značaj opšte metodologije nauka i posebnih metodologija u koncipiranju i izvođenju naučnih istraživanja u svim poljima, oblastima i naučnim disciplinama.

Publikovanjem odabranih i nezavisno recenziranih radova u ovom tematskom međunarodnom zborniku, posvećenom primenjenim istraživanjima, ostvaruje se naučna, moralna i društvena uloga metodologa i Međunarodnog udruženja metodologa društvenih nauka.

Naredni međunarodni tematski zbornik biće posvećen osnovnim-bazičnim (fundamentalnim) istraživanjima i njihovom doprinosu, progresu globalne zajednice i prosperitetnom razvoju savremenih država.

Beograd, oktobra 2021. godine

INTRODUCTION

Dear readers,

Science and scientific research are an essential component of the survival, development and progress of modern society. Science is not an end in itself, but its most important task is to achieve the well-being of modern society. Without reliance on science and scientific research, there is no meaningful development of modern states, regions and the global international community.

Since the method of science is an integral part of science and there is no scientific research without adequate application of scientific methods, the fundamental question is whether there can exist prosperity of modern societies without reliance on science, ie whether there is progress in science without developing its method and methodology as a science that studies scientific methods and their application in scientific research.

The answer to this question is presented in this international thematic collection dedicated to applied research whose purpose is to apply scientific methods, techniques, instruments and procedures in order to critically understand the regularity and legality of the achieved level of development of modern states and find rational, efficient and effective possibilities for present and future applications. The scientific function of applied research is to get to understand the regularities and laws within and between certain phenomena, processes and relationships that find their practical application in the researched areas of modern society.

Well-planned, scientifically and professionally conceptualized, skillfully conducted and adequately funded applied research drives the development of modern societies, and the consistent application of their results affects the solution of practical problems in all areas of economic and social life. In the whole process, the role of methodologists, professional and scientific methodological associations is irreplaceable. Methodologists and their professional and scientific associations are expected to:

- 1) permanently advocate for objectivity, reliability, generality and systematic results of scientific research;
- 2) point out in an argumentative way the importance of basic, applied and developmental research for the development of science and for solving the problems of social practice;
- 3) be critical of the consequences of inadequate scientific research on the development of modern states in various fields of economy and society;

4) permanently point out the harmfulness of quasi-scientific knowledge for the future development of modern societies;

5) point out to the state authorities the necessity of greater allocation from GDP for scientific research and the need for consistent application of the results of reconstructive, diagnostic and prognostic research without which there is no objective, scientifically true knowledge, which is essential for planning the future development of modern states;

6) critically review the socially unacceptable status of scientific research in modern countries and to subject to scientific criticism the application of basic methods of knowledge, general scientific methods and methods for data collection in scientific research;

7) to critically consider the place, role and significance of the general methodology of sciences and special methodologies in the conception and conduct of scientific research in all fields, areas and scientific disciplines from different angles.

By publishing selected and independently peer-reviewed papers in this thematic international collection, dedicated to applied research, the scientific, moral and social role of methodologists and the International Association of Methodologists of Social Sciences is realized.

The next international thematic collection will be dedicated to basic (fundamental) research and its contribution to the progress of the global community and the prosperous development of modern states.

Belgrade, October 2021

Original scientific work

*Nedžo S. DANILOVIĆ**

*Milija BOGAVAC***

Faculty of Business and Law, University “MB”, Belgrade

*Dragan Lj. TANČIĆ****

Institute of Serbian Culture Pristina – Leposavic

GLOBAL ANALYSIS OF THE SITUATION IN THE FIELD OF RESEARCH AND DEVELOPMENT, FOCUSED ON APPLIED RESEARCH****

Abstract: The paper analyzes the global situation in the field of research and development by region from the epistemological standpoint. In doing so, global and regional trends in the allocation of R&D resources are illustrated in an argumentative, systematic and impartial manner. Through a detailed interpretation of the observed trends, we identified correlations of R&D investment between certain regions in the world and revealed regularities in the levels of development of regions (countries within them) and the total gross allocation to R&D from different sources (business sector, government budgets, higher education, private sector, abroad and unknown sources). The purpose of the research is to point out to the scientific and the general public in the world, especially to the governments of particular countries and international organizations, the current global and regional trends in investment and distribution of the total gross resources intended for research and development. The results of the research could help countries to assess the areas in which they need to be primarily engaged in order to significantly advance public policies in the field of research, development and innovation. The primary literature on which this research is based includes the documents and estimates of the UNESCO Institute for Statistics from June and February 2019, the UNESCO eAtlas of Research and Experimental Development, as well as the Report and Annexes on the European innovation scoreboard and indicator databases. Almost all basic methods of gathering

* Academic, Full Professor, danilovic.nedjo@gmail.com

** Full Professor, milija.bogavac@ppf.edu.rs

*** Professor, dragan_tancic@yahoo.com,

**** The article was created within the scientific research work of the SRO under the Agreement concluded with the Ministry of Education, Science and Technological Development number: 451-03-9 / 2021-14 / 200020 of February 5, 2021.

information with emphasis on analysis, synthesis, classification, generalization and inductive-deductive method were applied in the research. When it comes to the general scientific methods, the comparative method was used with previously defined unique comparables for comparison. Of the group of data acquisition methods, the method that was primarily applied was the one of content analysis of documents with qualitative and quantitative analysis technique.

Key words: research, development, innovation, region, gross domestic expenditure on research and development (GERD), gross domestic product (GDP).

INTRODUCTION

In the introduction of this review, we need to point out that scientific research is a specific mental creation of people through which they, by following the thought process of conceptualizing scientific projects, the postulates of science and principles of scientific research, as well as scientific procedure and academic skills, along with consistent application of scientific methods, techniques, tools and procedures, acquire true scientific knowledge.

The main purpose of science in society is to acquire true knowledge. The fact that so far there has not been a complete and satisfactory definition of the “scientific research” shows how far the modern world has progressed in acquiring true knowledge in different fields of science.

Although it is very difficult to define this concept from the epistemological standpoint, most methodologists believe that the term “scientific research” implies “an organized, systematic, useful, critically based, strictly controlled and repeatable process of acquiring scientific knowledge about a precisely defined subject of research with responsible application of properly selected scientific methods, techniques, tools and procedures and with strict adherence to scientific procedures”¹.

The basic structural elements of thus understood definition of “scientific research” are:

Complexity and organization that indicate that scientific research is a complex and organized whole, made up of a system of thought-physical, creative, routine and operational-technical, intellectual and manual processes and actions. As such a complex entity, scientific research is an organized process that is clearly subject-oriented and goal-oriented towards acquiring scientific knowledge about the subject of research.

Systematicity, meaning that scientific research is a functionally purposeful and arranged thought system in which a natural and logical sequence of its process is provided.

1 Milosavljević Slavomir, Radosavljević Ivan, *Osnovi metodologije političkih nauka* (treće izmenjeno i dopunjeno izdanje), Službeni Glasnik, Beograd, 2006, p. 57.

Controllability that requires that the research be conducted in as comfortable and controlled a condition as possible to exclude alternative possibilities in conceptualizing the research project and deviating from the scientific procedure in the research process itself.

Criticality which implies that all important claims about phenomena, processes, relationships and properties, in the area under study, must be objectively, honestly and reliably evaluated, verified and substantiated by appropriate arguments.

Verifiability of research results requiring its results to be intersubjectively verifiable, with the ability to be verified at any time by independent and competent individuals and scientific organizations.

In the social sciences, there are several classifications of scientific research that are performed according to different criteria. One of the most general classifications of research in the social sciences and humanities is the categorization into fundamental, applied, and developmental research, which can essentially be empirical, theoretical, and combined. Naturally, there are other numerous classifications of scientific research that, for the purpose of this review paper, we will not discuss in more detail.

In epistemological practice to date, scientific research organizations have not sufficiently addressed the types of scientific research, especially not the role and importance thereof for the development of science and for solving the problems of social practice of modern countries. For the past 10 years, the International Association of Methodologists of Social Sciences has been one of the few professional scientific associations in the world to have three different, but interrelated, types of scientific research at its three thematic international scientific conferences, namely: *“The role of prognostic research in the development of modern society”* (2013); *“The role of futurology in exploring the future of modern countries”* (2015), and *“The importance of applied research for the development of science and problem-solving in modern societies”* (2019). At these international thematic scientific conferences, there was a serious exchange of views on the possibilities of social and other sciences to, starting from scientific knowledge, current and existing paradigms of scientific fields and individual disciplines within them, as well as postulates of science and the origin of empirical-theoretical research, identify tendencies and discover trends in the achieved level of development of modern countries and, based on scientific knowledge, predict and pave the way for their further development in the future.

Thus, at three international thematic conferences, the highest professional scientific association in the field of social science methodology discussed the three most complex and interrelated types of scientific research - prognostic, futurological and applied research aimed at exploring the possibilities of development of modern countries and societies in the present and future. In 2016, the International Association of Methodologists of Social Sciences in Belgrade published Proceedings from the first two international thematic scientific conferences entitled *“SCIENCE AND THE FUTURE”*.

The subject of the third international scientific thematic conference, held on November 15, 2019, was applied research and its importance for the development

of science and problem-solving in modern countries. The main purpose this conference was to critically understand the regularity and legality of natural and social phenomena, processes and relationships from different fields of science and to apply the results of scientific knowledge for the advancement of both the theory of specific scientific disciplines in different fields of science and social practice in modern countries.

From an epistemological standpoint, the primary role of applied research in the social sciences is to understand the regularity and legality of the attained level of development of modern countries and to find more rational, efficient and effective possibilities for the application thereof in the present and future development of countries in all areas of social life.

The basic social function of this type of research is for the recognized regularities and legalities within and between certain phenomena, processes and relationships to find their practical application in the researched areas of social life, with the ultimate goal of improving: political, economic, social, cultural, security, information and communication, technological and natural systems, and to maximize environmental protection and preserve human health in modern societies. A well-planned, designed and properly targeted applied research in various scientific fields drives modern societies forward. The results of these studies help the legislative and executive authorities to more easily formulate realistic and achievable goals for the political, economic, social and cultural development of modern countries in the future.

The primary criterion for the success of applied research in socio-humanistic and other fields of science is a concrete contribution to solving practical problems in certain areas of economic and social life. The contribution of applied research to solving practical problems in the economy and society depends, above all, on the political will of the society actors and the economic strength of each of the modern countries.

1. ASSESSMENT OF THE CURRENT STATE OF RESEARCH AND DEVELOPMENT IN THE WORLD

An analysis of the global situation in science, technological development and innovation in the world indicates that a relatively small number of developed countries have scientific and research potential and that during the economic recession they achieve significant results in many areas of social life. In these countries, the excellence of scientific research has been raised to a high level, and the level of technological development achieved enables them to maintain a privileged position in the world economy.

On the other hand, in most developing and underdeveloped countries:

(1) the excellence of scientific research and its relevance to the economic and social development of society as a whole is not sufficiently supported by financial resources;

(2) there are no systematic financial instruments and institutional frameworks in place for linking science, the economy, the public and the private sector;

(3) the system of managing scientific and innovation organizations and their coordination with relevant business, public and private sector institutions are inadequate, ineffective and inefficient;

(4) there is a lack of inventive human resources in research organizations, the economy, the public and the private sector;

(5) science in these countries is not fully integrated into the regional and global research space;

(6) in developing and underdeveloped countries there are few scientists participating in international projects and there are not enough new discoveries, patents and technical solutions that contribute to the faster economic and overall development of these countries and societies.

(7) economic, social, information and technological systems in these countries have not sufficiently stepped into science-based development, and there has not been a favorable environment within and around them that stimulates economic, social, technological and socio-cultural change and innovation in order for them to enhance their competitiveness regionally and globally.

The current situation in this area is such that very few countries invest in R&D between 1.1% and 2.64% of total resources, while most countries invest below 1% of total resources and 0.5% of budgetary resources (GDP). In a significant number of countries, basic, applied and developmental, theoretical and empirical, diagnostic and prognostic studies are not supported by an adequate funding model, regardless of the awareness of their relevance to economic and overall social development.

Swot analysis of the situation in the field of R&D, in the last 10 years, identified the main weaknesses, dangers, chances and opportunities for improving the situation in this field.

The *main weaknesses* of strategic R&D policies in modern countries could be synthesized in three groups, more specifically:

1) low quality of the public research and innovation system, especially in developing and underdeveloped countries;

2) insufficient cooperation and exchange of knowledge between public research organizations, the business sector and social institutions, and

3) limited opportunities for modern countries, especially underdeveloped countries and developing countries, to invest in research, innovation and development.

In terms of the first group of weaknesses, there is a significant disparity in the quality of the public R&D system between and within certain continents, regions and countries. These differences are due both to the low level of public investment in R&D and the way in which those investments are distributed.

In order for the economic and social entities in modern countries to maximize profits from investment in R&D, it is necessary for the government to provide them with a good and favorable system environment in which knowledge could be transformed into business or social profit. It depends not only on

the results of scientific research carried out by public research organizations, but also on the systemic conditions in which they act and operate. That is why the key task of national authorities in all countries is to enable such a political, regulatory, economic, social and cultural environment conducive to investment, entrepreneurial activities and important state decisions in the field of research and development by implementing structural reforms and introducing more effective policy instruments at national, regional and local levels of government that encourage basic, applied and development research in all sectors of contemporary society. The essence of all the efforts of modern countries is to build a stable political, economic, social, cultural and legal system in which human rights and freedoms, political pluralism, parliamentary democracy and the rule of law, as well as market economy with incentive tax and financial systems for research and development will be respected, with the continued availability of skilled labor, increase in the efficiency of public administration at all levels and the full integration of science into the wider research area.

The best options for modern states to respond to such R&D challenges are:

firstly, to increase the quality of research and innovation carried out by public research organizations, primarily through greater direct investment in fundamental, applied and developmental research and the innovations resulting therefrom;

secondly, to choose the best model for allocating public R&D funds;

thirdly, to carry out institutional reforms of the public R&D system;

fourthly, to increase the internal and international mobility of researchers, and

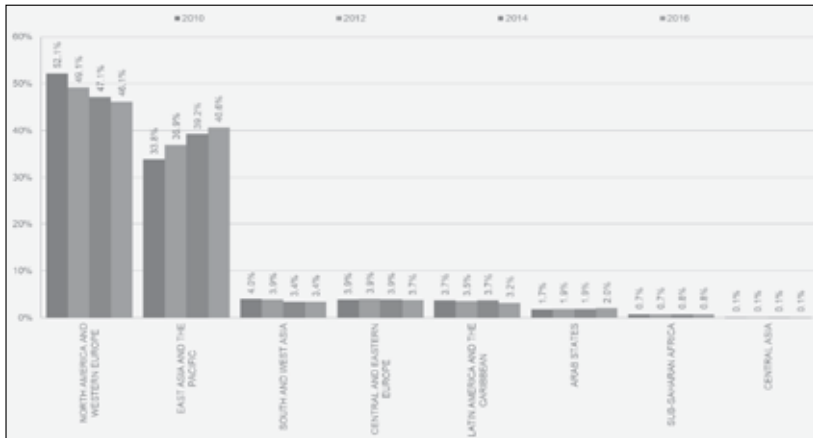
fifthly, to apply a number of other instruments of strategic policy of countries in aligning public research capacities with the capabilities of the economy and society of each country.

The analysis of strategic R&D policies within the second group of weaknesses confirmed that in most countries there is insufficient knowledge sharing between the public and private sectors, especially between public research organizations and the economic (business) sector, especially in the form of direct investments of economic and social entities in specific projects of basic, applied and other research carried out by public research organizations.

The results of the epistemological analysis of the third group of weaknesses related to the limited possibilities of modern countries to invest in R&D confirmed the starting assumption that R&D investments in most countries in the world are not in line with the needs of modern societies.

The relevant evidence that we provide in an argumentative way in this paper just confirms the starting hypothetical assumption. In an illustrative way, we show global and regional trends in the allocation of R&D resources by region in the world. All gross domestic expenditure on R&D (GERD) indicators by region are expressed in purchasing power parity (PPP \$) and R&D intensity (percent of gross domestic product (GDP)), as seen in Chart 1 of the UNESCO Institute for Statistics².

Chart 1. Distribution of R&D expenditures by region

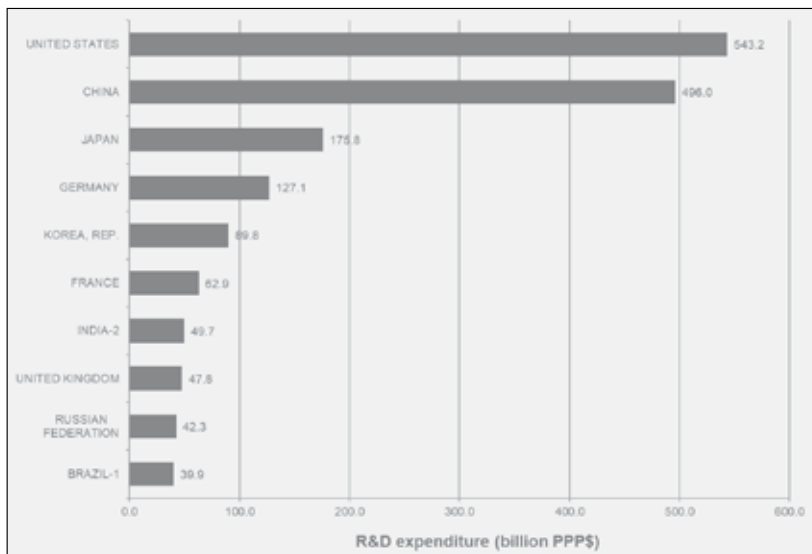


Source: UNESCO Institute for Statistics Estimates, February 2019

Chart 1 shows that the countries of North America, Western Europe, East Asia and the Pacific have the highest gross domestic expenditure on research and development (GERD), expressed in purchasing power parity (PPP \$).

According to the UNESCO Institute for Statistics from July 2019, global spending on R&D reached \$ 1.7 trillion. The 10 most developed countries account for 80% of total spending, and all other countries spend the rest of 20% on this significant modern society activity.

Chart 2. Countries with the highest total GERD investment (billion PPP\$) in 2017



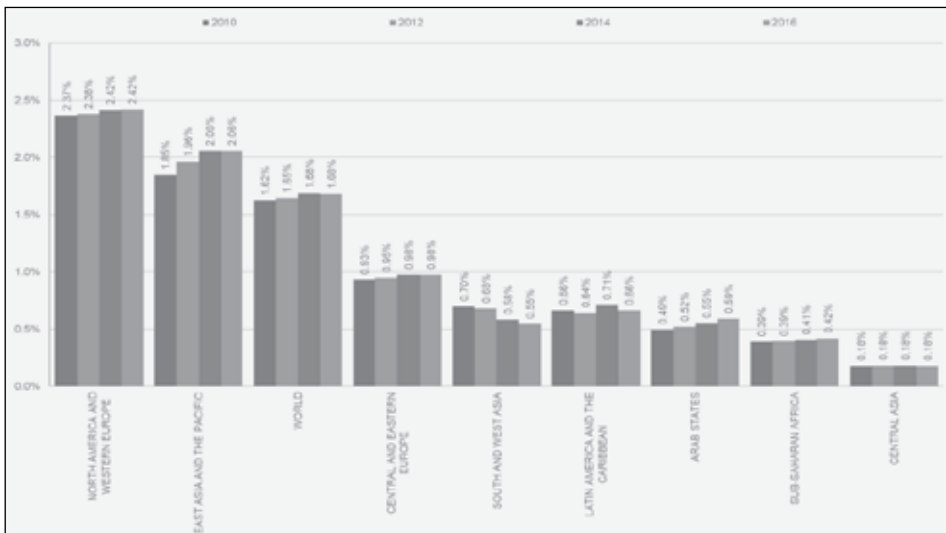
Notes: -1 = 2016, -2 = 2015.

Source: UNESCO Institute for Statistics, June 2019

Chart 2 shows unequivocally that the United States and the People’s Republic of China, of all the countries analyzed, have the highest R&D expenditure, about \$ 1.039.2 billion. If we include the total gross investment in R&D by Japan (\$ 175.8 billion), the Federal Republic of Germany (\$ 127.1 billion), Korea (89.8), France (62.9), India (49.7)), the United Kingdom (47.8), the Russian Federation (42.3) and Brazil (\$ 39.9 billion), then this accounts for about 80% of the total gross expenditure that all countries in the world allocate to R&D.

This long-term R&D spending situation is not sustainable as it leads to a lag in the development of the largest number of countries in the world. In order for this situation to be significantly improved, it is necessary for all countries, without exception, to significantly increase public and private R&D expenditures, as well as to radically increase the number of researchers relative to the population and to increase the number of patents relative to the total number of researchers.

Chart 3. R&D allocation from Gross Domestic Product by region



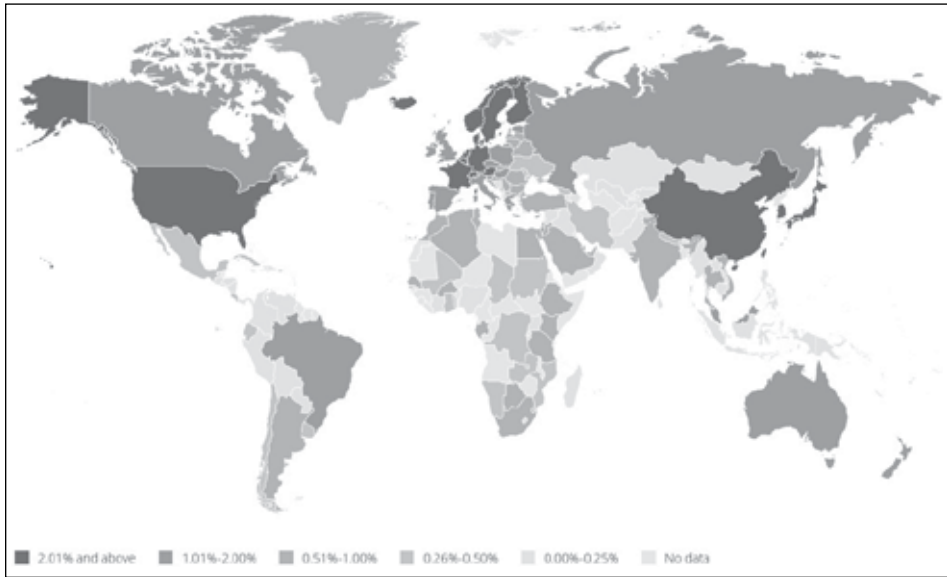
Source: UNESCO Institute for Statistics Estimates, February 2019

Chart 3 illustrates the intensity of R&D investment by region over the past few years³. The chart shows that the regional averages of R&D share of GDP in 2016 were: 2.42% for North America and Western Europe; 2.06% for East Asia and the Pacific; 1.68% for the world at large; 0.98% for Central and Eastern Europe; 0.55% for South and West Asia; 0.66% for Latin America and the

3 R&D intensity represents the percentage of gross domestic product (GDP) devoted to R&D activities.

Caribbean; 0.59% for Arab countries; 0.55% for South and West Asia; 0.42% for Sub-Saharan Africa and 0.18% for Central Asia. Regional average R&D share of GDP did not increase significantly from 2010 to 2019. Moreover, the R&D share of GDP declined slightly in the countries of South and West Asia, Latin America and the Caribbean.

Figure 1. Gross domestic expenditure on R&D as a percentage of GDP, 2017

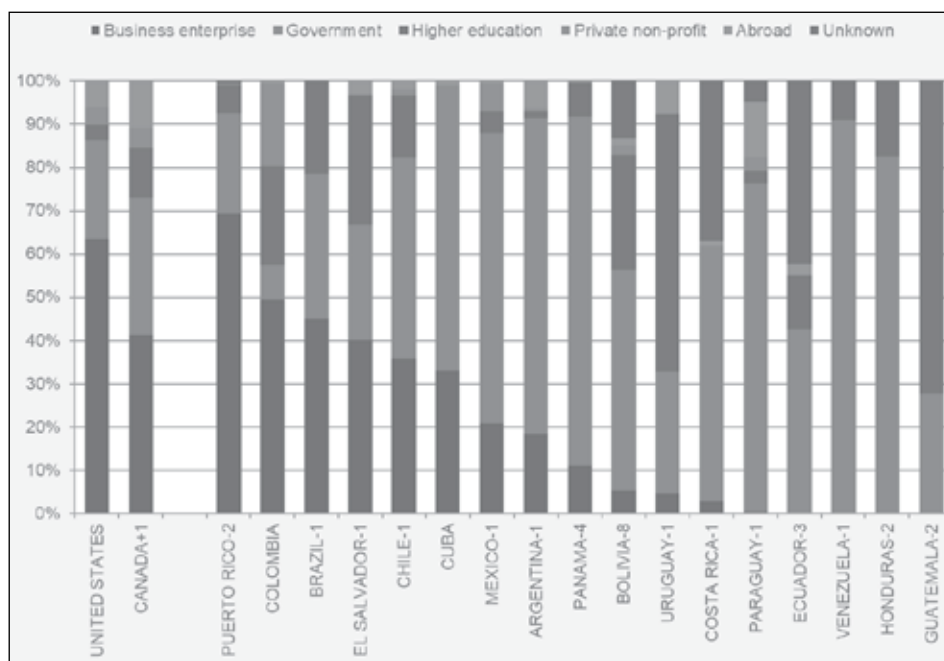


Source: UNESCO Institute for Statistics, June 2019

Figure 1 illustrates the R&D investment intensity as a percentage of GDP for 2017 by region. The figure shows that countries of North America and Western Europe allocate the highest percentage of GDP for R&D, namely 2.01% and above; countries of East Asia and the Pacific from 1,01 - 2,00%; countries of Central and Eastern Europe, South and West Asia, Latin America and the Caribbean and Arab countries from 0,51 - 1,00%; countries of sub-Saharan Africa from 0,26 - 0,50%; Central Asian countries from 0,00 - 0,25%.

Looking at R&D investments by sector (business enterprises, government budgets, higher education and private nonprofit organizations) in various regions of the world, it can be noticed that the largest amounts in the Americas, in percentages, were invested by business enterprises in Puerto Rico (69%), the United States of America (64%), Colombia (49%), Brazil (45%), Canada (41%), El Salvador (40%), Chile (36%), Cuba (32%), Mexico (21%), Argentina (18%), Panama (11%), Bolivia (4%), Uruguay (2%) and Paraguay, Ecuador, Venezuela, Honduras and Guatemala below 1%.

Chart 4. Funding in the Americas, GERD by source of funds, 2017



Notes: +1 = 2018, -1 = 2016, -2 = 2015, -3 = 2014, -4 = 2013, -8 = 2009.

Source: UNESCO Institute for Statistics, June 2019

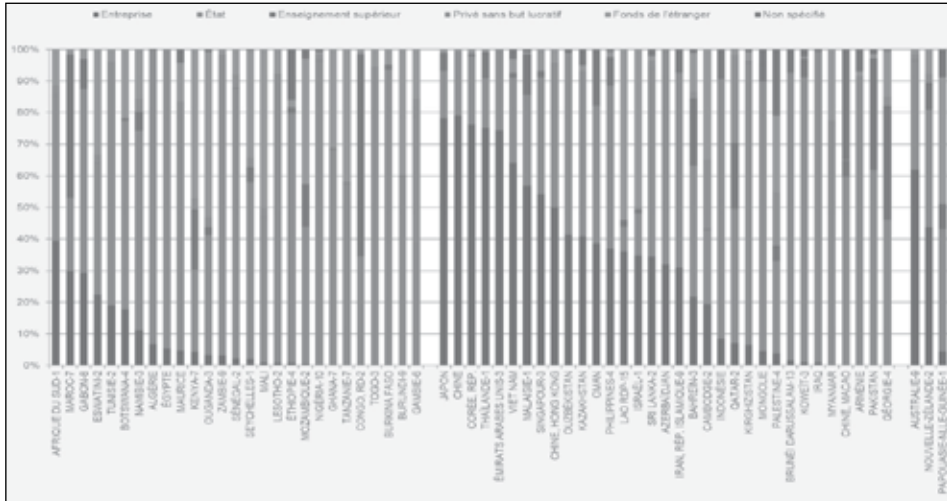
At the same time, the governments of certain countries of the Americas invested the most in R&D. More specifically, these countries were Venezuela (91%), Honduras (83%), Paraguay (76%), Argentina (70%), Mexico (68%), Cuba (64%), Costa Rica (61%), Bolivia (56%), Chile (46%), Ecuador (42%), Brazil and Canada (33%), Guatemala (28%), USA (25%), Puerto Rico (23%), etc.

In the field of higher education, in the Americas, the countries with the highest spending on R&D were Guatemala (71%), Uruguay (60%), El Salvador (30%), Bolivia (27%), Canada, Ecuador, Chile and Honduras (12-15%), Paraguay, Argentina, Brazil, Mexico and USA (2-5%).

The private sector in the Americas region has invested little in R&D. The largest gross private sector R&D investments were in Colombia (28%), Mexico (8%), USA and Canada (5%), Chile, Bolivia and Panama (4-5%), Paraguay, Bolivia and Uruguay (1-2%).

Of all the sectors in the countries of the Americas, the lowest percentage of allocations to R&D was from foreign sources, while some countries had a significant percentage of investment in this area from unknown sources, e.g. Ecuador (42%), Costa Rica (38%), Brazil (19%), Bolivia (14%) and Paraguay (5%), which is a mystery for researchers that needs to be further explored.

Chart 5. Funding in Africa, Asia and the Pacific, GERD by source of funds, 2017



Notes: -1 = 2016, -2 = 2015, -3 = 2014, -4 = 2013, -6 = 2011, -7 = 2010, -8 = 2009, -9 = 2008, -10 = 2007, -13 = 2004, -15 = 2002.

Source: UNESCO Institute for Statistics, June 2019

In the more developed countries of Asia, the business sector has the largest total gross investment in R&D, while in the less developed countries of the region, the largest investments are from the government budget, which correlates with the results in Europe. Higher education invests most in R&D in Pakistan 36%, Qatar and Bahrain 20%, Oman 18%, Malaysia 15%, Philippines 10%, etc. Private sector investment in R&D in Asian countries is negligible. An analysis of UNESCO Bureau of Statistics data from June 2019 shows that a significant percentage of total gross investment in R&D in the countries of this region comes from unknown sources. The highest percentage is in the following countries: China, Macau 36%, Mongolia 22%, Indonesia and Armenia 9%. Investment in R&D from foreign sources is a significant boost to the overall development of the countries in this region, with the largest being in Laos 55%, Israel 51%, Bahrain 35%, Palestine 25% and Myanmar 23%.

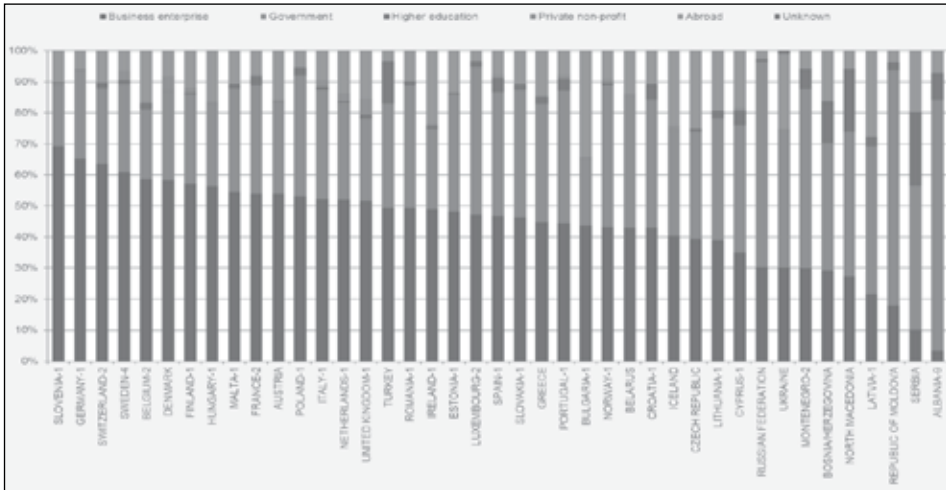
In Africa, the largest percentage of R&D investment comes from those countries' governments' budgets, then from foreign sources, the business sector, to a lesser extent from the private sector, and in some cases from unknown sources (Ethiopia, Mauricius and Mozambique).

Dominant R&D investments in the Australia and New Zealand region come from the business sector, 62% and 44% respectively, then 35 to 39% from the government budget, 2 to 8% from foreign sources and 3 to 5% from the private sector.

Compared to the American and other global regions, according to the UNESCO Institute for Statistics data from June 2019, the business sector has invested the most of total gross assets in R&D in nearly two-thirds of European countries (30 to 70%, depending on the country). The average R&D intensity in

the EU business sector is 1.36% of GDP. In only six countries (Israel, Sweden, Switzerland, Austria, Germany and Denmark) the R&D intensity in the business sector was about 2.00% of GDP and in ten countries the intensity was below 0.50% of GDP. It is especially low in North Macedonia and Latvia⁴. It was noted that business sectors in the more developed countries of Western and Northern Europe invest more in R&D than those in less developed countries, especially in Central, Eastern and Southeastern Europe.

Chart 6. Funding in Europe; GERD by source of funds, 2017



Notes: -1 = 2016, -2 = 2015, -4 = 2013, -9 = 2008.

Source: UNESCO Institute for Statistics, June 2019

Also, the regularity of investments in R&D by the governments of European countries was observed, which indicates that the less developed countries are, the more proportionally the government budget allocations increase, i.e. the more economically developed countries are, the more the allocations decrease. This finding is correlated with previous findings on European countries' business sector investment in R&D.

In most European countries, there is a relatively small percentage of R&D investment among the higher education sector, ranging from an average of 1% to 26%. Countries with the largest percentage are Serbia, North Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Turkey, Albania, Montenegro, Croatia and Cyprus.

When it comes to the private sector, in a large number of European countries there is little investment in R&D, ranging from 5-10% in the UK and Denmark, while in other countries, private sector investment in R&D is 1-5%.

Analyzing Southeast European investment in R&D (Table 1), it can be concluded that Slovenia and Greece allocate 2.4% of their GDP for R&D, while Hungary allocates 1.4%, which is above the European average.

4 See more: European Innovation Scoreboard 2019: Annex B - Performance per indicator, p. 14.

Table 1. Investment of Southeast European countries
in R&D in 2018

Country	spending on R&D as a percentage % of GDP	spending on R&D in PPP \$	breakdown of R&D by performance sectors		number of researchers per million people			notes
					total	M	F	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Greece	2,4 %	2,436.0 M	business enterprise	852,300.5 k	2.652	61%	39%	
			government	675,284.5 k				
			universities	905,201.0 k				
			priv. sector	30,238.8 k				
			unknown	0,0 \$				
Slovenia	2,4 %	1,505.7 M	business enterprise	1,164.5 M	4.140	64%	36%	
			government	183,156.4 k				
			universities	157,400.0 k				
			priv. sector	615,657.3 k				
			unknown	0,0 \$				
Hungary	1,4 %	3,408.4 M	business enterprise	2,437.9 m	2.671	70%	30%	
			government	468,326.0 k				
			universities	460,048.8 k				
			priv. sector					
			unknown					
Turkey	0,9 %	2,436.0 M	business enterprise	825,300.5 k	1.163	63%	37%	
			government	675,284.5 k				
			universities	905,201.0 k				
			priv. sector	30,238.8 k				
			unknown	0,0 \$				
Bulgaria	0,8 %	1,005.4 M	business enterprise	660,825.5 k	1.827	51%	49%	
			government	248,478.2 k				
			universities	88,536.6 k				
			priv. sector	7,536.0 k				
			unknown	0,0 \$				
Croatia	0,8 %	732,220.0 k	business enterprise	353,309.6 k	1.436	51%	49%	
			government	190,814.3 k				
			universities	188,094.1 k				
			priv. sector	1,004.1 k				
			unknown	0,0 %				

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Serbia	0,8 %	755,851.8 k	business enterprise	224,147.3 k	1.803	51%	49%	
			government	184,866.6 k				
			universities	346,621.9 k				
			priv. sector	213,909.0 k				
			unknown	0,0 \$				
North Macedonia	0,5 %	143,452.5 k	business enterprise	15,313.9 k	837	51%	49%	
			government	21,515.3 k				
			universities	105,381.0 k				
			priv. sector	1,279.2 k				
			unknown	0,0 \$				
Montenegro	0,4 %	34,713.9 k	business enterprise	13,375.3 k	670	50%	50%	
			government	7,391.1 k				
			universities	12,974.5 k				
			priv. sector	972,952.2 \$				
			unknown	0,0 \$				
Romania	0,4 %	1,569.5 M	business enterprise	650,606.2 k	906	54%	46%	
			government	674,170.3 k				
			universities	238,865.4 k				
			priv. sector	5,823.6 k				
			unknown	0,0 \$				
Bosnia and Herzegovina	0,3 %	102,416.6 k	business enterprise	19,865.2 k	285	56%	44%	
			government	19,463.6 k				
			universities	61,949.9 k				
			priv. sector	1,137.9 k				
			unknown	0,0 \$				
Albania	0,2 %	37,375.6 k	business enterprise	0,0 \$	156	56%	44%	
			government	19,472.1 k				
			universities	17,903,5 k				
			priv. sector	0,0 \$				
			unknown	0,0 \$				

Source: the author

R&D allocations in Turkey (0.9% of GDP) and in Serbia, Bulgaria and Croatia (0.8% of GDP) are within or below the European average, while the allocations of North Macedonia of 0.5%, Montenegro 0.4%, Bosnia and Herzegovina 0.3% and Albania 0.25, are well below the European average of R&D investment. If such percentages of GDP spending on R&D continue, a further lag in the development of these countries can be expected, which will hinder their integration into the European community and cause new political, economic, social and security difficulties in this part of Europe.

CONCLUSION

From the totality of the research results reported in this paper comes a logical epistemological conclusion, which has a strong foundation in the theory and practice of general and specific methodologies of sciences, that scientific research is a specific spiritual creation of people through which they, by following the thought process of conceptualizing scientific projects, postulates of science and principles of scientific research work, as well as by strictly adhering to scientific procedures and academic skills, with consistent application of scientific methods, techniques, tools and procedures, acquire exclusively true scientific knowledge.

Based on the existing knowledge and results of this research, the term scientific research implies a planned and organized, systematic and purposeful, critically based, strictly controlled and repeatable process of acquiring scientific knowledge about a defined subject of research, with the application of properly selected scientific methods, techniques, instruments and procedures, and respect for scientific procedures and apparatus in the process of reaching the scientific truth.

The main global-level threats to R&D in the near future will be reflected in:

- a low level of total and budgetary investments in research and innovation, especially in underdeveloped and developing countries;
- the absence of strategic R&D management in most modern countries;
- the insufficient number of researchers in economic activities and lack of mechanisms for systematic cooperation between scientific research organizations in the public sector and the economy;
- a small number of patents and technical solutions in the field of economy, services and social activities that advance the economic and overall social development of modern countries.

In developing and underdeveloped countries, including countries in the SEE region, especially in the Western Balkans, the greatest dangers in R&D are:

- a low level of economic and overall social development;
- departure of highly educated staff from underdeveloped to developed countries, due to the inability to display research skills and meet the needs of the countries of origin;
- insufficient equipment of scientific organizations with modern technologies, IT and other equipment for research and innovation in the public sector and in the economy;
- low level of inter-sectoral coordination in research and innovation funding, and
- insufficient recognition of the need to build national innovation systems by institutions at all levels of government in these countries.

In order to overcome the current situation in the field of research, development and innovation, it will be essential to improve the efficiency and effectiveness of the scientific research system in all countries, through a number of activities aimed at:

1. increasing investment in R&D through public funding and stimulating business sector investment.

2. creating new knowledge, developing and improving existing technologies, and solving complex social and economic problems in modern countries;

3. educating high quality research staff who will be able to create new values with their knowledge and scientific research work, as well as to conceive and generate economic, social, political, cultural and overall social development of modern countries;

4. fostering the excellence and relevance of scientific research relevant for the development of scientific fields and for solving the accumulated problems of social practice in modern countries;

5. strengthening the link between science, economy and society in research and innovation;

6. establishing an effective science and innovation management model;

7. ensuring the excellence and availability of human resources for science, the economy and social activities;

8. promoting international cooperation in the field of science and innovation.

Improving the efficiency and effectiveness of scientific research systems in modern countries will not be possible without a significant investment in the development of all fields of science and greater respect for general and specific methodologies of scientific research. Only with strict adherence to the requirements of modern scientific research methodologies, greater involvement of methodologists in research, and with increased investment in research, development and innovation can basic, applied and developmental, theoretical-emirical, diagnostic and prognostic research be conducted in the desired direction, without which there is no political, economic, social and cultural prosperity of modern countries in the future.

WORKS CITED

UNESCO Institute for Statistics, June 2019.

UNESCO Institute for Statistics estimates, February 2019.

UNESCO eAtlas of Research and Experimental Development at <http://on.unesco.org/RD-map>

European Innovation Scoreboard 2019, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019.

The European Innovation Scoreboard report and annexes, and the indicators database are available at:

https://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards/index_en.htm

Nedo DANILOVIĆ

Milija BOGAVAC

Poslovni i pravni fakultet, Univerziteta "MB"

Dragan TANČIĆ

Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić

ANALIZA GLOBALNOG STANJA NA POLJU ISTRAŽIVANJA I RAZVOJA SA OSVRTOM NA PRIMENJENO ISTRAŽIVANJE

Rezime

U ovom radu se, na globalnom nivou i sa epistemološkog stanovišta, analizira situacija na polju istraživanja i razvoja po regionima. Pritom su svetski i regionalni trendovi u raspodeli sredstava za istraživanje i razvoj prikazani na argumentovan, sistematski i nepristrasan način. Tumačenjem uočenih trendova, utvrđene su korelacije ulaganja u istraživanje i razvoj među pojedinim regionima u svetu, i otkrivene su pravilnosti u nivoima razvoja regiona (zemalja unutar istih) kao i u ukupnim bruto izdvajanjima za istraživanje i razvoj iz različitih izvora (poslovni sektor, budžeti vlade, visoko obrazovanje, privatni sektor, inostranstvo i nepoznati izvori). Svrha ovog istraživanja jeste ukazivanje naučnoj i široj javnosti u svetu, posebno vladama pojedinih zemalja i međunarodnim organizacijama, na trenutne svetske i regionalne trendove u ulaganju i raspodeli ukupnih bruto sredstava namenjenih istraživanju i razvoju. Rezultati istraživanja mogli bi pomoći zemljama da uvide koje su to oblasti kojima naročito moraju da se posvete kako bi značajno unapredili javne politike u oblasti istraživanja, razvoja i inovacija. Primarna literatura na kojoj se temelji ovo istraživanje uključuje dokumente i procene UNESCO-ovog Instituta za statistiku iz februara i juna 2019. godine, UNESCO-v eAtlas za istraživanje i eksperimentalni razvoj, Izveštaj i Priloge o Evropskim inovacionim rezultatima i bazama podataka sa pokazateljima, kao i druge izvore navedene u literaturi. U istraživanju su primenjene gotovo sve osnovne metode saznanja, sa akcentom na analizi, sintezi, klasifikaciji, generalizaciji i induktivno-deduktivnoj metodi. Od opštenaučnih metoda korišćena je komparativna metoda uz prethodno definisane jedinstvene komparabile za poređenje. Iz grupe metoda za prikupljanje podataka, pretežno je primenjena metoda analize sadržaja dokumenata.

Ključne reči: istraživanje, razvoj, inovacija, region, bruto domaći izdaci za istraživanje i razvoj (GERD), bruto domaći proizvod (BDP).

Original scientific work

*Dževad TERMIZ**

Faculty of Political Science, University of Sarajevo

*Nedeljko STANKOVIĆ***

„Kalos” – European University, Tuzla

*Wolfgang ROHRBACH****

Danube University Krems, Austria

METHODOLOGICAL ISSUES OF SCIENTIFIC – THEORETICAL RESEARCH

Abstract: Research is an integral part of the everyday (scientific) practice, whose essential feature is the emergence of various issues.

The segment which is at least elaborated in all methodologies, even in those that are considered the best, is theoretical scientific research.

In the scientific-research practice, all research is necessarily seen as theoretical-empirical, since it has a factual basis (social reality) or/and theoretical incentive, as well as for the role and importance of theoretical scientific research throughout the research process, starting from the pre-project stage, the design stage, the development of the project research and implementation of the research based on a tested and verified project, right until the preparation of the research report and the results of the research and application of the acquired knowledge in science and social practice.

The essential distinctions between theoretical and empirical research are basically reflected in the procedure for determining the subject of research and defining its importance, the application of scientific research and the implementation of the procedure of conceptualization and design of the research project.

In essence, one can speak of the prevalence of theoretical or empirical research in the overall process of acquiring scientific knowledge through scientific research.

Key words: science, methodology, theory, scientific theory, research, scientific research, issue(s).

* Academic, full professor, dževad.termiz@fpn.unsa.ba

** Academic, full professor, stankovicnedeljko@gmail.com

*** Academic, full professor, wolfgang.rohrbach.g@gmail.com

Each scientific discipline¹ has several important contents, the resolution of which, it's fair to say, would allow for further improvements of the discipline, which is established through the teaching curriculum. One such strategic issues, which must be addressed through the teaching curriculum, but also later to be resolved by the student, is the issue of theoretical research and their functions. This refers to the relationship of theory with other disciplines and its relations to the practice itself.² We are bound by these given functions.

Why have we identified this issue as essential and important and why are we discussing it?

In the first place, the segment which is at least elaborated in all methodologies, even in those that are considered the best, is theoretical research.³ This notion is based on the following arguments: first, the issue of whether theoretical research does indeed hold all the necessary forms and components of research is not resolved; second, what is the relationship between theory and theoretical research, whether it is a relationship of the same kind or even identical to the one between theory and empirical research, and whether this relationship is different and what accounts for these differences. Third, whether purely theoretical research exists exist at all and how (if any); and finally, what is the physical relationship between theoretical and empirical research.⁴

The overall subject or general subject⁵ of theoretical research is the system of basic conclusions, judgments and attitudes based on the reflection of one of the factual or hypothetical pasts, existing or possible realities of social reality. For scientific theory, a subject is a scientifically based system of drawing conclusions, attitudes, judgments about a scientifically identified or scientific hypothesized on a subject within the doctrine, a related scientific discipline. An important difference between theoretical research in general and scientific theoretical research is the application of scientific research methods.⁶

This raises the question of the methods used in scientific-theoretical research. Methodological literature does not explicitly indicate the methods of

-
- 1 (1) Šešić, B. (1974). *Osnovi metodologije društvenih nauka*. Beograd: Naučna knjiga. str. 1.
 (2) Temiz, Dž. (2009). *Metodologija društvenih nauka* (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 18.
 (3) Temiz, Dž. (2013). *Kritika teorije*. Sarajevo: Amos Graf, str. 51-54.
 (4) Temiz, Dž. (2013). *Osnovi metodologije socijalne psihologije*. Sarajevo: Amos Graf, str. 27-30.
 - 2 (1) Temiz, Dž. (2013). *Kritika teorije*. Sarajevo: Amos Graf, str. 43-44.
 (2) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). *Osnovi metodologije političkih nauka* (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 32-33.
 (3) Termiz, Dž. (2005). *Teorija nauke o socijalnom radu*. Lukavac: NIK “Grafit“, str. 11-13.
 - 3 Termiz, Dž. (2009) *Metodologija društvenih nauka* (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 189-193.
 - 4 Termiz, Dž. (2009) *Metodologija društvenih nauka* (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 195-197.
 - 5 Termiz, Dž. (2009) *Metodologija društvenih nauka* (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 190-191.
 - 6 Termiz, Dž. (2009) *Metodologija društvenih nauka* (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK “Grafit“, str. 190-191.

theoretical research. Therefore, it is it is legitimate to consider the question whether all the methods from general science to basic and methods of data collection can indeed be adequately applied. E.g. is the experiment applicable as a method of theoretical research?

It is evident that any scientific (as well as any other) theoretical research necessarily begins with an approach and the establishment or selection of particular postulates. These approaches⁷ and postulates⁸ evidently determine procedures and processes (procedures are arranged processes and processes are elemental and spontaneous) of deliberation, hence the basic „research techniques“ of theoretical research.

These circumstances set forth now raise two new questions. First, given the basis and choice of these approaches and postulates: is the basis founded on existing theoretical knowledge, i.e. whether systemic features are already given within the framework of the existing one, namely, the existing paradigms⁹ or is it a derived system of settings from axioms of a certain kind. We recall that in the logical and methodological literature axioms¹⁰ are referred to as absolutized truths that are not verified, but also as axioms that are developed and designed through processes of scientific and other knowledge. The characteristics and properties of axioms essentially determine the characteristics and properties of these approaches and postulates. And the third source of approach and postulates is the motivation realized in the form of a hypothetical context to which a certain given level of probability.

If the preceding viewpoints are well founded, then, in accordance with the norms of implication and accountability, it follows that theoretical inquiry is either inductive or deductive or in some cases a mixed-inductive-deductive research.

At this moment, we do not have a well-founded answer based on a meta-methodological¹¹ research on whether a solely deductive theoretical research is possible in cases where there is no axiomatic basis in approaches and postulates. It seems unlikely that theoretical studies of factual realities of social reality cannot be successfully accomplished as solely deductive theoretical research.

This hypothetical proposition is based on the fact that scientific recognition does not constitute a detailed but a general¹² knowledge (this general knowledge

7 Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 99-100.

8 Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 99-100.

9 1) Termiz, Dž. (2001). Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 73-119.

(2) Termiz, Dž. (2013). Kritika teorije. Sarajevo: Amos Graf, str. 71-74.

10 (1) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 98-99.

(2) Termiz, Dž. (2005). Teorija nauke o socijalnom radu. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 9-11.

11 Termiz, Dž. (2016). Problemi metametodologije. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

12 Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 15.

may be both universal and relatively partial). Factual social reality is always concrete and, in this sense, very diverse, and this authentic factual diversity cannot be concluded on the basis of a solely deductive research. Moreover, that subject of research (in this case scientific-theoretical) imposes procedures of verification and refutation¹³ as inevitable, and this further implies that a verified or disproved thesis has three requirements:

first requirement is that approaches and postulates shall form adequately substantive and probable grounds for the formation of a probable thesis;

second, that the arguments¹⁴ of verification, validation, and refutation must, in content and likelihood, be correlated with approaches and postulates and

third, the criteria for evaluating and ranking arguments and arbitration based on them shall be established.

Does this mean that such research is indeed only analytical, that is, deductive, or perhaps we also encounter generalization problems, which would ultimately indicate problems in cognition and induction?

Bearing in mind that some theoretical studies are predominantly and primarily deductive, we shall consider that some research is mainly inductive, that is, they do not explore already established attitudes of theory but generalizations of empirical research, constituting theories or foundations for theories of a certain level. It is needless to refer to Merton's well-known assumptions and theories of „medium scale“.¹⁵

All of the above argues that common scientific methods¹⁶ are applicable in theoretical research, in particular the hypothetical-deductive¹⁷ and axiomatic method, as well as that the essential methods are the so-called basic methods of cognition¹⁸ (analytical-synthetic and verification and refutation).

However, this raises the question of data collection.¹⁹ Do theoretical studies deal with data collection and, if so, what kind of data do they collect?

When considering the basic procedures and processes of scientific-theoretical research, we referred to the choice of approaches, postulates, theses and

13 Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 96-98.

14 Termiz, Dž. (2013). Kritika teorije. Sarajevo: Amos Graf, str. 26-33.

15 Termiz, Dž. (2013). Kritika teorije. Sarajevo: Amos Graf, str. 98-99.

16 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 238-284.

(2) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 103-117.

17 Radosavljević, I. (1996). Hipotetičko-deduktivna metoda u istraživanju politike. Gornji Milanovac: Dečije novine.

18 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 200-226.

(2) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 73-82.

19 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 498-593.

(2) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 268-307.

arguments, except in cases of hypothetical construction of any of these factors determining procedures and processes.

Upon realizing the social reality as a whole as well as its material and spiritual persistence in the past, present and future, we are able to conclude that scientific-theoretical research usually commences with collecting data regarding the issue to be investigated.²⁰

Such a research process thus initiated continues with further collection of data, which subsequently reaches its manifest, namely, the selection of arguments. Hence, for clarification purposes we shall point the following:

First the axiom, its content, its structure, the theorems underlying it, etc. they indicate, suggest or impose a problem that, among other things, is manifested through different understandings, implications and interpretations of both the axiom itself and the settings derived from it.

Second, each paradigm already indicates an issue through its relationship of approaches,²¹ postulates, settings and arguments. It is obvious that the very fact of the existence of multiple paradigms, which are also expressed through different theoretical and methodological concepts²², through different rationale behind, etc., necessarily express the existence of theoretical as well as practical problems in scientific research, including scientific and theoretical research. Therefore, in whatever form the problem of scientific-theoretical research was manifested (which will subsequently be constituted in the subject of the scientific-theoretical research), we shall obtain information regarding that problem directly or indirectly, hence, we are collecting data about it. On this basis, it can be argued that data collection methods need to be part of the scientific-theoretical research.

However, it clearly cannot be claimed that all methods of data collection in the scientific-theoretical research are equal or identical. Moreover, these data are neither equal nor identical, thus it is understandable that the data collection methods are necessarily appropriate. Hence the fact that some data collection methods in theoretical studies are identical to those of data collection in empirical studies, while others differ significantly.²³ In today's context, where numerous written sources exist, analyzing the content of documents²⁴ is basically the same method as data collection for scientific-theoretical and scientific-empirical research. In both cases there is a system of statements given

20 Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 38-42, 42-53.

21 Termiz, Dž. (2013). Kritika teorije. Sarajevo: Amos Graf, str. 73-74.

22 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 305-400.

(2) Termiz, Dž. (2001). Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 86-110, 129-132.

23 Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 307-313.

24 Danilović, N. (2015). Metod analize sadržaja dokumenata sa instrumentima. Beograd: Zadužbina Andrejević.

in the document whose meaning, implication, etc. identify and evaluate and continue to be used for the purpose of verification and refutation.

However, in scientific-empirical research, apart from the data that already exist and can be obtained (the term data collection is used in many methodological papers, which is incorrect, because data is something that is formed, which implies that it is not complete and thus an adequate term which should be used is data acquisition)²⁵, there are other types of data²⁶ in scientific-theoretical research that require other methods of collection, namely, in the true sense of the word data collection. We would call this other type of data implicit-constructive data, and the method of data collection would be referred to as complex critical thinking. Given the fact that there is insufficient reference in the methodological literature to explain this method, we will try to indicate some of the feasible methods.

An essential process of all scientific recognition is logical thinking based on perception and presentation.²⁷ The essential difference of obtaining data between scientific-empirical and scientific-theoretical research lies in the fact that direct or indirect manifestations of indicators²⁸ can be observed in scientific-empirical studies through those manifestations. In scientific-theoretical research these manifestations of indicators cannot be observed, nonetheless, they need to be discovered and articulated by logical thought processes. This is the reason why we call them implicitly constructive and articulate data. They are implicit, since they are derived from other already constructed and articulated products of thoughts, notwithstanding how they are manifested (as a logical idea, as an oral meaningful statement, a judgment, a conclusion, as a written statement, etc.). Consequently, they are an implication! Furthermore, they are constructive, because they can be, and most often are, a set of interconnected factors of ideas that may not be compatible with each other. This allows them to emerge as an expression of contradiction.

Therefore, without collecting, as well as collating in-depth processing of thoughts and using them in verification and refutation procedures, a true

25 Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 259-260.

26 Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 313-320.

27 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 95.

(2) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 53-55.

(3) Termiz, Dž., Milosavljević, S. (2018). Praktikum iz metodologije politikologije (drugo izmijenjeno, dopunjeno i prošireno izdanje). Sarajevo/Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu/Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka, str. 88-92.

28 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 454-457.

(2) Termiz, Dž. (2016). Problemi metametodologije. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

scientific-theoretical research as a work of creation is not possible. They are not possible either as merely interpretative and perhaps not even as narrative descriptive. However, further in-depth research is required in order to provide a more robust statement in this regard.

Hence, let's go back to the beginning: is an experiment in scientific-theoretical research even possible?

It is evident from the foregoing that certain thought models are used in the first place throughout the scientific-theoretical research (some of which are standard or at least standardized-theoretical, logical, paradigmatic models) and new models are created. The term „modal experiment“²⁹ is a commonly known concept found in the scientific literature, and this term is often associated with the term „thought experiment“. Since these two concepts, thought and experiment, do not get along very well, we will not use it in this case, but we will certainly indicate the necessity of a „modal experiment“ in scientific-theoretical research, within which, or which requires the usage of modal ideas in its procedures, since essentially every idea is a certain model of the ideal, more or less shaped reality of social realism. In that regard, not only an experiment, but also a modal experiment, is not only possible but essential for every scientific-theoretical research. In view of the foregoing, we believe, we have answered the basic questions of the subject and methods of scientific-theoretical research.

With respect to the questions raised at the beginning, one question remains to be answered, namely - the relation between scientific-theoretical and scientific-empirical research³⁰, which consists of two sub-questions. The first question refers to the relationship of procedures, and the second is concerned with the role and functions of one research in others.

When it comes to the implementation of empirical research³¹, an important requirement is the design of research³², which involves all the moments of conceptualization and reconceptualization³³, followed by data collection with

29 Gordić, M (2008). Modalni eksperiment u istraživanju potencijala sistema bezbednosti države (doktorska disertacija). Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

30 Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 195-199.

31 Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 193-195.

32 1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 411-461.

(2) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac :NIK „Grafit“, str. 205-255.

(3) Termiz, Dž., Milosavljević, S. (2018). Praktikum iz metodologije politikologije (drugo izmijenjeno, dopunjeno i prošireno izdanje). Sarajevo/Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu/Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka, str. 145-317.

33 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 413-418.

(2) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 199-205.

certain forms of measurement³⁴, data processing³⁵, also with certain measurements, interpretation of data and conclusions³⁶ reached on this basis. We will not discuss this in detail, because it is not the subject of this consideration, and besides this, we assume that this is common knowledge for such an assembly. Hence, the question is as follows: first, shall the design of scientific-theoretical research be as same as the design of the empirical research? This is recommended in the case of scientific-theoretical research, whose subject of research explores relatively constituted theories presented in writing, since they constitute an essential aspect of the data collection method, content analysis and data processing, as well as further procedures that are almost equal to empirical research, whereby the thought procedure is more rigorous and complex than empirical research.

However, in the case of evolutionary research that have not been stated in writing but are relatively grounded, interviewing methods (unstructured interview) may be used, but a precise research project may not be established, which is probably not possible, since approximate research is involved in this case, nevertheless, the data collected can be processed both qualitatively and quantitatively.

In the case of emerging theories, it is not possible to set up a research project similar to those requirements of an empirical scientific theoretical research project, nevertheless, it is possible and essential to lay the foundations of a conceptual nature and apply interviews and content analysis in accordance with the possibilities. However, when these studies show another form of conduct, namely „ingenuity“, which is a systematic implementation of the implications from the manifested, published, published, etc.

We will also make mention of a fourth situation which involves research segments, namely, the research of one segment of the study in relation to which there is no verified theoretical assumption, i.e. it is exclusively hypothetical. Two possibilities are probable in this case. The first is to set up a relatively defined research project that stem from implications of other parts of the theory,

34 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 594-601.

(2) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 321-339.

35 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 601-622.

(2) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 339-350.

(3) Termiz, Dž., Milosavljević, S. (2018). Praktikum iz metodologije politikologije (drugo izmijenjeno, dopunjeno i prošireno izdanje). Sarajevo/Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu/Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka, str. 349-393.

36 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 164-168.

(2) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 91-96.

(3) Termiz, Dž., Milosavljević, S. (2018). Praktikum iz metodologije politikologije (drugo izmijenjeno, dopunjeno i prošireno izdanje). Sarajevo/Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu/Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka, str. 127-142.

if that is permitted by the degree of their structure, and the second is a research based solely on basic hypothetical conceptual assumptions. In both cases, data collection, data processing, etc. are used accordingly.

It seems that we have given an answer to the crucial question. However, as far as research or data collection techniques are concerned, it is necessary to develop an established recording tool in all cases.

In the existing methodological literature, the relationship between scientific theory and scientific research³⁷ is simply expressed as:

A theory without empirical research is vacuous, while the empirics without a theory is blind, that is to say, the role of theory is to guide the research, while the role of empirics is to test the theory. However, this very general and simplified statement does not factually resolve the relationship between theoretical and empirical research. The true relationship between theoretical and empirical research³⁸ is as follows: first of all, scientific-theoretical and scientific-empirical research intertwine. Namely, if scientific research³⁹ is understood as a whole of objects and methods, it therefore shows that both types of research are subject to certain defined rules of the research process. Secondly, their research effects must necessarily attain certain criteria of science, whereby the criteria of applicability of theory are primarily focused on its application in science. Hence, these researches are, by their meaning, primarily related to fundamental and some applied research (which is the main topic of today's scientific conference), and are not regarded to development research to a large extent.

Or, to put it another way, in this case, most of this research is methodological and are methodical to a smaller part.⁴⁰

The role of scientific theoretical research is primarily intended for the scientific creation of definitions and scientific normativism - establishing rules. Therefore, they are indeed the guide of scientifically empirical research in certain stages of scientific development, they provide certain approaches and starting points, and in some cases methodological and methodological basis.

Scientific-empirical research plays numerous roles according to scientific-theoretical research. First, according to standard statements, they represent the verifier for scientific theories and scientific-theoretical research. Second, they provide important material and impetus for theoretical research, and third, they provide an instrumental basis for the implementation of scientific-theoretical research.

37 (1) Termiz, Dž. (2005). *Teorija nauke o socijalnom radu*. Lukavac: NIK „Grafit“.

(2) Termiz, Dž. (2013). *Kritika teorije*. Sarajevo: Amos Graf, str. 51-54.

38 Termiz, Dž. (2009) *Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje)*. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 195-199.

39 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). *Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje)*. Beograd: Službeni glasnik, str. 57.

(2) Termiz, Dž. (2009) *Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje)*. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 39-49.

40 (1) Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2013). *Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje)*. Beograd: Službeni glasnik, str. 57.

(2) Termiz, Dž. (2009) *Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje)*. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 39.

Finally, we saved the question regarding the role of scientific-theoretical research in the structuring of scientific theory for the end. If we consider the scientific theory⁴¹ as a system of logical and meaningfully relatively true or probable views, then scientific-theoretical research can be understood as an essential way of developing scientific theory, which is an essential component of science. Within the totality of this role, we can conclude that scientific theoretical research, in the first place, plays the initial function in the setting and development of scientific theory. Second, they play a crucial diagnostic function of science⁴², a discipline of science within which they develop, evolve and survive. Third, they have the essential function in overcoming the unfruitful and dysfunctional as well as the fruitful and functional. A deeper and more detailed analysis of the roles and functions of scientific-theoretical research and their relationships would probably provide additional and even surprising findings, which would be very productive for the development of science and especially for the development of methodology.⁴³ At this point, it should be noted that there is no pure theoretical scientific research and a pure empirical research, and what matter is the essential characteristic of predominance.

One should not succumb to the mistaken belief that philosophical considerations are identical to theoretical research simply because scientific-theoretical research is subject to all the rules of science, while philosophical thinking is spared of these rules. Of course, this does not diminish the philosophical considerations which are often the precursor and impetus as well as the guide to scientific-theoretical research.

LITERATURA

- Arežina, V. (2010). Problemi merenja ekološke bezbednosti. Beograd: MTS Gajić.
 Danilović, N. (2015). Metod analize sadržaja dokumenata sa instrumentima. Beograd: Zadužbina Andrejević
 Gordić, M. (2008). Modalni eksperiment u istraživanju potencijala Sistema bezbednosti države (doktorska disertacija). Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

-
- 41 (1) Milosavljević, S, Radosavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik, str. 181-184.
 (2) Termiz, Dž. (2005). Teorija nauke o socijalnom radu. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 7-9.
 (3) Termiz, Dž. (2013). Kritika teorije. Sarajevo: Amos Graf.
 (4) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 102-103.
- 42 (1) Termiz, Dž. (2009) Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit“, str. 13-17.
 (2) Termiz, Dž. (2013). Kritika teorije. Sarajevo: Amos Graf, str. 51-55.
 (3) Termiz, Dž. (2013). Osnovi metodologije socijalne psihologije. Sarajevo: Amos Graf, str. 28-33.
- 43 Termiz, Dž. (2016). Problemi metametodologije. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

- Halmi, A. (2005). Strategije kvantitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima. Zagreb: Naklada Slap.
- Halmi, A. (2014). Teorije i metode socijalnog rada. Zagreb: Alinea.
- Kuhn, A. (1974). Struktura naučnih revolucija. Beograd: Nolit.
- Kuper, A., Kuper, Dž. (2009). Enciklopedija društvenih nauka. Beograd: Službeni glasnik.
- Milosavljević, S. (1997). Politička akcija. Beograd: Institut za političke studije FPN.
- Milosavljević, S. (1980). Istraživanje političkih pojava: Beograd: Institut za političke studije FPN/Centar za omladinu i pionire.
- Milosavljević, S. (1990). Izveštaj o naučnom istraživanju. Beograd: Centar visokih vojnih škola, OS „Maršal Tito”/Institut za strategijska istraživanja.
- Milosavljević, S., Radisavljević, I. (2013). Osnovi metodologije političkih nauka (peto izdanje). Beograd: Službeni glasnik.
- Radosavljević, I. (1996). Hipotetičko-deduktivna metoda u istraživanju politike. Gornji Milanovac: Dečije novine.
- Šešić, B. (1974). Osnovi metodologije društvenih nauka. Beograd: Naučna knjiga.
- Temiz, Dž. (2001). Osnovi metodologije nauke o socijalnom radu. Lukavac: NIK „Grafit”.
- Temiz, Dž. (2005). Teorija nauke o socijalnom radu. Lukavac: NIK „Grafit”.
- Temiz, Dž. (2009). Metodologija društvenih nauka (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Lukavac: NIK „Grafit”.
- Temiz, Dž. (2013). Kritika teorije. Sarajevo: Amos Graf.
- Temiz, Dž. (2013). Osnovi metodologije socijalne psihologije. Sarajevo: Amos Graf.
- Temiz, Dž. (2016). Problemi metametodologije. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Temiz, Dž., Milosavljević, S. (2018). Praktikum iz metodologije politikologije (drugo izmijenjeno, dopunjeno i prošireno izdanje). Sarajevo/Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu/Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka.
- Temiz, Dž., Milosavljević, S. (2019). Practicum of Political Science Methodology. Sarajevo/Beograd: Faculty of Political Sciences, University of Sarajevo/International association of methodologist of social sciences.

Dževad TERMIZ

Fakultet političkih nauka, univerziteta u Sarajevu

Nedeljko STANKOVIĆ

Evropski univerzitet „Kalos“ u Tuzli

Wolfgang ROHRBACH

Dunavski univerzitet Krems, Austrija

METODOLOŠKI PROBLEMI NAUČNO-TEORIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Summary

Istraživanja su sastavni dio svakodnevne životne (naučne) prakse čije je bitno obilježje javljanje raznovrsnih problema.

Najmanje i najslabije obrađen segment u svim metodologijama, čak i u onima koje se ubrajaju u najbolje, jesu teorijska naučna istraživanja.

U naučno-istraživačkoj praksi sva istraživanja su nužno teorijsko-empirijska, jer ona imaju empirijski osnov (društvena stvarnost) ili/i teorijski poticaj, kao i zbog uloge i značaja teorijskih naučnih istraživanja u toku cijelog procesa istraživanja od predprojektne etape, etape projektovanja i izrade projekta istraživanja i realizacije istraživanja po, pretestiranom i verifikovanom, projektu do izrade izvještaja o istraživanju i rezultatima istraživanja i primjene stečenih saznanja u nauci i društvenoj praksi.

Bitne odredbe razlike između teorijskog i empirijskog istraživanja u osnovi se ogledaju u proceduri određenja predmeta istraživanja i utvrđivanju njegovog značaja, primjeni naučnih metoda istraživanja i u sprovođenju procedure konceptualizacije i izrade projekta istraživanja.

U suštini, može se govoriti o pretežnosti učešća teorijskog ili empirijskog istraživanja u cjelokupnom procesu sticanja naučnog saznanja naučnim istraživanjem.

Ključne riječi: nauka, metodologija, teorija, naučna teorija, istraživanje, naučno istraživanje, problem(i).

*Aleksandar HALMI**
Sveučilište u Zadru

AKCIJSKA ISTRAŽIVANJA KVALITETA ŽIVOTA OSOBA S RAZLIČITIM DUŠEVNIM POREMEĆAJIMA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Rezultati longitudinalnog istraživanja

Apstrakt: Akcijska istraživanja bilježe sve brži razvoj, kako u svijetu tako i u našoj zemlji. Brojni suvremeni socijalni problemi i sve izraženija svijest o mogućnostima aktivnog odnošenja prema njima nameću potrebu aktivnog traganja za putevima i načinima otkrivanja i ovladavanja ovim područjima društvene stvarnosti koji značajno odstupaju od društvenih standarda i izazivaju pozornost i zainteresiranost društvene zajednice. S obzirom da su socijalni problemi pojave koje treba mijenjati, a da su akcijska istraživanja teoretsko–metodološki postupak za unošenje promjena u pojedina prostorno i vremenski određena područja društvene stvarnosti (porodice i društvene skupine u mikrosociološkim okvirima, odnosno lokalnim zajednicama), ovdje će biti prezentirana primjena akcijskih istraživanja kvalitete života osoba s različitim duševnim poremećajima u RH. Klasična epidemiološka istraživanja psihijatrijskog morbiditeta usmjerena su na utvrđivanje učestalosti obolijevanja od pojedinih bolesti, na otkrivanje novih uzroka, načine širenja, tijek i ishod. Međutim, suvremena epidemiološka istraživanja u području psihijatrije sve se više obraćaju socijalnim i ekološkim čimbenicima u etiopatogenezi duševnih poremećaja. U tom smislu prevladavaju istraživanja ekološke i socijalne strukture osoba oboljelih od različitih duševnih poremećaja kao i kvalitete njihovog života. Međutim, usprkos snažnom povećanju interesa za mjerenje kvalitete života osoba s različitim duševnim oboljenjima, takav tip evaluacijskih istraživanja vrlo se rijetko provodi zbog nepouzdanih metrijskih karakteristika mjernih instrumenata. U ovome radu autori prezentiraju samovođeni instrument koji se naziva upitnik kvalitete života (UKŽ). Instrument procjenjuje subjektivne percepcije kvalitete života u sedam životnih područja koja su obuhvaćena s 24 pitanja. Rezultati konfirmativne faktorske analize upućuju na sedmofaktorsku strukturu s dobrim indeksom pristajanja manifestnih varijabli latentnim dimenzijama. Faktorski bodovi također upućuju na značajne koeficijente korelacije između

* Redovni profesor, alhalmi@unizd.hr, aleksandar.halmi@gmail.com

socijalnog funkcioniranja klijenata i određene razine zadovoljstva različitim uslužnim djelatnostima na nivou lokalnih zajednica RH.

Ključne riječi: akcijsko istraživanje, duševni poremećaji, kvaliteta života, životno zadovoljstvo, instrumenti procjene

1. UVOD

Rezultati longitudinalnog istraživanja potvrdili su nalaze preliminarnе studije jedino što je došlo do djelomičnog cenzuriranja podataka zbog osipanja uzorka, međutim hipotetički okvir ostaje isti. A sada slijedi rasprava o akcijskim istraživanjima i kvalitete života osoba s različitim duševnim problemima.

Početakom osmog desetljeća prošlog stoljeća u svim društvenim znanostima od sociologije, ekonomije, preko ekologije do epidemiologije – počela se dovoditi u pitanje nekoliko stoljeća stara paradigma napretka shvaćenog kao društveni rast i razvoj (Kim, 1991). U području društvenih znanosti, odnosno na socijalnom planu, ta se promjena očitovala kroz narastanje »pokreta socijalnih indikatora« (social indicators movement). U početku su različiti marginalni i alternativni ekološki, mirovni, duhovni i zdravstveni socijalni pokreti počeli zastupati ideju kvalitete života. Ona je ubrzo prerasla u novu znanstvenu paradigmu. Što je sadržaj pojma »kvaliteta života«? Odgovor na to pitanje jednako je težak i problematičan, kao i onaj o pitanju svetosti života, socijalne i biološke održivosti, ukupnosti životnog standarda i slično. U liječničkoj praksi, od genetskih eksperimenata do epidemioloških istraživanja, nastaju situacije u kojima liječnici moraju odlučivati koji je život kvalitetan, a koji nije, koji je socijalno i biološki održiv, a koji ne, i sve to na osnovi kriterija oko kojih još uvijek ne postoji znanstveni konsenzus (Fulford, 1989). Nakon što su objavljene prve analize kvalitete života kronično oboljelih duševnih bolesnika, situacija je tek donekle jasnija (Katz, 1979). Mjerenja, međutim i dalje veoma variraju, jednako na teoretskoj osnovi, kao i u metodološkoj sofisticaciji. Čine se naponi u poboljšanju metrijskih karakteristika mjernih instrumenata koji procjenjuju kvalitetu života općenito, a posebno kvalitetu života osoba s duševnim poremećajima. Zbog toga postoji potreba da se ojača definicija kvalitete života u konceptualnim i empirijskim pojmovima (Lawton, 1987). Brojni autori upozoravaju na teškoće u definiranju pojma »kvaliteta života«. Jedni ističu da je taj pojam objektivn i mjerljiv, tj. da se može lako definirati operacionalnim definicijama, dok drugi ističu probleme subjektivizma i nemjerljivosti. Svakako je jedna od osnovnih poteškoća u tome što objašnjenje nastanka i održanja kvalitete života osoba s duševnim poremećajima još uvijek nije konzistentno znanstveno utemeljeno.

No, istraživanje i definiranje neke pojave ne smije biti samo sebi svrha, nego mora služiti rješavanju ljudskih problema, a upravo na toj ideji počivaju akcijska istraživanja. Možemo ih definirati kao istraživačke strategije pomoću kojih istraživač ili istraživački tim, u kooperaciji sa zainteresiranim pojedincima ili skupinama, inicira socijalne promjene (Haag, 1977). Radi se o jednoj specifičnoj vrsti istraživanja kojeg obilježava težnja da se uz spoznaju predmeta istraživanja,

kao cilj istraživanja pojavi promjena društvenih odnosa unutar skupine, zajednice pojedinaca ili procesa koji se istražuje, a tek zatim provjera znanstvenih hipoteza. Nastoji se sanirati ili poboljšati socijalni status materijalno i kulturno depriviranih slojeva stanovništva u zajednici, stvoriti humane i demokratske odnose u lokalnim i radnim sredinama. Istraživači postaju aktivni sudionici socijalnih procesa koji se promatraju, neposredno prenose svoja zapažanja članovima skupina koji pak prestaju biti pasivni objekti, pa iznose svoje stavove o mišljenjima istraživača i na osnovi te interakcije mijenjaju svoje djelovanje. U akcijskim istraživanjima načelo »vrijednosne neutralnosti« zamjenjuje aktivna participacija, znanstvenu objektivnost istraživača zamjenjuje dezobjektivizacija, problem istraživanja se ne izabire, već se otkriva. Osnovni cilj akcijskih istraživanja je da nakon deskriptivnog plana istraživanja probije granice pozitivističke metodologije i razvije konstruktivni plan promjene situacije, odnosno: deskriptivnu i analitičku metodologiju zamjenjuje participativna i evaluacijska metodologija. Na taj način akcijska istraživanja uspješno prevladavaju jaz između teorije i prakse socijalnog rada što omogućuje stalni transfer teoretskih spoznaja u praksu, čime stručna praksa socijalnog rada postaje teoretski reflektirana praksa. Iz svega navedenog može se zaključiti da je akcijskim istraživanjima imanentan pojam »socijalne akcije«, ideal koji čini polaznu i uporišnu točku humanistički i antropološki orijentiranog socijalnog rada.

2. PROBLEM ISTRAŽIVANJA

Procjena kvalitete života postaje važan čimbenik u procesu praćenja kvalitete, brige i unapređenja sustava pružanja usluga i zaštite osoba s različitim duševnim smetnjama. Tako samoiskazi klijenata o razini kvalitete njihovih života postaju važan indikator u programima evaluacije mentalnog zdravlja ljudi. Napori u mjerenju kvalitete života uključuju indikatore subjektivne i objektivne procjene kvalitete života. Ovo se istraživanje usmjeruje na subjektivne procjene razine kvalitete života neposredno dobivene od respondenata s različitim duševnim poremećajima s ciljem njihovog neposrednog uključivanja u proces promjena nepovoljnih egzistencijalnih uvjeta i poboljšanje ukupne kvalitete života duševno bolesnih osoba.

3. CILJEVI ISTRAŽIVANJA

U skladu s postavljenim problemom moguće je postaviti opće i posebne ciljeve istraživanja:

Opći cilj istraživanja je procijeniti sveukupnu kvalitetu života duševnih bolesnika na temelju različitih instrumenata za samoprocjenu koji su već eksperimentalno provedeni u praksi na sličnim istraživanjima, te ispitati mogućnosti boljeg zadovoljavanja socijalnih potreba i rješavanja problema unutar lokalne zajednice aktivnom participacijom svih sudionika društvene akcije.

Posebni ciljevi istraživanja mogu se diferencirati na nekoliko podskupina koje obuhvaćaju ove sfere subjekta života: životna situacija, materijalne prilike, slobodno vrijeme, obiteljska situacija, participacija u društvenom životu, zdravlje, pristup zdravstvenim i socijalnim uslugama i sl. Ovih sedam faktora obuhvaća 24 varijable ili indikatora. Prema tome, opći cilj upitnika bila je subjektivna procjena kvalitete života na temelju sedam faktora koji saturiraju 24 varijable i njihove specifične indikatore.

4. HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Na temelju postavljenih ciljeva i preliminarnih istraživanja, može se postaviti sljedeći hipotetički okvir istraživanja:

- a) Različite dijagnostičke (nozološke) kategorije različito procjenjuju kvalitetu svojeg života.
- b) Očekuju se značajne razlike u percepciji opće kvalitete života u odnosu na spolnu strukturu. Drugim riječima, žene različito procjenjuju kvalitetu života od muškaraca.
- c) Očekuju se značajne razlike u procjeni općeg zdravstvenog stanja između žena i muškaraca.
- d) Postoji značajna razlika u stupnju zadovoljstva socijalnim i zdravstvenim uslugama te općom kvalitetom života kod respondenata s boljim socijalnim funkcioniranjem. Drugim riječima, one osobe kod kojih su simptomi duševnih poremećaja slabije izraženi bolje će procijeniti kvalitetu života, nego oni s težim oblicima poremećaja.
- e) Subjekti koji se nalaze iznad prosječne granice na skali općeg zadovoljstva (4.5) pokazivat će veći stupanj zadovoljstva uslužnim djelatnostima i cjelokupnim tretmanom, nego oni koji su ispod te granice.
- f) Subjekti koji se nalaze u recidivu ili su pod stalnim socijalno–psihijatrijskim nadzorom pokazivat će nižu razinu zadovoljstva, nego oni koji su po prvi puta u tretmanu.

Postoji značajna povezanost između okupacijskog statusa subjekata i razine općeg zadovoljstva kvalitetom života i uslužnim djelatnostima.

5. NACRT ISTRAŽIVANJA

U istraživanju kvalitete života osoba s duševnim poremećajima korišten je faktorski nacrt (latentna struktura) komponiran od sedmofaktorske strukture koji se sastoji od latentnih dimenzija kao što su: životna situacija, materijalne prilike, slobodno vrijeme, obiteljska situacija, participacija u društvenom životu, opće zdravstveno stanje, pristup ustanovama zdravstvene i socijalne skrbi. Hipotetička faktorska struktura »razbijena« je na 24 »čestice« ili manifestne varijable (indikatore). Rezultati analize prikazani su tako da su navedene sve varijable

čije su saturacije s pojedinim od ekstrahiranih faktora značajne. Interpretacija faktorskih struktura temelji se na sadržaju varijabli koje čine pojedini faktorski prostor, te su i nazivi pojedinih faktora konstruirani tako da što više odgovaraju konceptualnom značenju samih varijabli unutar pojedinih faktora. Istraživači su ispitali »pristajanje« čestica faktorskoj strukturi pomoću različitih indeksa kao što su: test vjerojatnosti omjera, indeks saturacije, modificirani indeks saturacije, standardizirani rezidualni korijen srednjih kvadrata, Bentler–Bonetov normirani indeks i sl. Prema navedenim testovima, faktorska struktura pokazuje visoke projekcije pokazatelja što ukazuje na visok stupanj pristajanja. Sljedeća faza bila je provođenje konfirmativne faktorske analize prema Jöreski–Sorbom modelu (1971). Navedeni model koristi metode simultane faktorske analize uz pomoć triju faktorskih matrica: 1. matrice faktorskog opterećenja; 2. varijančano–kovarijančane matrice; i 3. matrice varijančanih grešaka. Konfirmativna faktorska analiza potvrdila je prvobitnu hipotezu »dobrog pristajanja čestica faktorskoj strukturi«.

- a) Uzorak ispitanika – informacije su prikupljene na uzorku od 571 respondenta s različitim duševnim poremećajima koji se nalaze u tretmanu centara za socijalni rad i primaju neki od oblika socijalne ili zdravstvene zaštite.
- b) Jedinice analize – kao jedinice analize u ovom istraživanju poslužile su osobe s različitim duševnim bolestima prema Pravilniku o evidenciji i osnovnoj dokumentaciji korisnika socijalne zaštite u centrima za socijalni rad u RH. Pod duševno bolesnom osobom prema navedenom Pravilniku smatra se ona osoba koja boluje od bilo koje poznate duševne bolesti s organskom ili funkcionalnom podlogom.

Kako evidentiranje raznih duševnih oboljenja po vrstama za službu socijalne skrbi ne bi imalo svrhe, jer takva obolijevanja pojedinačno nisu područje užih interesa službe socijalne zaštite, smatra se dovoljnim, da se sve duševno bolesne osobe svrstaju u jednu kategoriju. U ovu skupinu svrstavaju se i alkoholičari i narkomani. Ove dvije potkategorije nazivaju se ovisnicima o alkoholu i drogama. Vrlo ekstenzivna kategorija »duševno bolesne osobe i ovisnici o alkoholu i drogama« obuhvaća sve osobe kod kojih je medicinski utvrđena neka od poznatih duševnih bolesti u akutnom ili kroničnom stanju. To mogu biti teške neuroze, manično–depresivne psihoze, razni oblici shizofrenije, paranoidna stanja, epilepsija, i druge duševne bolesti. Dakako, odluka o tome da li neku osobu treba svrstati u ovu kategoriju, može se donijeti tek nakon uvida u nalaz ili mišljenje liječnika. Ovisnikom o alkoholu smatra se svaki pojedinac koji redovito i prekomjerno pije alkohol, pa zbog toga strada njegovo zdravlje, blagostanje i ugled njega i njegove obitelji. Treba istaknuti, da pri odlučivanju o razvrstavanju neke osobe u ovu kategoriju moraju biti jasno prisutni sljedeći elementi: oštećenje zdravlja, socijalne i ekonomske teškoće. Ovisnici o drogama ili narkomani su osobe koje nakon postupnog privikavanja postaju psihički i fizički ovisne o trajnom uzimanju prirodnih ili sintetičkih farmakoloških sredstava, narkotika i droga, a čiji se učinak odražava u postupnom razaranju ličnosti na intelektualnom, emotivnom i socijalnom planu.

- c) Uzorak mjernih instrumenata – U skladu s nacrtom istraživanja koji obuhvaća sedmofaktorsku strukturu s 24 indikatora, razvijen je specijalizirani samovođeni upitnik o kvaliteti života (UM), koji ima potrebne psihometrijske značajke i koristan je za procjenu osoba s različitim duševnim poremećajima. Ovaj instrument, doduše znatno modificiran, zbog potreba našeg istraživanja izrađen je po uzoru na Oregonski upitnik o kvaliteti života kojeg su razvili, testirali i usavršili Bigelow, Brodsky, Stewart i Olson (1982), te Hudsonov (Hudson, 1974) generalizirani indeks samoprocjene. U ovom istraživanju, autori su, u konstruiranju upitnika o kvaliteti života, prošli kroz tri etape: konstrukcija upitnika, pretestiranje upotrebe upitnika (pilotsko istraživanje) i rafiniranje upitnika. UKŽ je sadržavao još neke dodatne stavke kao skale za procjenu razine zadovoljstva kao i skale za procjenu kvalitete tretmana ili usluge koje su također uzete u obzir. Klijentov stupanj socijalnog funkcioniranja procijenjen je primjenom Hudsonove skale procjene općeg socijalnog funkcioniranja. Klijentova dob mjerena je godinama, a spol kao dihotomizirana varijabla kodiran je kodovima: 1 za žene i 0 za muškarce. Okupacijski status klijenta procijenjen je faktorom zaposlenosti (1) ili nezaposlenosti (0). Obiteljska situacija mjerila se indikatorom deficijentnosti obitelji klijentata, materijalna situacija visinom prihoda po republičkom prosjeku za tekuću godinu i sl.
- d) Analitičke procedure – Kao glavne metode za analizu podataka korištene su: metoda glavnih komponentata (PCA) i konfirmativna faktorska analiza (CFA). U prvoj fazi, autori su izveli komponentnu analizu primjenom ortogonalne (verimax) i oblikne (kosokutne) rotacije. Obje rotacije potvrdile su sedmofaktorsku strukturu koja je objasnila 65% varijance. Druga faza bila je primjena konfirmativne faktorske analize pomoću koje se procjenjivala prikladnost sedmofaktorske strukture određivanjem značajnosti faktorskih opterećenja. To je provedeno pomoću različitih indeksa prikladnosti generalnog modela podacima (indeksi saturacije) po uzoru na već standardne modele Jöreskog i Sorboma (1988) te Bentler i Bonetta (1990).

6. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I INTERPRETACIJA

Na samome početku treba napomenuti da su zbog publicističkih standarda časopisa znatno reducirani vrijedni tablični prikazi i grafikoni tako da su uzete u obzir samo najbitnije interpretacije.

Od 571 respondenata koji su ispunili kompletan i upotrebljiv upitnik bilo je 55.0% muškaraca prosječne dobi od 51 godine, 19,9% njih je u bračnoj zajednici, 37% živi samo, 17.0% živi sa suprugom, 15.0% živi s ostalim članovima obitelji, dok čak 17.0% ispitanika živi u različitim ustanovama socijalne ili zdravstvene skrbi. Kod tri četvrtine respondenata (61.3%) dijagnosticirani su različiti duševni poremećaji navedeni u već spomenutom Pravilniku, dok su ostali ispitanici

ovisnici o alkoholu i drogama evidentirani u općinskim i županijskim centrima za socijalni rad. Samo 11.6% ispitanika bilo je zaposleno tijekom prošle godine. Gotovo 86.570 ukupnog uzorka ispitanika jesu korisnici nekog od oblika socijalne ili zdravstvene zaštite. 13.670 ispitanika korisnici su određenih oblika komunalnog suportativnog programa (KLA i sl.) te primaju zdravstvenu pomoć po ambulantama i dispanzerima.

Rezultati istraživanja dobiveni konfirmativnom faktorskom analizom provedenoj na ukupnom uzorku (n=571) prikazani su u Tablici 1.

U legendi tablice navedeni su već spomenuti indeksi kao: hi-kvadrat test, indeks pristajanja (GFI), prilagođeni index (AGFI), Bentler-Bonett-ov normirani index (NFI), standardizirani korijen srednjih kvadrata (RMSR). Prilikom primjene konfirmativne faktorske analize autori su procjenjivali pristajanje sedmofaktorske strukture manifestnim varijablama pomoću određivanja značajnosti faktorskih opterećenja. Pri tom je ispitivana pouzdanost svake čestice ili manifestne varijable u odnosu na faktorsku strukturu pomoću šest temeljnih kriterija uobičajenih u metodološkoj literaturi (Jöreski i Sorbom, 1988): 1. faktorsko opterećenje čiji je omjer opterećenja prema standardnoj grešci veći od dvije standardne devijacije pod uvjetom da je aritmetička sredina jednaka nuli, 2. omjer stupnjeva slobode hi-kvadrata veći je ili jednak 3-1, 3. GFI i AGFI trebaju biti jednaki ili veći od 0.090, 4. RMSR treba biti manji od .05, 5. NFI–indeks jednak je ili veći od .90, i 6. pouzdanost čestica jednaka je ili veća od .50. Provedena konfirmativna faktorska analiza pretpostavljene faktorske strukture pokazala je rezultate koji nisu u potpunosti zadovoljili navedene kriterije. Premda su sve varijable značajno opterećivale svoje faktore, nekoliko njih pokazivalo je rezultat manji od .50; hi-kvadrat omjer bio je 4-1, RMSR .05, GF1-.88, AGF1-.86, a .89. Pozivajući se na prethodno navedene kriterije svi indeksi, osim standardiziranog RMSR– indeksa, ukazuju na dobro pristajanje sedmofaktorske strukture podacima.

Rezultati provedene analize uglavnom potvrđuju i ranije navedene hipoteze:

1. Potvrđena je pretpostavka da različite dijagnostičke kategorije različito procjenjuju kvalitetu svojeg života, odnosno životnu situaciju u kojoj se trenutno nalaze;
2. U percepciji opće kvalitete života između muškaraca i žena nije pronađena signifikantna razlika, što znači da dobna struktura ne utječe značajno na percepciju kvalitete života ispitanika;
3. Značajne razlike također nisu pronađene u procjeni općeg zdravstvenog stanja i zadovoljstva socijalno–zdravstvenim uslugama u odnosu na spol ispitanika;
4. Potvrđena je hipoteza da klijenti s većom razinom socijalnog funkcioniranja pokazuju i viši stupanj zadovoljstva ukupnom kvalitetom života;
5. Potvrđene su i hipoteze da okupacijski status klijenta i veći stupanj zadovoljstva uslužnim djelatnostima utječe na veći stupanj zadovoljstva kvalitetom života;
6. Potvrđeno je da recidiv smanjuje zadovoljstvo ukupnim životom.

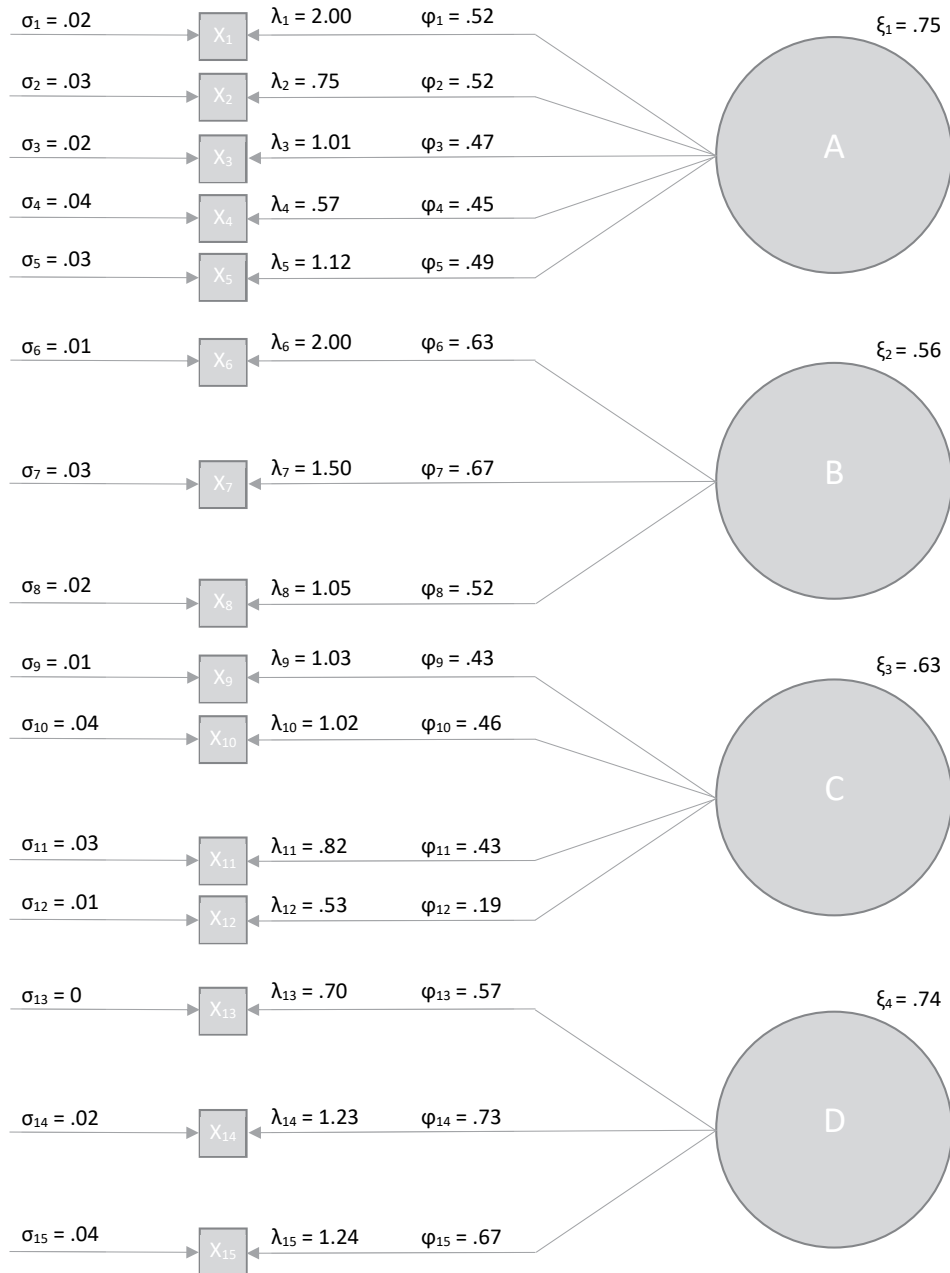
Tablica 1 – Procjena kvalitete života osoba s različitim duševnim poremećajima
(Konfirmativna faktorska analiza provedena na ukupnom uzorku n=571)

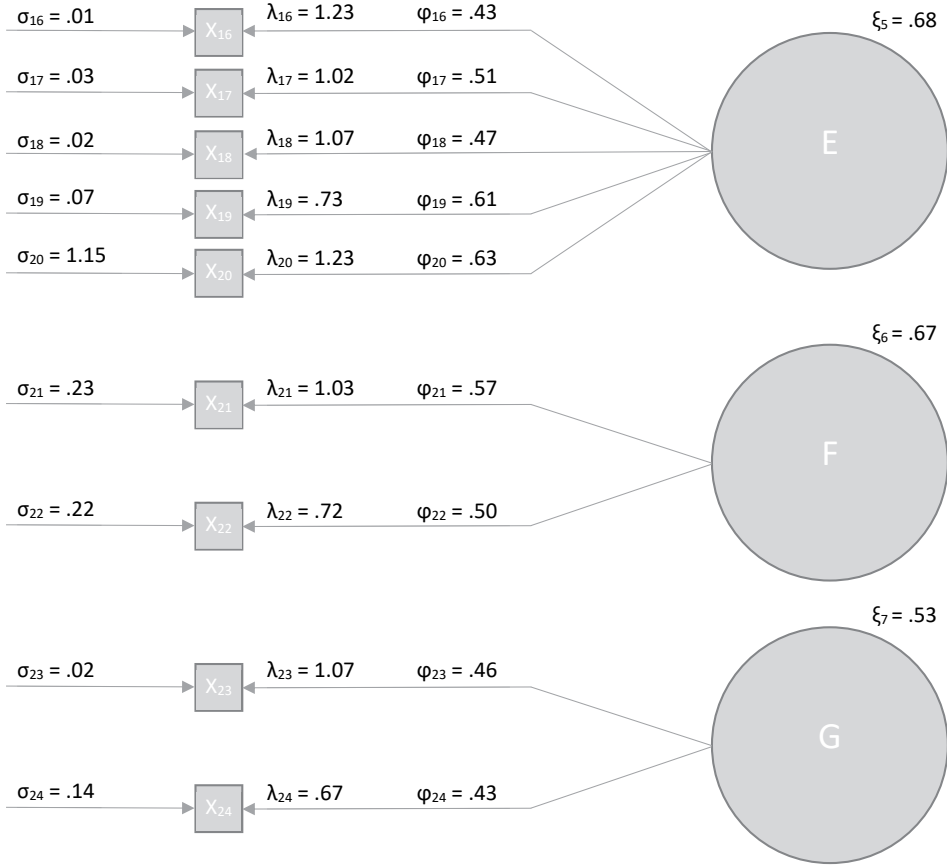
	Dimenzije i pitanja	Faktorska opterećenja	SE	Pouzdanost čestica	Cronbach alpha	Skala	
						M	SD
A	Životna situacija				.74	4.7	1.32
1.	Uređenje života u sredini	.92		.53			
2.	Poštivanje normi i pravila	.75	.03	.47			
3.	Opseg privatnosti	1.03	.04	.58			
4.	Opseg slobode	.74	.02	.42			
5.	Životni planovi i perspektive	1.05	.03	.47			
B	Materijalna situacija				.71	3.8	1.47
6.	Visina prihoda	.95		.63			
7.	Mogućnosti koje oni pružaju	1.02	.04	.54			
8.	Potrebe koje oni zadovoljavaju	1.07	.07	.63			
C	Rekreacija				.63	4.3	1.31
9.	Provođenje slobodnog vremena	.84		.48			
10.	Uživanje u lijepim stvarima	1.13	.06	.43			
11.	Mogućnosti relaksacije u životu	.87	.02	.52			
12.	Uživanje u medijima	.63	.03	.23			
D	Obiteljska situacija				.82	4.7	1.38
13.	Opće stanje u obitelji	1.05		.54			
14.	Odnosi u obitelji	1.17	.04	.71			
15.	Vaši odnosi s članovima	1.24	.07	.78			
E	Društveni život				.72	3.9	1.29
16.	Aktivnosti s drugim ljudima	1.31		.52			
17.	Vrijeme provedeno u druženju	1.27	.02	.63			
18.	Vaša društvenost	1.02	.01	.57			
19.	Osobe s kojima Vam je ugodno	.73	.04	.49			
20.	Broj prijatelja u Vašem životu	1.17	.07	.54			
F	Zdravstvena situacija				.72	4.7	1.37
21.	Opće zdravstveno stanje	1.07		.39			
22.	Tjelesna kondicija	1.02	.05	.52			
G	Pristup uslugama i skrbi				.65	4.9	1.23
23.	Raspoloživost zdravstvenih usluga	1.04		.47			
24.	Pristup socijalnoj skrbi i uslugama	.83	.03	.59			

Legenda: $\chi^2 = 57.43$; GFI-index = .85; AGFI-index = .87; NFI = .87; RMSR = .02

Napomena: Modifikacija faktorske matrice nakon cenzuriranja podataka

Slika 1 – Shematski dijagram CFA pomoću LISREL-modela (Jöreski i Sorbom, 1988)





Napomena: Transformacija modela nakon cenzure podataka

7. RASPRAVA

Pojam kvalitete života općenito postmoderni je produkt nastao kao posljedica socijalnih kretanja i teoretskih osmišljavanja koja teže prevladavanju modernističke kvalitativne paradigme. U medicini se on prvi puta pojavljuje kao rezultat težnji da se prevlada »patologijska paradigma«, izraz koji je bio i pomalo morbidni interes za empirijsko mjerenje kvalitete života osoba osuđenih na dugotrajnu bolest i umiranje. Nova socijalno-znanstvena paradigma najsažetije je izražena dvama sadržajno suprotstavljenim sloganima; predmodernom i modernom težnjom da se što više godina doda životu (add years to life) i postmodernističkim stremljenjima da se život doda godinama (add life to years) – što u svakom slučaju predstavlja viziju društva blagostanja i stalnoga rasta. Naše istraživanje ubraja se u prvu kategoriju i, nažalost, izvan je ovih prekrasnih utopijskih ideala. Propitivanje značenja pojma kvalitete života osoba s različitim duševnim poremećajima, bilo ono empirijske ili konceptualno-teoretske naravi, vodi do povezanosti sa životnim ciljevima i vrijednostima

pojedince s iznimnim potrebama. Na tu je relaciju ukazao i ovaj rad, naravno izlažući samo one koncepte kvalitete života i životnih ciljeva koji su ovim istraživanjem empirijski identificirani. Kompleksnija analiza latentnog prostora važnosti kvalitete života među osobama s različitim duševnim poremećajima ustanovila je sedmofaktorsku latentnu strukturu koja je u relaciji s manifestnim prostorom varijabli kojeg predstavlja 24 indikatora. Međutim, treba ukazati i na neka ograničenja i metodološke nedostatke ove studije. Upitnik o kvaliteti života (UKŽ) relativno je kratak višedimenzionalni instrument s izvanrednim priometrijskim mogućnostima prikupljanja i obrade podataka koji se može uspješno primjenjivati u mnogim situacijama. No u primjeni tog instrumenta, brojna pitanja zaslužuju pažljivo razmatranje. Kao što je vidljivo, instrument prikuplja podatke na temelju subjektivne procjene kvalitete života, zanemarujući procjenu objektivnih indikatora životne situacije što može biti ozbiljan metodološki nedostatak, pa bi taj instrument trebalo kombinirati s instrumentima u kojima su više istaknute objektivne metrijske karakteristike (npr. Lehmanov upitnik o kvaliteti života i sl.). Osim toga, u procjeni opće kvalitete života zanemarene su dimenzije iz područja obrazovanja i religioznog života klijenata, što sve predstavlja ozbiljni nedostatak ovog rada.

8. PRIJEDLOZI I ZAKLJUČAK

Ispitivanje kvalitete života duševnih bolesnika svakako se može svrstati u područje metodologije akcijskih i evaluacijskih istraživanja jer je nakon utvrđivanja javno-zdravstvenih i mentalno-higijenskih potreba ove specifične populacije potrebno utvrditi konkretan plan društvenih akcija koji ide u smjeru promjena njihove socijalne situacije. Akcijska istraživanja su idealna strategija za uvođenje modifikacija, izradu planova i programa socijalno-zaštitne i javno-zdravstvene intervencije, kao i metoda njihove stalne procjene i praćenja. Iz same prirode ovakvog tipa istraživanja proizlazi jedna nova strategija koja se neće zadovoljiti samo socijalnom dijagnozom socijalnih problema (u ovom slučaju mjerenja kvalitete života duševnih bolesnika), već će te probleme nastojati prevladati aktivnom participacijom svih sudionika društvene akcije. Na prvi pogled mogli bismo zaključiti da akcijska i evaluacijska istraživanja jačaju pozicije nekakve aplikativne discipline i zaobilaze temeljni cilj znanosti spoznaju. No, u demokratski strukturiranom društvu takve opasnosti nema jer istraživač javno zagovara i brani ideje o značajnosti intendiranih promjena, a istraživani subjekti odlučuju hoće li te promjene prihvatiti ili ne. Dakle, ne radi se o primjeni gotovih recepata znanosti, što je cilj tzv. »socijalnog inženjeringa« nego o slobodnom suodlučivanju ravnopravnih i neovisnih sudionika socijalne akcije. Prema tome, za akcijska istraživanja, za razliku od tradicionalnih istraživanja, karakteristično je da sudionici istraživanja odlučuju hoće li se ono uopće provesti, a ako se provede, prosuđuju jesu li rezultati tog istraživanja povoljni ili ne. Radi se, dakle, o vrsti istraživanja koje se provodi i usmjerava izrazito demokratski.

Prema tome, potrebna je ocjena šire javnosti o provedbi ovakvih tipova istraživanja i njezino uvjeravanje o mogućim benefitima. Postavlja se pitanje: Kako uvjeriti javnost da se doista radi o uspješnim i učinkovitim projektima? Odgovor je – snagom argumenata. No, kako pribaviti dovoljno snažne argumente za modifikaciju neke situacije? Argumenti za unosenje modifikacija u neku socijalnu situaciju pribavljaju se nizom preliminarnih, empirijskih, uglavnom deskriptivnih istraživanja. Naša argumentacija gradi se na znanstvenim spoznajama koje mogu izdržati i najrigoroznije pozitivističke kriterije kvantitativne valorizacije, što su rezultati našeg longitudinalnog istraživanja kvalitete života osoba s različitim duševnim smetnjama u Republici Hrvatskoj i pokazali.

LITERATURA

- Bentler, P. M. , & Bonett, D. G. (1990). Significance test and goodness of fit in the analysis of covariance structures. *Psychological Bulletin*, 88, 488–606.
- Bigelow, D. A. , Brodsky, G., Stewart, L., & Olson, M. (1982). The concept and measurement of quality of life as a dependent variable in evaluation of mental health services. U: G. J. Stahler & W. R. Tash (Eds.), *Innovative approaches to mental health evaluation* (pp. 345–366). New York: Academic Press.
- Fulford, K. W. M. (1989). *Moral Theory and Medical Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haag, F. (1977). *Socialforschung als Aktionforschung*. Aktionforschung, Juventa, Verlag.
- Hudson, W. W. (1974). A measurement package for clinical workers. Paper presented at the Council on Social Work Education, 23rd Annual Program Meeting, Phoenix, Arizona.
- Jöreskog, K. G. , & Sorbom, D. (1988). *LISREL 7: A guide to the program and applications*. Chicago: SPSS.
- Katz, S. (1979). Measuring quality of life and functional status in clinical epidemiological research. *Journal of Chronic Diseases*. 40(6):459–650.
- Kirn, A. (1991). *Zaton Nietzscheanske civilizacijske dogme*. Ljubljana, Teorija in Praksa.
- Lawton, M. P., Moss, M. & Glicksman, A. (1987). Quality of last year of life. *The Milbank Quarterly*, 68(1): 1–28.
- Lehman, A. F. (1988). A quality of life interview for the chronically mentally ill. *Evaluation and Program Planning*, 11, 51–62.
- *** (1979). *Upute za vođenje evidencije i osnovne dokumentacije korisnika socijalne zaštite u centrima za socijalni rad*. (Drugo izdanje). Zagreb: Republički zavod za socijalni rad.

Aleksandar HALMI

ACTION RESEARCH OF LIFE QUALITY OF PERSONS WITH
MENTAL DISORDERS IN THE REPUBLIC OF CROATIA

Summary

The action research develops veryfast both abroad and in Croatia. Numerous contemporary social problems and present consciousness on the possibilities of an active relationship towards them have resulted in the need of active searching after the ways of discovering and controlling these areas of social reality, which significantly differfrom social standards thus gaining attention and interest of the social community. Since social problems are phenomena that should be changed, and the action researches are theoretical and methodological procedure for introducing changes into specific spatially and temporally defined areas of social reality (families and social groups within the micro–sociological framework, i.e. local communities), we will here present the application ofan action research on the quality oflife ofpersons with various mental disorders in the Republic of Croatia. In this paper, the authors present a self–guided instrument called the Questionnaire of the Quality of Life. This instrument evaluates the subjective perceptions of the quality of life in seven areas of life which are covered by 24 questions. The results of the confirmative factor analysis point at a seven factor structure with a good index of adaptation of manificent variables with latent dimensions. The factor points also point at significant coefficients of the correlation between the social functioning of clients and a specific level of satisfaction with various services in local communities in the Republic of Croatia.

Key words: action research, mental disorders, quality of life, life satisfaction, measuring instruments

Оригинальная научная работа

*Владимир СОЛТАНОВИЧ ДЖАТИЕВ**

Российской академии адвокатуры и нотариата, Москва

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ: МЕТОДОЛОГИЯ, ЗАКОН, ПРАКТИКА

Аннотация: В статье представлен концептуально новый подход к пониманию уголовной ответственности. Уголовная ответственность рассматривается как публично-правовое отношение между государством и лицом, совершившим преступление, порождаемое вступившим в законную силу обвинительным приговором суда как актом применения нормы уголовного права. Допускается корректировка правоотношения уголовной ответственности другими судебными решениями, обусловленными положительными или негативными изменениями характеристики личности преступника. Утверждается, что правоотношение является единственной формой уголовной ответственности. Отрицается всякое частноправовое, диспозитивное вмешательство в отношения уголовной ответственности. Отмечается значение практики уголовного правоприменения как средства государственного управления обществом.

Ключевые слова: уголовная ответственность, норма уголовного права, диспозиция нормы уголовного права, санкция нормы уголовного права, применение нормы уголовного права, поощрительные нормы уголовного права, компромисс в уголовном праве, государственное управление обществом.

ВВЕДЕНИЕ

Если не ставить перед собой цели всестороннего, полного и глубокого исследования сущности, содержания и форм уголовной ответственности, то, на первый и поверхностный взгляд, довольно распространенный в науке уголовного права, уголовная ответственность не представляет большой познавательной сложности. В этой связи приходится констатировать методологическое несовершенство большинства современных представлений об уголовной ответственности, которая усматривается в банальной обязанности человека, совершившего преступление, понести наказание

* Доктор юридических наук, профессор, djatiyev@mail.ru

за содеянное. Упрощенность понимания уголовной ответственности негативно сказывается как на качестве уголовного закона, так и на практике его применения. Поэтому, выявление и устранение методологических проблем уголовной ответственности имеют не только теоретическое, но и прикладное значение.

1. ПУБЛИЧНОСТЬ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Уголовная ответственность – явление исключительно публично-правовое. Ответственное государство, управляя обществом, вынуждено выявлять поступки, посягающие на значимые для общества ценности и тем самым представляющие для него опасность, признавать их преступными и запрещать под угрозой наказания. Ответственное государство обязано не только криминализировать опасные для общества поступки, рассчитывая на общепреventивный эффект, но и выявлять каждый случай совершения преступления и должным образом реагировать на него (привлекать к уголовной ответственности того, кто совершил преступление, либо освобождать его от уголовной ответственности). Это абсолютная прерогатива государства.

Несмотря на очевидную неоспоримость приведенных суждений, в науке уголовного права пропагандируются взгляды, ставящие под сомнение публично-правовую сущность уголовной ответственности, а также исключительность (абсолютность) компетенции государства по вопросам уголовной ответственности. Имеются в виду публикации, оправдывающие идеи и практику уголовно-правового поощрения, компромисса и договорного начала, как явления, сопутствующие уголовной ответственности или же полностью ее заменяющие.

Так, Ю.В. Голик усматривает одновременное существование уголовных «правоотношений основного типа» и «правоотношений, возникающих на основе поощрительных норм в уголовном праве» («поощрительных отношений»). По его мнению, «основным правоотношением в уголовном праве следует признать отношение между государством и преступником по поводу преступления и уголовной ответственности за содеянное или даже просто по поводу ответственности. Данное правоотношение возникает не просто по поводу ответственности, а по поводу наложения обременений (по поводу размера, вида, срока наказания, в частности)». В его представлении, правовые отношения «на основе уголовно-правовых поощрительных норм ... также возникают по поводу ответственности (но далеко не всегда по поводу преступления), однако, опять же, не просто по поводу ответственности, а по поводу устранения обременений. Здесь действует другой основной принцип: за большую заслугу (основание поощрения) большее поощрение, что соответствует и большему устранению обременений и, следовательно, фактическому наложению обременений в меньшем объеме». Если «уголовное правоотношение основного типа

возникает в момент совершения общественно опасного деяния, как правило, оконченного преступления», то «возникновение ... поощрительного уголовно-правового отношения связано совсем с иными юридическими фактами», которые «могут находиться в прямой связи и даже зависимости с готовящимся, совершаемым либо уже совершенным преступлением... Причем совершает преступные действия и действия, вызывающие к жизни поощрительные уголовные правоотношения одно и то же лицо»¹. Государство также рассматривается как «обязательный субъект уголовно-правового отношения любого вида»².

К сожалению, автор не понимает, что правоотношений «на основе уголовно-правовых норм» «по поводу ответственности», но «не по поводу преступления» в природе быть не может. Он не понимает, что между государством и человеком, совершившим преступление, не может быть двух или нескольких разных уголовных правоотношений, «вызываемых к жизни» совершенным преступлением, чтобы в рамках одного из них государство накладывало обременения на этого человека, а в рамках другого (других) облегчало эти обременения (накладывало «в меньшем объеме») или снимало их вовсе. Более того, им не дано четкого определения поощрительных норм уголовного права и не проведено внятного разграничения этих и иных норм уголовного права. Утверждается лишь, что структурно «любая поощрительная норма должна указывать «на условия, при которых поощрительная норма реализуется», «на положительное поведение, которое поощряется», а также «на положительные, благоприятные для лица юридические последствия ... позитивного поведения (поощрение)»³. Не предложено систематизированного реестра поощрительных норм уголовного права и соответствующих поощрений. Отмечается только, что «устранение обременений» неоднородно и «может выступать в виде обстоятельства, освобождающего от уголовной ответственности, смягчающего условия отбывания наказания, досрочно освобождающего от отбывания наказания, досрочно освобождающего от правовых последствий ранее совершенного преступления (снятие судимости)»⁴. При этом Ю.В. Голик умалчивает о том, что так называемые поощрительные нормы (в принципе, это не нормы а правовые положения, представляющие собой фрагменты санкций применяемых норм уголовного права) являются преимущественно диспозитивными, так как их применение зависит от усмотрения суда.

Идею компромисса в уголовном праве развивает Х.Д. Аликперов. В отличие от Ю.В. Голика и тех, кто разделяет его взгляды, часть положений,

1 Голик Ю.В. Позитивные стимулы в уголовном праве (понятие, содержание, перспективы). Дис. ... докт. юрид. наук. М., 1994. С. 32-34.

2 Там же. С. 35.

3 Там же. С. 25.

4 Там же. С. 24. Здесь Ю.В. Голик допустил логическую ошибку: устранение обременения не может являться обстоятельством, освобождающим от обременения, или, что то же самое, поощрение не может быть обстоятельством, порождающим себя самого.

относимых ими к категории поощрительных норм, Х.Д. Аликперов считает нормами, допускающими компромисс. Поощрительные нормы он определяет как «нормы уголовного законодательства, в которых предусматривается возможность поощрения в виде условного неприменения уголовного наказания либо его сокращения или смягчения для определенной категории осужденных при их добросовестном отношении к труду, соблюдении установленных правил поведения и несовершения, за определенный период времени, нового преступления»⁵. Под нормами же уголовного права, допускающими компромисс, по его мнению, «следует понимать нормы Общей и Особенной части уголовного закона, в которых лицу, совершившему преступление, гарантируется освобождение от уголовной ответственности или смягчение наказания в обмен на совершение таким лицом поступков, определенных в законе»⁶.

Он считает, что «учет интересов виновного и возможность разумного смягчения его участи в рамках и на основе закона в обмен на положительный посткриминальный поступок в ряде случаев обеспечивают оптимальные результаты, как с точки зрения их справедливости, так и с точки зрения обеспечения или восстановления целостности объектов правоохраны, компенсации причиненного вреда, экономии сил и средств правоохранительных органов»⁷. Применение института компромисса допускается «в борьбе не с малозначительными преступлениями, а, главным образом, с такими, которые отнесены к категории тяжких преступлений» и которые отличаются высокой степенью латентности. При этом отмечается, что, идя на компромисс с человеком, совершившим преступление, государство не руководствуется исключительно гуманными побуждениями⁸. Имея в виду примечания к целому ряду статей Особенной части Уголовного кодекса РФ⁹, которые предусматривают освобождение от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием в совершенном преступлении, Х.Д. Аликперов утверждает, что «причиной, побудившей законодателя принять примечания к некоторым статьям УК, было стремление не допускать тупиковых ситуаций в практике борьбы с некоторыми видами преступлений, создать правовые основы, позволяющие правоприменительным органам вступать в необходимых случаях в сделку с одним из участников этих преступлений взамен на его помощь в раскрытии и доказывании вины других (более опасных) участников преступления, либо в предупреждении или устранении причиненного преступлением вреда»¹⁰.

5 Аликперов Х.Д. Проблемы допустимости компромисса в борьбе с преступностью. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. М., 1992. С. 18.

6 Там же. С. 20.

7 Там же. С. 12.

8 Там же. С. 13.

9 В тексте использованы сокращения: УК – уголовный кодекс, УПК – уголовно-процессуальный кодекс, РФ – Российская Федерация, РСФСР – Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика.

10 Аликперов Х.Д. Указ. соч. С. 14.

Смягчающие ответственность обстоятельства, «указывающие на положительные посткриминальные поступки виновного» (предотвращение вредных последствий совершенного преступления, добровольное возмещение нанесенного ущерба, добровольное устранение причиненного вреда, чистосердечное раскаяние, явка с повинной, активное способствование раскрытию преступления) в авторской интерпретации являются специфической разновидностью норм, допускающих компромисс. Специфика же их видится в том, что «законодатель не установил здесь заранее конкретные виды и пределы уступок виновным (смягчения правовых последствий совершенного преступления) в обмен на перечисленные ... посткриминальные поступки, а лишь предоставил правоохранительным органам право на такой «обмен» и довел до сведения лиц, совершивших преступления, и компромисса в механизме уголовно-правового регулирования общественных отношений уже стала не только концепция, но и внедренная в реальный уголовный процесс практика договорного разрешения вопроса об уголовной ответственности. Имеется в виду институт досудебного соглашения о сотрудничестве (глава 40¹ Уголовно-процессуального кодекса РФ), в рамках которого подозреваемый или обвиняемый берет на себя обязательства содействовать следствию в раскрытии и расследовании преступления, изобличении и уголовном преследовании других соучастников преступления, розыске имущества, добытого в результате преступления, а государство (в лице прокурора) обязуется это учесть при решении вопроса об уголовной ответственности. В соглашении указываются «действия, которые подозреваемый или обвиняемый обязуется совершить при выполнении им обязательств, указанных в досудебном соглашении о сотрудничестве», а также «смягчающие обстоятельства и нормы уголовного законодательства, которые могут быть применены в отношении подозреваемого или обвиняемого при соблюдении последним условий и выполнении обязательств, указанных в досудебном соглашении о сотрудничестве» (пункты 6 и 7 части 2 статьи 317³ Уголовно-процессуального кодекса РФ). При выполнении подозреваемым или обвиняемым своих обязательств и отсутствии отягчающих обстоятельств, срок или размер назначаемого наказания не могут превышать половины максимального срока или размера наиболее строгого вида наказания, предусмотренного соответствующей статьей Особенной части Уголовного кодекса РФ. Если же соответствующей статьей Особенной части Уголовного кодекса РФ предусмотрены пожизненное лишение свободы или смертная казнь, эти виды наказания не применяются. При этом срок или размер наказания не могут превышать двух третей максимального срока или размера наиболее строгого вида наказания в виде лишения свободы, предусмотренного соответствующей статьей Особенной части Уголовного кодекса РФ. По усмотрению суда подсудимому могут быть назначены более мягкое наказание, чем предусмотрено за данное преступление, условное осуждение или он может

быть освобожден от отбывания наказания (части 2 и 4 статьи 62, статьи 64, 73 и 80¹ Уголовного кодекса РФ, часть 5 статьи 317⁷ Уголовно-процессуального кодекса РФ).

Понимая и оправдывая присутствие в публично-правовом уголовном процессе инородного частнопроводного института досудебного соглашения о сотрудничестве с диспозитивным методом реализации, В.В. Колесник многозначительно заявляет: «Главный сдвиг в правосознании, в правовой политике противодействия преступности состоит в том, что с преступниками допустимо договариваться». И тут же продолжает: «Если для советского законодателя не было ничего «частного», то для современного российского законодателя характерно, наоборот, стремление к наибольшей защите частного начала, даже в тех случаях, когда идет речь о публичной уголовной/уголовно-процессуальной сфере. ... Суть объективного процесса конвергенции частного и публичного права состоит во взаимопроникновении частнопроводного и публично-правового методов правового регулирования, что с неизбежностью порождает согласительные процедуры в уголовно-процессуальном праве. ... Конвергенция частного и публичного права носит закономерный цивилизационный характер: на определенном этапе общественно-правового развития возникает потребность в качественно новом механизме разрешения уголовно-правового спора, становится более востребованным диспозитивный метод правового регулирования отношений между личностью и государством, правовой статус личности в этих отношениях все более выравнивается по отношению к правовому статусу чиновника обвинительной власти»¹¹.

Кульминацией размышлений об уголовной политике государства является следующее неутешительное высказывание В.В. Колесник: «Таким образом, государство и законопослушная часть общества фактически признают право преступности на существование, хотя на определенных условиях, главным из которых является то, чтобы не ставились под угрозу общественная безопасность, права и законные интересы обывателей, которые остаются в рамках правового поля»¹².

Удивительное явление – преступность, которая не ставит под угрозу общественную опасность! Что же это за добродетельная преступность? Под таким гипнотизирующим словоблудием государство, желает оно того или нет, постепенно теряет статус главного организатора, главного управляющего обществом, идя, в том числе, на компромисс с преступностью. Мало того, что в законодательных решениях явно прослеживается политика уступок отдельным влиятельным социальным группам и даже

11 Колесник В.В. Природа досудебного соглашения о сотрудничестве с позиции договорной концепции «сделка о признании обвинения и сотрудничестве» // Наука. Мысль: электронный периодический журнал. 2015. № 10. С. 41. [<https://cyberleninka.ru/journal/n/ nauka-mysl-elektronnyy-periodicheskiy-zhurnal>]

12 Указ. соч. С. 38.

персонам, государство зачастую само не следует собственным нормативным решениям и проявляет чреватую социальными осложнениями терпимость к их игнорированию другими. А это уже обстоятельство тревожное. Вместо уступок пропагандистам всяких теорий конвергенции публичного и частного права и прочей схоластики и при наличии реальных оснований государство вполне может снизить уровень пенализации отдельных видов преступления или же вовсе декриминализировать соответствующие деяния, не теряя при этом собственного авторитета и сохраняя логику государственного управления обществом. Объективность, гуманизм и компетентность государства в вопросах уголовной ответственности не являются признаками его слабости и отсутствия у него способности без каких-либо уступок, поощрения и договоренностей с преступниками и социально неустойчивыми слоями общества реализовывать свое социально-регулирующее предназначение. Главное, чтобы государство обладало этими качествами. Что касается законных и одобряемых обществом частных и публичных интересов, в том числе в сфере уголовных и уголовно-процессуальных отношений, то между ними нет и не может быть противоречий, конкуренции, а, значит, и компромисса, тем более – примирения.

2. УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ СРЕДСТВА УПРАВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВОМ

Постановка вопроса об уголовно-правовых средствах управления обществом является непривычным. Обычно на профессиональном (правоприменительном) и бытовом уровнях уголовное право рассматривают в контексте «преступление и наказание». Преступность как негативное социальное явление в параметрах ее состояния, структуры и динамики, личностной характеристики преступников и их жертв, детерминантов и профилактики, а также прогнозирования профессионально интересует криминологов и, кажется, больше никого. Что касается государства как субъекта управления обществом, то создается впечатление, что его не то, что не интересует, а оно просто интеллектуально не способно понять, что уголовно-правовое противодействие преступности является чрезвычайным (неординарным) средством государственного управления обществом. Оно тем более не способно адекватно оценивать, что отдельными формами своего поведения само способно порождать и порождает преступность. Наглядный пример – коррупция.

Надо понимать, что право, правовое регулирование общественных отношений являются цивилизованными средствами государственного управления обществом. Нормы права, разделяемые на регулятивные и охранительные, в равной мере, но разными методами (убеждения и принуждения) вовлекаются в механизм государственного управления

обществом. Охранительные нормы отличают диспозиции, отражающие модельный образ состава правонарушения, и санкции с превентивным и принудительным предназначением. Любое правонарушение является актом противодействия государству, управляющему обществом. Реакция государства на правонарушения должна быть дифференцирована в зависимости от характера и масштаба оказываемого государству противодействия, степени его дестабилизирующего влияния на общество, а также признания или непризнания собственных ошибок. Реагируя на общественно опасные правонарушения как на преступления, государство должно сохранять не только свое управленческое доминирование в обществе, но и обеспечивать общественную безопасность, общественный порядок и общественный развитие, а также бесконфликтное и партнерское сосуществование с обществом.

Криминализация и пенализация деяний – явления непредсказуемые, хотя теоретические основы и правовые процедуры, вроде бы, известны¹³.

Прежде всего, необходимо определиться с тем, что же собой представляет норма уголовного права и как она формулируется в тексте уголовного закона. Повсеместным является отождествление понятий «норма уголовного права» и «норма уголовного закона», показывающее непонимание разницы между нормой (правилом) и текстуальным его изложением. Распространены взгляды, согласно которым чуть ли не каждая статья уголовного закона или даже ее часть содержит норму права. Различают нормы общей части и нормы особенной части уголовного закона, хотя ни одна норма не сформулирована исключительно в особенной или исключительно в общей части уголовного закона. Это одновременно означает, что ни одна статья уголовного закона не содержит полной формулировки какой-либо нормы уголовного права¹⁴.

Если исходить из широко распространенного и ставшего бытовым представления, что уголовное право – это право о преступлении и наказании, то можно допустить что отдельная норма уголовного права – это норма о конкретном виде преступления и конкретном (во всех вариациях по видам, срокам и размерам) наказании за этот вид преступления. Не трудно убедиться, что текст уголовного закона на самом деле не содержит ничего, кроме положений о преступлении и наказании. При этом наиболее универсальные положения, чтобы избежать совершенно ненужного многократного повторения, изложены отдельно в общей части закона, а специальные положения – в особенной части закона, никак не разрушая их логического единства в структуре каждой отдельно взятой нормы уголовного права.

13 См., например: Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация. М.: Наука, 1982; Нечаев А.Д. Концептуальные основы криминализации и декриминализации деяний. М., 2018.

14 Многообразие оттенков в понимании нормы уголовного права представлено в монографии: Филимонов В.Д. Норма уголовного права. СПб., 2004.

В науке уголовного права давно сформировано общее (универсальное) представление о составе преступления, охватывающее все его объективные и субъективные обстоятельства, сгруппированные в зависимости от того, характеризуют они объект, объективную сторону, субъект или субъективную сторону преступления. В уголовном же законе сформулированы признаки отдельных объективных и субъективных обстоятельств, в совокупности образующих составы конкретных видов преступления и позволяющих квалифицировать то или иное деяние как преступление. Обстоятельства, не вовлеченные в процедуру квалификации, во всем остальном должны учитываться на равных с обстоятельствами, образующими составы соответствующих видов преступления.

Рассуждая о наказании, необходимо иметь в виду неоднозначность его понимания. Уголовный кодекс РФ наказание ограничивает специально перечисленными видам уголовно-правового воздействия на преступника (ст. 44). Тем не менее, иные меры уголовно-правового воздействия на преступника также обладают карательным потенциалом: все виды освобождения от наказания, от отбывания наказания, от отбываемого наказания, судимость (статьи 73, 74, 79, 80¹-86, 92, 93 Уголовного кодекса РФ). Иные меры уголовно-правового воздействия на преступника так же, как терминологически обособленные виды наказания, являются мерами государственного принуждения, назначаемыми по приговору суда, заключаются в предусмотренных законом лишении или ограничении прав и свобод, а также, хотя это специально не оговорено, преследуют цели восстановления социальной справедливости, исправления осужденного и предупреждения совершения новых преступлений (статья 43 Уголовного кодекса РФ). Наличие в уголовном праве единого института мер уголовно-правового воздействия на человека, совершившего преступление, очевидно. Именно эти меры в том или ином сочетании, в том или ином объеме могут представлять содержание санкции отдельной нормы уголовного права¹⁵. И получается, что санкция нормы уголовного права никак не может быть ограничена наказанием, предусмотренным статьей Особенной части Уголовного кодекса РФ. Ее содержание определяется совокупностью положений общей и особенной частей уголовного закона, в том числе теми, в которых Ю.В. Голик, Х.Д. Аликперов и все, кто разделяет их взгляды, увидели поощрение или результат компромисса. Что касается понятия «санкция статьи Особенной части Уголовного кодекса», используемого в Уголовном кодексе РФ, то его необходимо признать ошибочным и больше не использовать.

15 Подробнее см.: Джатиев В.С. О дифференциации санкций норм уголовного права // Уголовное наказание – социальное благо или зло?: Материалы VIII Международной научно-практической конференции, посвященной памяти М.И. Ковалева (Екатеринбург, 18-19 февраля 2011 г.): в 2 ч. / отв. ред. И.Я. Козаченко. – Екатеринбург, 2012. – Ч. 1. С. 55-63; его же: Санкция нормы уголовного права: понятие, структура, формирование // Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию: материалы VI Российского конгресса уголовного права (26-27 мая 2011 года). М., 2011. С. 72-76.

3. ПРАВООТНОШЕНИЕ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Уголовная ответственность является следствием преступления. Поэтому основанием уголовной ответственности может быть только установленный факт совершения преступления. Было время, когда вместо постановления о привлечении в качестве обвиняемого, предусмотренного Уголовно-процессуальным кодексом РСФСР (статья 143), массово выносили постановления о привлечении к уголовной ответственности по причине отождествления этих понятий. С одной стороны, обвинение должно быть отражением твердого знания обвинителя о виновности обвиняемого в совершении преступления, хотя существует устойчивое мнение о том, что обвинение является всего лишь версией о виновности обвиняемого. С другой стороны, обвинение не может порождать уголовной ответственности, потому что это прерогатива суда, выносящего обвинительный приговор. Только обвинительным приговором, вступившим в законную силу, устанавливается факт совершения преступления и порождается уголовная ответственность. Вынесение же постановления о привлечении в качестве обвиняемого порождает особое процессуальное правоотношение между государством в лице обвинителя (следователя или дознавателя) и обвиняемым. Правоотношение существует до момента разрешения вопроса о виновности (невиновности) обвиняемого в совершении преступления: прекращения производства по уголовному делу или вступления судебного приговора (обвинительного или оправдательного) в законную силу. В рамках этого правоотношения обвинитель, в силу конституционного принципа презумпции невиновности обвиняемого (статья 49 Конституции РФ, статья 14 Уголовно-процессуального кодекса РФ), обязан доказывать истинность своего утверждения о виновности обвиняемого в совершении преступления, имея в виду обеспечение обвиняемому права на защиту и предстоящее судебное разбирательство. Обвиняемый же имеет право на защиту от обвинения (статья 16 Уголовно-процессуального кодекса РФ), гарантируемое, в первую очередь, доказательностью обвинения. Однако существует одна большая проблема: в настоящее время доказательность обвинения – это благое пожелание, а не реальная практика¹⁶.

Со вступлением в законную силу обвинительного приговора суда прекращается процессуальное правоотношение между государством как обвинителем и обвиняемым по поводу совершения им преступления. В то же время между государством и тем же человеком возникает новое, уголовное материальное правоотношение. Объектом данного правоотношения является преступление, факт совершения которого установлен вступившим в законную силу обвинительным приговором суда.

16 Подробнее см.: Džatiyev Vladimir. Optužba za krivično delo i odbrana: metodološka pitanja // Međunarodna naučna konferencija "PRAVO 2018: Aktuelni problemi prava i pravne nauke". Beograd, 4-5 maj. 2018. Zbornik radova. – Beograd – Mladenovac 2018. S. 131-145.

Государство в нем представлено органами и лицами, ведающими исполнением приговора (применением наказания и иных мер уголовно-правового воздействия на лицо, совершившее преступление). Другой стороной правоотношения, естественно, является человек, уже признанный судом виновным в совершении преступления (преступник). В рамках данного правоотношения государство по праву применяет к преступнику меры уголовно-правового воздействия, определенные судом в пределах санкции примененной нормы уголовного права. Преступник же в силу возложенной на него судом обязанности претерпевает это воздействие. Это правоотношение и есть уголовная ответственность. Иной формы существования уголовной ответственности нет и быть не может. Более того, правоотношение уголовной ответственности – это единственный возможный вид уголовно-правового отношения¹⁷.

Обвинительный приговор суда как средство правосудия является актом уголовного правоприменения. Уголовное же правоприменение тождественно применению конкретной нормы уголовного права, структурно состоящего из применения диспозиции нормы (уголовно-правовой квалификации деяния по всем его объективным и субъективным обстоятельствам) и применения ее санкции (определения конкретной меры или конкретных мер уголовно-правового воздействия на преступника)¹⁸. Параметры правоотношения уголовной ответственности в силу разных причин, в том числе личностных изменений человека (как положительных, так и отрицательных), претерпевающего уголовно-правовое воздействие, могут быть скорректированы в пределах той же санкции иными, помимо приговора, судебными решениями, являющимися также актами уголовного правоприменения. Имеются в виду судебные решения по вопросам освобождения от наказания, от отбывания наказания, от отбываемого наказания, а также снятия судимости (статьи 397–401 Уголовно-процессуального кодекса РФ). Правоотношение уголовной ответственности прекращается с прекращением уголовно-правового воздействия на лицо, совершившее преступление.

Уголовная ответственность как публично-правовое отношение не может подвергаться частноправовому воздействию. Иное представляется разрушительным, как для государства, так и для общества. Тем не менее, российский законодатель встал на этот путь. Речь идет об особом порядке принятия судебного решения при согласии обвиняемого с предъявленным ему обвинением и особом порядке принятия судебного решения при

17 В.Д. Филимонов и О.В. Филимонов наряду с уголовно-правовыми отношениями, формируемыми нормами, устанавливающими ответственность за совершение преступлений, выделяют уголовно-правовые отношения, формируемые нормами, регулирующими применение уголовной ответственности и наказания, подразделяя последние на правоотношения, формируемые нормами, определяющими задачи, принципы и понятия уголовного права. – Филимонов В.Д., Филимонов О.В. Правоотношения, уголовные правоотношения. Уголовно-исполнительные правоотношения. М., 2007. С. 101-218.

18 См.: Благов Е.В. Учение о применении уголовного права. Ярославль, 1993.

заключении досудебного соглашения о сотрудничестве с подозреваемым или обвиняемым (соответственно, главы 40 и 40¹ Уголовно-процессуального кодекса РФ). Дело в том, что в этих случаях к применению нормы уголовного права суд имеет крайне усеченное отношение. Во-первых, его лишили права проведения полноценного судебного разбирательства, ограничив его же полномочия тем, что называется «судебное заседание без проведения судебного разбирательства». Во-вторых, его вынуждают соглашаться с уголовно-правовой квалификацией деяния, данной в стадии предварительного расследования следователем. И, в-третьих, его возможности назначить наказание, в зависимости от обстоятельств, ограничили двумя третями и даже половиной максимального срока наиболее строгого вида наказания, предусмотренного статьей Особенной части УК РФ за данное преступление (части 2 и 4 статьи 62 УК РФ, часть 7 статьи 316 Уголовно-процессуального кодекса РФ). А ведь такая практика по официальной ежегодной статистике последние несколько лет превышает 65 % от общего количества уголовных дел, рассмотренных по всей стране. Остается надеяться, что ее пагубность будет осознана.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резюмируя сказанное, можно сделать следующие выводы:

- 1) уголовная ответственность мыслима и реально существует только в форме правоотношения;
- 2) обвинительный приговор, вступивший в законную силу, является актом применения нормы уголовного права, которым определяются параметры уголовной ответственности как правоотношения;
- 3) норма уголовного права, как в части диспозиции, так и в части санкции, состоит из положений общей и особенной частей уголовного закона, объединенных логикой правового регулирования отношения уголовной ответственности; все нормы уголовного права – это нормы, предусматривающие ответственность за конкретные виды преступления;
- 4) диспозиция нормы уголовного права отражает признаки всех объективных и субъективных обстоятельств конкретного вида преступления; выделяются только те, по совокупности которых определяется уголовная противоправность деяния;
- 5) санкция нормы уголовного права включает в себя все меры уголовно-правового воздействия, которые возможно применить к человеку, совершившему преступление;
- 6) применение нормы уголовного права состоит в применении ее диспозиции и применении ее санкции;
- 7) правоотношение уголовной ответственности существует до момента прекращения уголовно-правового воздействия на лицо, совершившее преступление;

8) правоотношение уголовной ответственности может быть изменено другими судебными решениями, являющимися также актами уголовного правоприменения;

9) как публично-правовое явление, практика уголовного правоприменения является средством государственного управления обществом, которое не приемлет частноправового диспозитивного вмешательства.

ЛИТЕРАТУРА

- Аликперов Х.Д. Проблемы допустимости компромисса в борьбе с преступностью. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. М., 1992.
- Благов Е.В. Учение о применении уголовного права. Ярославль, 1993.
- Голик Ю.В. Позитивные стимулы в уголовном праве (понятие, содержание, перспективы). Дис. ... докт. юрид. наук. М., 1994.
- Джатиев В.С. О дифференциации санкций норм уголовного права // Уголовное наказание – социальное благо или зло?: Материалы VIII Международной научно-практической конференции, посвященной памяти М.И. Ковалева (Екатеринбург, 18-19 февраля 2011 г): в 2 ч. / отв. ред. И.Я. Козаченко. – Екатеринбург, 2012. – Ч. 1.
- Джатиев В.С. Санкция нормы уголовного права: понятие, структура, формирование // Уголовное право: истоки, реалии, переход к устойчивому развитию: материалы VI Российского конгресса уголовного права (26-27 мая 2011 года). М., 2011.
- Колесник В.В. Природа досудебного соглашения о сотрудничестве с позиции договорной концепции «сделка о признании обвинения и сотрудничестве» // Наука. Мысль: электронный периодический журнал. 2015. № 10 / <https://cyberleninka.ru/journal/n/nauka-mysl-elektronnyy-periodicheskiy-zhurnal>
- Нечаев А.Д. Концептуальные основы криминализации и декриминализации деяний. М., 2018.
- Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация. М., 1982.
- Филимонов В.Д. Норма уголовного права. СПб., 2004.
- Филимонов В.Д., Филимонов О.В. Правоотношения, уголовные правоотношения. Уголовно-исполнительные правоотношения. М., 2007.
- Džatiyev Vladimir. Optužba za krivično delo i odbrana: metodološka pitanja // Međunarodna naučna konferencija "PRAVO 2018: Aktuelni problemi prava i pravne nauke". Beograd, 4-5 maj. 2018. Zbornik radova. – Beograd – Mladenovac 2018.

Vladimir SOLTANOVICH DZHATIEV
Russian Academy of Advocacy and Notaries, Moscow

CRIMINAL LIABILITY: METHODOLOGY, LAW, PRACTICE

Summary

The article presents a conceptually new way of understanding criminal liability. Criminal liability is recognized as a public and legal relationship between the state and the person, who committed the crime, that stems from a legally forced conviction as an act of applying a legal norm. Correction of the legal relation of said liability by other judicial decisions due to the positive or negative changes of the convicted personal characteristics is permitted. It is stressed that the legal relation is the only form of criminal responsibility. Any private or arbitrary interference in the relation of criminal responsibility is denied. The significance of application of criminal law as means of state government of society is addressed.

Key terms: criminal liability, a norm of criminal law, purview of a norm of criminal law, a sanction of a norm of criminal law, application of a norm of criminal law, incentive norms of criminal law, compromise in criminal law, state government of society.

*Milosav MILOSAVLJEVIĆ**

Fakultet političkih nauka Universiteta u Beogradu

PREDNOSTI I OGRANIČENJA AKCIONIH ISTRAŽIVANJA

Apstrakt: Akciono istraživanje pretstavlja posebno pogodan i primenljiv tip naučnog traganja, koji počiva na ideji osmišljenih, sistematskih i organizovanih socijalnih promena u interesu ljudi i njihovih zajednica. Ono je, par excelance, humano kada menja položaj istraživanih i doprinosi socijalnim promenama i rešavanju socijalnih problema.

Posle analize dva longitudinalna akciona projekta i relevantne literature, autor zaključuje da akciono istraživanje ima određene prednosti u odnosu na druge tipove:

- izbor predmeta istraživanja zavisi prvenstveno od praktičnih socijalnih problema u čemu podjednako odlučuju istraživač i istraživani (građani);
- akciono istraživanje služi prvenstveno poboljšanju socijalne situacije građana, društvenih grupa i zajednica, pre nego proveru naučnih hipoteza ili teorija;
- istraživanje je deo procesa promena i emancipacije subjekata (građana);
- istraživač sprovodi akciono istraživanje u saradnji sa građanima, institucijama, nevladinim organizacijama i lokalnim vlastima.

Akciono istraživanje ima i značajne slabosti:

- nesigurno teorijsko utemeljenje i odsustvo opšte prihvaćenih teorijskih i metodoloških osnova;
- korišćenje nenaučnih metoda i veština (ubedivanje, lobiranje, mobilizacija i sl.);
- teritorijalna i socijalna usmerenost ka lokalnom nivou i nemogućnost istraživača da kontroliše čitav proces.

Ključne reči: akciono istraživanje, socijalna promena, participacija, prednost akcionih istraživanja, slabost akcionih istraživanja

„Najviša obaveza za društvenog naučnika humanistu nije obožavanje nauke, već interesovanje za čoveka“ – Glass

UVOD

Neke tendencije u savremenim društvenim naukama pogoduju razvoju novih perspektiva u izučavanju društvenih pojava i procesa. Reč je prvo, o međusobnom povezivanju društvenih i, u nekim segmentima, i prirodnih nauka, koje se

* Redovni profesor u penziji, milosav.milosavljevic@gmail.com

obično označava pojmom interdisciplinarnosti. Ovaj proces prate međutim, podvajanje i „sektorsko“ zatvaranje u okrilje samo neke, često specijalizovane ili posebne nauke. Druga tendencija ispoljava se u vidu sve većih specijalizacija i parcijalizacija opštih nauka. Treće stremljenje odnosi se na tendenciju korišćenja naučnih saznanja u projektovanju i izvođenju društvenih promena i razvoja, što je vezano za potrebu da čovek ovlada društvenim pojavama, silama i procesima u cilju sopstvene samoaktualizacije, ukupnog poboljšanja i blagodeti (Milosavljević 2013. op.cit.: 9). U ovim smislu, akciona istraživanja predstavljaju idealno-tipski model za povezivanje socijalnih problema i građanskog aktivizma na naučno osmišljen i vođen način.

Akciona istraživanja su posebno pogodan i primenljiv tip naučnih projekata, koji počivaju na ideji osmišljenih, sistematskih i organizovanih socijalnih promena u interesu ljudi i njihovih zajednica, a uz aktivnu, stvaralačku i ciljno usmerenu saradnju istraživača i građana, usmerenu ka poboljšanju njihovog statusa, socijalnih uslova, zadovoljavanju socijalnih potreba i prevazilaženja ličnih, porodičnih i zajedničkih problema. Nije slučajno Halmi ovaj tip istraživanja paradigmatički označio kao „kooperativski obrt u metodologiji društvenih istraživanja“ (Halmi 1988: 100). Gilli je to još ranije formulisao na sledeći način: „Mesto tradicionalnog istraživanja je u bibliotekama i institutima, a ne u društvenoj praksi. Zadatak istraživača nije samo u tome da spozna stvarnost, već i u tome da je menja u interesu čoveka“ (Gilli 1974: 38).

BITNE RAZLIKE IZMEĐU KVANTITATIVNIH I KVALITATIVNIH ISTRAŽIVANJA

U savremenoj metodologiji insistira se na komplementarnosti kvantitativnih i kvalitativnih metoda; bazičnih i posebnih istraživanja; između teorije i prakse. Međutim, pored uvažavanja principa komplementarnosti bitno je saznanje o potrebi racionalnosti primene pojedinih metodoloških pristupa i metoda, imajući u vidu njihove odlike, svrhu, pogodnosti i slabosti. S tim u vezi posebno su značajne sličnost i distinkcije između kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja, metoda i tehnika.

Akciona istraživanja ne odbacuju vrednosti teorije, odnosno metoda i tehnika koje se koriste u okvirima tradicionalne metodologije. Naprotiv, njihov cilj je da ih uzdignu na nivo praktične primenljivosti. Teorija je neophodna da bi se problem shvatio i objasnio, ali je produktivna samo ukoliko se dobijena saznanja koriste kao sredstva za rešenje problema, a ne kao predmet za akademske rasprave. Takođe, akcionim istraživanjima potrebne su tzv. kvantitativne metode i tehnike, kako bi se problem što bolje shvatio i postavile polazne pretpostavke za preduzimanje odgovarajućih akcija. U suprotnom, ukoliko se nekritički odbacuju svi principi tradicionalne metodologije, akciona istraživanja pretvaraju se u jedan vulgarnizovani akcionizam, sa nejasno definisanim ciljevima, planovima i mogućnostima evaluacije. Jedino uz dopunjujuću primenu metoda i tehnika

kvalitativne i kvantitativne metodologije, i uz poštovanje principa ravnopravnosti i aktivne participacije, moguće je ostvariti željeni cilj – promenu situacije.

SUŠTINSKE ODLIKE AKCIONIH ISTRAŽIVANJA

U teoriji i metodologiji se za akciona istraživanja koriste različiti sinonimi: intervencijsko terensko istraživanje, akcijska sociologija, demokratski kvazi eksperiment, eksperimentalna socijalna inovacija, akcioni eksperiment. Ona objedinjuju ideje pragmatične filozofije i politike, kritičkih, sistemskih i humanističkih teorija i demokratskih političkih koncepcije. Ona su, par excellence, humana, kada menjaju poziciju istraživanih i istraživača, a posebno, društvenu svrhu istraživanja, jer počivaju na principima građanske participacije, racionalnog i osmišljenog korišćenja raspoloživih resursa i socijalne akcije, koja treba da dovede do odgovarajuće promene.

Kako je pisao jedan autor: „Za razliku od tradicionalnih, u akcionim istraživanjima problem se ne definiše sa stanovišta naučnih, nego konkretnih životnih problema, te stoga i cilj istraživanja nije prevashodna provera hipoteza, već promena životne situacije pojedinaca, grupa i zajednica. Istovremeno, to ne znači da teorija nema nikakav značaj, odnosno da praksa ima apsolutnu prevlast. Teorija i praksa se međusobno dopunjuju, ali i razlikuju u zavisnosti od konkretnih ciljeva. Odnos između teorije i prakse se može pratiti kao kruženje među polovima, gde u krajnjoj konsekvenci nauka osvetljava praksu, praksa proverava ciljeve nauke, a unutar tog kruga pojedini segmenti su sad bliže jednome, sad drugom polu” (Adam 1984:78).

Akciona istraživanja objedinjuju više tipova kvalitativnih istraživanja, pa mogu biti istovremeno adaptivna, ukoliko im je cilj prilagođavanje limitiranih sredstava promenjenim uslovima i selekcija potreba i problema u odnosu na raspoložive resurse; inovativna, kada su usmerena ka kontrolisanom izazivanju promena na osnovu saznanja o društvenim zakonitostima i procesima i usmerena su prema pojedinim problemima; razvojna kada doprinose sveukupnom ekonomskom i socijalnom razvoj; alokativna kada se raspoloživi resursi usmeravaju tamo gde se očekuju najbolji rezultati ili kada se postojeći resursi usmeravaju ka najizraženijim potrebama i problemima (Milosavljević, Brkić 2008. op.cit.: 90-1).

NEKI OPŠTI PRINCIPI AKCIONIH ISTRAŽIVANJA

Uvidom u relevantnu literaturu moguće je formulisati nekoliko temeljnih postulata akcionih istraživanja:

Osnovni cilj akcionih istraživanja je promena situacije, pa tek onda provera naučnih hipoteza. Za razliku od tradicionalnih istraživanja čiji se kraj poklapa sa proverom hipoteza i saznanjima o predmetu proučavanja, akciona istraživanja okončavaju se onoga trenutka kada dođe do promene situacije, odnosno otklanjanja uzroka problema. Umesto deskriptivne i analitičke, primat dobija

participativna i evaluativna metodologija. Akciona istraživanja ne isključuju teoriju, koja je osnov svakog plana istraživanja, ona nastoje da je unaprede tako što će je primeniti u praksi. „Akciona istraživanja prevladavaju jaz između teorije i prakse, omogućavajući stalni transfer teoretskih saznanja u praksu, čime praksa stručnog rada postaje teoretski reflektovana praksa” (Halmi 1988: 99).

Problem istraživanja se ne postavlja unapred, nego se utvrđuje tokom procesa istraživanja. U tradicionalno-pozitivističkoj metodologiji istraživač unapred definiše problem istraživanja, hipoteze, metode i tehnike. Istraživanje tako postaje predmet kabinetske odluke, a ne odraz realne životne situacije. U akcionim istraživanjima problem se otkriva u saradnji istraživača i subjekata istraživanja. Cilj je da se problem otkloni, da se promeni situacija koja ga izaziva, a ne da se on opiše, objasni i eventualno predlože mere za njegovo neutralisanje. Problem je moguće otkriti i otkloniti jedino na „terenu”, unutar stvarnih životnih procesa i uz ravnopravnu saradnju onih koji direktno osećaju posledice problema.

U akcionim istraživanjima napušta se princip vrednosne neutralnosti. Umesto principa vrednosne neutralnosti, kao uslova bez kojeg je nemoguće obezbediti objektivnu nauku, uvodi se princip aktivnog delovanja. Istraživač koji je vrednosno neutralan prema potrebama i problemima onih koji su predmet istraživanja (korisnika) u službi je neke apstraktne, idealno-tipske nauke. Promenu situacije, kao osnovni cilj akcionih istraživanja, nemoguće je ostvariti na principima vrednosne neutralnosti, koja apriori odbacuju svaki angažman istraživača. Promena situacije moguća je jedino ukoliko je istraživač aktivni učesnik celokupnog procesa – od otkrivanja problema do njegovog otklanjanja. To svakako ne znači da problem otkriva i otklanja sam istraživač, naprotiv, osnovni *agensi promene* su subjekti istraživanja, oni koji osećaju posledice problema, koji imaju saznanja o razlozima njegovog nastanka i, što je najvažnije, koji imaju potencijala da ih reše.

Akciono istraživanje zasnovano je na ravnopravnosti svih učesnika. Ovaj postulat tesno je povezan sa prethodnim. U akcionim istraživanjima suštinski se menja pozicija svih učesnika istraživanja. Napuštanjem principa vrednosne neutralnosti uspostavljaju se nove relacije u odnosima istraživač-istraživani. Umesto tradicionalnih „subjekt-objekt” relacija u kojima istraživač teži da bude što „objektivniji” (neutralniji), procesom dezobjektivizacije, uspostavljaju se relacije „subjekt-subjekt”, bazirane na bliskoj i ravnopravnoj saradnji učesnika istraživanja. Moć „stručne autoritativnosti” ustupa mesto moći „saradnje i participacije”. Profesionalac svestan svog znanja (i neznanja) i osnaženi, samoaktualizovani subjekt istraživanja, ravnopravno definišu probleme, planiraju i realizuju akcije usmerene ka njihovom otklanjanju (promeni situacije) i preuzimaju ličnu i zajedničku odgovornost za uspeh preduzetih akcija.

Problem koji je predmet akcionih istraživanja posmatra se kao rezultat delovanja različitih elemenata unutar sistema. On se ne može posmatrati izolovano i rezultat je delovanja mnogobrojnih faktora, ispoljenih na različitim nivoima, koji svoju primarnu etiologiju imaju na jednom od tri nivoa opštosti - pojedinci, društvene grupe i zajednice. Usled toga rešenje problema je moguće uz izazivanje,

po kvalitetu i kvantitetu različitih promena, na sva tri nivoa. Istovremeno, to znači da razrešenje bili kog problema, nazavisno na kom se nivou primarno (pojavno) ispoljava zahteva i odgovajući angažman svih resursa sistema. Ukoliko bi se ovaj postulat primenio na polje socijalnog rada, on bi značio komplementarnu primenu metodoloških principa u socijalnom radu (Milosavljević, Brkić 2008. op.cit.: 98-100).

U vezi sa opštim principima akcionih istraživanja treba naglasiti značaj dezobjektivizacije ili diskursa, koji je razvio Mozer. Po ovom autoru da bi se razvila relacija po principu subjekt-subjekt, nužno je uspostaviti tzv. *diskurs*. Instituciju diskursa autor označava kao minimalni kriterijum za sprovođenje akcionog istraživanja. „Diskurs je ono stanje u kojem je uspostavljeno potpuno interakcijsko komuniciranje i kooperacija između istraživača i istraživanog (socijalnog radnika-korisnika). To praktično znači da je umesto klasičnog tradicionalističkog odnosa u kojem istraživač vodi celokupan proces i prepisuje „lekove“, razvijena saradnja zasnovana na međusobnom uvažavanju, u kojem i istraživač i subjekt istraživanja, imaju različite, ali komplementarne uloge. Umesto relacija akcija-reakcija, uspostavlja se nova relacija akcija-reakcija-akcija. Istraživani (korisnik) više nije pasivni reaktor na stimulanse (terapije) koje mu šalje istraživač (socijalni radnik), on je autonomni, odgovorni i ravnopravni subjekt, koji svojim feed-back-om izaziva povratnu reakciju istraživača. Time istraživač i istraživani postaju ravnopravni subjekti, koji posredstvom relacija akcija-reakcija-akcija, definišu problem i zajedno učestvuju u njegovom otklancjanju (promeni situacije)“ (Milosavljević, Brkić 2008:98).

DVA PRIMERA AKCIONIH ISTRAŽIVANJA

Iskustva primene akcionih istraživanja pokazuju da ona imaju brojne pogodnosti, ali da nailaze na mnoge teškoće, kao što imaju i određene metodološke i teorijske slabosti. Osnovni cilj ovog rada je evaluacija dva longitudinalna istraživanja akcionog tipa, pod nazivom:

1. Interdisciplinarni timovi za prevenciju i zaštitu dece od nasilja u opštini, i
2. Reforma socijalne politike zasnovane na partnerstvu države i civilnog društva.

Za potrebe ovog rada mi smo koristili analizu kvartalnih, godišnjih i završnih izveštaja analiziranih istraživanja. Pritom smo u najvećoj meri, poštovali metodološki pristup dvojice autora koji smatraju da osnovni tok analize (sadržaja) dokumenata teče po sledećim fazama: 1. izučavanje odgovarajuće literature; 2. formulacija predmeta i hipoteza; 3. utvrđivanje dimenzija i pravaca istraživanja i definisanje istraživačkog polja; 4. izbor dokumenata; 5. konstrukcija osnovnog skupa i uzorka dokumenata; 6. pripremanje materijala za obradu; 7. pripremanje jedinica analize; 8. elaboracija indikatora; 9. utvrđivanje pravila preseka, kategorizacije i kodiranja; 10. testiranje pripremljenih tehnika i 11. eksploatacija materijala (Milosavljević, Radosavljević 2008. op.cit.: 565-6).

Thomas sa svoje strane, ukazuje na prednosti korišćenja analize sekundarnih podataka zahvaljujući obilnim informacijama koje nastaju izvan naučnih istraživanja, koja ne zahtevaju velike troškove i posebno se mogu nalaziti zahvaljujući internetu, štampi i drugim pisanim medijima. Naravno, ovaj autor nije zanemario ni rizike i nedostatke analize i korišćenja sekundarnih podataka, imajući u vidu posebno teškoće kontrolisanja njihovih izvora i kvaliteta (Thomas 2011: op.cit: 11-17).

Prvi naučno-istraživački projekat na temu: *Prevenција, rano otkrivanje, prepoznavanje i zaštita dece žrtava nasilja* realizovao je u prvoj fazi multidisciplinarni tim Naučno-istraživačkog centra za socijalni rad i socijalnu politiku Fakulteta političkih nauka u Beogradu.

Ovakva istraživanja pripadaju „tzv. *osetljivim istraživanjima*, koja pored osobenosti predmeta, imaju i posebne etičke i metodološke dimenzije. U pitanju su istraživanja o delikatnim problemima (seksualne devijacije, zavisnost od droga, nasilje nad decom i ženama, maloletničko prestupništvo, HIV, duševne bolesti i sl.) ili o osetljivim društvenim grupama (deca, žrtve trgovine ljudima, marginalizovane društvene grupe i sl.)...U etičkom smislu, osetljiva istraživanja se posebno tiču delikatnosti sadržaja i poverljivosti, zaštite intimnosti i anonimnosti, odnosno posebne zaštite individualnih i identifikacionih podataka, što naravno, važi i za druga slična socijalna istraživanja, ali su ovde posebno naglašena. Poverenje ispitivanih, takođe, je značajna činjenica u ovim istraživanjima, jer se u njegovom odsustvu ne mogu dobiti kvalitetni podaci. Kada je reč o metodološkim zahtevima, izvesno je da ovakva istraživanja traže posebnu pripremu, permanentnu evaluaciju, kreativnost i posebno iskustvo istraživača i oslobađanje od predrasuda“ (Milosavljević 2013: 73-4).

U prvoj fazi ostvarivanja projekta sprovedeno je 1987. godine istraživanje nasilja nad decom u deset opština, na reprezentativnom uzorku dece predškolskog, osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta (hiljadu dece oba pola), njihovih roditelja, vaspitača, učitelja, nastavnika, profesora, školskih pedgoga, psihologa i socijalnih radnika. Rezultati istraživanja objavljeni su 1998. godine (Milosavljević red. 1998). Autor ovog teksta bio je glavni istraživač i rukovodilac projekta.

Rezultati ovog istraživanja omogućili su jačanje osetljivosti nosilaca društvene brige o deci i javnosti za probleme nasilja nad decom. Održan je veći broj stručnih skupova, a istraživački tim je organizovao edukativni seminar na temu: *Prevenција i zaštita dece od zanemarianja i zlostavljanja* 1999. godine. U sledećoj fazi naučno-istraživački tim je iz institucionalnih razloga premestio svoje aktivnosti u novo osnovano socijalno-humanitarno udruženje studenata i profesora „Sačuvajmo decu“. Početkom 2000. godine započet je (kao nastavak prethodnog) akcioni projekat na temu. „*Obuka multidisciplinarnih timova za prevenciju i zaštitu dece od nasilja u lokalnoj zajednici*“, uz finansijsku podršku Fonda za otvoreno društvo iz Beograda i skromno učešće opštinskih izvora. Ova faza projekta obuhvatala je intenzivne obuke, podršku formiranju, organizaciji i razvoju metodologije delovanja opštinskih multidisciplinarnih timova za prevenciju i zaštitu dece od nasilja u šest od deset opština u kojima je sprovedeno

prethodno pomenuto istraživanje. Ova faza je praktično trajala tri godine. Multi-sektorski interdisciplinarni timovi za prevenciju i zaštitu dece od nasilja uključivali su stručne saradnike centara za socijalni rad, predškolskih, osnovnoškolskih i srednjoškolskih ustanova, domova zdravlja, javnog tužilaštva i policije. Treba naglasiti da su ovi timovi razvijali nove i specifične protokole, metode i veštine rada sa decom žrtvama nasilja. U međuvremenu su iskustva iz rada ovih timova saopštavana na različitim naučnim i stručnim skupovima u zemlji i inostranstvu.¹

Ukupan efekat ovog projekta, pored konkretnih doprinosa kvalitetu zaštite dece od nasilja u opštinama u kojima je realizovan, je formiranje multisektorskih timova za zaštitu dece od nasilja u preko dvadeset opština, dok je na osnovu iskustava iz pilot opština formiran koncept multidisciplinarnih opštinskih timova od strane resornog ministarstva, koji se i danas primenjuje u mnogim opštinama.

Projekat reforme socijalne politike u Srbiji, realizovan je od 2000-2005. godine, na osnovu ugovora između Odelenja za međunarodni razvoj vlade Velike Britanije i Ministarstva za rad, boračko-invalidska pitanja i socijalnu zaštitu. Projekat je realizovao Birks Sinclair and Associates Ltd. u saradnji sa Euroean Institut of Social Services, Centrom za proučavanje alternativa i EMI Systems, Inc. U praktičnom smislu projekt je sproveo stalni međunarodni tim uz učešće i anagažovanje međunarodnih i domaćih eksperata. Pisac ovog teksta je bio nacionalni koordinator projekta i član stalnog tima.

Osnovni cilj ovog projekta bio je promocija uspešne i efikasne socijalne politike zasnovane na partnerstvu između aktera države i civilnog društva, koja će imati vidljive uticaje na strategiju smanjivanja siromaštva i socijalne isključenosti.

Iako je projekt u celini ostvarivan u duhu akcionih istraživanja najbliža je komponenta projekta označena kao Rukovođenje socijalnom politikom i pružanje usluga u pilot opštinama. Pilot opštine bile su Bor, Zemun, Kraljevo i Užice.

U provoj fazi projekta do kraja 2000. godine urađene su analize siromaštva i socijalne isključenosti kao i pregled stanja, funkcionisanja i finansiranja institucionalnih sistema socijalne zaštite, zdravstva, obrazovanja i zapošljavanja, koji su od značaja za reformu socijalne politike. Ove analize sačinjene su na republičkom i na nivou svih pilot opština. Poseban deo ovih analiza odnosio se na stanje civilnog društva i organizovanosti i delovanju nevladinih organizacija. Rezultati ovih analiza saopšteni su na Nacionalnoj konferenciji o siromaštvu i socijalnoj isključenosti 2001. godine.

U drugoj fazi posebna pažnja bila je posvećena razvoju opštinskih koordinacionih odbora za socijalnu politiku u svakoj pilot opštini, dok je paralelno formiran i Republički koordinacioni odbor za socijalnu politiku sa ciljem koordinacije programa i uspostavljanja veze sa drugim akcijama u reformi socijalne politike. U ovom smislu je organizovana posebna nacionalna konferencija posvećena perspektivama socijalne politike 2002. godine.

Formiranje opštinskih koordinacionih odbora imalo je za ključni cilj uspostavljanje partnerskih odnosa između države (na republičkom nivou), opštinskih

1 Vid. šire: (Milosavljević, 2004).

vlasti, javnih institucija i službi (na nivou opštine) i civilnog društva. Zbog toga je važno pomenuti da su opštinski koordinacioni odbori za socijalnu politiku bili sastavljeni od predstavnika centara za socijalni rad, obrazovnih institucija, domova zdravlja i drugih opštinskih zdravstvenih ustanova, službi zapošljavanja, skupština opština i nevladinih organizacija. Zbog autoriteta ovih odbora na njihovom čelu bili su po pravilu, predstavnici lokalnih vlasti.

Na principu interaktivnog pristupa glavni tim je organizovao posebne programe obuke opštinskih koordinacionih timova za sticanje profesionalnih veština upravljanja socijalnom politikom i posebno za izradu opštinskih akcionih programa i projekata, potsticanje novina i promena u oblasti socijalne politike.

U sledećoj fazi projekta, sačinjeni su od strane opštinskih koordinacionih odbora opštinski akcioni planovi korišćenjem pomenutih analiza socijalnih problema i stanja institucionalnih sistema i civilnog društva u opštini.

U narednom koraku obnarodovani su akcioni planovi, u kojima su posebno izdvojeni prioriteti, i raspisani su javni konkursi za akcione projekte. Pre toga su opštinski odbori uz pomoć glavnog tima organizovali obuke za izradu stručnih i inovativnih projekata u socijalnoj politici za zainteresovane stručne timove potencijalnih aplikacija iz javnog i civilnog sektora. Članovi koordinacionih odbora obučavani su o evaluaciji i ocenjivanju akcionih projekata, dok su sami definisali kriterijume za njihov izbor. Finansiranje odabranih projekata obezbeđeno je delom iz glavnog projekta, uz obavezno učešće lokalnih resursa. Opštine koje u izdvojile veća sredstva i imale veći broj prihvaćenih projekata dobile su veće donacije iz glavnog projekta.

Opštinski koordinacioni odbori su razmenjivali iskustva na redovnim okupljanjima sa predstavnicima glavnog tima. Svi odbori su pri izboru posebnih projekata poštovali dva kriterijuma: da su u pitanju inovativni, dakle novi i izvorni projekti, i da su predlagači najmanje jedna od javnih opštinskih ustanova i jedna nevladina organizacija.

U cilju širenja i razmene iskustava u reformi socijalne politike u opštinama glavni istraživački tim je podržao osnivanje Odbora za socijalnu politiku Stalne konferencije opština i gradova Srbije, kao i Udruženja centara za socijalni rad.

U poslednjoj fazi projekta ostvarivana su dva potcilja: praćenje i evaluacija realizacije odabranih posebnih projekata u svim pilot opštinama i širenje iskustava reforme socijalne politike u drugim sredinama.

Treba još, pomenuti da je glavni tim zajedno sa opštinskim koordinacionim odborima redovno vršio evaluaciju postignuća u svakoj fazi projekta.

Rezultati pojedinih faza i ukupnog projekta saopštavani su na nacionalnim konferencijama i bili su na sajtu projekta, ali nije objavljena ni jedna posebna publikacija.

Širenje iskustava opštinskih koordinacionih odbora za socijalnu politiku bio je najznačajniji praktični doprinos, zahvaljujući čemu su brojne opštine po sličnim modelima oformile svoje odbore za socijalnu politiku, primenjujući sličnu metodologiju izrade opštinskih akcionih planova i finansiranja akcionih projekata. Na republičkom nivou je uspostavljen Fond za socijalne inovacije.

REZULTATI I ZAKLJUČCI

Opšti zaključak naše analize je za oba istraživanja da su značajniji njihovi praktični efekti od naučnih, pošto su izvedena kao pilot projekti. Nas ovde više interesuju metodološki doprinosi zbog njihovog akcijskog karaktera.

U stručnoj literaturi se kao najčešće prednosti i pogodnosti akcionih istraživanja navode sledeće:

- izbor predmeta istraživanja prvenstveno zavisi od praktičnih društvenih promena, o čemu odlučuju, u ravnopravnom odnosu, istraživač i ispitivani;
- akciono istraživanje usmereno je prvenstveno ka menjanju društvene situacije ljudi, društvenih grupa i zajednica, a ne prema proveru naučnih hipoteza ili teorija;
- društvena situacija ili problem posmatra se u celini;
- istraživanje je deo procesa promene i emancipacije subjekata, tako da se usmerava ka promenama u 'predmetu' istraživanja;
- u akcionom istraživanju jednaku ulogu učesnika i subjekata u svim njegovim fazama imaju istraživač i ispitivani, na osnovama stalne i otvorene komunikacije i uzajamnog razumevanja i odgovornosti;
- istraživač i ispitivani ravnopravno učestvuju u izvođenju socijalnih akcija i promena i
- istraživači realizuju akciono istraživanje, ne samo u saradnji sa pojedincima i grupama građana, već i sa institucijama i strukturama u zajednici (Milosavljević, 2013., Halmi, 1989).

U mini projektu za potrebe ovog rada našli smo potvrde za mnoge od ovih stavova. Praćenjem toka i efekata analiziranih akcionih projekata našli smo neke pozitivne efekte među kojima su naročito bili:

1. aktivna uloga lokalnih aktera (u opštini) bila je veoma značaja za rezultate oba istraživanja, što potvrđuje da je princip aktivne participacije građana u osmišljavanju i ostvarivanju socijalnih promena veoma značajna za njihov uspeh;
2. izbor problema istraživanja prema uvidu i prioritetima lokalnih aktera uticala je na angažovanje pojedinaca i institucija u lokalnoj zajednici u njihovom zadovoljavanju, odnosno rešavanju;
3. zahvaljujući projektu u svim pilot opštinama su razvijene nove socijalne usluge u zajednici i dat podsticaj inovacijama;
4. poboljšanje kvaliteta veza između lokalnih vlasti i civilnog društva doprineo je ne samo podizanju kvaliteta aktivnosti u cilju ostvarivanja ciljeva projekata, već i smanjivanju uzajamnih rezervi, sumnjičavosti i nerazumevanja;
5. jačanje komunikacija i saradnje lokalnih javnih službi i institucija sa civilnim društvom poboljšalo je kvalitet socijalnih i drugih usluga u zajednici i stvorilo institucionalne okvire za bolju ukupnu organizaciju lokalne zajednice;
6. korišćenje lokalnih izvora, početno kao uslov realizacije a potom i održivosti i opstanka projekata;
7. razvoj novih modela finansiranja usluga i projekata u lokalnoj zajednici i
8. mogućnost implementacije modela i rezultata nastalih u okviru ovih projekata u drugim lokalnim zajednicama (opštinama). U projektu o nasilju

multidisciplinarni timovi za prevenciju i zaštitu dece od nasilja postali su model u većini opština u Srbiji. U drugom projektu model opštinskih kordinacionih odbora za socijalnu politiku korišćen je u preko 20 opština u Srbiji.

Ovome se može dodati činjenica da su ovi projekti bili longitudinalnog karaktera- oba su trajala po pet godina u kontinuitetu, što pokazuje da nema vremenskog ograničenja kada su u pitanju akcioni projekti, već da to zavisi od njihovog cilja i zainteresovanosti istraživača, njihovih institucija i naručilaca projekata. Rezultati prvog projekta su publikovani i time učinjeni široko dostupnim, rezultati drugog saopštavani su na godišnjim nacionalnim konferencijama o socijalnoj politici, dok su izveštaji o realizaciji ostali u arhivama učesnika u projektu.

Nema idealnih ni univerzalnih metoda, niti tipova društvenih istraživanja, pa je to slučaj i sa onim akcionog tipa. U literaturi se ukazuje na neka njihova ograničenja i nedostatke. Pored ostalih reč je o:

- šarolikoj' teorijskoj utemeljenosti i nepostojanju opšteprihvaćenih teorijskih i nekih metodoloških zahteva;

- korišćenju nenaučnih metoda i tehnike (ubeđivanje, lobiranje, prezentacija, mobilizacija, organizovanje, motovisanje, grupne diskusije i sl.).

- kontinuitetu i trajanju, jer odluka o prestanku ili nastavku istraživanja zavisi kako od istraživača i njihovih institucija ili organizacija, tako i od građana, naručilaca ili zainteresovanih za projekat i nosilaca odlučivanja u organizacijama ili zajednicama u kojima se sprovode;

- postornoj i socijalnoj ograničenosti na lokalni nivo i zajednice-nemogućnost primene na globalnom nivou;

- nemogućnosti kontrole istraživačkog procesa od strane istraživača (Milosavljević 3013/Halmi, 2019).

U projektima koje smo analizirali mogu se naći još neka ograničenja i slabosti. Pored ostalih u pitanju su bili:

- a) mali uzorak – 10 opština u prvom projektu i 4 u drugom, što umanjuje njihove opšte rezultate;

- b) dominirajući pragmatički ciljevi i samo posredno teorijski ili uopštavajući. I dok su u projektu o nasilju nad decom korišćena naučna i empirijska saznanja, u projektu o reformi socijalne politike su teorijske pretpostavke korišćene tek posredno. Analizirani projekti su u startu zamišljeni kao akcioni, ali su njihovi ciljevi prvestveno bili pragmatički i posredno naučni. Ipak, oni su pružili i mogućnosti za evaluaciju njihovog akcionog karaktera, kao i uvid u prednosti i nedostatke ovakvih istraživanja na konkretnim primerima.

Uz prikazane i druge slabosti ovih istraživanja može se zaključiti da su u njima primenjivani ključni principi akcionih istraživanja i da su ova nezamenljiva kada postoji zainteresovanost i institucionalna spremnost lokalnih aktera da se ozbiljno bave nekim socijalnim problemima ili socijalnim promenama. Iskustva analiziranih akcionih projekata otkrivaju mnoge pogodnosti, ali i slabosti akcionih istraživanja. Naš je zaključak da pozitivni efekti nadmašuju slabosti i nedostatke i da ovakva istraživanja doprinose unapređivanju kvalitativne metodologije

IZBOR IZ LITERATURE

- Adam Franko (1980). *Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji*, neob. dokt. dis., Zagreb, Filozofski fakultet.
- Gilli Gian Antonio (1974). *Kako se istražuje-vodič u društvenim istraživanjima*, Zagreb: Školska knjiga.
- Halmi Aleksandar (1989). *Socijalni rad u lokalnoj zajednici*, Zavod grada Zagreba za socijalni rad, Zagreb
- Halmi Aleksandar (2001). *Temelji kvantitativne analize u društvenim znanostima*. Zagreb: Alinea.
- Halmi Aleksandar (2019). *Metodologija istraživanja u socijanom radu-Kvalitativni i kvantitativni pristup*. Zagreb, Novi redak.
- Lewin Kurt (1946). Action research and minority problems, *Journal of Social Issues*, 2: 34-46.
- Milosavljević Milosav (red.) 1989. *Nasilje nad decom*, Beograd, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
- Milosavljević Milosav (red. 2004): *Zlosatavljanje i zanemarivanje dece*, Beograd, Socijalno-humanitarno udruženje „Sačuvajmo decu“.
- Milosavljević Milosav (2013). *Socijalna istraživanja*. Beograd, Službeni glasnik.
- Milosavljević Milosav, Brkić Miroslav (2005). *Socijalni rad u zajednici*, Beograd: Socijalna misao.
- Milosavljević Slavomir i Radosavljević Ivan (2000). *Osnovi metodologije političkih nauka*, Beograd: Službeni glasnik.
- Newton John (2006). *Action research*. The Sage Dictionary of Social Research methods, Edited by Victor Jupp, London: Sage.
- Thomas P. Vartanian (2011). *Secondary data analysis*. Oxford, Oxford University Press, Inc.

Milosav MILOSAVLJEVIĆ

Faculty of Political Science, University of Belgrade

THE ADVANTAGES AND LIMITS OF ACTION RESEARCH

Summary

Action research is a particularly appropriate and applicable type of research, based on the idea of designed, systematic and organized social change in the interest of people and their communities based on active, creative and goal-oriented cooperation of researchers and citizens, aimed at improving their social conditions, meeting needs and overcoming personal, family and community problems.

Different synonyms: field intervention research, action sociology, democratic quasi experiment, experimental social innovation, action experiment. Action research integrates the ideas of pragmatic philosophy and politics, critical, systemic and humanistic theories and democratic-political conception, especially participatory democracy. It is, *par excellence*, humane when it changes the position of the researched and contributes to social change and resolving social problems.

Advantages: 1. the choice of research subject depends primarily on practical social change, which is decided on an equal participation of the researcher and the respondents (citizens) 2. Action research is aimed primarily at improving the social circumstance of people, social groups and communities, rather than testing scientific hypotheses or theories. 3. The social circumstance or problem is viewed as a whole. 4. Research is part of the process of change and emancipation of subjects, so it is directed towards changes in the 'object' of the research. 5. In action research, the equal role of participants and subjects in all its stages is played by the researcher and respondents, on the basis of constant and open communication and mutual understanding and responsibility. 6. The researcher and the citizens participate equally in the implementation of social actions and changes and 7. The researcher conducts action research, not only in cooperation with individuals and groups of citizens, but also with institutions and structures in the community (compare Halmi, 1989).

Significant weaknesses: - 'varied' theoretical grounding and the absence of generally accepted theoretical and methodological foundations; - use of non-scientific methods and techniques (persuasion, lobbying, presentation, mobilization, organizing, motivating, group discussions, etc.). - continuity and duration - the decision to cease or continue the research depends, both on the researchers and their institutions or organizations, and on the citizens, contracting authorities or those interested in the project and decision-makers in the organizations or communities where they are implemented; - territorial and social orientation to the local level and communities - impossibility for global application; - lack of capacity on part of the researcher to control the research process...

Key words: action research, advantages, limits.

Original scientific work

*Venelin TERZIEV**

Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia, Vasil Levski National Military University, Veliko Trnovo, Bulgaria University of Rousse, Rousse, Bulgaria

*Margarita BOGDANOVA***

Tsenov Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria

THE NEW BUSINESS MODEL OF THE UNIVERSITIES

Abstract: The report examines the phenomenon of academic capitalism and the potential consequences of its spread, and the capacity of universities to meet the challenges of entrepreneurship as an organizational management model. Special emphasis is placed on the differentiated effect on universities, depending on the area in which they conduct teaching and research, as well as on the peculiarities of the university business model in the changing environment of the higher education schools.

The goal of the present publication is to study the phenomenon academic capitalism and the potential consequences of its distribution as well as the universities' possibilities to meet the challenges of entrepreneurship by establishing organization (business) management model that is adequate to their environment.

Universities are one of the oldest organization structures in the world history. Since 1088. with the Bologna University establishing, they develop as academic centres with relative autonomy of teaching and have entirely democratic nature. Several models of universities' structure and management form gradually in the course of years.

Key words: academic capitalism, university business model, universities.

1. INTRODUCTION

The change of the management business model has been widely discussed in the recent years – the one of the country as well as that of single structures, sectors and organizations. This is a serious intervention for each of these levels as far as it requires a strategic transformation to be made.

* Full Professor, Ph.D, terziev@skmat.com

** Full Professor, Ph.D, m.bogdanova@uni-svishtov.bg

Universities are among the institutions, for which the business model transformation (or its establishing) becomes more and more urgent.

At first glance, the university business model sounds as oxymoron as far as for many civilians the universities, at least the state ones, are not place for making business. This view, however, is far old. By the legislation changes, where the state universities financing was changed, they should solve all economic tasks that a business organization has to do – to ensure revenues, to optimize expenses, to be attractive for the new services' users, to have good reputation, to invest in the key factors for success (quality lecturers and research-workers, modern equipment), etc.

The reasons for the business model change are mainly connected with dynamic changes of the external environment, which haven't started and which do not concern only Bulgaria, but are not still realized fully by the interested parties. In some cases, extensive analyses are made but the undertaken measures (at least in our country), do not give enough results.

The goal of the present publication is to study the phenomenon academic capitalism and the potential consequences of its distribution as well as the universities' possibilities to meet the challenges of entrepreneurship by establishing organization (business) management model that is adequate to their environment.

2. ROLE OF THE UNIVERSITIES

Universities are one of the oldest organization structures in the world history. Since 1088. with the Bologna University establishing, they develop as academic centres with relative autonomy of teaching and have entirely democratic nature. Several models of universities' structure and management form gradually in the course of years.

The German model, known also as Humboldt, is characterized by freedom of students (*Lernfreiheit*) and university autonomy (*Kern*). The education develops on the basis of science fundamental laws and is of the "student-centered" type. The German model has had quite an influence on the establishment of the higher schools in Bulgaria and in other countries from Central, Eastern and Northern Europe (Anderson, 2004).

The French model repeats some of the German universities' elements but it is refracted through the republicans' ideology (Rüegg, 2004c). The French system is characterized by much more serious control and rules of the curricula's elaboration. It is far more centralized and connected with certain restrictions of freedom, including in the field of scientific research (Anderson, 2004).

Today, there are about 10 000 universities existing around the world. The Universities Worldwide data base ensures link to 9 617 higher schools in 207 countries (Universities Worldwide, 2016; 2019a). Many of them are organized

by the Western model, i.e. realize education and research in favour of the society. However, in the recent years, they are viewed not only as centres for the development of science, culture and freedom of speech. Universities are already playing a new role. They become key factor for economic growth and basic element in the triangle of knowledge (OECD, 1996; Olssen, Peters, 2005). They are indicator for national and local development (Gospodinov, 2012), one of the elements of the “triple helix” that includes the system “university – business – government” (Etzkowitz, 2000; Etzkowitz, Leydesdorff, 1998). In order to perform their new role, they should reform by creating, promoting and giving various types of results from scientific researches, educational programmes and services for their traditional and new users (Bogdanova, 2016a; Parashkevova, 2012a).

At the same time, higher schools are put in the conditions of permanent lack of financing for education and for scientific research, especially after the world economic crisis, when a lot of countries reduced their budgets for higher education. This intensifies extremely the competition among them and forces them to transform their traditional management models. Teaching and science in their former shape are not enough any more. They should be, before all, oriented towards business’s benefits and at the same time, to generate additional revenues for financing educational and scientific projects. This radically changes academic institutions’ economics and philosophy and brings them closer to corporate structures and management models. The era of “academic capitalism” occurs, where market becomes leading factor for higher schools’ competitiveness (Slaughter

3. ACADEMIC CAPITALISM – WHAT IS IT?

The term “academic capitalism” is defined as “market behaviour of part of the universities and teachers” (Slaughter, Leslie, 1997). Market behaviour, because activities aimed at profit are conducted and the institutions, and even the single teachers compete with each other for access to resources.

Academic capitalism is also an oxymoron as far as it combines to contradicting each other terms. While the academic idea is associated with freedom of choice, capitalism is connected with activities that bring profit. The leading motives in both term’s parts are completely different. Nevertheless, the term describes sufficiently exactly the current situation of bigger and bigger influence of business ideas upon the management and mainly upon the results of universities’ and colleges’ activity. Said in other words, universities are “free” only within certain limits, determined by the market demand. They can produce education and research products, but only such that are close to the market. In such an environment, “students become users, colleges turn into suppliers, researches commercialize in applied fields ... and higher schools become enterprising institutions” (Chait, 2002).

The examples of various forms and manifestation of academic capitalism are many (Bullard):

- administrative services outsourcing extends,
- increasing number of part-time enrolled teachers is observed,
- flexible models for internal financing are applied,
- the academic standard in education change.
- The connections with business increase, while at the same time education subjects and programmes that are not market oriented, are eliminated. In this regard, the changes in the curricula are determined by the market, not academically determined.
- Internal and external competitions for grants for researches, training, consulting, courses elaboration and others increases.
- Spin-off or other forms of entrepreneurial alliances are established in some universities with the participation of the universities themselves – for example, for selling goods with the university logo and sports accessories, for realizing students' entrepreneurial ideas with the participation of teachers, etc.
- The, so called, students' consumerism increases. The term is introduced by David Riesman (Riesman, 1980) in the 80s of the 20th century, when the universities in the USA face for the first time the increasing competition and changed rules for the demand of education services, and the students-consumers and their needs and wishes become main motor in the higher education's economics. Today, students assess far more critically the entire range of services yet entering the university, even at the stage of applying. They have at their disposal many more alternatives for choosing higher schools that offer close in value educational services. Thus the students become one of the strongest and most authorized interested parties and exercise powerful influence upon the development of the sector "Higher education" in many countries.

Great part of the listed above forms of manifestation of academic capitalism are already observed in Bulgaria, too. This especially concerns the competition for subsidies for training, regarding the grant financing, the curricula changes, etc. Number of universities announced in public their problems regarding the lack of financing. In this sense, academic capitalism penetrates in Bulgaria. It is matter of time for the process to unfold in a greater depth and to impose its impact upon the participants in the sector „Higher education". It would be good we to be prepared for that and to know what are the threats and possibilities before us more precisely.

4. ORGANIZATION CHANGES IN THE HIGHER SCHOOLS

According to Slaughter and Leslie, the academic capitalism re-structures higher education and promotes essential organization changes in the higher schools (Slaughter, Leslie, 1997). They pay much bigger attention to the internal

resources distribution, to the departments' organization, the personnel is differentiated according to whether it teaches or makes research. The number of the taught subjects reduces. The teachers become "academic capitalists", who have enterprising behaviour. They deal with agreeing contracts; defend patents, intellectual rights, establish and participate in spin-off companies that generate revenues, etc.

The turning of a university into entrepreneurial one depends to a higher degree on at least two groups of factors:

The first is the field of higher education it is specialized and ensures educational services in. Higher schools of arts or connected with social studies for example, would difficultly undertake any measures for commercialization and connection with the business. At the same time, the researches they realize are not of less importance for the social development, but not so much and not always in entrepreneurial context.

As Young said, "these scientists, who make politically unpopular projects in humanitarian and social studies, could turn in a more and more vulnerable position as far as the funds for research are distributed after new criteria" (Young, 2005).

The second factor on which a higher school's commercial successes depend on, is the local economy and entrepreneurial activity at local and regional level.

As old organization structures, universities have originated in the course of years and have found place under various factors' influence, some of which have already drastically changed. The geographic localization of whole industries and the profile of number of regions are changing. As a result of that, universities are not always closely related to the local business's needs – regarding trained cadres as well as scientific researches and innovations. This draws academic institutions away from the local needs and makes them autonomous player as supplier of educational, research and consulting services. In certain situations, universities can be even supplier of services of global nature and not so much of local or regional one.

Deana Bullard makes a survey on the attitude and behaviour of academic teachers in the field of social studies in regard to the academic capitalism and its influence on the universities' future. The research is held in three universities in Florida, the USA, with 37 teachers in Sociology, Criminology and Economics. The research method is semi-structured interviews, held in the period March – July, 2006. The results show the academic capitalism among social studies is accepted rather as possibility for grant financing and excludes technological transfer or elaboration of patents. However, grant financing is sporadic and of marginal significance. Academic capitalism for the social studies is rather market of ideas directed towards positive social change not economic return. Entrepreneurship among teachers and researchers from the social studies is slightly expressed. The management models of faculties in social studies hardly change.

Despite that, the research respondents feel proud on their role of traditional academic teachers. They are motivated to work for the causes chosen by them despite the fact they are not so highly paid like their colleagues from the engineering studies, medicine, etc.

The more serious conclusion is that academic capitalism does not substitute traditional academic culture although the theory for the dependency on resources remains key one for the university management models.

As a whole, academic capitalism is a phenomenon that distributes unevenly among the universities. If in some it becomes main source of revenues and even creates employment, among others, it is a peripheral source of funds and does not impose significant organizational and functional changes. In this sense, it is not universal and its effects are to be prognosticated and managed differentiated (Bogdanova, 2016a; Bogdanova, 2019).

5. HOW THE UNIVERSITIES TO ANSWER THE CHALLENGE?

Slaughter and Leslie suggest three ways for preserving universities' professional at the face of academic capitalism (Slaughter, Leslie, 1997):

- to provoke and engage university's personnel – academic and non-academic, with the changes in the environment, with the imposing models and with the trends and future perspectives of higher education as a whole,
- to derive the best of academic capitalism, i.e. to conduct measures for using all favourable opportunities,
- the university to strive for grant financing not on the grounds of the scientific field but of the number of the students in the university, i.e. to try to influence the government's decisions about the ways and size of financing.

In a wider scope, number of authors reviews the issue about the transformation of public sector organizations through the prism of the new public management (Jan-Erik, 2000a; Scott, 2003). The idea is standard of the business sector to be introduced in the academic institutions management and thus their effectiveness to be improved. There are some opponents of the idea. Frølich considers that the academic institutions values differ drastically from the ones of the business organizations, where conflict among some different cultures arises and respectively, it creates strong attitude of resistance in the universities (Frølich, 2004a).

In this sense, the more reasonable approach is connected with limited and careful applying of mechanisms and stimulate of market nature only regarding some university activities. The analysis could be made on the grounds of the business model theory (Osterwalder, 2004b), where to look for the organizational and marketing innovations that would be efficient and would improve the organization activity's results, without getting into conflict with the academic values in the Humboldt sense of the term.

A short description of the possible directions for innovations in the university business model are presented in Fig. 1.

Figure 1. Basic elements in the university business model, exemplary elements

Key partners	Key activities	Offered value	Relations with clients	Users segments
<ul style="list-style-type: none"> • With universities from the country and abroad • With secondary schools • With representative of business and/or the public sector – for short-term projects as well as for strategic, sustainable partnerships 	<ul style="list-style-type: none"> • Solving problems (training and scientific researches, innovations) • Platforms for training (when mass distant form of training) 	<ul style="list-style-type: none"> • Bachelor, master, doctor training programmes, offered in Bulgarian/foreign language • Programmes for vocational training and for validating a profession • Programmes for continuing training–specializations, pre-qualification courses • Scientific research products and services –ideas for innovations, patents, etc. 	<ul style="list-style-type: none"> • Direct – personal support of the students • Students community • Joint work with the students • Personal direct relation with companies – in consulting and research activities • Joint work with companies (researches) 	<ul style="list-style-type: none"> • Candidate students from the country • Candidate students from other countries • Post-graduate students trained in short-term and medium-term courses • Civilians • Public authorities, local interested parties, national and international contractors • The government – as user of a service that satisfies high social interest • Companies – in training employees and as users of research, consulting and other products and services
Key resources <ul style="list-style-type: none"> • Highly qualified academic staff • Studying halls and laboratories • Equipment • Intellectual capital (patents, data bases, etc.) • Financial capital 			Channels <ul style="list-style-type: none"> • Direct (personal communication) • Direct but mediated by web networks • With the scientific research – direct and through mediators (business centres, development agencies, etc.) 	
Structure of expenses <ul style="list-style-type: none"> • High quality (and highly paid) academic personnel • Laboratories and scientific research equipment 			Cash streams <ul style="list-style-type: none"> • Single (from the budget) • Consecutive payments (from student tuition fees) • Fixed prices • From consulting services and scientific research projects 	

Source: Adapted by the authors after the model of Alexander Osterwalder (2004). The Business Model Ontology - A Proposition In A Design Science Approach. PhD thesis University of Lausanne.

Each university can specify its individual, characteristic elements for the business model parts and on the grounds of the potential missed connections, to elaborate and realize development strategy with particular programmes and measures.

In this case, the authors apply a holistic model and systematic approach for describing wide range of possibilities necessary for universities' innovation. The example is made of economic universities/faculties in Bulgaria. It is possible for the model's parameters to be completely different for higher schools from different fields.

For example, the segment "candidate students from foreign countries" requires elaboration of curricula for studying foreign language in the certain specialties, selection of channel for communication with the potential users, selection of way for connection with the clients, forming prices and fees, including ways of payment, improvement of the academic personnel qualification

for teaching in the relevant language or application of platforms for training, equipping training halls, concluding partnerships with secondary schools or with mediators, who ensure connection with communities from the relevant country, etc. It is necessary to define the expenses for the realization of these training programmes/curricula/.

The possibilities are even more, when the scientific research functions of the university as source of innovations and ideas for solving business and public sectors problems are studied.

The administrative activities in the universities increase, connected with search of financing sources, search for partners, elaboration of projects, work on procurements and others leads to the necessity the engagements declared in the teachers' job descriptions to be given a new meaning and to include new ones. The "plain" teaching and scientific research work gives place and a wider space and necessity is opening for executing others, not typical to now functions.

This also changes radically the requirements for the teachers' competencies. Beside the classic skills as academic writing and ideas representation, development of concepts, elaboration of training materials, facilitating, passion for science, connecting theory and practice, they are more and more often made to maintain extensive network of contacts not only with partners from similar academic staff but also with representatives of business and the public sector. Teachers should be good consultants, to have good diagnostic competence, to work in team, to manage projects, to successfully lead negotiations, to have tendency to take risks, to make decisions, to be rational, to be creative in pragmatic aspect, etc.

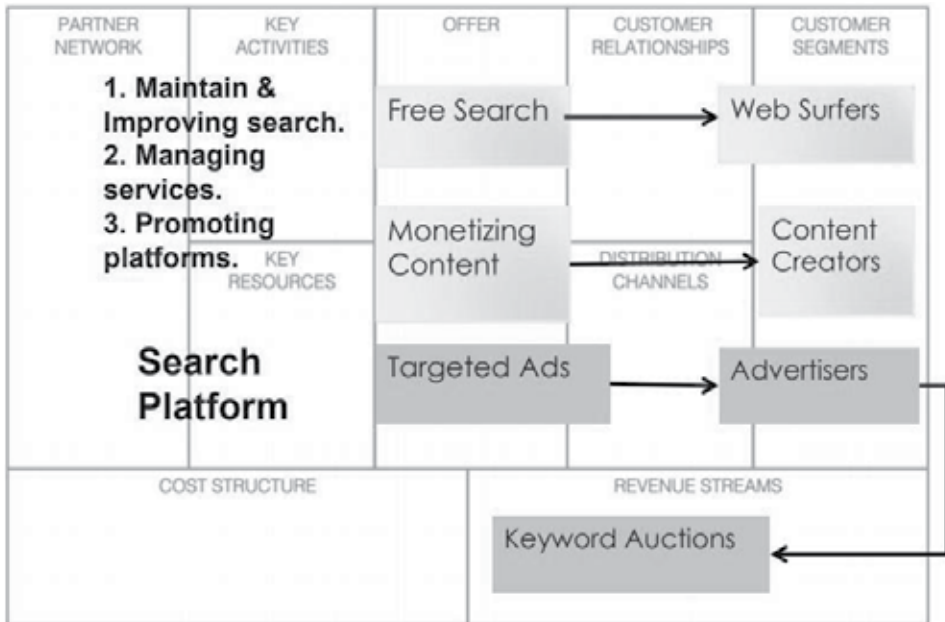
That's why one of the steps that is to be undertaken, is connected with the training of researchers, and in a wider aspect also with elaborating a complete programme with measures for organization culture change directed towards environment for stimulating entrepreneurial initiatives.

And last but not least the issue of integrity of the business model separate parts stands. For example, the equipment (the technologies) is to be operationally compatible and to correspond to the higher schools' strategic scientific programme. And this, in its turn, is connected to the cash flows, the key partners, etc. (in the expenses part), but on the other hand, has potential to bring the university added value.

As a whole, namely the integrity is what makes the model working one. That is why (Osterwalder, Pigneur publication year!) further develop their idea by elaborating number of versions of the business model.

Google business model is presented at Fig. 2. It is chosen as far as it gives an idea for a business, where the original business model is modified. As seen, some of the boxes are united as far as they have no value in the model. Google itself is a big network of key partners so in this part (for now), obviously, there is nothing to be over built.

Figure 2. Google business model



Source: https://web.wlu.ca/sbe/bu111/cm/files/www/1.2_-_Business_Models.pdf.

The models of the companies for crowd-sourcing, crowd-funding, sharing economy are also important for the universities and are able to contribute with new ideas for how to build the most successful business model as far as the fund raising is one of the key activities in the universities, and the peer-to-peer sharing is basic principle in scientific researches evaluation.

6. CONCLUSION

In the conditions of missing state interventions and of universities' insufficient capacity to reform, a real danger of serious damages to be imposed on higher education exists, and its long years image to be damaged, and even change of the cultural role that universities play in the society progress. However, the emerged negative trends in the way of financing, in combination with other factors such as depopulation, especially for countries like Bulgaria, put higher schools more and more in circumstances they to look for alternative forms for revenues and for their expenses re-structuring. Even if they do not adopt the academic capitalism philosophy, it slowly and certainly penetrates as way of behaviour of all players in the sector "Higher education". Single universities enriched their portfolio with programmes, in the search for greater tuition attractiveness, extend and mostly extend their cooperation with representatives of business and the public sector when this is possible. Great part of them act "blindly" in the process of this transition as far as they do not feel prepared for

the transformation. The same regards the single teachers. The ones, who have entrepreneurial attitude, succeed to realize their assets the best way. The rest are more and more pushed aside through various financial and non-financial tools. In its greater part, business does not realize the significance of the transformation in higher education and omits benefits from this cognitive lack. Governments try to master the process and to direct and stimulate it but, at least in Bulgaria, this happens slowly, in the conditions of non-transparent and cumbersome procedures, with unprepared participants.

Perhaps most of the universities in Bulgaria have no developed business model but even if this is so – they have one of some kind. It is important the elements to be given meaning to as well as the relations among them and what is to be changed.

There is real danger the measures at macro- as well as at micro-level to be late and the processes to flow in a bigger chaos, where the output would be hardly favourable for the interested parties.

REFERENCE LIST

- Alexander Osterwalder, Yves Pigneur. https://web.wlu.ca/sbe/bu111/cm/files/www/1.2-Business_Models.pdf.
- Anderson, R. D. (2004). *European Universities from the Enlightenment to 1914*. Oxford.
- Bullard, D. B. *Academic Capitalism in the Social Sciences: Faculty Responses to the Entrepreneurial University*, Graduate thesis and dissertation.
- Chait, R. P. (2002). *The Questions of Tenure*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. (1998). The endless transition: A triple helix of university-industry-government relations. *Minerva*, 36, 203-288.
- Etzkowitz, H. (2000). Tech transfer, incubators probed at triple helix III.. *Research Technology Management*, 43(6): 4.
- Frølich, N. (2004a). *New Public Management in Norwegian Universities*. 1the Euredocs conference. Paris. Извлечено от http://euredocs.sciences-po.fr/en/conference/2004/nicoline_frolich.pdf
- Gospodinov, Y. (2012). *Problems of Regional and Municipal policy in Bulgaria's EU Membership*. Tsenov Publishing.
- Jan-Erik, L. (2000a). *New Public Management*. London: Routledge.
- Kern, H. *Humboldtian education ideal*. Извлечено от http://www.donau-uni.ac.at/imperia/md/content/alumni-club/vortrag_kern_varna.pdf
- OECD. (1996). *The Knowledge-based Economy*, Paris. Извлечено от <http://www.oecd.org/sti/sci-tech/1913021.pdf>
- Olssen, M., Peters, M. (2005). Neoliberalism, higher education and the knowledge economy: from the free market to knowledge capitalism. *Journal of Education Policy*, Vol. 20, No. 3, стр. 313-345.
- Osterwalder, A. (2004b). *The Business Model Ontology - A Proposition In A Design Science Approach*. PhD thesis University of Lausanne.
- Parashkevova, E. (2012a). *The Concept of KM - an opportunity to better the quality of the Processes in Organizations*. Round Table: Proceedings, The Strategic Planning in the Knowledge Economy. Svishtov: Tsenov Publishing.

- Riesman, D. (1980). *On Higher Education: The Academic Enterprise in an Era of Rising Student Consumerism*. San Francisco Jossey-Bass. Извлечено от cited in <http://pubs.acs.org/doi/pdf/10.1021/ed058p751>
- Rüegg, W. (2004c). *A History of the University in Europe: Volume 3, Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*. Cambridge University Press.
- Scott, W. R. (2003). *Organizations: rational, natural and open systems*. New York: Prentice Hall.
- Slaughter, S., Leslie. (1997). *Academic capitalism: Politics, policies, and the entrepreneurial university*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Universities Worldwide. (2016). <http://univ.cc/>.
- Young, C. (2005). Academic capitalism in a public ivy. *A Journal for Academic Labor*, 2(1), 1-8. Извлечено от <http://www.workplace-gsc.com/workplace2-1/young.html>.
- Bogdanova, M. (2016a). Akademichniyat kapitalizam i predizvikatelstvata pred universitetite. // *Godishna universitetska nauchna konferentsiya: Nauchno napravlenie „Sotsialni, stopanski i pravni nauki“*, NVU- Veliko Tarnovo, str. 147-156, 2016 (Богданова, М. Академичният капитализъм и предизвикателствата пред университетите. // *Годишна университетска научна конференция: Научно направление „Социални, стопански и правни науки“*, НВУ- Велико Търново, стр. 147-156, 2016).
- Bogdanova, M. (2019). *Sistemi za upravlenie na znanieto v organizatsiite ot publichniya sektor* (Богданова, М. Системи за управление на знанието в организациите от публичния сектор).
- https://www.ipa.government.bg/sites/default/files/dokladi_na_lektori_plovdiv_2019.pdf.
- https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2019/world-ranking#!/page/0/length/25/sort_by/rank/sort_order/asc/cols/stats, (2019a).

Venelin TERZIEV

Ruska prirodna akademija, Moskva, Rusija, Nacionalni vojni univerzitet Vasil Levski, Veliko Trnovo, Bugarski univerzitet u Rusiji, Ruse, Bugarska

Margarita BOGDANOVA

Ekonomska akademija Tsenov - Svishtov, Bugarska

NOVI POSLOVNI MODEL UNIVERZITETA

Apstrakt

Istraživački rad ispituje fenomen akademskog kapitalizma i potencijalne posledice njegovog širenja, kao i sposobnost univerziteta da odgovore izazovima preduzetništva kao modela organizacionog upravljanja. Poseban akcenat je stavljen na različit uticaj na univerzitete, u zavisnosti od oblasti u kojoj obavljaju nastavu i istraživanje, kao i na osobitosti univerzitetskog poslovnog modela u promenljivom okruženju visokoškolskih ustanova.

Cilj ovog rada je da se istraži fenomen akademskog kapitalizma i potencijalne posledice njegove distribucije, kao i mogućnosti univerziteta da odgovore izazovima preduzetništva uspostavljanjem organizacionog (poslovnog) modela upravljanja koji je adekvatan njihovom okruženju.

Univerziteti su jedna od najstarijih organizacionih struktura u svetskoj istoriji. Ipak od 1088. godine osnivanjem Univerziteta u Bolonji, oni se razvijaju kao akademski centri sa relativnom autonomijom nastave i u potpunosti su demokratske prirode. Nekoliko modela strukture i upravljanja univerziteta formira se postepeno tokom godina.

Ključne reči: akademski kapitalizam, univerzitetski poslovni model, univerziteti.

Original scientific work

*Sinisa ZARIĆ**

University of Belgrade, Ekonomski fakultet, Belgrade (Serbia)

*Rossana PICCOLO***

Università degli studi della Campania - Luigi Vanvitelli, Italy

THE ROLE AND IMPORTANCE OF PSYCHOLOGY AND SOCIOLOGY IN THE ECONOMICS: THE RISE OF BEHAVIORAL ECONOMICS

Abstract: Many traditional models are based on static assumptions that in fact fail to detect the random behavior of the market, which remains a key issue in the theory of financial markets (Rigoni, Gloria, 2016). The Theory of Efficient Markets assumes that investors are rational, thus being inadequate to grasp important aspects of human choices that are in fact irrational (Franzosini, 2010).

Kahneman and Tversky managed to reconcile psychological and economic aspects, a merit that won the Nobel Prize in 2002. Among their most important contributions to the modern economy is the Prospect Theory, according to which investor choices are based on the function of probability weighting (Ferrari, 2016). Based on the Prospectus theory and the work of Kahneman and Tversky, Thaler published in 1980 a document that Kahneman called “the founding text of Behavioral Economics”. After more than 30 years, Thaler (2016) came back to the problem of legitimization of the behavior economics. Thaler was awarded a Nobel prize for economy in 2017. and this event marked definitely the importance and recognition of the behavioral approach in economy.

Behavioral Finance studies the actual behavior of investors in making investment choices, acting as an alternative approach to classical financial theory (Barone, 2003).

Key words: Traditional finance, neoclassical economics, behavioral economics, psychology and sociology, nudging, heterodox economics, bounded rationality

* Full professor, sinisha.zaric@gmail.com

** Assistant Professor, rossana.piccolo@unicampania.it

1. INTRODUCTION

Many economic theories assume that individuals in markets behave rationally, such as the Efficient Market Hypothesis, typical of traditional financial studies. It is based on the idea that, regardless of the circumstances, individuals do not get caught up in external or subjective factors but rather behave on the basis of objective standards. The market, however, often presents anomalies, such as speculative bubbles and it is precisely in these cases that individuals assume irrational behavior, because emotions become fundamental. Big expectations marked the end of the 20th century. The beginning of the 1800s was the start of bettering the economic situation and the wealth of the European nations and America, together with industrialization.

The constitution of the new paradigm started with the so-called marginal revolution (Marshall, Valras, Jevons, Pareto). On the basis of this approach, a superperiod mathematical/quantitative methodology was created and helped the neo-classical school to become an orthodoxy. Big changes in social sciences occurred at the beginning of the 20th century – the labor theory of value (Smith, Ricardo, Marx) in economics was replaced by the neoclassical school. The new paradigm based on methodological individualism and marginal theory was embraced by the academic community, supplying them with very advanced apparatus. Formal deductive mathematical methodology became a closed-system approach. Being so discouraged by the lack of dialog with the results that are coming beyond the ruling paradigm, or orthodoxy (insisting on only one and unique methodology, rejecting a possibility for even a discussion from various points of view), Feyerabend (1975) launched his famous book “Against method”. According to Feyerabend, insisting on only one and single method, means closing the possibilities for improving the scientific results and getting deeper into the multidimensional social problems.

In the last decades of the 20th century, a trend of self-criticism of economists could be noticed. A number of books were published regarding the danger of presenting real social problems (and values) as pure mathematical models (Caffe, 1975). Mark Blaug (Blaug, 1992) defined the problem in his book on methodology of economics, in the subchapter (part of the chapter named “The distinctions between positive and normative economics”) titled “The economist as a technocrat”. If the way how the rational agent makes his choices, decisions upon allocation of scarce resources, following the presumptions of having a perfect information and being able to make the best choice, is a rule, then, the economist could be understood as technocrats. Attali and Guillaume (1974), once being supporters of the new left movement, criticized this approach of the neoclassical economy stating that the orthodoxy is presenting real socio-economic problems as a pure technical problems that have to be solved by implementing ready-made instruments and quantitative methods.

A theoretical debate and critics of a value-free economics (“Weltfreiheit”), in which the Heilbroner’s and Myrdal’s contributions, on one side, and Milton

Friedman's (a leading economist of the influential Chicago school), on the other, were representing opposite standpoints. This debate created the inspiring platform for critical re-thinking of the methodological principles of economics contributing in adopting a moderate position. This new position, still not established as an scientific paradigm, in Kuhn's understanding of the scientific revolutions, could match the problem of declaring the values and, in the same time, succeeded in remaining objective, within the concept of positive economics.

2. CHALLENGES FOR THE ORTODOX ECONOMIC THEORY

Still, the influence of Thomas Kuhn (Kuhn, 1996) and his famous "The Structure of Scientific Revolutions" remained very strong, understanding the paradigms as a the areas of normal science, that were not communicating with orher streams, currents and theories. In economics, they are called heterodox theories.

Practical studies and researches launched the problem of the limits of the classical paradigm. The application of the neoclassical economic theory (known as "ortodox") based on a number of assumptions was insufficient to deal with the practical challenges in the economy, finance and management. Many of the assumptions were found to be unrealistic, such as the assumption that the economic agent has a perfect information always and being always in a position to make the most rational decisions. It means that the economic agents know perfectly what has the biggest value for them, pushing the resources automatically and indipendently toward those subjects which are atributing them the highest values. But, in reality, this ideal, Walrasian model does not exist, although still has an outstanding methodological value and importance.

Table 1. Orthodox vs Heterodox Economics: Paradigmatic characteristics

Presupposition	Heterodox theories	Orthodox theory
Epistemology/Ontology	Realism	Instrumentalism
Method	Methodological holism	Methodological individualism
Rationality	Reasonable rationality	Homoeconomicus, Hyper rationality, Optimizing agent
Economic core	Production, growth, income effects	Exchange, scarcity, substitution effect
Political substance	Regulated markets	Valrasian Equilibrium (General Equilibrium Theory), Unfettered market optimism

When introducing the influence of informal institutions or religion on the economic development and economic success, institutional economics is, in fact, questioning the theory of the optimizing agent, Behavior economics

is also beyond the thesis of the hyper rationality of the economic agent. Thaler's theory of nudging is a splendid demonstration of the reasonable rationality. Thaler with two co-authors (is making a very good illustration of the reasonable rationality (sometimes, bounded rationality) concluding their paper: "... do they behave like some drivers who are constantly changing lanes? It seems a good bet that nudges will have the longest life when people are on autopilot. In outer space, an object that has been nudged will keep going in that direction until it is nudged again. Retirement savers appear to resemble such objects" (Cronqvist *et al.* 2018).

Since still the reality of the "economic man" is being far from having a perfect information, without "auto-pilots", the herodox economic theories are becoming more and more important, constantly improving its methodology, introducing a number of quantitative techniques into scientific researches.

The list of heterodox theories was enriched, but not all of them have the same success or academic followers. Concerning the differences between the orthodox and the heterodox economic theories, it could be noticed that not all of them, or not in the same extent, share the quantitative approach and mathematics.

Table 2. The list of Heterodox Economic theories

Orthodox (Neoclassical Economics)	Heterodox Economic theories 1. Classical Political Economy 2. Post and Neo-Keynesian Economic theory 3. Austrian school 4. Neo-Marxism 5. Radical Political Economy 6. Institutional Economics (Neo-Institutional Economics) 7. Experimental Economics 8. Behavioral Economics
-----------------------------------	---

There is a big rise of heterodox economic theories, in academic life, projects and official recognition. The example of (neo)institutional economics is very characteristic. Via this approach, we have learned that institutions matter, formal institutions and informal as well. shaping our values, customs and habits and participating in the creation of the economic wealth and success of individuals, and nations. McClosky emphasized the role of dignity and bourgeois virtues in economic development (McClosky 2007, 2011). The representatives of institutional economics are among the most influential in universities, but also in global and national institutions dealing with economic questions. The reputation and, above all, serious contributions to the economic science, was confirmed by awarding a number of institutional economists with Nobel prizes:

1. Ronald Coase (1991)
2. Gary Becker (1992)

3. Douglass North (1993)
4. Elinor Ostrom (2009)
5. Oliver Williamson (2009)
6. Hart (2016)
7. Holmstrom (2016).

This theoretical approach became so influential, that some authors see institutional economics as a “new” main stream economics. Anyhow, the success of this theory, indirectly, helped in positioning of other heterodox economic theories, such as behavioral. Two of the most influential economist from the behavioral economics were awarded with the Nobel prize:

1. Kahneman (2002) and
2. Thaler (2017).

The rise of behavioral economics and finance was backed by the remarkable results of the cognitive psychology. In fact, the position of the behavior economics and finance is overlapped by economics and psychology, as shown on the Figure 1. The economic agent (due to Kahneman and Tversky) is not able to take rational decisions (utility maximization), specially when the future consequences are uncertain .

Figure 1. The multidisciplinary position of Behavioral Economics



Source: <https://www.cmu.edu/dietrich/news/news-stories/2016/december/first-behavioral-economics-major.html>

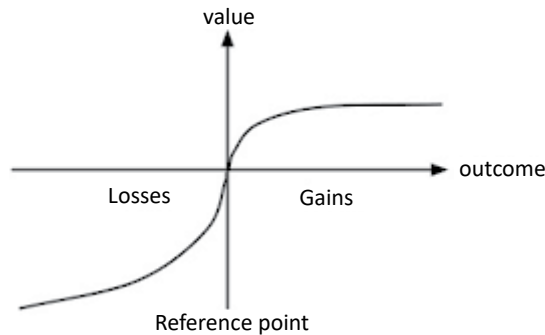
3. TRADITIONAL VS BEHAVIORAL FINANCE

If Traditional Finance uses a deductive logic based on principles that describe rational choice processes, Behavioral Finance follows a descriptive approach that tries, through empirical data, to formulate models that adapt to the real behavior of individuals observed in the financial markets (Tversky, 1991).

The theory behind the studies of Behavioral Economics is the Prospectus Theory. It is about how traders express their preferences.

Kahneman and Tversky in 1979, evaluate the rationality of investor choices in uncertain conditions. Therefore, investors tend not to properly assess probabilities. Experimental evidence shows a preference for greater certainty than the theory predicts. This makes us disproportionately appreciate certain events and also leads us to disregard the differences between very unlikely events (fig.1).

Figure 2: The investor utility function according to the Prospect Theory



Source: Camerer, 1998

The utility function has a non-linear trend.

Considering the center of the graph as the starting point of the decision-maker (status quo), the function is concave in the earnings region and convex in the loss region (Kahneman, 1979).

This is because small variations close to the starting point (in both regions) have a greater impact on choice than large variations far from the starting point.

4. A NEW LINE OF RESEARCH: BEHAVIORAL FINANCE

Behavioral Finance initially emerges in the classical economics texts of Adam Smith ("The Theory of Moral Sentiments"), and in those of Jeremy Benthan, who describes the functioning of individual psychological behaviors, thus laying the foundations of the psychology of utility.

In this way, a new trend is increasingly developing, namely Behavioral Economics.

It links scientific research to cognitive psychology about economic decisions, studying how these are reflected in market prices and resource allocation.

Behavioral Economics represents a "breaking point" with respect to Traditional Economics, raising questions and new scenarios and using tools from other disciplines of the human sciences to be able to interpret the complex financial world as realistically as possible (Alemanni, 2008).

Behavioral Economics, in fact, is based on individual and social psychology. Nowadays, more and more frequent is the so-called law-acting effect that occurs when a group of individuals make non-rational choices; these behaviors usually have direct effects on the entire market. Specifically, when the majority of the market operators of the individuals that make up any group, are oriented towards a choice, the remaining part seems to assume the same behavior and therefore to go in the same direction, since in this way one feels more justified in carrying it out even if one is not completely convinced.

The interaction between psychology and economics has a long history; in fact many economists, Smith, Fischer, Keynes, deepened in their studies, the psychological foundations of preferences and beliefs. These studies based on psychology, however, from the 1940s onwards, began to be less and less frequent, as some works by Samuelson and Hicks were highlighted, demonstrating how there was complementarity between technical virtuosity and rationality.

5. THE PSYCHOLOGICAL PROCESSES, TYPICAL OF BEHAVIORAL FINANCE

Considering what has just been said, it is always good to keep emotions under control, considering that they can often lead to unthought out and therefore irrational behavior. Emotions are, for example, insecurity, fear, regret, pride, but also greed (Daniel *et al.*, 1998). Another aspect to be kept under control are the so-called cognitive errors, typical of Behavioral Finance. These errors occur considering that, even if the mind thinks in a rational way, the risk of making mistakes due to an excess of insecurity or optimism, is always higher (Amir, 1998). Finally, the aversion to losses, occurs when those who have suffered a loss is more tempted to risk again in the hope of recovering the lost investment, with a very high probability of worsening his situation, as a real gambler, and lose even more.

Fundamental in such studies, turn out to be the so-called heuristic, this term is synonymous with intuition. The operators use the reality that surrounds them to determine the cognitive rules result of approximations. Such heuristics can therefore lead to systematic errors (Tversky, Kahneman, 1974).

The most common heuristics are those of availability, representativeness and anchorage. The first, that is, the heuristics of availability concerns (De Bondt and Thaler 1985). The heuristics of availability occurs when individuals attribute to an event a probability based on the number and ease with which they remember the occurrence of that event. The heuristics of representativeness, on the other hand, refer to the tendency of agents to resort to stereotypes when they have to make a decision. In fact, the term derives from "similar". Finally, the heuristics of anchorage refers to the fact that, often, economic agents, when they have to solve a problem, "anchor" themselves to an information considered salient.

6. CONCLUSION

Modern people are not less value oriented. On the contrary – there is a big range of values, such as freedom, clean environment, tolerance for other beliefs, civic engagement. The role of the science is to give a necessary scientific contents to the things that are currently understood as modern values. The neoclassical paradigm has spread the knowledge of value creation and has given a fertile ground to liberal economies and liberal thinking. That is a foundation for free trade, freedom of entrepreneurs, protection of property rights and boundaries to state intervention in economy.

Today, heterodox economics do not share one single method or research approach, offering a platform for a creative debate. Sheila Dow (2007) discussed the meaning of variety in economics, concluding that there are forces mostly for heterogeneity in economics and its issues, and less in the field of methodology. Thaler (2016) himself described the long way that had to pass toward the legitimation of the concept of behavior economics and finance.

Behavior economics (as other currents of heterodox economic theory such as neoinstitutional, for example) enriched the economic literature and knowledge not only by launching new questions and contemporary problems, but also candidating new methodological approaches. Heterodox economic theory, and behavioral theory in particular, contributed in creating knowledge for new current values:

- a. to introduce the method of the neoclassical economics into other, non-economic issues (discrimination, marriage, education, - see the works of the father of economic imperialism, Gary Becker) and
- b. to launch a creative dialogue with other disciplines, inserting their approaches into economics (psychology, for instance), and, finally,
- c. be aware that the knowledge for contemporary values has to be multidisciplinary based, such as the researches of the category of social capital defined as a blend of few disciplines (economics, sociology, political sciences). Typical example of the need for multidisciplinary approach is the research of social capital. Social capital is becoming of the hot topics of social theory, being inevitable for understanding the performance of particular societies. Svendsen and Svendsen (2009) creatively titled their Handbook of Social Capital as “Troyka”.

The departure from modernism was marked by a strong rejection of a singular point-of-view in science and in education. The Western, and not only the Western, system of values, needs to be aware of the importance of the bourgeois virtues for our economic well-being. Besides the critics of capitalism, McCloskey (2007) states clearly that we have to celebrate our bourgeois lives. In her book on bourgeois dignity, McCloskey (2011) argues that the economic success of China and India (as the biggest economic story nowadays) is a result of shifting the opinion about neoliberal ideas and giving dignity and liberty to

their growing bourgeoisie. In one world, the wealth of nations depends also on values and virtues and rhetoric about it. Thus, McCloskey is promoting and stimulating the comeback of the homo economicus, arguing the importance of having a positive attitude toward “making money”. If the contemporary value is the (uncanny) ability to share issues and attitudes, and for young generation it is, there is room for many different values, virtues and opinions. In their article, Jiang and Jun (2016) besides numbering a list of reasons that are producing the conflict of values (historical roots, nation and international legislation and regulation, etc) concluded that the conflict could bring us to the new dynamic social harmony.

Behavioral Economics, having a descriptive approach, highlights the real behavior of individuals by highlighting how they are distant from what traditional finance defines as “correct” behaviors. There is therefore a close complementarity between the Traditional and the Behavioral strands.

Today, more and more markets are characterized by information asymmetries, so individuals make their decisions on the basis of their instincts, their emotions. Behavioral Economics, therefore, turns out to be a branch of the economy which, in fact, shows how individuals do not seek to obtain the maximum expected value, but the best for themselves, and also, how the latter follow heuristic principles, generating “bias” in the formulation of judgment.

Behavioral Economics focuses on individuals and their behavior within the market. Since we are dealing with human beings, psychology is fundamental, since it allows us to analyze the human mind. Integrating with the economy, psychology, allows you to take a step and deepen the real behavior.

Individuals, therefore, tend to express judgments in uncertain situations, referring to family models and assuming that future models, will resemble those of the past, often without considering the reasons for the model and the likelihood of its repetition.

This trend stems from the need to reduce the state of uncertainty in which they act, even if it can lead to systematic and serious errors of judgment. These errors are the result of cognitive distortions involving the different stages of the judgement process, i.e.: acquisition of information, processing of information, issuing of judgement.

The market trend depends on an infinite number of variables that cannot be taken into account at the same time. Analyzing the actual behavior of individuals, therefore, is not at all simple but could only represent the initial phase of a study that seeks to limit the damage and reap the benefits of an effervescent and global market that seems to be extremely sensitive.

Some variables, however, could be predicted and then draw some results; the fewer variables will be kept in mind, the more simple and controllable the models will be, but obviously they will give less information. On the other hand, a model with many variables will be difficult to manage and therefore does not necessarily give more information.

REFERENCES

- Alemanni, B. (2008). "Finanza comportamentale: presupposti teorici e approcci in letteratura", *Impresa Progetto-Electronic Journal of Management*
- Amir, E., & Ganzach, Y. (1998). "Overreaction and underreaction in analysts' forecasts", *Journal of Economic Behavior & Organization*, 37(3), 333-347.
- Attali, J., and Guillaume, M. (1974) *L'Anti-economique*. Paris: Presses universitaires de France
- Barone, R. (2003). "Dai mercati efficienti alla finanza comportamentale", *Quaderni del Dipartimento di Scienze Economiche e Matematico-Statistiche dell'Università del Salento-Collana di Economia*, 2003(46/24).
- Blaug, M. (1992). *The Methodology of Economics*, second edition. Cambridge University Press, New York.
- Caffe, F. (1975). *Autocritica del'economista*. Laterza
- Camerer, C. F. (1998). "*Prospect theory in the wild: Evidence from the field*". Social Science Working Paper, 1037. California Institute of Technology, Pasadena, CA. (Unpublished) <https://resolver.caltech.edu/CaltechAUTHORS:20170811-150835361>
- Cronqvist, H., Thaler, R.H., Yu, F., (2018). "When Nudges are Forever: Inertia in the Swedish Premium Pension Plan", *AEA Papers and Proceedings*, 108, 153-58.
- Daniel, K., Hirshleifer, D., & Subrahmanyam, A. (1998). "Investor psychology and security market understand overreactions". *The Journal of Finance*, 53(6), 1839-1885.
- De Bondt, W. F., & Thaler, R. (1985). Does the stock market overreact?. *The Journal of Finance*, 40(3), 793-805.
- Dow, S.C. (2007). "Variety of Methodological Approach in Economics", *Journal of Economic Surveys*, Vol 21, No. 3, 447-465, July
- Feyerabend, P.K. (1975). *Against Method. Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*, London: NL.
- Ferrari, A. (2016). *Dalla teoria dell'utilità attesa alla teoria del prospetto: un focus sul ruolo dei framing effect nelle decisioni degli agenti*. Retrieved from <http://tesi.cab.unipd.it/53967/> 11st Nov.2019
- Franzosini, G., & Franzosini, S. (2010). *Finanza comportamentale. Psicologia delle scelte*. Milano: Libreria universitaria. it ed.
- Jiang, C. Jun, F. (2016). "The Contemporary Conflict of Values", *PAIDEA*, Retrived from <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Valu/ValuChan.htm> 17th sept. 2016
- Kahneman, D. (1979). "Prospect theory: An analysis of decisions under risk". *Econometrica*, 47, 278.
- Kahneman, D. (2003). "A perspective on judgment and choice: Mapping bounded rationality", *American Psychologist*. 58 (9): 697-720
- Kuhn, T. (1996) *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: University of Chicago Press, 3rd edition
- McCloskey, D. (2007). *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce*. Chicago: University of Chicago Press; 1 edition
- McCloskey, D. (2011). *Bourgeois Dignity: Why Economics Can't Explain the Modern World*. Chicago:University of Chicago Press
- Rigoni, U., & Gloria, G. (2016). *Finanza comportamentale e gestione del risparmio*. G Giappichelli Editore.
- Svendensen, G.T. Svendensen, G.L. 2009. (Eds) *Handbook of Social Capital –The „Troika” of Sociology, Political science and Economics*. Edward Elgar

- Thaler, R. (1980). "Toward a positive theory of consumer choice". *Journal of Economic Behavior & Organization*, 1(1), 39-60.
- Thaler, R.H.& Sunstein, C. R. (2008). *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness*. New Haven Yale: University Press.
- Thaler, R. (2016). *Misbehaving: The Making of Behavioral Economics*. New York: W. W. Norton & Company
- Tversky, A. (1991). "Daniel Kahneman. Loss Aversion in Riskless Choice: A Reference-Dependent Model", *Quarterly Journal of Economics*, 1039-61.
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). "Judgment under uncertainty: Heuristics and biases science", *Science* 185(4157), 1124-1131.
- <https://www.cmu.edu/dietrich/news/news-stories/2016/december/first-behavioral-economics-major.html>

Siniša ZARIĆ

Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

Rossana PICCOLO

Universita degli studi della Campania - Luigi Vanvitelli, Italija

ULOGA I ZNAČAJ PSIHOLOGIJE I SOCIOLOGIJE U EKONOMIJI: BEHAVIORALNE EKONOMIJE

Sažetak

Mnogi tradicionalni modeli zasnivaju se na statičkim pretpostavkama koje zapravo ne uspevaju da otkriju slučajno ponašanje na tržištu, što je i dalje ključno pitanje u teoriji finansijskih tržišta (Rigoni, Gloria, 2016).

Teorija efikasnog tržišta pretpostavlja da su ulagači racionalni, te stoga nisu dovoljni da shvate važne aspekte ljudskog izbora koji su u stvari iracionalni (Franzosini, 2010).

Kahneman i Tverski uspeali su da usklade psihološke i ekonomske aspekte, zasluga koja mu je pripala Nobelovu nagradu 2002. godine. Među njihovim najvažnijim doprinosima modernoj ekonomiji je teorija prospekta, prema kojoj se izbor investitora zasniva na funkciji ponderisanja verovatnoće (Ferrari, 2016).

Na osnovu teorije o prospektu i radu Kahnemana i Tverskog, Thaler je 1980. objavio dokument koji je Kahneman nazvao "osnovnim tekstom bihevioralne ekonomije".

Bihevioralne finansije proučavaju stvarno ponašanje investitora pri donošenju odluke o ulaganju, delujući kao alternativni pristup klasičnoj finansijskoj teoriji (Barone, 2003).

Ključne reči: Tradicionalne finansije, ekonomija ponašanja, psihologija i sociologija

*Milan I. MILJEVIĆ**

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

OTVORENA TEORIJSKO-METODOLOŠKA PITANJA U ISTRAŽIVANJU SOCIJABILITETA

Apstrakt: Predmet rada su otvorena teorijsko-metodološka pitanja u istraživanju socijabiliteta u čijoj eksplikaciji se traga za odgovorima na centralno istraživačko pitanje koje glasi. *Da li, ako da, kada i kako norme vrše selekciju ideje(a)/(teorije(a), organizacije(a) "sveta života" i „sveta rada“; ideje(a) i norme(a) socijalne akcije; ideje/teorije, organizacije/institucije i norme socijalno delovanje i kakav je onda stvrani rezulta socijalnog delaanja*

Kvalitativni dizajn istraživanja fokusiran je na kritiku otuđene socijalne delatnosti (tradicionalnog i birokratizovanog „socijalnog rada“) sa stanovišta istinskog, humanog ljudskog života, kao i na kritiku postojećeg socijalnog života i njegovih modela (na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom planu) sa stanovišta prakse koja u sebi nosi bitne humane socijalne aspekte i dimenzije, odnosno sa stanovišta celine čovekovih istinskih potreba čije zadovoljavanje vodi ostvarivanju i razvoju osnovnih ljudskih sposobnosti.

Glavni nalaz istraživanja usmeren je na dokazivanje da socijabilitet jeste jedna od bitnih i konstitutivnih komponenata čovekova nastanka i razvoja i određenja uopšte, koja je primerena njegovoj biti, te da socijabilitet jeste i društvenost, druženost, zajedničnost = neposredni medijum čovekovog opstanka - njegova sredina. Socijalni su svi oni odnosi, organizacije i institucije „sveta života“ i „sveta rada“, stanja, procesi, stvari i predmeti, koji stoje u bilo kakvom odnosu sa čovekom kao društvenim bićem: društvena uslovljenost i povezanost čovekovog bića i njegovog života i delanja u određenoj zajednici – elementima društvene strukture, funkcionalnim podsistemima društveneog sistema. Socijalna određenost je jedna od bitnih i konstitutivnih odredbi čoveka kao čoveka, jer on živi samo u socijalnoj zajednici i ona je pretpostavka i istovremeno rezultat: političko-etičkih ideala, doktrina, tipova poretka, subjekata, političkih, kulturnih i ekonomskih procesa i odnosa, institucija/ organizacija, funkcionisanja vlasti, načina zaštite i sigurnosti subjekata, komuniciranja, posebno organizacija informacija, interpretacionih kategorija politike, posebno socijalne politike. Problem istine o socijabilitetu i socijalnom u konkretno-istorijskim situacijama ne može se na validan način razmatrati (analizirati, opisati, objasniti, razumeti i predvideti) izvan prakse, iz čega

* Redovni profesor u penziji, milan.miljevic@asp.edu.rs

proizlazi da je interpretiranje prakse kao neposredne korisnosti (jedna od linija pragmatizma) ili prakse kao kriterija istine (vulgarni marksizma) više nego jednostrano.

Na kraju rada, autor postavlja otvoreno pitanje da li su postojeća iscepana i izmrvljena (kvantitativna i kvalitativna) istraživanja socijaliteta i u socijalitetu početak smrti nauke o socijalitetu i socijalnom, ili dovoljan razlog i pogodno tlo za velike sinteze socijalnog?

Ključne reči: nauka, kriterijum istine, socijalitet, socijalno, praksa.

UVOD

„...postojeće ne može biti istina.“

E. Bloh

Proces naučnog analiziranja, promišljanja, objašnjenja, dijagnosticiranja i prognoziranja teorijsko-metodoloških pitanja istraživanja socijaliteta, danas i ovde, zahteva da pođemo od *kriterijuma naučne istine*. Zašto? Odgovor je poznat, ali ne i saznat: nauka je ta koja, kao objektivno, kritičko, metodički izvedeno znanje smera utvrđivanju *naučne istine* kao odnosa *ideje(a)/(teorije(a)) – institucije(a)/organizacije(a) - norme(a) - socijalne akcije organizacija* „sveta života“ i „sveta rada“ – *rezultati(a) ili praxa*.

Kriterijum naučne istine, kako ukazuju, pokazuju i dokazuju rezultati teorijsko-empirijskih istraživanja u kojima je *primenjen dijalektički metodološki pristup* (dijalektičko jedinstvo opažanja i mišljenja, čulnih utisaka o socijalitetu, odnosno socijalnoj stvarnosti i razumskih apstrakcija koje se izvode iz tih utisaka), promišljanja i domišljanja navedene odnose *na teorijsko-metodološkom i konkretno-istorijskom nivou i to umno i raacionalno*. Dijalektika nije samo teorijsko-metodološki pristup nego i delanje – socijalno delanje. Samo u tom i takvom pristupu, koji je danas izbačen kao zarazan, kao kužan, iz naučne istraživačke prakse, celina jeste sredstvo preko i pomoću koga odvajamo i razdvajamo naučnu istinu od neistine – ukazujemo na otvorena teorijsko-metodološka pitanja procesa istraživanja, a dijalektičko delanje se iskazuje i konkretizuje preko i pomoću socijalnog upravljanja/menadžmenta u organizacijama „sveta života“ i „sveta rada“.

U tom i takvom promišljanju i delanju su aktuelne i bitne misli Arona Gureviča: „*Mi ljudima drugih vremena, društava i civilizacija postavljamo naša pitanja, ali očekujemo da dobijemo njihove odgovore, jer je jedino u tom slučaju moguć dijalog*“¹, i Hermana Hese-a: „*Nije naš cilj da postanemo kao drugi; potrebno je da se međusobno razlikujemo, da naučimo da vidimo drugačije ljude od sebe i da ih poštujemo zbog toga što su...*“²

1 Gurevič, A. (2016). *Pojedinac i društvo na srednjovekovnom Zapadu*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Novi Sad.

2 <https://edukacija.rs/izreke-i-citati/herman-hese> i www.leobijelic.com (12.10.2020)

Otuda je potrebna, kao predradnja, i teorijska i radna operacionalizacija osnovnih pojmova nauke o socijalnom upravljanju/menadžmentu, vaspostavljanje njihovog suštinskog sadržaja: *socijabiliteta* (lat. *sociabilitas* = sposobnost podruštvoavljenja), *socijalne određenosti, prakse*.

OPERACIONALIZACIJA OSNOVNIH POJMOVA

Prema teorijskim sugestijama i nalazima (Miljević, Ilić 2016: 56-75) *socijabilitet* jeste jedna od bitnih i konstitutivnih komponenata i čovekova nastanka i razvoja i određenja uopšte, koja je primerena njegovoj biti. Socijabilitet jeste i društvenost, druževnost, zajedničnost = *neposredni medijum čovekovog opstanka - njegova sredina*. *Socijalan* (lat. *socius* = drug i *socijalis* = društven), tj. socijalna određenost znači da su socijalni svi oni odnosi, *organizacije, ustanove i institucije* „sveta života“ i „sveta rada“, stanja, procesi, stvari i predmeti, koji stoje u bilo kakvom odnosu sa čovekom kao društvenim bićem: društvena uslovljenost i povezanost čovekovog bića i njegovog života i delanja u određenoj zajednici – elementima društvene strukture, funkcionalnim podsistemima društvenog sistema. Otuda socijalna određenost jeste jedna od bitnih i konstitutivnih za čoveka kao čoveka, jer *on živi i dela samo u socijalnoj zajednici*. Ona je pretpostavka i istovremeno rezultat: političko-etičkih ideala, doktrina, tipova poretka, subjekata, političkih, kulturnih i ekonomskih procesa i odnosa, institucija/organizacija, funkcionisanja vlasti, načina zaštite i sigurnosti subjekata, komuniciranja, posebno organizacija informacija, interpretacionih kategorija politike, posebno socijalne politike.

Praksu percipiramo kao osnovu i način ljudskog postojanja u kojoj imamo ključ za razumevanje čovekovog razvoja, njegove istorije i svesti. To znači, i od toga polazimo, da se problem istine o socijabilitetu i socijalnom u konkretno-istorijskim situacijama ne može na validan način razmatrati (analizirati, opisati, objasniti, razumeti i predvideti) izvan prakse, kao ni celokupni misaono-teorijski sklop jedne epohe. Iz ovog proizlazi da je interpretiranje prakse kao neposredne korisnosti (jedna od linija pragmatizma) ili prakse kao kriterija istine (vulgarni marksizma) više nego jednostrano. Da budemo precizni: pod praksom (grč. *πρᾶξις*) mislimo osnovu i način ljudskog postojanja - u njoj imamo ključ za razumevanje čovekovog razvoja, njegove istorije i svesti. Naime, ovaj pojam obuhvata različite vidove ljudske delatnosti: radikalnu transformaciju objektivne situacije, društvenu kooperaciju, komunikaciju, iskustveno stvaralaštvo, vrednosnu delatnost i misaonu delatnost. Otuda i pitanje: da li postojeća (kvantitativna i kvalitativna) istraživanja socijabiliteta i u socijabilitetu, iscepana i izmrvljena rezultatima istraživanja pojedinačnim naukama, a posebno organizacionim oblicima socijalnog rada kao struke, omogućavaju ili onemogućavaju postavljanje velikih pitanja? Da li je ovo početak nestanka nauke o socijabilitetu i socijalnom, pobjeda struke nad naukom, „pragmatičnih potreba građanskog društva za ublažavanjem socijalnih problema“ nad sposobnostima podruštvljava (=razotudednja) ili dovoljan razlog

i pogodno tlo za *nauku socijalnog upravljanja/menadžmenta* i velikih humanih sinteza socijalnog koje polaze od čoveka kao čoveka i završavaju sa konkretnim čovekom u socijalnoj zajednici?

NEKA OTVORENA TEORIJSKO-EMPIRIJSKA PITANJA SOCIJALNOG UPRAVLJANJA

1. *Globalni izazovi* koje čoveku, kao *biću prakse*³, zadaju sile globalizma i regionalizma kao ideologije, liberalna i neoliberalna organizacija „sveta života” i „sveta rada”, koja se temelji na četvrtoj tehničko-tehnološkoj revoluciji (= informaciono-komunikacionoj), kao i njihovi konkretizovani iskazi, operacionalizovani preko i pomoću *neokorporativizma* (= *fašoidnog pokoravanja čoveka*: Monstanta i drugih oblika proizvodnje GMO, otpočinjanje polit-ekonomskog rata za semena, ..., i farmakomafije) zahtevaju „celovitu, racionalnu i kritičku svest ... o svetu u kojem živi i osnovnim ciljevima svoje delatnosti“.⁴ „Ovaj svet je *umreženi svet*” – svi procesi i odnosi su globalni. Otuda konkretno-istorijski, socijalni menadžment, kao deo socijalne stvarnosti, odnosno organizacije konkretno-istorijske socijalne delatnosti valja promišljati i domišljati kao *deo globalne i regionalne politike*. A tu politiku (= politiku globalizma i regionalizma) percipiramo na osnovu rezultata teorijsko-empirijskih istraživanja (Miljević, Ilić 2016), kao institucionalnu društvenu moć posredovanja među interesima, ali i kao borbu konkretno-istorijske zajednice da se takva moć zadobije (ostvari socijalna samostalnost i nezavisnost), ili u najmanjem slučaju, da se na nju što više deleje. Otuda protivurečnosti prirode i priroda protivurečnosti postkapitalizma, postsocijalizma, liberalizma i neoliberalizma, koje se konkretizuju kao svetski procesi i odnosi *ekonomske krize*, zahtevaju *humanističko kritičko propitivanje*

3 „Praksa je delatnost samorealizacije čoveka, i zato je ona sama sebi dovoljna. U dosadašnjim istorijskim uslovima najveći deo delatnosti najvećeg broja jedinki nije bio praksa. Ali iz toga ne sledi da je praksa nerealna utopijska vizija; u stvari to je projekcija jedne vrste ljudske delatnosti koja je u istoriji već postojala i postoji kao oblik ponašanja najrazvijenijih ljudskih jedinki u kreativnim momentima njihovog života.“ Iz ovog proizlaze bitne i aktuelne karakteristike prakse: „praksa je objektivisanje specifičnih individualnih potencijalnih sposobnosti i moći. ...; praksa je ... takva samoafirmacija koja istovremeno zadovoljava neku istinsku potrebu drugog ljudskog bića. ...; praksa je univerzalna, njome se pojedinac ostvaruje kao generičko biće ...; praksa je racionalna: čovek ne dela samo instinktom i intuicijom ...; praksa je slobodna delatnost i to u dvostrukom smislu reči“ – slobodna od spoljašnje prinude da se uvek postupa na isti način, pod pritiskom neke spoljašnje fizičke sile, ili autoriteta, i slobodna za samoispunjenje, za ostvarivanje bitnih potencijalnih sposobnosti svake jedinke -, i „praksa ima određena estetička svojstva, to je delatnost koja se, pored ostalog, obavlja i po „zakonima lepote“ - Marković, M.: *Filozoski osnovi nauke*, SANU, Beograd, 1981, str. 331-333.

4 Ona je: *celovita* jer prevladava stručna, nacionalna, klasna i epohalna ograničenja; *racionalna* u tom smislu što uspostavlja univerzalno valjan poredak koji pretenduje na istinu, i *kritička* je zato što ne prihvata zdravo za gotovo uspostavljene oblike bivstvovanja, nego ih radikalno dovodi u pitanje ukazujući na njihova suštinska ograničenja - Marković, M.: *Humanizam i dijalektika*, Beograd, 1967, str. 11.

teorijskih paradigmi na kojima su zasnovani, posebno šta o savremenim pojavama, procesima i odnosima *zboze teorije* o društvu (= klasične i savremene), teorije o *socijalnoj delatnosti*, posebno *teorije o socijalnom upravljanju*, odnosno *nauka* za koju Hajdeger u „Uvodu u metafiziku“ kaže da je danas u „svim svojim granama tehnički, praktički posao dobijanja i prenošenja informacija“ (Hajdeger: 2014) Otuda i pitanje, koje je u osnovi svih savremenih socijalnih procesa i odnosa, *socijalnog upravljanja*, jeste *organizacija informacija* i validna *meta-analiza* u *istraživanju njihovog sadržaja*. Naime, organizacija informacija sadrži prethodna i novo stečeno znanje, pa otuda pitanje kako ga povezati u celinu, i to delatnu racionalnu celinu, jer organizacija nije cilj nego sredstvo za socijalno delanje? Samo se organizacijom upravlja (Draker: 1995)

2. Time se zadaje potreba za *kritikom otuđene socijalne delatnosti (tradicionalnog i birokratizovanog socijalnog rada)* sa stanovišta istinskog ljudskog života, čime se temelji *akcijska* ili *integralna socijalna delatnost – za socijalnim upravljanjem/menadžmentom*, i za *kritikom postojećeg socijalnog života i njegovih modela* (na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou organizovanja i upravljanja) sa *stanovišta prakse* koja u sebi nosi bitne *humane socijalne pojave, procese, odnose, aspekte i dimenzije*, odnosno sa stanovišta celine čovekovih istinskih potreba čije zadovoljavanje vodi ostvarivanju i razvoju, kako umni istraživači (Marković 1994: 328-329) ukazuju i dokazuju, *osnovnih ljudskih sposobnosti*:

- neograničene mogućnosti razvoja čula;
- analiziranja situacije, shvatanja pravilnosti, otkrivanja poretka u neprestanom menjanju, rešavanja problema;
- sposobnosti da u mislima, u mašti, u snovima prekorači granice datog, da projektuje idealizovane objekte, ljudska bića, situacije;
- sposobnost komunikacije ne samo u smislu učenja jezika već i u smislu povećanja sposobnosti da se razumeju misli, osećanja, želja i motivi drugih osoba, pripadnika drugih društvenih grupa, nacija, rasa, religija, kultura;
- sposobnost za kreativne delatnosti;
- sposobnost za harmonizovanje interesa i aspiracija sa drugim jedinkama;
- sposobnost procenjivanja i izbora među alternativnim mogućnostima;
- realizacije sposobnosti samosvesti, sposobnosti da se dođe do jasne kritičke svesti o sebi, o svojim potencijalnim moćima, o svojim mogućim pravcima razvoja.

Samo time je moguć iskorak iz fizičkog preživljavanja, golog fizičkog opstanka čoveka, na šta se svodi *baštinjeni socijalni rad* (tradicionalni i birokratizovani) – socijalni rad *je struka* koja se ostvaruje u, i posredstvom centara za socijalni rad, ustanova i institucija, zavoda i organa uprave - u zadovoljavanje svih ili skoro svih ljudskih potreba (predmet i sadržaj socijalnog upravljanja/menadžmenta/ u čijoj su sktrukturi, prema nalazima Markovića (1994: 330): osnovne ljudske sposobnosti; predmeti i ljudske individue u našoj prirodnoj i ljudskoj okolini. Treća promenljiva u strukturi ljudskih potreba, koja posreduje

između ove dve navedene, jeste *tehnika*, a posebno *informaciono-komunikaciona tehnologija*. Otuda potreba da radikalna (zahvata stvar u korenu, a koren za čoveka po Karlu Marksu jeste čovek sam) i integrativna, odnosno akcijska (primenjena), opšta i pojedinačna (specijalizovana) socijalna delatnost, socijalni menadžment *kritički rasvetljava* ono što je aktuelno i potencijalno u strukturi ljudskog bivstvovanja - potencijalne i ostvarene sposobnosti, istinske i veštačke potrebe. Suštinska pretpostavka za isto je *nova teorijsko-metodološka paradigma* socijabiliteta i konstituisanje socijalnog upravljanja kao nauke – primena rezultata njenih istraživanja. Time je zadata sledeća grupa otvorenih pitanja i to najmanje za onoliko za koliko teorija nudi jasne definicije osnovnih pojmova, teorijskih i operacionalnih.

3. Proces naučnog analiziranja, promišljanja, objašnjenja, dijagnoziranja i prognoziranja teorijsko-metodoloških pitanja istraživanja socijabiliteta, kao takvog, zahteva da pođemo od kriterijuma naučne istine. Zašto? Zbog sledećih otvorena pitanja (bitnih i aktuelnih) koja su poznata, ali ne i saznata:

a) Ukoliko želimo da naš stav bude usvojen kao objektivni, da on bude i društveno komunikabilan, i teorijski dokazan i praktično proveren – u praksi primenljiv, tada je potrebna, kao predradnja, teorijska i radna operacionalizacija osnovnih pojmova (vaspostavljanje njihovog suštinskog sadržaja): socijabiliteta (lat. *sociabilitas* = sposobnost podruštvoljenja), socijalne određenosti, prakse.

b) Nauka je ta koja, kao objektivno, kritičko, metodski izvedeno znanje⁵ smera utvrđivanju *naučne istine* kao odnosa: *ideje(a)/(teorije(a)) – institucije(a)/organizacije(a) - norme(a) - socijalne akcije organizacija „sveta života“ i „sveta rada“ – rezultati(a) ili praxa*. Otuda i naše osnovno istraživačko pitanje glasi: *Da li, ako da, kada i kako norme vrše selekciju ideje(a)/(teorije(a), organizacije(a) „sveta života“ i „sveta rada“; ideje(a) i normi(a) socijalne akcije; ideje/teorije, organizacije/institucije i norme socijalno delovanje i kakav je onda stvran rezultat socijalnog delanja?* Ova pitanja su i dalje otvorena kako kazuju rezultati teorijsko-empirijskih istraživanja (Miljević 1995: 169-170). Naime, pod pretpostavkom da su mnoge ili da su neke ideje o navedenim odnosima savremene i humane (?), to samo po sebi nije dovoljno da se one kao takve realizuju – da se dođe do željenih rezultata. I *najbolje ideje* se realizuju tako što se *kvare*, ali njihovo *kvarenje ne nastaje toliko u socijalnoj akciji koliko u prethodnim fazama – u fazama institucionalnog/organizacionog oblikovanja ideja (teorija), zatim u fazi normativnog uređenja odnosa. Na pomenutim relaciji nastaju sledeći problemi:*

1. teškoće transformacije ideja/teorija o odnosima na nivo organizacija „sveta života“ i „sveta rada“ – na nivo teritorijalno političkih, asocijativni i

5 Naučno znanje *relativno adekvatno odgovara objektivnoj stvarnosti*. Ovde je uključeno to da je istina atribut *ljudskog saznanja*, da je *objektivna*, jer korespondira objektivnoj stvarnosti, i da je *relativna*, jer je ta korepodencija samo delimična, aproksimativna, nepotpuna“ (Marković 1994, str. 8).

radno-funkcionalnih zajednice i organizacija tako što ni najadekvatnija i najbolja konkretna organizacija i/ili zajednica ne može da izrazi svo bogatstvo pa nastaju redukcije mnogih humanih sadržaja ideja(e);

2. još veće su teškoće ako se za određene ideje/teorije ponude i oblikuju neadekvatne institucije/organizacije koje vulgarizuju sadržaje odnosa;

3. teškoće nastaju i tada kada se organizacije/institucije socijalne delatnosti od sredstva za realizaciju ideja pretvore u ciljeve, kada dobije primat državni organ, javna uprava, institucija i organizacija socijalnog rada nad idejom o suštini socijalne delatnosti, kad na mesto cilja (na mesto ideje(a)) dođe sredstvo (institucija/organizacija) što je često u konkretno-istorijskoj stvarnost – kada pobeđuje institucija umesto ideje(a)/teorije(a);

4. pod pretpostavkom da su usklađeni odnosi između ideje i institucije, teorije i organizacija teškoće u realizaciji ideje(a)/teorije(a) mogu nastati na relaciji ideja/teorija – norma, to jest kad preterani i neadekvatni normativizam priguši ideju i instituciju, kada se nepotrebno normira svaki detalj umesto da se ostavi dovoljno prostora za slobodno delovanje, kada je na delu, pod pritiskom globalizma i regionalizma, silom i moranje, poklanjanje slobode bombardovanjem (osiromašenim uranijem...) primena „resavaske prepisivačke škole” („Evropa 2020”) itd., za spontaniju i slobodniju nacionalnu socijalnu akciju, i

5. neadekvatna socijalna akcija može kompromitovati ideju i u slučajevima kada nema problema na relaciji ideja/teorija – institucija – norma. A to je onda kada sila i prisila („otvaranje poglavlja”) dovodi do zagušenja socijalne akcije i kada prethodni odnosi nisu adekvatno konstituisani.

Iz kazanog proizlazi bitna i aktuelna potreba (teorijska i praktična) za stalnim naučnim i stručnim analizama, deskripcijama, objašnjenjima i predviđanjima složene dijalektike između socijalnih porocesa i odnosa na nivou zajednice – svaka promena procesa zahteva adekvatnu promenu odnosa, a svaka promena odnosa traži da se stavi pod kontrolu procesa, zbog toga što je proces suština, sadržina, cilj, a odnos je sredstvo, način, instrument da se dostigne i ostvari određeni cilj. To je *cilj nauke socijalnog upravljanja/menadžmenta*.

4. Dijalektičko mišljenje i delanje pretpostavlja da se analizi konkretno-istorijskog socijabiliteta pristupi kao *celini*, ali i da su unutar te i takve celine socijalne pojave, procesi i odnosi celine koje su povezane sa drugim i širim celina. Međutim, jedinstvena slika sveta je razbijena. Hegel će reći da je *istina celina*, ali, usled podele rada među naukama, celina socijabiliteta, celina socijalnog je posve razbijena *lažnim*, odnosno „lošim totalitetom u kome se društvena stvarnost nazire samo u obliku objekta, gotovih rezultata i činjenica, ali nikako subjektivno kao predmetna ljudska praksa“ (Kosik 1967).

5. Kritičko propitivanje, analiziranje, objašnjavanje i razumevanje, kao rezultat umeća prosuđivanja, dijagnoziranja i predviđanja, za koje je potrebno *stručno znanje* i *lična hrabrost i sposobnost*, kako bi se mogli izricati valjanji

vrednosni sudovi o teorijama i empiriji *socijalne delatnosti* u konkretno-istorijskim uslovima. Međutim, valja imati na umu da se istina o socijabilitetu, odnosno o socijalnoj delatnosti nikad ne može posve otkriti: *celina uvek izmiče*, a mi od nje upoznajemo samo deliće. Otuda je Hegelova misao da je *istina celina* danas, sada i ovde, živa, bitna i aktuelna. O tome rečito zборе rezultati istraživanja o socijalnoj delatnosti – *naaučni i stručni*. I tu se otvara prva grupa nedoumica: da li je na delu sofisticirani oblik fomalne socijalne delatnosti, koliko je tu dijalektike kao metode kritičkog mišljenja, dijalektičkog delanja, a koliko struke? Ono što rezultati istraživanja pokazuju i dokazuju jeste da je na delu *dominacija pozitivističke stručne delatnosti* u, i o socijabilitetu. Međutim, dijalektika kao metoda kritičkog mišljenja i delanja ukazuje da je *potrebno biti ne samo stručan i skučen, nego se otvoriti (=izgraditi umeće slušanja) prema onome što se čini u naukama o socijabilitetu*. Ovo zbog toga što su naučni i stručni rad *dve bitno različite aktivnosti*: naučnim radom (= *otkrićem zakonitosti*) objašnjava se veliki broj konkretnih slučajeva, dok stručni rad na osnovu otkrića o socijabilitetu *objašnjava pojedinačni slučaj*. Prema tome, naučni rad obeležava *generalizacija* i on vodi *spoznaji*, a stručni *konkretizaciji* koja se na njoj zasniva – jedno je *otkrivati*, a sasvim drugo *delovati* na osnovu otkrića. A iz konkretno-empirijskih generalizacija proizlazi da su stručni socijalni delatnici *ometeni* danas i ovde, u svom stručnom poslu, jer *pružiti stručnu pomoć* u socijalnoj delatnosti znači *otkriti i otkloniti ono i one koji ometaju taj proces* – to su oni koji *imaju moć*. Oni su zainteresovani za očuvanje ili povećanje svoje moći – svoju moć koriste kako bi omeli svaku akciju koja je suprotna njihovom interesu.

„Na jednom otkriću može se zasnivati veliki broj praktičnih aktivnosti. Zato znanstveni rad ima veliku potencijalnu korist koja se stručnim radom pretvara u stvarnu korist. Istinite spoznaje su opće dobro, blago čovječanstva koje se stručnim radom pretvaraju u blago čovjeka pojedinca. ... Svijet se ne može mijenjati samo otkrivanjem istinitih spoznaja, već je potrebna akcija na njima zasnovana. *Znanost pridonosi poboljšanju čovjekove prakse istinitim spoznavanjem objektivne stvarnosti. Akcija zasnovana na istinitim spoznajama stručna je aktivnost. Nema promjene bez jedinstva znanstvenog i stručnog rada.* ... Znanstveni i stručni rad su dvije različite, ali međusobno vrlo povezane aktivnosti. Primjena spoznaja u praksi njihova je konačna verifikacija” (Vujević 1983: 14).

6. U vezi s otvorenim pitanjem o smislu i aktuelnosti odnosa lokalne zajednice i lokalne samouprave/lokalne politike (= onih koje su najbliže čoveku – neposredno njegove) prema socijalnoj delatnosti, socijalnim pojavama, procesima i odnosima danas i u, posebno vremenu koje dolazi, već se, *manje ili više razgovetno oblikuju i konkretno iskazuju oprečna shvatanja (teorije/modeli)* za koja se argumentacija izvlači iz različitih pristupa u shvatanju i tumačenju savremenih procesa i predviđanja budućeg razvoja društva – na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou organizovanja. Valja imati na umu da teorija,

kao skup sistematskih, povezanih, iskustvenih stavova, najčešće zakona, koji objašnjavaju suštinu pojave i koji se odnose na celinu ili deo predmetne stvarnosti (vrste pojava) ima sledeće funkcije: *logičku, iskustvenu, heurističku i utilitarnu*. To znači da se teorija bavi suštinom pojava na *posredan* način (neposredno to čine zakoni), povezujući zakone u celini. Tako je ona u stvari u mogućnosti da misaono „proizvede“ pojavu u svim njenim sastojcima, odnosno da je *predviđa*. *Predviđanje socijalnih pojava je moguće samo na osnovu teorije, jer je pojava objašnjena samo ako je otkrivena njena sveukupna zavisnost, odnosno povezanost s celinom stvarnosti*. Predviđanje je od kapitalnog značaja za ljudsku praksu, jer se na osnovu njega mogu preduprediti negativne, a stvoriti pozitivne posledice javljanja i događanja pojava.

U naučnoj lektiri postoji pravo bogatstvo *klasifikacija teorija o lokalnoj zajednici*. Tako npr. *promišljeno iz jednog šireg ugla* ili sa jednog višeg nivoa posmatranja organizacije i upravljanja lokalnom zajednicom, teorije ili pristupi mogu se podeliti na: *sociološko-strukturalne, normativno-pravne, funkcionalno-institucionalističke* ili *neoinstitucionalističke* i *istorijske* ili pak teorije koje *kombinuju* pojedine elemente ovih pristupa. Prema tome, da li se objašnjenja traže u normativnoj ili empirijskoj ravni, moguće je razlikovati *normativne* i *empirijske* ili *normativno-empirijske teorije*. Posebno mesto zauzimaju sledeće osnove klasifikacije: a) odnos šire socijalno-ekonomske i stratifikacione osnove i lokalne politike-vlasti; b) stepen autonomije lokalne vlasti u odnosu na centralni nivo države; c) karakter organizacije vlasti, i d) isticanje decentralizacije procesa odlučivanja prema tržištu i kvazitržišnim solucijama.

Lokalna zajednica, kao takva, je samo *relativno* samodovoljna i višefunkcionalna. Ona je *uvek deo neke šire, veće i složenije celine* – konkretno-istorijskog globalnog društva. Isto tako, valja imati u vidu da, iako je nužna, ona nikad nije sasvim dovoljan okvir sveukupnog društvenog života pošto su *svi odnosi unutar lokalne zajednice determinisani globalnim i regionalnim društvenim procesima i odnosima*.

Iskorak iz poimanja samo teritorijalnih promena lokalnih zajednica kao nužnog procesa, koji se odvija po sebi na osnovu objektivnih zakonitosti, u percepciju razvoja kao neodvojivog od slobodne aktivnosti svesnih subjekata ostvaruje se pod uticajem smene faze stabilizacije društvenog poretka i perioda društvene krize. I time se otvaraju konkretna empirijska pitanja socijalne delatnosti – njihova teorijska aktuelnost jeste u *normativnom razumevanju* razvoja lokalne zajednice kao višedimenzionalnog pojma i time *prevazilaženje njegovog vrednosno neutralnog određenja*. Ovo zbog toga što vrednosno neutralno određenje svodi razvoj lokalne zajednice na opisivanje brojnih kvantitativnih promena spoljašnjeg oblika i formalnih odnosa.

Rezultati teorijsko-empirijskih istraživanja ukazuju da su za validno naučno analiziranje, objašnjenje i razumevanja ekonomskih, političkih, pravnih, kulturnih i ukupnih društvenih promena na lokalnom nivou organizovanja i *upravljanja socijalnom delatnošću* u i organizacijama „sveta života“ i „sveta rada“ najznačajnija *tri međusobno povezana* činioca: *tradicija, inovacija/preduzetništvo*

i difuzija. Ovo zbog toga što se sve u ljudskim društvima, pa time i na njegovom lokalnom nivou organizovanja, *dešava u složenom odnosu nasleđenog (tradicija), novostvorenog (inovacija) i proširenog i prihvaćenog (difuzija)*. Otuda je potrebno da u koncept meta-analize, radi njene naučne validnosti, uvedemo rezultate istraživanja danas dominantnih teorijsko-metodoloških paradigmi o lokalnoj zajednici koje nagoveštavaju i formu i suštinu sadržaja socijalne delatnosti. To su: „*birokratsko-hijerarhijski*“ (ili „*etatističko-centralistički*“), „*pluralistički*“, odnosno „*pluralističko-lokalistički*“, „*teorija dualne države*“, „*menadžersko-korporativni*“, „*teorija javnog izbora*“, „*participacioni*“, odnosno „*participaciono-komunitarni*“, „*globalistički*“ i „*lokalistički*“. Ovo zbog toga što su one, svojim sadržajem, u procesu naučnog istraživanja: *inspirativne i orijantacione, povezuju pojedine empirijske generalizacije ili zakone u logički neprotivurečan sistem, objašnjavaju empirijske generalizacije ili zakone proveravanju empirijskih generalizacija ili zakona, predviđanju pojava i zakona i omogućavaju jasno definisanje osnovnih pojmova – teorijskih i operacionalnih*. Ovome valja dodati i kantovsko uverenje da nema ništa praktičnije od dobre teorije. Međutim, ostaje činjenica da nauka o socijabilitetu (nauke o čoveku, društvu, kulturi, ...) još uvek traže svoje teorije. A ujedinjavanjem naučnih spoznaja u celovit pogled na svet nauka o socijabilitetu bi se približila svojim izvorima i bila u službi najviših vrednosti.

7. Ta zbivanja otvaraju *problem slobode* koji je, u suštini, protivrečnost između nesumnjive činjenice da smo mi *određeni*, i genetski i društveno a s druge strane neposredno smo svesni činjenice da *vršimo izbor* i da smo mogli učiniti nešto različito, ili čak suprotno od onoga što smo stvarno učinili. U suštini, *sloboda je bitna karakteristika specifično ljudske, spontane i stvaralačke delatnosti—prakse*. Iz teorijskih analiza proizlazi da *do svesti o slobodi dolazimo kritičkim metodom saznanja. Znanje je nužan, ali ne i dovoljan uslov slobode*. Da bismo bili slobodni, mi moramo znati u kom prostoru naš projekat ima realnih izgleda da se ostvari. Međutim, da bi se pristupilo rešavanju osnovne protivrečnosti slobode potrebno je da se *redefinišu* svi pojmovi koji konstituišu strukturu prirodne i društvene determinacije (zakon, uzročnost, nužnost, slučajnost), tako da se otvori prostor u kome je sloboda istinski moguća. U tom smislu, uslovi koji moraju da budu zadovoljeni da bi se jedan subjekt mogao smatrati slobodnim, kako zbori M. Marković u navedenoj knjizi su: *objektivno postojanje više otvorenih mogućnosti; svest o alternativnim mogućnostima; autonomni izbor među mogućnostima; delatnost u skladu s autonomnim izborom; odsustvo prinude i određeni stepen kontrole nad bitnim činiocima situacije* (Mrković, 1981). Skup svih ovih neophodnih uslova čini *definiciju slobode* koju je potrebno teorijski i radno operacionalizovati u procesu istraživanja socijabiliteta. To znači: potrebno je biti ne samo stručan i skučen, nego otvoren prema drugim naukama koje istražuje elemente socijalne delatnosti. Potrebno nam je, ono što danas nemamo, ljubav, slušanje, uvažavanje i dijalog – da drugi bude uslov mene kao ljudskog bića.

ZAKLJUČNA PITANJA

Rezultati teorijsko-empirijskih istraživanja savremene socijalne deletnosti, posebno razlike između nauke i struke, kao i napred navedena, istina samo neka (možda ne i najznačajnija) od otvorenih pitanja socijalnih pojava, procesa i odnosa, ukazuju na sav značaj i potrebu za osnovnim, opštenaučnim metodama i tehnikama prikupljanja podataka, meta-analitičkih istraživanja nauke o socijalnom upravljanju/menadžmentu i temeljnim multivarijantnim metodama obrade podataka. Bez toga nema promena i razvoja socijabiliteta. Naime, ako bi uklonili nauku socijalnog upravljanja/menadžmenta, tu mladu *humanističku nauku*, i njene plodove ostala bi *socijalna pustoš i nered* - birokratizovani centri za socijalni rad, ustanove i drugi organi javne uprave.

Predmet nauke o socijalnom upravljanju/menadžmentu, (Pešić, Bazić 2005: 3-14) *jeste objektivna stvarnost, tj. celokupnost pojava, procesa i odnosa koji čine socijalnu stvarnost*. Međutim, treba istaći da njen *predmet nije*, kako se često misli, *deo objektivne stvarnosti „po sebi”, nezavisno od čoveka i njegove delatnosti*. Konstituisanje predmeta svake nauke, pa i socijalnog menadžmenta kao takvog, odnosno izdvajanje konkretnih sadržaja i problema u stvarnosti kao predmeta pojedinih nauka (nauke socijalnog upravljanja), u velikoj meri zavisi od čoveka, njegove delatnosti i potreba. Dakle, predmet ma koje nauke uvek određuje „kompleks novih aktuelnih i međusobno srodnih problema koji nastaju u procesu praktične interakcije čoveka i objektivnog sveta”. (Izvor) Na konstituisanje predmeta socijalnog menadžmenta kao nauke utiču: *određeno filozofsko, odnosno ontološko shvatanje socijalne stvarnosti; saznajni ciljevi; metodološki postupci koji se primenjuju u procesu sticanja saznanja, i čovekove praktične potrebe za saznanjima određene vrste*. Socijalni menadžment, kao istinito i metodski izvedeno znanje o socijalnoj stvarnosti određuju, pored predmeta istraživanja *i metod istraživanja*.

Predmet i metod socijalnog upravljanja su nerazdvojno povezani i jedan bez drugog se ne mogu konstituisati. Svako saznanje o socijalnoj stvarnosti može da ima naučni karakter i status samo ako je *metodski izvedeno*, odnosno ako zadovoljava osnovne metodološke zahteve – *objektivnost, pouzdanost, opštost i sistematičnost*. S druge strane, ispravan metod istraživanja na jednom određenom području može se izgraditi tek kada se uzmu u obzir specifičnosti proučavanog predmeta.

U naučnoj zajednici, čiji predmet i problem istraživanja su socijalna stvarnost, njena struktura, njena organizacija i upravljanje, i dalje se čuju pitanja da li je socijalni menadžment konstituisan kao nauka? Ista se postavljaju i u drugim društvenim i humanističkim naukama. U odgovoru na ovo pitanja mi polazimo od elemenata koja nauka, da bi bila nauka, mora da poseduje. Naime, iz istorije naučne misli proizlazi da sve ono što pretenduje da bude nauka mora da sadrži, po nalazima Mihajla Markovića i ne samo njega, bar neke od sledećih elemenata: “jezik; iskustvene činjenice s jednog područja, tj. iskaze intersubjektivnog karaktera koji su dobijeni višestrukim posmatranjem, eksperimentisanjem

i merenjem pojedinačnih objektivnih pojava; stavove kojima se utvrđuju izvesne opšte strukture i relacije; metodološka pravila koja regulišu i usmeravaju proces istraživanja; iskaze koji formulišu norme praktične delatnosti; filozofske pretpostavke jedne određene koncepcije nauke: ontološke, epistemološke i aksiološke” (Marković, 1981: 19-22). Nadalje, Mihajlo Marković na osnovu multidisciplinarnih istraživanja konstatuje, što potvrđuju i naša istraživanja, da “treba razlikovati tri različita smisla reči “konstituisati”, odnosno tri različita nivoa konstituisanja jedne nauke (Marković, 1994: 19-22). Prvi je kada je ona zadovoljila izvestan broj formalnih uslova bez obzira na da li se mi lično, s našom određenom filosofijom, slažemo s njenim fundamentalnim pretpostavkama, sa načinom na koji su ključni problem rešeni, pa i s funkcijom koja joj u sistemu nauka i ljudskom životu pripada. Drugi je kada je ona i sadržinski konstituisana u skladu s našim osnovnim filozofskim pretpostavkama. Treći je kad je jedna nauka potpuno razvila svoju kritičku svest o samoj sebi, o svojim teorijskim osnovama i metodama, o zakonitosti svog razvoja. Ovaj treći smisao „konstituisanja” očevidno pretpostavlja mnogo jače, odnosno strože uslove koje jedna nauka treba da zadovolji”.

Koji su to onda nužni i dovoljni uslovi da bi se moglo govoriti o konstituisanju jedne nove nauke kao što je socijalna politika? To su:

- *utvrđeno područje stvarnosti* na koje se odnose njeni iskazi. „Time su određeni, prvo, vrsta iskustvenih činjenica koje su relevantne u datoj nauci i, drugo, područje primene njenih rezultata”: organizacija, sadržaji, metode, postupci, ... tehnike socijalne delatnosti – statičke i dinamičke aspekte socijalne stvarnosti;

- *izrađen jezik* „komunikabilan za sve ljude koji u datoj nauci rade”. Jezik (pojmovni) socijalne politike, „pored izraza običnog jezika i pored filozofskih, logičkih i matematičkih termina zajedničkih za sve nauke, sadrži i izvestan broj specijalnih tehničkih termina čije je značenje precizno utvrđeno eksplicitnim definicijama”. Ovaj jezik održava kriterijume smisla i besmisla svojih stavova;

- *izvestan broj hipoteza* koje su od ključnog značaja za datu nauku i koje mogu poslužiti kao premise u cilju teorijskog zasnivanja rezultata kasnijih istraživanja – moraju biti proverene do te mere da ih možemo smatrati zakonima. (Time je implicirano da je već prikupljen i klasifikovan znatan broj verodostojnih iskustvenih činjenica);

- *raspoložbe metodama i tehnikama istraživanja* „koje su adekvatne za rešavanje njenih problema i koje su opšte prihvaćene od naučnika koji u njoj rade.”

Socijalni menadžment, kao mlada humanistička nauka, nalazi se na prvom nivou konstituisanja, što znači „da mnogi pojmovi nisu još precizno definisani, iako se već upotrebljavaju u jednom određenom smislu”, organizacija činjeničkog materijala je dosta nesavršena, a što je izazov za naučna istraživanja – konceptualizacije. Učenje o metodi ove nauke još nije razvijeno, što predstavlja poseban izazov, „iako se taj metod u praksi već uveliko može primenjivati”. Istorija socijalnog upravljanja još uvek nije potpuno proučena i filozofski temelji još uvek su u neredu – događa se da u dvama različitim područjima socijalne

delatnosti „polazi od dva međusobno nespojiva filozofska principa” (Marković 1994: 20-21). To je jedino moguće prevazići primenom metoda naučnog istraživanja – kvantitativnih i kvalitativnih – i to je ono što čekamo. Bez znanja nema slobode – nema humanih, slobodnih socijalnih procesa i odnosa. Otuda, kako Njegoš kaže: „Neka bude borba neprestana, neka bude što biti ne može”. (Njegoš, 2010)

LITERATURA

- Batarelo, A. Ž.: *Problem u društvenim istraživanjima*, Kritika tradicionalne metodologije, A. Ž. Batarelo, Zagreb, 1990.
- Bogdanović, M.: *Kvantitativni pristup u metodologiji*, Službeni list, Beograd, 1981.
- Bogdanović, M.: *Metodološke studije*, Institut za političke studije, Beograd, 1993.
- Boudon, B.: *Mathematical Models and methods*, in Main Trends of Research in social and Human Sciences, UNESCO, 1970.
- Bryman, A.: *Quantity and Quality in Social Research*, Routledge, London, 1988.
- Bryman, A.: *Social Research Methods*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Burgess, R. G. : *Research Methods*, Nelson, Walton-on-Times, 1993.
- Burnham Peter, Gilland Karin, Grant Wyn, Layton-Henry Zig: *Metode istraživanja politike*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2006.
- Veber, M.: *Metodologija društvenih nauka*, Globus, Zagreb, 1989.
- Gidens, E.: *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2007.
- Heidegger, M.: *Introduction to Metaphysics*, Fried & Polt, revised and expanded ed., Manheim, 2014.
- Đilji, Đan Antonio: *Kako se istražuje*, Školska knjiga, Zagreb, 1974
- Drucker, P.: *Postkapitalističko društvo*, Grmeč - Privredni pregled, Beograd, 1995.
- Đorđević, M.: *Istraživanje politike: bihevioralni pristup*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Ethridge, E. M.: *The Political Research Experience: Readings and Analysis*. Introduction: A Science of Politics. In Ethridge (ed.) Guilford, Connecticut: Dushkin. Chapters 2-5 (including excerpts), 1994.
- Kosik, K.: *Dijalektika konkretnog*, Prosveta, Beograd, 1967.
- Matthews, B. and Ross L.: *Research methods – A practical guide for the social sciences*, University of Birmingham, 2010.
- McNabb, D. E. : *Research Methods for Political Science – Quantitative and Qualitative Methods*, M.E.: Sharpe Inc. New York, 2004.
- Marković, M.: *Filozofski osnovi nauke*, SANU, Beograd, 1981.
- Marković, M.: *Humanizam i dijalektika*, Beograd, 1967
- Milosavljević, S. i Radosavljević, I.: *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 2000.
- Milosavljević, M.: *Osnovi nauke socijalnog rada*, Filozofski fakultet, Banja Luka, 2009.
- Miljević, I. M.; Ilić, V.: *Globalni izazovi savremenom socijalitetu*, Socijalni rad: Izazovi i dileme, Fakultet za medije i komunikacije, Beograd, 2016.
- Miljević, I. M: *Metodološka polazišta u istraživanju odnosa*, Zbornik Filozofskog fakulteta, XXV/95, Priština, 1996.
- Morton, B. R.: *Methods and Models: A Guide to the Empirical Analysis of Formal Models in Political Science*, Cambridge University Press, England, 1999.

- Pečujlić, M. i Milić, V.: *Metodologija društvenih nauka*, BMG, Beograd, 2000.
- Pejn, M.: *Savremena teorija socijalnog rada*, Filozofski fakultet, Banja Luka, 2001.
- Petrović II, Petar Njegoš.: *Neka bude što biti ne može*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2010.
- Pešić, M. , Bazić, J.: *Sociologija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2005.
- Ristić, Ž.: *O istraživanju, metodu i znanju*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1995.
- Supek, R.: *Izabrana poglavlja iz metodologije istraživanja socijalnih pojava* (skripta, drugo popravljeno izdanje), Sarajevo, 1976.
- Termiz, Dž.: *Osnovi metodologije o socijalnom radu*, Lukavac, Grafit, 2001.
- Šušnjić, Đ.: *Metodologija: kritika nauke*, Čigoja, Beograd, 1999.
- Vujević, M.: *Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti*, Informator, Zagreb, 1983.

Milan I. MILJEVIĆ

Faculty of Political Science, University of Belgrade

OPEN THEORETICAL-METHODOLOGICAL AND PRACTICAL ISSUES IN RESEARCH OF SOCIABILITY

Summary

The subject of this paper are open theoretical and methodological questions in the research of sociability, whose explication seeks for the answers to the central research question as follows: *Whether, and if yes, when and how do norms perform the selection of the idea(s)/theory(ies), organization(s) of the “world of life” and “world of work”; idea(s) and norm(s) of social action; ideas/theories, organizations/institutions and norms of social action and what is then the actual result of the social action.*

Qualitative research design focuses on the critique of alienated social activity (traditional and bureaucratized “social work”) from the point of view of genuine, humane human life, as well as the critique of the existing social life and its models (at local, national, regional and global levels) from the point of view of a practice that hosts within the essential human social aspects and dimensions, namely, from the standpoint of the totality of a person’s true needs, whose satisfaction leads to the realization and development of basic human abilities.

The main finding of the research is aimed at proving that sociability is one of the essential and constituent components of human origins and development and determination in general, which is appropriate to its essence, and that sociality is also sociability, amicability, community = the immediate medium of human survival – its environment. Social are all those relations, organizations and institutions of the “world of life’ and “world of work”, states, processes, things and objects, which stand in any relation to man as a social being: social conditionality and connection between the human beings and their life and actions in a particular community – elements of social structure, functional subsystems of the social system. Social determination is one of the essential and constitutive provisions making man a man, for he lives only in the social community which is a prerequisite and at the same time the result: political-ethical ideals, doctrines, types of order, subjects, political, cultural and economic processes and relations, institutions/organization, functioning of the government, methods of protection and security of subjects, communication, especially organization of information, interpretative categories of policy, especially social policy. The problem of the truth about sociability and social in concrete-historical situations cannot be validly considered (analyzed, described, explained, understood and predicted) outside of practice, which implies that interpreting practice as an immediate utility (one of the lines of pragmatism) or practice as a criterion of truth (vulgar Marxism) is more than one-sided.

At the end of the paper, the author asks an open question: whether the existing fragmented and crushed (quantitative and qualitative) studies of sociability and in sociability the beginning of the end of the science of the sociability and the social, or are they sufficient reason and a suitable ground for a large syntheses of the social?

Key words: science, criterion of truth, sociability, social, practice.

*Marko P. ATLAGIĆ**

Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici

*Filip M. OBRADOVIĆ***

Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić

*Petar D. TANČIĆ****

Univerzitet Union „Nikola Tesla“, fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd

KOMPARATIVNI REZULTATI ANALIZE I SINTEZE HERALDIČKIH IZVORA O GRBU REPUBLIKE HRVATSKE****

Apstrakt: Autori su analizirali sve do danas navažnije poznate istorijsko heraldičke, kako pisane tako i materijalne izvore, o prvoj pojavi, razvoju i upotrebi grba Hrvatske u vidu kvadratnog štita tzv. šahovnice. U tu svrhu izanalizirani su heraldički izvori kako oni iz predheraldičkog (do 12. veka), tako i oni iz heraldičkog doba (od 12. veka do danas). Komparativnom analizom i sintezom došlo se do zaključka da je tzv. šahovsko polje nastariji hrvatski grb, najpre označavao hrvatsko pleme, kasnije narod i konačno državu. Razjasnili su šta je to ustaški grb, te zaključili da je to tzv. šahovsko polje, a iznad njega uovičen kvadratić u kojem je latiničko slovo U. Prvo belo polje u štitu nije oznaka ustaštva, jer se takav štit upotrebljavao davno pre (pre preko 500 godina) NDH. Ipak pravi autentični grb Hrvatske je štit sa 25 kvadratnih crveno belih polja.

Ključne reči: heraldika, izvori, analize, rezultati, grbovi Republike Hrvatske.

UVOD

Pitanje autentičnosti upotrebe hrvatskog grba često se postavlja u hrvatskoj javnosti, pa i u istorijskoj nauci. Pitanje upotrebe hrvatskog grba¹ dovodi se u pitanje kada je štit grba sa prvim „šahovskim poljem“ bele boje. Upitno je da li

* Redovni profesor, atlagicmarko@gmail.com

** Istraživač – pripravnik, philipobradovich@gmail.com

*** Dipl. politikolog, deimos_kod@yahoo.co.uk

**** Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog rada NIO po Ugovoru sklopljenim sa Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja broj: 451-03-9/2021-14/200020 od 5. februara 2021. godine.

1 Bartol Zmajčić, Heraldika, Zagreb 1971, str. 11; Stjepan Antoljak, Pomoćne istorijske nauke, Kraljevo 1971, str. 124; Atlagić Marko, Pomoćne istorijske nauke u teoriji i praksi, Beograd 2007, str. 374.

je prvo polje u štitu grba Hrvatske bele ili crvene boje, i da li je „šahovsko polje“ sa prvim belim poljem obeležje ustaškog grba, pa se u vezi s tim desetljećima razbuktavaju strasti i podižu tenzije kod građana Republike Hrvatske i čitavog regiona. Takve rasprave vođene su i ranije, posebno 1971. godine za vreme hrvatskog „masovnog pokreta“² (MASPOK-a). Prilikom osnivanja Matice hrvatske u Virovitici 09.05.1971. godine i komemoracije pogibije Zrinskoga i Frankopana 22.05.1971. u Slavonskom Brodu, u program priredbe, bio je utisnut hrvatski grb sa prvim belim „šahovskim poljem“ u levom gornjem uglu (heraldička desna strana). Za vreme održavanja tih svečanosti pročula se vest gradom da je takav grb zapravo ustaški, pošto mu je prvo polje bilo bele boje. Zbog toga su nepoznate osobe sa plakata odstranile taj grb.

Takve i slične optužbe dominirale su i devedesetih godina 20. veka, a dominiraju i danas. Optužbe, da je „šahovnica“ sa prvim belim poljem ustaški grb, nisu zasnovane na istinitim tvrdnjama, jer one nemaju uporište u istorijskim izvorima, pošto belo šahovsko polje nije ustaško obeležje. Tako su Srbi videli u svakom isticanju „šahovnice“ ustaški grb, pogotovo ako joj je bilo prvo polje bele boje, a u isto vreme tražili su zadržavanje crvene zvezde petokrake.

Predsednica R. Hrvatske, Kolinda Grabar Kitarović, prilikom posete Torontu, novembra 2016. godine, slikala se je sa zastavom R. Hrvatske, u čijem grbu na toj zastavi je prvo polje bele (srebrne boje). Odmah su pojedinci reagovali tvrdeći da je to ustaška zastava, pošto je na njoj naslikan grb čije je prvo polje bilo bele boje. Predsednik Saveza Srba iz regiona Miodrag Linta, oštro je osudio predsednicu Hrvatske Kolindu Grabar Kitarović što se slikala sa ustaškom zastavom na kojoj je bio grb u čijem je štitu, prvo belo polje bele boje, dodavši „da je to skandalozno i da treba Srbija preispitati odnose sa Hrvatskom“.³

Ono što je važno, treba odmah pomenuti, da je pre više stotina godina bio u upotrebi hrvatski grb („šahovsko polje“) sa prvim belim ili crvenim poljem.

U heraldičkoj nauci ustaljeno je mišljenje da su se grbovi počeli upotrebljavati u srednjem veku (11. stoleće). Međutim, sami grbovni simboli bili su u upotrebi mnogo ranije, još u starom veku, ali nisu bili grbovi. Taj period razvoja grbovnih

2 Masovni pokret („MASPOK“), je velki nacionalistički i separatistički pokret u Hrvatskoj 1971. godine. „MASPOK“ je zahtevao zabranu upotrebe srpskog jezika u Hrvatskoj i deklarirao Hrvatsku kao nacionalnu državu-naslednicu NDH. Pokret je uživao podršku velikog dela hrvatskih komunista i čitavog političkog vrha Hrvatske kao i ustaške emigracije. Na čelu pokreta bili su Savka Dapčević Kučar i Mika Tripalo. Svoje delovanje vezivali su za ustaško vodstvo i radili po njihovim direktivama. Josip Broz Tito je ugušio MASPOK“. Međutim, ipak je dao ustupke nacionalistima. Dozvolio je promenu naziva jezika u Hrvatskoj, i 1974. godine konfederalizovao ustav SFRJ. To je kasnije 90. tih godina 20. veka dovelo do rata i razbijanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

3 Miodrag Linta, Preispitati odnose sa Hrvatskom zbog Kolindine fotografije sa ustaškom zastavom, Blic, 27.11. Beograd 2016; Skandalozno-Kolinda se slikala sa ustaškom zastavom, Kurir, 26.11, Beograd 2015. Tačno je da zastava, sa kojom se slikala predsednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar Kitarović, nije imala u svom sastavu oznaku latinično slovo „U“, što bi joj dalo ideološku ustašku oznaku i pripadnost ustaškom pokretu, ali je i tačno da se predsednica R. Hrvatske Kolinda Grabar Kitarović morala slikati samo sa zastavom skrojenom po važećem Ustavu R. Hrvatske, u kojem se kaže da je u grbu R. Hrvatske prvo polje bele boje.

simbola do 11. veka nazivamo predheraldičkim, a od prve pojave grbova u 11. veku do danas, heraldičkim periodom razvoja heraldike.

Kockasto polje, kao grbovni znak Hrvata, postojalo je daleko pre toga vremena. Najverovatnije da se ono upotrebljavalo, ali kao ukras, odnosno pradavni folklorni znak simboličkog značenja, ili kao simbol za jedno od dvanaest hrvatskih plemena. Vremenom će ono postati simbol hrvatskog naroda. Na arheološkom lokalitetu Vučedol, kraj Vukovara u Hrvatskoj, pronađena je najstarija poznata „šahovnica“, karakteristična za hrvatski grb. Ona je pronađena na jednoj keramičkoj rukotvorini-kadionici, na kojoj je stilizovana „šahovnica“, stara 5000 godina.⁴

Hrvatski istoričar Ljubo Karaman⁵ je u svom delu „Iz kolijevke hrvatske prošlosti“ objavljenom u Zagrebu 1930. godine, upozorio na motive „šahovskog polja“ nađenim na kamenim fragmentima iz crkve Sv. Donata u Zadru (9. vek) i na splitskoj krstionici iz 11. veka. Posebno je interesantna krstionica, u kojoj se nalazi ploča sa pentagramom sa reljefnim likovima četiri ptica. Tri su prikazane u profilu i svaka od njih nosi na ramenima kockasti štit, pri čemu je prvo polje u reljefu izbočeno, što prema heraldičkim pravilima predstavlja vizuelno jaču boju, a to znači u ovom slučaju crvenu boju.⁶

Najstariji primer upotrebe „kockastog polja“, kao grba Hrvata, je iz 15. veka. Tada se, skoro u isto vreme, javljaju grbovi sa prvim belim ili crvenim poljem. U crkvi Sv. Franje u Senju sačuvan je reljefni grb Hrvatske iz 1491. godine, na kojem je prvo polje crveno, što je predstavljeno izbočenom četvorinom.⁷ U poređeno sa postojanjem te tradicije, knez Nikola Ičločki⁸, koji je od 1471. do 1477. godine nosio naslov kralja Bosne, kovao je novac i na reversu toga novca otisnut je kockasti grb sa prvim belim poljem. Međutim, 1495. godine imamo hrvatski grb na pročelju svoda kuće gradskog suca u Herzog-Friedrichstrasse 35. u Innsbrucku. Grb je koncipiran tako da ima 16 belih i crvenih polja (4H4=16). Pretpostavlja se da je nastanak toga grba potakao car Maksimilijan I, jer grb u Innsbrucku potiče iz njegovog vremena. Od tada,

4 Istražili smo 10% Vučedola, posla ima još za 100 godina, Večernji list, Zagreb, 30.9.2018.

5 Ljubo Karaman (1886-1971), veliki hrvatski istoričar i istoričar umetnosti. Završio je Filozofski fakultet i doktorirao u Beču. Bio je direktor Konzervatorskog zavoda u Splitu. Autor je preko 10 knjiga i 400 naučnih radova. Posebno se bavio spomenicima Dalmacije, severne Hrvatske, Slavonije, Istre i BiH.

6 Postoji nekoliko legendi o postanku hrvatskog grba. Jedna od njih vezuje se za kralja Stjepana Držislava. Legenda kaže da je Držislav u ratu sa Mlečanima dospo u ropstvo i bio u zatvoru u Veneciji. Mletački dužd Petar II Orselo doznao je da Držislav veoma dobro igra šah. Kralj mu je obećao, ako ga pobedi tri partije, da će ga pustiti na slobodu. Držislav je, nakon dugog vremena, pobedio dve, a Orselo je treću partiju predao. Time se Držislav dočepao slobode, a u znak zahvalnosti za taj trenutak uzeo je šahovsko polje za svoj grb, a time je postao i grb Hrvatske.

7 Damir Demonja, Prilog interpretaciji crkve Sv. Franje u Senju, Radovi instituta povijesti umjetnosti, br. 22, Zagreb 1998, str. 23-33.

8 Knez Nikola Iločki (1410-1477), moćni hrvatsko ugarski velikaš, i pretedant na kraljevsku krunu, ban Hrvatske i gospodar „cele Slavonije“, prior Vranski, i vojvoda od sedmograda, palatin ugarski, a hrvatsko ugarski kralj proglasio ga je za kralja Bosne 1471. godine. Nasledio ga je sin Lorenzo Iločki. Vidi: Van Antwer Fini, John (1994). The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. University of Conquest Press.

pa sve do 20 veka, možemo, u istorijskim izvorima, pratiti upotrebu ovakvog grba koji je u štitu imao prvo belo ili crveno polje.⁹

HRVATSKI GRB SA PRVIM „ŠAHOVSKIM POLJEM“ CRVENE BOJE

1. Pečat hrvatskog kraljevstva – Regnum sigillum¹⁰

Ovaj pečat nalazi se na povelji Cetingradskog sabora od 01.01.1527. prilikom izbora Ferdinanda I Habzburškog za hrvatskoga kralja. Na toj cetingradskoj povelji, ispod teksta, nalazi se sedam pečata kojima je ova povelja overena. Na pečatu te povelje je utisnut hrvatski grb koji u štitu ima prvo crveno poljem.¹¹ Ovo se smatra za prvu službenu upotreba grba Hrvatske.

2. Spomen talir kralja Ferdinanda I.

Talir je izdan povodom sloma turskog napada na Beč 1529. godine. Talir na reversu ima utisnut hrvatski kockasti grb sa prvim crvenim poljem.¹²

3. Hrvatski grb u Zagrebačkoj katedrali

Bernardo Bobić naslikao je 1691. godine, na pobočnom oltaru, u Zagrebačkoj katedrali, hrvatske velikaše kako Ladislava I priznaju svojim kraljem. Oni nose trostruki grb Hrvatske-Slavonije-Dalmacije, pri čemu kockasti grb ima prvo polje crvene boje.¹³

4. Reljefni nadgrobni spomenik hrvatskoga bana Tome Bakača¹⁴

Reljefni hrvatski grb nad grobnim spomenikom hrvatskog bana Tome Bakača nalazi se u Zagrebačkoj katedrali i u štitu ima prvo polje crvene boje. Toma Bakač je pokopan u Zagrebačkoj katedrali, gde mu je podignuta nadgrobna ploča. To je najkvalitetnije klesarsko delo izrađeno za ondašnji hrvatsko-slavonski prostor.

5. Grb Kraljevine Hrvatske objavljen 1772. godine u delu J. Siembacher *Allgemeines grosses und vollstandiges wappenbuch*, II, sl. 2. Grb ima „šahovski“ štitić čije je prvo polje crvene boje.

9 Emir O. Filipović, *Triumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika*, Godišnjak Centra za bosanska ispitivanja (CBI), vol. 39, Sarajevo 2010, str. 173.-184.

10 M. Lučić, *Hrvatski nacionalni identitet: propitkivanje znaka ili pogled u historijsku seniotiku*, *Arhivski vjesnik*, god. 43, Zagreb 2000, str. 213.-217.

11 V. Klaić, *Povijest Hrvata*, 5, Zagreb 1911, str. 56.

12 V. Klaić, *Isto*, str. 91; Mira Kolar Dimitrijević, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*, Zagreb 2013, str. 23.-14.

13 J. Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina I*, Zagreb 1980, sl. br. 238.

14 Toma Bakač Erdedi (1558.-1614.), mađarski plemić, ban Hrvatske i Slavonije i član velike mađarske plemićke porodice Erdedi. Bio je veliki hrvatski vojskovođa i borac protiv Turaka. U bitci kod Sigeta 1592. godine pobedio je nadmoćniju tursku vojsku koja je brojala 15000 vojnika, a Toma je doveo svega 5000 ljudi. Španski kralj Filip II odlikovao je Tomu plemstvom, imenujući ga „vitezom reda svetog Spasitelja“. Pre ove bitke Toma je porazio tursku vojsku kod Ivanića i Slunja. Imao je ogromne posede u Hrvatskoj. Bio je vlasnik Samobora, Jasterbarskog, Varaždina i Cesargrada.

6. Putna torba Ljudevita Gaja imala je grb na kojemu je štit kao „šahovska ploča“, a prvo polje je crvene boje.¹⁵ Ljudevit Gaj (1809-1872), političar, filolog, lingvista, ideolog, novinar. Bio je centralna figura hrvatskog narodnog preporoda ilirskog pokreta, iako po rođenju nije bio Hrvat, nego francusko-nemačkog porekla.

7. Grb na zastoru u starom kazalištu na Markovom trgu u Zagrebu. Kazalište je izgradio veletrgovac i posednik Kristofor Stanković 1834. godine, pošto je godinu dana ranije dobio glavni zgoditak na bečkoj lutriji u iznosu od 30.000 dukata. Zastor je oslikao Vjekoslav Karas 1858. godine, a na samom vrhu zastor je imao je hrvatski grb sa prvim poljem crvene boje.¹⁶

8. Grb na naslovnoj strani Bojničićeva dela „Der Adel von Kroatien und Slavonien“, objavljenog u Nirnbergu 1899. godine.

Ivan pl. Bojničić, direktor Državnog arhiva u Zagrebu i jedan od najboljih hrvatskih heraldičara, objavio je 1899. godine svoje delo na nemačkom jeziku „Der Adel von Kroatien und Slavonien“ u okviru zbirke „J. SIEBMACHERS GROSSES UND ALLGEMEINES WAPPENBUCH, sv. 4/13. U ovom delu na naslovnoj strani otisnut je veliki grb Hrvatske-Slavonije-Dalmacije, a u njemu „šahovsko polje“ ima prvu četvorinu crvenu.¹⁷

HRVATSKI GRB SA PRVIM „ŠAHOVSKIM POLJEM“ BELE BOJE

1. Spomen talir kralja Ljudevita II Jagelovića

Talir je iz 1525. godine. On ima na reversu utusnute grbove zemalja kojima je Ljudevit II Jagelović vladao pa tako i hrvatski grb sa belim „šahovskim poljem“ kao prvim.

2. Uljena slika Hansa Burkmeira (1472-1559).

Ta slika prikazuje kralja Ljudevita II Jagelovića (1516-1526). Na njoj se nalazi hrvatski grb sa prvim poljem bele boje¹⁸.

3. Grb na „škrinji privilegija“ Kraljevine Hrvatske i Slavonije iz 1643. godine

Ivan Zakmardi, protonotar Hrvatskog kraljevstva, je 1643. godine dao izraditi drvenu škrinju za čuvanje povelja - CISTA PRIVILEGIORUM REGNI, u kojoj su se čuvale zemaljske povelje hrvatske države. Škrinja je imala zaštitnu bravu sa tri različita ključa. Jedan ključ je čuvao hrvatski ban, drugi podban, a treći protonotar. Škrinja je imala samo simbolično značenje, pošto su se u nju mogao smestiti samo mali broj isprava. Hrvatski sabor je odredio da se škrinja privilegija od 1643. godine, koja je bila pohranjena iznad sakristije stolne crkve

15 Isto, sl. 2.

16 Đ. Sabo, Stari Zagreb, Zagreb 1971, sl. 123.

17 I. Bojničić, Der Adel von Kroatien und Slavonien, Nurnberg 1899, naslovna strana.

18 V. Klaić, Isto str. 273.

na Kaptolu, prenese 1763. godine u Zemaljsku kuću na Markovu trgu. Preostali spisi preneseni su 1840. godine u Banske dvore, gde se od tada pa sve do preseljenja 1913. godine u novu zajedničku zgradu sa Sveučilišnom knjižnicom nalazio Zemaljski arhiv. Škrinja na pročelju s desne strane od brave ima naslikan grb Hrvatske i Dalmacije (s leve strane bio je grb Slavonije), na kojemu je prvo polje bilo bele boje¹⁹. Škrinja se čuva u Hrvatskom Državnom arhivu u Zagrebu.

4. U „Stematografiji“ Pavla Ritera Vitezovića

„Stematografija“ je objavljena u Beču 1701. godine. U njoj je objavljen hrvatski grb u obliku „šahovskog polja“ sastavljenog od srebrnih (belih) i crvenih polja, pri čemu je prvo polje srebrne (bele) boje.²⁰

5. Grb na mramornom kipiću anđela u Zagrebačkoj katedrali

Mramorni kipić anđela u Zagrebačkoj katedrali iz 1703. godine, drži hrvatski kockasti grb na kojemu je prvo polje bele boje.²¹

6. Grb na zastavi Narodne straže u Požegi

Narodna straža u Požegi je imala revolucionarne 1848. godine zastavu, na kojoj je postavljen kockasti grb Hrvatske koji je ima prvo polje bele boje.²²

7. Grb na zastavi iz 1851. godine u Hrvatskom narodnom kazalištu

Zastava koja se nosila na premijeri „Porina“ Vatroslava Lisinskog u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu 1851. godine, imala je prvo polje bele boje.²³

8. Grb na domovnici glumca J. Freudenreicha

Grad Zagreb je 1868. godine izdao domovnicu glumcu Frojdenrajhu. U zaglavlju domovnice se nalazi hrvatski grb u kojem je prvo polje bele boje. U isto vreme objavljivali su se i kazališni programi s grbom na zaglavlju, a prvo polje je bele(srebrne)boje.²⁴

9. Grb na krovu crkve Sv. Markan u Zagrebu 1878. godine

Crkva Sv. Marka je jedan od najstarijih građevnih spomenika grada Zagreba, a smeštena je na Trgu Sv. Marka. Izvorno je iz 14. veka, kao gradska župna crkva, iako se župa spominje još 1261. godine. Prepoznatljiva je po raznobojnom zvoniku i krovu, na kojem su grbovi grada Zagreba i Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.²⁵ Krov crkve Sv. Marka u Zagrebu restauriran je 1878. godine. Tom prigodom nacrtan je crepovima u boji grb Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Kockasti hrvatski grb imao je prvo polje bele boje.

19 F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 8-9.

20 V. Klaić, Život i djelo Pavla Ritera Vitezovića, Zagreb 1914, str. 152.-155.

21 Đ. Sabo, Stari Zagreb, Zagreb 1941, str. 86.

22 J. Horvat, Kultura Hrvata I, sl. br. 60.

23 J. Horvat, Isto, 2, sl. br. 159.

24 Isto, sl. br. 70. i 117.

25 Lelja Dobronić, Crkva Sv. Marka u svijetlu pisanih vijesti. Slobodni kraljevski grad, Zagreb 1992, str. 49, 54.

10. Grb zakonskog članka Hrvatskog sabora od 1883. godine

Hrvatski sabor je 1883. godine doneo zakonski članak br. 18, kojim se određuje da u grbu „Trojedinice“, kockasti hrvatski grb ima srebrno (belo) prvo polje.

Kakvo je boje bilo prvo polje hrvatskog grba u ilirskim grbovnicima? Pođimo redom:

Grbovnik Korjenić-Neorića iz 1595. godine najstariji je sačuvani prepis Ohmučevićeva grbovnika. Na prvom listu grbovnika je naslov, napisan ćiriličnim i latiničnim pismom. Međutim, sadržaj grbovnika također je pisan ćirilicom i latiničnim pismom. Grbovnik je pronašao Ljudevit Gaj u Dubrovniku. U njemu je prvo polje hrvatskog grba bele boje. Čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.²⁶

Fojnički grbovnik (1675-1688),²⁷ je u stvari zbornik grbova južnoslavenskih zemalja, kraljeva i plemstva. Tačan naslov grbovnika glasi: „Rodoslovje Bosanskoga, aliti Iliričkoga i Serbskoga vladania; zajedno postavljeno po Stanislavu Rubčiću popu. Na slavu Stipana Nimanjića, cara Serbljana i Bošnjaka 1340.“²⁸Fojnički grbovnik je jedan je od najpoznatijih grbovnika Ilirske heraldike. Grbovnik čuvaju fratri kao relikviju u manastiru Fojnici. Grb Hrvatske prikazan je sa prvim belim poljem.

Modenski grbovnik iz 1700. godine, čiji su naručioc bili napuljski markizi Radulovići, koji su se u Napulj doselili najverovatnije u vreme nastanka ovog grbovnika. Sam rukopis je delo zaostavštine Đuzepa Kamponija. On je u Modeni ostavio zaostavštinu preko 5000 rukopisa, a među njima i ovaj grbovnik. Grb Hrvatske prikazan je sa prvim poljem bele boje.²⁹

„Stematografija“ Pavla Ritera Vitezovića, je jedan od najpoznatijih grbovnika slavenske heraldike. Nastao je 1701. godine, a donosi grbove slavenskih i drugih balkanskih zemalja. U grbovniku je grb Hrvatske prikazan sa prvim belim poljem.³⁰ Grbove je gravirao u bečkoj radionici Tomo Mesmer. Puni naziv dela glasi „Stematographia sive armorum illiricorum delineatio, descriptio et restitutio“, Beč 1701.

„Stematografija“ Hristofora Žefarovića iz 1741. godine, spada među najznačajnije srpske knjige 18. veka. U bakru su grbove izrezali Toma Mesmer i Hristofor Žefarović. Idejni tvorac grbovnika bio je srpski patrijarh Arsenije IV Jovanović Šakabenta i Pavle Nenadović Mlađi. U ovom grbovniku grb Hrvatske prikazan je sa prvim poljem bele boje.³¹

Palinićev bosanski grbovnik, nastao je krajem 16. ili u prvoj polovini 17. veka, a rađen je za porodicu Vojković-Palinić. To je ustvari jedan od brojnih

26 Stjepan Ćosić, Ideologija rodoslovlja Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik, 2015; Isti, Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595. i ideologija ilirske heraldike, Hrvatska revija, 1, Zagreb 2019.

27 Aleksandar Solovjev, Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmučević, Glasnik Skopskog naučnog društva, XII, 1932, str. 79.

28 Emir O. Filipović, Fojnički grbovnik (Objašnjenja uz grbove Fojničkog grbovnika), Sarajevo 2009, str. 188; Dubravko Lovrenović, Fojnički grbovnik, Sarajevo 2004.

29 Stjepan Ćosić, Dubrovački rod Radulovića i njihov grbovnik, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, br. 50, 2017, str. 89.-101.

30 V. Klaić, Život i djela..., str. 1-294.

31 Olga Mikić, Dinko Davidov, Dobrila Stojanović, Delo Hristofora Žefarovića, Galerija Matice srpske, Novi Sad 1961; Dinko Davidov, Srpska Stematografija, Beč 1741, Novi Sad 2011.

kopija ilirskog grbovnika. Sadržaj grbovnika deli se na dva dela. Prvi deo obuhvata grbove jugoistočne evrope, a sadrži grbove zemalja i porodica. Drugi deo čine prepisi pesama napisanih bosančicom. Čuva se u HAZU u Zagrebu.³² Grb Hrvatske u njemu je prikazan sa prvim belim poljem.

Bečki grbovnik Marka Skorojevića jedan je od najstarijih ilirskih grbovnika. Sastavio ga je Marko Skorojević oko 1637. godine. Najverovatnije je prepisan sa Altanovog grbovnika, pošto ima isti natpis na znamenju cara Uroša.³³ Čuva se u Državnoj biblioteci u Beču. Latinski mu je naziv: "In signi(a) Regno(rum) Illustrios Imperii Illiri". Čini se da je raspored grbova kao u Fojničkom grbovniku. Grb Hrvatske je prikazan sa prvim belim poljem.

Beogradski grbovnik II, jedan je od najstarijih prepisa izgubljenog zbornika grbova, iz 1590. godine admirala Petra Gregurića Ohmuevića. Grbovnik je izgoreo 1941. godine u Narodnoj biblioteci Srbije Rukopis ima 150 numerisanih strana. Grbovnik je nastao najverovatnije u prvoj polovini 17. veka. U 18. veku grbovnik je dospao u posed porodice Ugrinović-Sinovčić, a kasnije se našao u knjižari Herold u Beču odakle ga je nabavila Narodna biblioteka Srbije³⁴ Čuva se u Muzeju primenjenih umetnosti u Beogradu. Grb Hrvatske je prikazan sa prvim belim poljem.

Ohmučevićev grbovnik je nastao između 1584. i 1594. godine na Svetoj Gori. Njegov tvorac bio je lični herald cara Dušana, ban od cimerija Stanislav Rupčić 1340. godine. Kasnije su neki istoričari utvrdili da je godina njegova nastanka falsifikat. Ovaj grbovnik pokrenuo je stvaranje drugih grbovnika baziranih na njemu. Pokrenuo je stvaranje ilirske ideje (jugoslavenske) o jedinstvenom narodu (Ilira), na čijem čelu se nalazio car Dušan Silni. Grbovnik do danas nije pronađen u originalu.³⁵

Grbovnik Virgila Solisa iz 1555. godine. Ovaj grbovnik predstavlja jedan od najznačajnijih heraldičkih izvora za izučavanje ilirske heraldike. Naime, on je vremenski najbliži prvom poznatom heraldičkom delu te vrste Korjenić Neorićevu iz 1595. godine. Solisev grbovnik je objavljen u Nirnbergu, a objavio ga je grafičar Virgil Solis. Ilirski grbovnik je samo interesantan falsifikat koji je nastao posle 1584. godine u vezi plemićkih aspiracija admirala Petra Ohmučevića, a sačinjen je po modelu grbovnika Virgila Solisa iz 1555. godine.³⁶ Grb Hrvatske prikazan je sa prvim belim „šahovskim“ poljem.

32 Seid M. Traljić, Palinićev bosanski grbovnik, Zbornik Historijskog instituta JAZU, 1, Zagreb 1954.

33 Aleksandar Solovjev, Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu. Nova serija. Arheologija, br. 9-10, Sarajevo 1954 (pogledati ovo), str. 114-116.

34 S. Rudić, Vlastela ilirskog grbovnika, Beograd 2006, str. 74; S. Novaković, Heraldčki običaji u Srba u primeni i književnosti, Beograd 1884, str. 387-399.

35 Zagorka Janc, Nepoznati grbovnik porodice Ohmučević, Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti, br. 8, Beograd 1962, str. 61-74; M. Dinić, Relja Ohmučević-istorija i predanje, Zbornik radova Vizantološkog instituta, br. 9, Beograd 1966, str. 95-118.

36 Emir O. Filipović, Grbovnik Virgil Solisa i ilirska heraldika, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 44, Zagreb 2009, str. 188. U radu Filipović ispituje veze između grbovnika Virgil Solisa i ilirske heraldike; Aleksandar Solovjev tvrdi da je Solisov grbovnik jedan od najboljih heraldičkih izvora na osnovu koga su nastali ilirski grbovnici; Aleksandar Solovjev, Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmučević, Glasnik skopskog naučnog društva, br. 12, Skopje 1954.

Na kraju možemo zaključiti, da ilirski grbovnici donose grb Hrvatske, koji u štitu ima prvo polje bele boje. Prvo belo polje ima, kako smo videli, i grb Hrvatske u grbovniku Virgila Solisa na osnovu čijeg modela su ilirski grbovnici najverovatnije i nastali.

Upotreba „šahovske ploče“ često je bio kao grbovni element i porodičnih grbova različitih plemićkih porodica u Hrvatskoj tokom 18. i 19. veka. Dvojakost u pogledu boje prvog polja u štitu susreće se umnogim plemićkim grbovima toga doba. Tako su kao, prvo crveno polje pored drugih imale i ove plemićke porodice: Bobalić,³⁷ Doringer Jelenčić,³⁸ Lipljanić,³⁹ Rubido, Simić, Trnski⁴⁰ i dr. Belo polje, kao prvo u štitu, imale su ove plemićke porodice: Božić⁴¹, Cuculić, Daubači, Dražojević,⁴² Fabijanić, Kamauf, Kuković⁴³, Kukrečić, Majlat, Mioković,⁴⁴ Pulavica, Radivojević, Škrlec, Štauduar i dr. Posebno su interesantne porodice Matejković i Mikašinović⁴⁵. Prva od njih imala je dve grane: jedna grana imala je u grbu prvo polje bele boje, a druga grana prvo polje crvene boje. Druga od navedenih porodica, porodica Mikašinović, imala je, na istom grbovnom štitu, dva „šahovska polja“: jedno sa prvom poljem bele boje, a drugo „šahovsko polje“ sa prvom poljem crvene boje.

Ipak, na osnovu ovih heraldičkih izvora možemo kazati da je na starijim, najrelevantnijim istorijskim izvorima upotrebljavan grb Hrvatske sa prvim crvenim poljem („Regni sigillum“ Cetingradskog sabora). Stariji primeri hrvatskog grba sa prvim belim poljem oslanjaju se češće na likovnu, ilustrativnu primenu. Zapaža se da je primena belog polja kao prvog u grbu Hrvatske prevagnula nakon 1848. godine. Možda je to bila tekovina tadašnje liberalno-građanske revolucije, koja je ukinula plemstvo u Hrvatskoj, a bila je i u određenoj opoziciji prema strukturama predhodnog istorijskog razdoblja. Međutim, sve do 1918. godine i dalje je u grbu Hrvatske bila primena crvenog polja kao prvoga, kao na primer Quiquerezovoj slici „Studija za lik Hrvatske“. Hrvatski grb sa belim prvim poljem ulazi u redovitu, pa i službenu upotrebu na dokumentima i formularima, posebno nakon saborskog članka br. 18 iz 1883. godine. Veliki uticaj na uverenje da je autentični hrvatski grb ona „šahovska ploča“ koja ima prvo polje belo, izvršila je, svakom dostupna, slika grba na krovu Markove crkve u Zagrebu.

U Kraljevini Jugoslaviji bila je donesena odluka da hrvatski grb bude predstavljen „šahovskom pločom“ na kojoj je prvo polje crveno. Na sednici Ministarskog saveta održanoj 28. februara 1919. godine prihvaćen je provizorni grb države. Likovno rešenje izradio je arhitekta Pera Popović. Definitivno proglašenje novog

37 Prof. dr Marko Atlagić, Srpsko plemstvo i grbovi u Dubrovniku, Dalmaciji i Slavoniji, Kosovska Mitrovica 2011, str. 21.

38 Isti, Grbovi plemstva u Slavoniji 1700-1918, Čakovec 1982, str. 107.

39 Isto, str. 75.

40 Prof. dr Marko Atlagić, Srpsko plemstvo..., str. 152.

41 Ivan pl. Bojničić, Der Adel von Kroatien und Slavonien, Nurnberg 1899, str. 20.

42 Prof. dr Marko Atlagić, Srpsko plemstvo..., str. 66

43 M. Atlagić, Grbovi plemstva..., str. 47.

44 Prof. dr Marko Atlagić, Srpsko plemstvo..., str. 110.

45 Isto, str. 106.

grba usledilo je Vidovdanskim ustavom iz 1921. godine. U članu 2. Prvog odeljka tog ustava stoji: "Grb je Kraljevine Dvoglavi Beli Orao u poletu na crvenom štitu. Vrh obe glave Dvoglavog Belog Orla stoji Kruna Kraljevine. Na prsima orla je štit, na kome su grbovi, srpski: beo krst na crvenom štitu sa po jednim ognjilom u svakom kraku; hrvatski: štit sa 25 polja crvenih i srebrnih naizmenice; slovenački: na plavom štitu tri zlatne šesterokrake zvezde. Ispod je beli polumesec."⁴⁶ Takav je grb bio u upotrebi i za vreme Banovine Hrvatske. O motivima za tu promenu možemo samo pretpostavljati. Međutim, pretpostavka da se u novoj državi želela poništiti praksa koja je prevladala u drugoj polovini 19. veka, radi obnove tradicije koja seže daleko u prošlost, sve do feudalizma, nema svoje utemeljene niti racionalno obrazloženje.

Za vreme vlasti NDH upotrebljavao se hrvatski grb sa prvim poljem bele boje. Vlasti tzv. NDH prihatile su grb sa prvim belim poljem smatrajući da se treba vratiti praksi koja se nametala dokumentima iz vremena pre 1918. godine tj. stvaranja Jugoslavije, iako je i za vreme Kraljevine Jugoslavije bilo dokaza da i nacionalno orijentisane grupacije smatraju tradiciju crvenog polja kao prvoga iskonskom tradicijom hrvatskog naroda, a ne izumom „unitarističke“ vlasti u državi SHS. I Starčevićovo glasilo „Slobodna Hrvatska“ odštampalo je 1925. godine, o hiljadugodišnjici hrvatskog kraljevstva, hrvatski grb sa prvim poljem crvene boje.

BROJ POLJA U ŠTITU HRVATSKOG GRBA

Kolebanja u pogledu rasporeda crvenih i belih boja u grbu Hrvatske nije jedina neustaljenost. Ona se javlja i kod sveukupnog broja polja u grbu. U prošlosti nije broj polja uvek bio isti. Tako je „Sigillum Regni“ iz 1527. godine imao (8X8=64) polja, grb na Bobićevoj slici imao je 42 polja (7X6), grb na Gajevoj putnoj torbi 21 polje u rasporedu 7X3, a grb na Zakmardijevoj Škrinji privilegija imao je 16 polja, u rasporedu 4X4. Saborskim člankom broj 18 iz 1883. godine određeno je da grb ima 25 polja (5H5), a tako je bilo i na nekim starijim primerima. Toliko polja imao je grb Hrvatske na krovu Markove crkve u Zagrebu iz 1878. godine.

Kako vidimo u pojedinim elementima hrvatskoga grba postoji neustaljenost, pogotovo kada su u pitanju raspored boja „šahovskog polja“ i broj polja. Ta neustaljenost seže u daleku prošlost. Danas kolebanja i nesigurnost u javnosti zasnivaju se na tome što se o tom problemu nedovoljno raspravlja, kako u javnosti, tako i u heraldičkoj nauci. Međutim, za primetiti je da ipak u heraldici kod Hrvata nisu dovoljno objašnjena, ne samo ova kolebanja u pogledu boja prvoga polja i broja polja nego i o hrvatskom grbu u celini. Međutim, sve etnografske i istorijske indicije daju prednost broju od 25 polja u štitu i prvom polju crvene boje. Zato i odluka da hrvatski grb ima 25 polja i da je prvo polje crvene boje najbolje rešenje sa aspekta heraldičke tradicije, ali i sa aspekta hrvatskog nacionalnog identiteta.

46 D. Mrđenović, Ustavi i Vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835-1941), Beograd 1988.

Istorijska kolebanja između crvenog i belog polja na grbu ne menja ništa. Obe varijante iskazuju isto tj. hrvatski narodni i državni suverenitet i identitet, a u porodičnim grbovima pripadnost porodice toj državi.

Danas pojedinci, iz neznanja ili tedencioznosti, upotrebu prvog polja bele boje u grbu Hrvatske tumače kao pripadnost ustaštvu, što nije tačno. Isto tako, neki tedenciozni namernici tumače upotrebu prvog crvenog polja kao afirmaciju Kraljevine Jugoslavije ili želju da se hrvatska politika nadoveže na doba habzburške dinastije, što nije tačno. Zato je zakonsko usvajanje hrvatskoga grba od 25 polja i prvo polje crvene boje najbolji način da se spreče zlonamernici raznih boja, da montiranjem ekscesa podgrejavaju nacionalističke strasti. I na kraju karakteristika ustaškog grba nije bela boja prvog polja, već ideološka oznaka ustaštva latinično kapitalno slovo "U" koje se nalazilo iznad štita grba u ovičenom kvadriranom polju.

Danas možemo zasigurno zaključiti da je „šahovsko polje“ simbol hrvatskog narodnog identiteta ali i hrvatskog državnog suvereniteta i samobitnosti.

IZVORI I LITERATURA

- Antoljak 1971: Stjepan Antoljak. *Pomoćne istorijske nauke*. Kraljevo.
- Atlagić 1982: Marko Atlagić. *Grbovi plemstva u Slavoniji 1700-1918*. Čakovec.
- Atlagić 2007: Marko Atlagić. *Pomoćne istorijske nauke u teoriji i praksi*. Beograd.
- Atlagić 2011: Marko Atlagić. *Srpsko plemstvo i grbovi u Dubrovniku, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.
- Bojničić 1995: Ivan Bojničić. *Der Adel von Kroatien und Slavonien*. Nurnberg.
- Davidov 2011: Dinko Davidov. *Srpska Steneografija, Beč 1741*. Novi Sad.
- Demonja 1998: Damir Demonja. "Prilog interpretacijicrke Sv. Franje u Senju". *Radovi Zavoda povijesti umjetnosti*, br. 22. Zagreb.
- Dimitrijević-Kolar 2010: Dimitrijević-Kolar Mira. *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb.
- Dinić 1966: Mihailo Dinić. "Relja Ohmučević"-istorija i predanje". *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, br. 9. Beograd: Vizantološki institut.
- Dobronić 1992: Lelja Dobronić: *Crkva Sv. Marka u svijetlu pisane riječi. Slobodni kraljevski grad*. Zagreb.
- Zmajčić 1971: Bartol Zmajčić. *Heraldika*. Zagreb.
- Janc 1962: Zagorka Janc. "Nepoznati grbovnik porodice Ohmučević". *Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti*, br. 8. Beograd.
- Klaić 1911: Vjekoslav Klaić. *Povijest Hrvata, knj. 5*. Zagreb.
- Klaić 1914: Vjekoslav Klaić. *Život i djelo Pavla Ritera Vitezovića*. Zagreb.
- Klaić 1954: Vjekoslav Klaić. *Povijest Hrvata, knj. 4*. Zagreb.
- Linta 2016: Miodrag Linta. "Preispitati odnose s Republikom Hrvatskom zbog Kolindine fotografije sa ustaškim grbom". *Blic*. 27. 11. Beograd.
- Lovrenović 2004: Dubravko Lovrenović. "Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje". *Bosna franciscana*, br. 2. Senj.
- Lovrenović 2004: Dubravko Lovrenović. *Foknički grbovnik*. Sarajevo.
- Lučić 2000: Melina Lučić. Hrvatski nacionalni identitet: propitkivanje znaka ili pogled u historijsku seniotiku. *Arhivski vjesnik*, god. 43. Zagreb.

- Mikić, Davidov, Stojanović 1961: Olga Mikić, Dinko Davidov, Dobriša Stojanović. *Delo Hristofora Žefarovića*. Novi Sad: Galerija Matice srpske.
- Mrđenović 1998: Dušan Mrđenović. *Ustavi i Vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije*. Beograd.
- Solovjev 1932: Aleksandar Solovjev. Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmučević. *Glasnik skopskog naučnog društva*, 12. Zagreb.
- Solovjev 1954: Aleksandar Solovjev. Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku. *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Nova serija. Arheologija. br. 9-10. Sarajevo.
- Sabo 1941: Đuro Sabo. *Zagreb*. Zagreb.
- Sabo 1941: Đuro Sabo. *Stari Zagreb*. Zagreb.
- Traljić 1954: Seid M. Traljić. "Palinićev bosanski grbovnik". *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 1. Zagreb.
- Ćosić 2015: Stjepan Ćosić. *Ideologija rodoslova Korjenić-Neorićeva grbovnika iz 1595*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Ćosić 2017: Stjepan Ćosić. "Dubrovački rod Radulovića i njihov grbovnik". *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 50. Dubrovnik.
- Ćosić 2019: Stjepan Ćosić. "Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595. i ideologija ilirske heraldike". *Hrvatska revija*, br. 1. Zagreb.
- Filipović 2009: Emir O. Filipović. *Fojnički grbovnik*. Sarajevo.
- Filipović 2009: Emir O. Filipović. Grbovnik Virgila Solisa i ilirska heraldika". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 43. Zagreb.
- Filipović 2010: Emir O. Filipović. T rijumfalni slavluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika, *Godišnjak CBI*, vol. 39, Sarajevo.
- Horvat 1980: Josip Horvat. *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*. 1. Zagreb.
- Šišić 1925: Ferdo Šišić. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb.

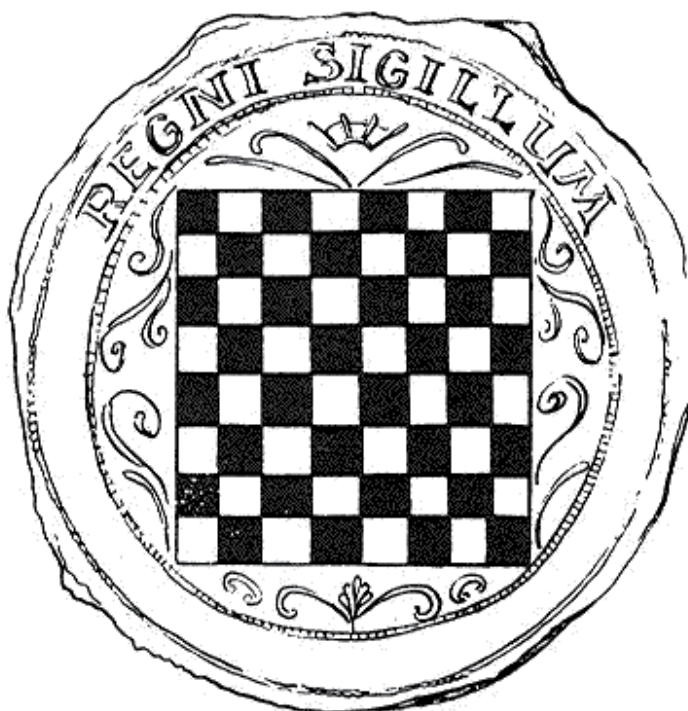
Prilozi



Ornament šahovskog polja: Vučedol oko 3.000 pre Hrista



Splitska krstionica – ploča sa pentagramom iz 1.1 veka:
Lj. Karaman, iz Koljevke Hrvatske povijesti, Zagreb 1930.



Regni Sigillum, Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije iz 1527.
s prikazom hrvatskoga grba, pečat Cetingradskog Sabora



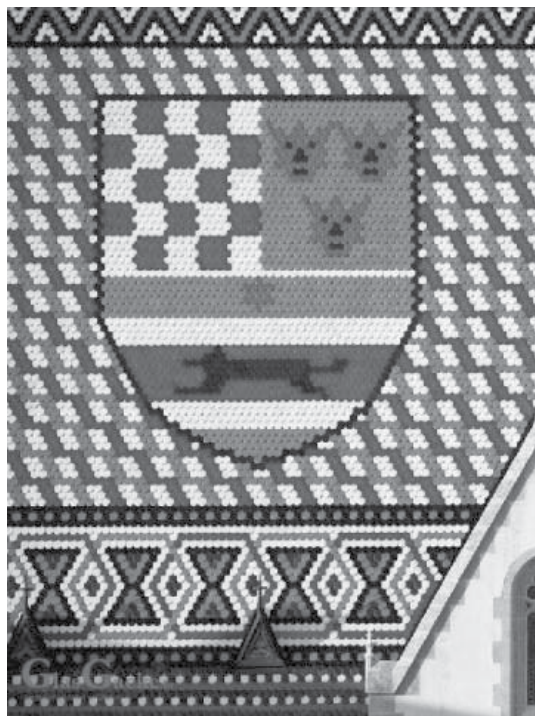
Putna torba Ljudevita Gaja sa Ilirskim i Hrvatskim grbom



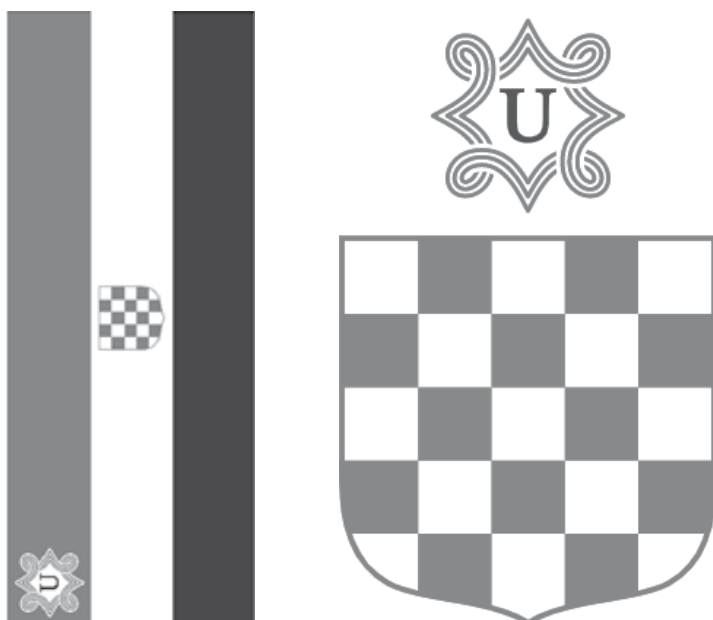
Grb Hrvatske na škrinji privilegija Kraljevine Hrvatske i Slavonije iz 1643. godine – Državni Arhiv Zagreb



Grb Hrvatske Fojnički grbovnik



Grb Hrvatske na krovu Crkve sv. Marka
na Gornjem Gradu u Zagrebu iz 1878. godine



Zastava i Grb Nezavisne Države Hrvatske

Marko ATLAGIĆ

Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica

Filip OBRADOVIĆ

Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic

Petar TANČIĆ

Union University «Nikola Tesla», Faculty Of Business Studies and Law, Belgrade

COMPARATIVE RESULTS OF ANALYSIS AND SYNTHESIS
OF HERALDIC SOURCES ABOUT THE COAT OF ARMS
OF THE REPUBLIC OF CROATIA

Summary

The authors have processed most of the historically heraldic sources known to date that bring the Croatian coat of arms in the form of the so-called chessboard. Using a comparative method, we performed an analysis of each individual historical and heraldic source, but also their synthesis, starting from the oldest source 5000 years ago until today. To that end, we analyzed and synthesized these heraldic-historical sources: a ceramic handicraft from Vučedol near Vukovar; stone fragments from the church of St. Donatus in Zadar from the 9th century; Split's baptistery from the 11th century, on which a pentagram with a relief image of four birds is carved, and each carries the so-called chessboard; Relief coat of arms of Croatia from 1491 in the church of Sv. Francis in Senj; money of Prince Nikola Iločki, who also bore the title of King of Bosnia, and on the reverse there is the so-called chessboard; the façade of the Innsbruck town judge's house from 1495; the seal of the Kingdom of Croatia «Regni sigillum» on the charter of the Cetingrad Parliament from 01.01.1527. on the election of Ferdinand of Habsburg and the Croatian king; a memorial thaler to King Ferdinand on the occasion of the collapse of the Turkish attack on Vienna in 1529; rb on the side altar of the Zagreb Cathedral, painted in 1691 by Bernardo Bobić; a relief Croatian coat of arms over the tombstone of the Croatian ban Tomo Bakač from 1624; the coat of arms on the travel bag of Ljudevit Gaj; the coat of arms on the curtain in the old theater on St. Mark's Square in Zagreb, painted by Vjekoslav Karas; coat of arms on the title page of Bojničić's work «Der Adel von Kroatien und Slavonien, Nurnberg 1899; coat of arms on the memorial thaler of King Ljudevit Jagelović from 1525; coat of arms on the «Chest of Privileges» of the Kingdom of Croatia and Slavonia from 1643; coat of arms in «Stematography» P. R. Vitezović; coat of arms on the flag of the «People's Guard» from Požega from 1848; the coat of arms on the flag of the Croatian National Theater from 1851; coat of arms on the roof of the church of St. Marko in Zagreb from 1878; the coat of arms in the Fojnica coat of arms from the 17th century; coat of arms from Palinić's Bosnian coat of arms from the 17th century and other coats of arms.

In the end, the authors concluded that the oldest Croatian heraldic symbol, and later the coat of arms, the one 5000 years ago in the form of the so-called chessboard. It would later become a symbol of one of the 12 Croatian tribes, which would develop

as a national heraldic symbol of the Croatian people, and later the coat of arms of the Croatian state. They also clarified that the Ustasha coat of arms does not characterize the first white field in the shield (although it was first used in the shield during the existence of the NDH), because it was in the shield 500 years ago, alternating with red. The Ustasha coat of arms (NDH) symbolizes the Latin letter «U» wrapped in a cube above the shield. Finally, they took the position that the authentic Croatian coat of arms is the so-called a squared chessboard starting with the first red square.

Key words: heraldry, sources, analyzes, results, coats of arms of the Republic of Croatia.

*Srđan Ž. SLOVIĆ**

Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić

*Dejan MIHAILOVIĆ***

Tehnološki univerzitet Montereo, Meksiko

OSOBNOST ISTRAŽIVANJA U NAUCI O MEĐUNARODNIM ODNOSIMA: ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKI PRISTUP***

Apstrakt: Predmet i metod istraživanja u nauci o međunarodnim odnosima su veoma razučeni. Razlog leži u činjenici što je nauka o međunarodnim odnosima novijeg datuma, pa je prinuđena da koristi metode razvijane u ostalim društvenim naukama. Na prvom mestu, na razučenost predmeta i metoda utiče nemogućnost striktnog terminološkog razgraničenja među suštinskim kategorijama pristupnim u teoriji međunarodnih odnosa, kao što su sila, moć, nacionalni interes, ravnoteža snaga i kolektivna bezbednost. Vrlo često se sila i moć koriste kao sinonimi, a oni to u stvarnosti nisu. Razlog leži u razučenosti, višeznačnosti i protivrečnosti ovih kategorija.

Nadalje, predmet i metod istraživanja karakteriše i prisustvo mnogih škola i pravaca u teoriji međunarodnih odnosa. U realističkoj teoriji postoje različiti pravci, a istorijsko-sociološki metod Rejmona Arona će biti stavljen u centar ove analize.

U ovakvim odnosima uslozňjavanja i promenljivosti predmeta i metoda istraživanja u prvi plan će biti stavljeni koncepti međunarodnog prava i bezbednosti, jer oni odražavaju sve odlike i protivrečnosti međunarodnih odnosa. Umesto prethodno preovlađujućeg koncepta nadmetanja u bezbednosti (security competition) imaćemo saradnju u bezbednosti (security co-operation). Novi pristupi zahtevaće i nove metode: umesto dotadašnjih klasičnih, primenjivaće se istorijsko-sociološki i socijalno konstruktivistički.

Ključne reči: međunarodni odnosi, sila, moć, nacionalni interes, meka moć, realizam, neorealizam, bezbednost.

* Viši naučni saradnik Instituta za srpsku kulturu Priština – Leposavić drsrjdjans@gmail.com, 381 (62) 247-910.

** Redovni profesor, dmihailo@tec.mx

*** Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog rada NIO po Ugovoru sklopljenim sa Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja broj: 451-03-9/2021-14/200020 od 5. februara 2021. godine.

UVOD

Složenost predmeta i metoda istraživanja u teoriji međunarodnih odnosa proizilazi iz činjenice da je nauka o međunarodnim odnosima novijeg datuma, pa je prinuđena da koristi metode razvijene u političkim naukama. Nezavisno od činjenice što je nauka o međunarodnim odnosima mlada naučna disciplina, njeni koreni sežu u daleku prošlost te se u delima Tukidida (Thucydides), Platona (Platon) i Aristotela (Aristotle), Akvinskog (Aquinas), Avgustina (Augustin), Makijavelija (Machiavelli), Hobsa (Hobbes), Loka (Locke), Hegela, Monteskjega (Montesquieu) i drugih mogu naći stavovi, ideje i rasprave o raznim pojavama međunarodnog života, kao što su: sila, moć, rat, sukobi koji su i danas aktuelni i savremenim istraživačima pružaju bogate inspiracije u proučavanju međunarodnog života.

Posle Prvog svetskog rata dolazi do naglog interesovanja za proučavanje međunarodnih odnosa. Možda su velika razaranja koja su bila rezultat ovog rata nagnala ljudski um da počne predano bavljenje onim što čoveka nagoni na destrukciju. Stvaranje prve svetske organizacije stvorilo je klimu tzv. reformističkog idealizma¹.

Zahvaljujući radu Društva naroda vrlo često su predmet razmatranja bila pitanja bezbednosti, razoružanja i mirnog rešavanja sporova. Time su se autori umesto opštim i apstraktnim razmatranjima o ratu i miru i međunarodnoj saradnji, bavili razmatranjima konkretnih pojava i procesa u međunarodnom životu. U ovom periodu je preovladavao deskriptivni način analiziranja događaja i formalnih struktura u međunarodnim odnosima. Posebnu pažnju su privlačile strukture međunarodnih organizacija. Osnovu za razvoj deskriptivnog metoda davale su ideje Vilsona (Woodrow Wilson). Od 1930-ih godina prošlog veka, počeo je era realizma u međunarodnim odnosima, koja će sa manjim ili većim modifikacijama biti prisutna do danas.

Jedna od prvih definicija predmeta nauke o međunarodnim odnosima nastala je 1936. godine u okviru Međunarodnog instituta za intelektualnu svojinu Društva naroda. Saobrazno njoj, „nauka o međunarodnim odnosima je pre svega deskriptivnog karaktera. Ona donekle pripada vrsti savremene istorije naroda, i kao takva, ona obuhvata sve što su ekonomija, trgovina, razmena proizvodnje, dobara i novca, kao i oblasti politike i kulture do sada istražile“². Ovakav deskriptivno-istorijski metod će se zadržati sve do 1950-ih godina prošlog veka. Kasnije će se pod uticajem razvoja teorije međunarodnih odnosa u Velikoj Britaniji, SAD i Francuskoj pojaviti prvi radovi koji pokreću pitanje stvaranja jedne teorijske nauke. Međunarodni odnosi su se formirali na već utabanim stazama dotadašnje deskriptivno-istorijske nauke. Posmatranjem međunarodnih odnosa kroz istorijska zbivanja ili savremenih događaja težilo se izdvajanju nekih činjenica

1 Ljubivoje Aćimović. *Nauka o međunarodnim odnosima – teorije i istraživački pravci*. Beograd: Savremena administracija, 1987, str. 40.

2 Radoslav Stojanović. „Rasprava o predmetu, prirodi i metodi nauke o međunarodnim odnosima“. Beograd: Politička misao, 3/1968, str. 383.

i na osnovu njih se generalizacijom dolazilo do teorijskog sistema. Počele su da se razvijaju teorije sile na monističkom prilazu, geopolitičke i psihološke teorije, kao i pluralističniji pristupi.

Međunarodni odnosi proizilaze iz društvenih odnosa, ali njihovu srž čine politički odnosi. Politička nauka zauzima centralno mesto u proučavanju međunarodnih odnosa³. Američka teorija je u proučavanju predmeta nauke o međunarodnim odnosima primat dala sledećim elementima: moć, ravnoteža snaga, kolektivna bezbednost, vođenje i sistem odlučivanja u spoljnoj politici, međunarodna zajednica i činioци koji utiču na osnovna kretanja u njoj⁴. Upravo po ovim pitanjima ne postoji saglasnost, što umnogome uslođnjava predmet istraživanja.

Uzimajući u obzir činjenicu da nauka o međunarodnim odnosima još uvek krči put od deskriptivne ka eksplanatornoj fazi svoga razvoja, onda i nije čudno što se dugo vremena bavila činioциma koji usmeravaju ove odnose, bez pretenzija da se uobličī jedan teorijski sistem međunarodnih odnosa. Ovakva kvalifikacija je pomalo proizvoljna, jer predmet nauke svodi na normativizam. Da bi se izbegle nesuglasice ovakve vrste neophodno je utvrditi šta ove odnose čini međunarodnim. Da bi se izbegla proizvoljna tumačenja i pojednostavljenja, a što je bila karakteristika čisto realističke škole mišljenja, Rejmon Aron (Aron Raymond) je ukazao na značaj postojanja konceptualnog okvira kako bi se razlučilo bitno od sporednog, bazični trendovi od slučajnih pojava. Takođe je neophodno uzeti u obzir uticaj političkih sistema i ideologija kako bi se utvrdio karakter sukoba i ratova⁵.

1. SILA I MOĆ KAO SUŠTINSKE KATEGORIJE MEĐUNARODNIH ODNOSA I OSNOV UTVRĐIVANJA NJIHOVE METODOLOGIJE

Kategorije bez kojih se ne može zamisliti interpretacija nauke o međunarodnim odnosima su sila, moć i nacionalni interes. Iz njih proizilaze ravnoteža snaga i kolektivna bezbednost. Istorijsko-sociološki metod je očigledan u opisu i objašnjenju ovih pojava, počev od njihovog nastanka, razvoja i međudnosa u uslovima složene međunarodne zajednice.

Moć je složena, višeznačna i protivrečna kategorija. Postoje mnogobrojne definicije moći, ali je najprihvaćenija ona koju daje Džordž Švarcenberger (Georg Schwarzenberger) i koja glasi da je „moć sposobnost pojedinca, grupe ili države da nametnu volju drugom, oslanjajući se na delotvornost sredstava sile u slučaju nepokoravanja⁶. Iz napred navedene definicije se vidi da je moć širi

3 Bojan Tadić. „Predmet nauke o međunarodnim odnosima“. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1965, str. 29.

4 Georg Schwarzenberger. *Power Politics*. London: Stevens, 1951, p. 139.

5 Raymond. 1957. „Les tensions et les guerres du point de vue de la sociologie historique“ in: *De la nature des conflicts*. UNESCO, 1957, pp. 213-221.

6 Schwarzenberger Georg, *Power Politics* op. cit, p.14.

pojam od pojma sile, posebno kada se sila smatra kao vršenje fizičkog nasilja. Moć ne sme biti identifikovana sa pojmom sile, jer u tom slučaju moći ne bi bilo bez sile. Moć sadrži niz mogućnosti za nametanje volje, među kojima je fizička sila samo jedna od njih.

Rejmon Aron daje jednu definiciju moći koja je slična Švarcenbergovoj. Aron definiše moć kao „sposobnost činjenja, proizvodnje ili uništenja i uticaja na ponašanje i osećaje drugih“⁷. Aron pripada realističkoj školi mišljenja koja se razlikuje od klasične realpolitičke škole, jer je fleksibilna i nedogmatična. Njena baza je istorijska sociologija. Nadalje, Aron raščlanjuje moć na ofanzivnu i defanzivnu koje se sastoje u nametanju svoje volje drugome i sprečavanju da se ista nametne.

Terminološki posmatrano, sila, moć i vlast se često koriste kao sinonimi, što umnogome otežava predmet istraživanja u teoriji međunarodnih odnosa. Ovaj problem je donekle rešila francuska politikologija i teorija međunarodnih odnosa. U njihovoj teoriji postoje dva termina koja odgovaraju terminu *power* (*Macht*). To su termini *puissance* i *pouvoir*. I jedan i drugi imaju isto poreklo – potiču od latinskog glagola *posse* (biti sposoban za). Prvi je infinitiv glagola i označava akciju, dok je drugi, *puissance*, reč koja označava nešto što je trajno, ustaljeno.

U francuskoj politikologiji i teoriji međunarodnih odnosa ustalilo se shvatanje da se pod pojmom *pouvoir* podvodi manjina koja odlučuje u ime zajednice i utiče na nju putem donošenja odluka. Termin *puissance* se više upotrebljava u sklopu odnosa između velikih sila, jer se uvek kaže *grande puissance*, a ne *grand pouvoir*. Iz navedenog sledi da je termin *puissance* uopšteniji, tretira se kao potencijal komandovanja, dok je termin *pouvoir* samo jedan od načina ispoljavanja moći (*puissance*).

Američka politikologija i teorija međunarodnih odnosa nisu izvršile terminološka razgraničenja nalik francuskoj teoriji. One su se tokom hladnoratovskog perioda bazirale na učenju Hansa Morgentaua (Morgenthau Hans). On se smatrao teoretičarem realističke škole *par excellence*. Njegovo shvatanje sile, moći i nacionalnog interesa nije sveobuhvatno niti pluralistično kao Aronovo. S druge strane, Morgentau je bolje od svih ostalih mislilaca svoga vremena ukazao na značaj moći u međunarodnim odnosima. U podnaslovu svog najvažnijeg dela iz oblasti međunarodne politike⁸ Morgentau ističe sledeće: „Međunarodna politika kao i sve politike predstavlja borbu za moć. Ma koji bio krajnji cilj međunarodne politike, moć je uvek neposredni cilj. Državnici i narodi mogu da traže slobodu, bezbednost, prosperitet ili samu moć. Oni mogu da definišu svoje ciljeve kao religijske, filozofske, ekonomske ili društvene. Oni se mogu nadati da će se ovi ideali materijalizovati kroz njihovu unutrašnju snagu, božansko povezivanje ili prirodni razvoj ljudskih odnosa. Međutim, ma gde se bore za ostvarivanje svojih ciljeva putem međunarodne politike, oni to čine putem borbe za moć.“

7 Raymond Aron. *Paix et guerre entre les nations*. Paris: Calman Lévy, 1962, p. 58.

8 Morgentau međunarodne odnose naziva međunarodnom politikom, pa iz samog tog naziva proizilazi uže shvatanje međunarodnih odnosa od onog koje zagovaraju francuski mislioci (Aron, Renuven i Dirozet).

Wilson (Wilson) je želeo da svet učini sigurnijim za demokratiju, nacional-socialisti su želeli da otvore istočnu Evropu za nemačku kolonizaciju i nadmoć u Evropi i osvoje svet. Pošto su za ostvarivanje ovih ciljeva izabrali moć, oni su bili subjekti dešavanja u međunarodnoj politici⁹.

Morgentau daje jedno monističko određenje koncepata sile, moći i nacionalnog interesa. Sila je cilj za sebe i po sebi, dok za Arona sila i moć predstavljaju sredstva za postizanje drugih ciljeva. S druge strane, Aron se pomalo i približava realpolitičkoj školi mišljenja, jer silu i moć smatra krajnjim sredstvom za pribavljanje pravde (*ultima ratio*). Aron se izričito suprotstavlja Morgentau-u koji želi da izjednači unutrašnju politiku sa međunarodnom. Ovo izjednačavanje ne može biti postignuto u praksi, jer države nisu svoju nezavisnost i suverenitet potčinile nekom vrhovnom arbitru koji raspsolaže prinudom da bi im nametnuo svoju volju. Aron pravi razliku između sile i moći, određujući ovaj potonji kao širi pojam. Ovo posebno važi za međunarodne odnose, jer su njeni subjekti usled nedostatka pomenutog vrhovnog arbitra suparnici.

Još jedan od problema u istraživanju međunarodnih odnosa predstavljaju i teškoće u merenju moći: razlog leži u samoj složenosti kategorije moći, te se ona ne može izmeriti utvrđivanjem samo njenih pokazatelja. Moć je protivrečna kategorija, jer u sebi sadrži sposobnost stvaranja i razaranja. Takođe postoje i elementi koje je nemoguće izmeriti.

Bihevioristi moć shvataju kao odnos i sposobnost da se utiče na druge da nešto čine ili ne čine. Moć se više ne svodi na jednu stvar, već se upotrebljava za označavanje mnogih različitih stvari, izvora i verovatnoća. Sve navedeno ima za cilj da izvrši promenu toka događaja, a posebno ljudskog ponašanja. Karl Dojč (Karl Deutsch) ukazuje na četiri dimenzije moći:

1. Prva dimenzija je količina (težina), koja ukazuje na sposobnost nosioca moći da izazove promene shodno svojoj volji;
2. Druga dimenzija je određena prostorom unutar kojeg deluje ona moć koja prelazi granice nosioca moći. Taj prostor obuhvata ljude i dobra;
3. Treća dimenzija predstavlja kapacitet moći da ponudi ili uskrati neka dobra drugim učesnicima u tom odnosu;
4. Najzad, četvrta dimenzija se odnosi na domašaj uticaja na ponašanje putem moći¹⁰.

Određujući moć na gore pomenuti način, Dojč je želeo da istakne da nema apsolutne moći i da se ona ograničava na neke vrste ponašanja, dok nad drugima nema uticaja. Ovo je tipično biheviorističko određenje moći, a da bi ono bilo delotvorno, neophodno je dovesti ga u vezu sa tradicionalnim elementima moći, jer u suprotnom, ne bi bilo korisno za praktična delovanja. Ukoliko se moć shvati u kontekstu odnosa tradicionalnog i biheviorističkog, onda se ona može lakše izmeriti i predvideti njeno ispoljavanje.

9 Hans Morgenthau (1948). *Politics among Nations*. New York: Alfred Knopf, p. 27.

10 Karl. Deutsch. *The Analysis of International Relations*. New Jersey: Prentice-Hall, 1978, pp. 24-25.

2. KONCEPT NACIONALNOG INTERESA KAO SUŠTINSKA KATEGORIJA MEĐUNARODNIH ODNOSA

Predmet istraživanja u teoriji međunarodnih odnosa otežava i protivrečnost koncepta *nacionalni interes*. Ovde treba skrenuti pažnju na tri bitne odrednice koncepta nacionalni interes. Prva se tiče primene ovog koncepta, druga određuje ovaj koncept kao objektivne i subjektivne kategorije, dok treća odrednica pokušava da pomiri napred navedena shvatanja.

Što se prve odrednice koncepta nacionalni interes tiče, nju je najbolje objasnio prof. dr Andreja Miletić¹¹. Prema njemu, „koncept nacionalnog interesa je ušao u političku teoriju tek posle duge upotrebe u političkoj praksi pre nego što je postao instrument političke analize, on je bio oruđe političkih borbi“. To je, između ostalog, uticalo na zauzimanje veoma suprotstavljenih stanovišta o ovoj zamisli; sasvim je u pravu Flathman Ričard (Flathman Richard) kad tim povodom tvrdi da „danas ima malo termina u političkoj raspravi upotrebljivanih na različiti i promenljiviji način“¹². Nesuglasice se javljaju kako u pogledu određenja sadržine i prirode koncepta nacionalnog interesa, tako i u pogledu njegovih subjekata.

Što se druge odrednice tiče, nacionalni interes se, kao i svaki interes, određuje polarizovano i u krajnostima: kao isključivo objektivna ili subjektivna kategorija. Ovde treba uključiti i terminološku zbrku, jer se vrlo često upotrebljavaju termini kao što su. vrednosti, ciljevi, svrhe. Međutim, najispravnije je upotrebljavati termin nacionalni interes uz uvažavanje njegovih subjekata i sadržine (državni interesi).

Tipični predstavnik shvatanja nacionalnog interesa kao objektivne kategorije je Morgentau. Morgentau daje jednu monističku koncepciju nacionalnog interesa definišući ga u smislu sile i moći kao zvezdu vodilju državne politike, a pri tome, on je još „i nepromenljiv u vremenu i prostoru“. U svom poznatom delu „Druga velika debata – nacionalni interes SAD“¹³, Morgentau ističe da „nacionalni interes u sebi sadrži jedno takvo značenje koje je svojstveno samom ovom konceptu kao takvom, a da izvan tog minimalnog zahteva njegova sadržina može da obuhvati čitav spektar značenja koja su sa njim spojiva. Taj sadržaj je određen političkim tradicijama i celokupnim kulturnim kontekstom u okviru koga se formuliše spoljna politika“. Iz navedenog sledi da svaka spoljna politika, ostvarujući se po standardu nacionalnog interesa odražava fizičke, političke i kulturne osobenosti date nacije, a nacionalni opstanak predstavlja minimalni zahtev. U tom cilju i države čine sve ono što neizostavno moraju kako bi zaštitile svoj celokupni identitet.

11 Andreja Miletić. *Nacionalni interes u američkoj teoriji međunarodnih odnosa*, doktorska disertacija, Beograd: Fakultet političkih nauka, 1977, str. 3.

12 Dragan Simić. *Nauka o bezbednosti – savremeni pristupi bezbednosti*. Beograd: Službeni list SRJ, Fakultet političkih nauka, 2002, str. 31.

13 Hans Morgenthau. *Another Great Debate. The National Interest of the USA*. New York: APSR, 1952, pp. 961-998.

Zagovornici treće odrednice nacionalnog interesa zastupaju subjektivističko shvatanje, prema kome nacionalni interes izjednačuju sa državnim interesom, a u pojedinim krajnjim tumačenjima i sa onim što odluče donosiocima spoljnopoličkih odluka (*decision makers*). Ovo je tipično biheviorističko određenje nacionalnog interesa, prema kojima je nacionalni interes ono što donosioci odluka odluče, tj. ono što oni smatraju da nacionalni interes i jeste - Šnajder, Bruk, Sapin (Snyder, Bruck, Sapin).

Krajnosti ova dva pristupa pokušavaju da pomire predstavnici francuske teorije međunarodnih odnosa. Oni to čine stavljajući akcenat na istorijsko istraživanje svih činilaca uzetih zajedno a ne svaki element ponaosob. Dakle, radi se o celini i pluralističkom određenju koncepta nacionalni interes. U tom cilju se uzima koncept „situacije“, koja predstavlja „određenu konstelaciju odnosa između subjekata ili grupe i, s druge strane, događaja, spoljnih činjenica ili drugih osoba“¹⁴.

Renuven i Dirozol određujući koncept nacionalnog interesa vode računa o ličnosti šefa države i ciljevima koje države teže u međunarodnim odnosima. Ciljevi su promenljive kategorije, poluralistični i nedogmatični. Šefovi država moraju imati svoje karakterne crte vezane za njihove istorijske stavove. U tom cilju postoje doktrinari, oportunisti, borci, koncilijatori, idealisti, cinici, rigidni, imaginativni, hazarderi i podozrivi¹⁵.

Aron daje jedno istorijsko tumačenje nacionalnog interesa, gde on negira njegov nepromenljiv karakter. Naprotiv, on daje jedno pluralistično tumačenje nacionalnog interesa povezujući ga sa ciljevima spoljnopoličke orijentacije država. Postoje apstraktni i konkretni ciljevi spoljne politike država. Apstraktna serija tiče se prednosti koje određena država ima na osnovu svojih potencijala, a konkretna se tiče prirode tih sredstava. U apstraktnu seriju spadaju bezbednost, moć i slava (prestiz), a u konkretnu prostor, ljudi i duše. Za istoričara je od posebne važnosti istraživati njihovu kombinaciju u različitim posebnim slučajevima.

Ciljevi država su dugoročni, a građani svesni činjenice da pripadaju jednoj trajnijoj političkoj zajednici. Nacionalni interes se povezuje sa moći kojom jedna država raspolaže, a dugoročnije se vezuje za potencijal tj. sposobnost povećanja sopstvenih snaga. Nacionalni interes se poistovećuje sa konceptom nacionalne bezbednosti, pa se kao ciljevi država ističu i ekonomsko blagostanje, unutrašnja i međunarodna stabilnost, prestiž...

Posle završetka ere Hladnog rata, dolazi do velikih promena u međunarodnim odnosima. Menja se shvatanje sile, moći i nacionalnog interesa. Ovakve promene su prisutne i kod realpolitičkih zagovornika u teoriji međunarodnih odnosa. Nacionalni interes više nije večna i nepromenljiva kategorija, već se vezuje za vrstu unutrašnjeg društvenog sistema i kulture jedne države. U tom cilju

14 Duroselle J.B. et Renouvin P. *Introduction à l'histoire des relations internationales*. Paris: Librairie Armand Colin, 1964, p. 292.

15 Srđan Slović. *Aronova teorija međunarodnih odnosa i aktuelno kosovsko pitanje*. Priština – Leposavić: Institut za srpsku kulturu, 2009, str. 72.

demokratska društva definišu svoje interese različito od despotskih. Nacionalni interes je i dalje mentalni „građevinski blok“ bilo kakve interpretacije spoljne politike država, jer se humanitarna pitanja u stvarnosti retko stavljaju ispred vojno-političkih. Sada se nacionalni interes posmatra šire od strategijskih, ali su ovi potonji njegov integralni deo. Jednom rečju, koncept nacionalnog interesa je sve više pluralističnije određen.

Poslehladnoratovski period je period uspona neorealizma i liberalnog institucionalizma u međunarodnim odnosima. Nasuprot tradicionalnom konceptu nadmetanja u bezbednosti, predstavnici neorealizma i liberalnog institucionalizma ističu princip saradnje u bezbednosti. Složena međuzavisnost savremenog sveta ukazuje na značaj ne samo nacionalne, već i regionalne i svetske bezbednosti. Glavni akcenat će biti stavljen na nedržavne činioce i subjekte. Tvorac teorije o anarhičnosti međunarodnog sistema¹⁶ je već anticipirao mogućnost promene u karakteru ratova nakon završetka ere Hladnog rata usled zgusnutosti mreže zajedničkih pravila i ustanova i razornosti nuklearnog oružja. Ovim se potvrđuje da su realistički teoretičari (Bul i Aron) svojim pluralizmom uspeli da pomalo predvide dalji tok razvoja međunarodnih odnosa. Ovaj trend nastavljaju liberalni institucionalisti, među kojima prednjači Džozef Naj (Naj Joseph) i ukazuje na nove vidove ispoljavanja moći u međunarodnim odnosima. Moć se više prevashodno ne određuje samo veličinom teritorije, brojem stanovnika, vojnom moći i bogatstvom izvorima, već i stepenom naučno-tehnološkog razvoja, obrazovnom i starosnom strukturom stanovništva, a sve to kroz složenu međuzavisnost savremenog sveta. Iz moći proizilazi i uticaj i privlačnost demokratskih institucija savremenog sveta (SAD). Moć se, jednostavno, razliva na nove izvore i dimenzije. Ova druga moć se naziva „meka moć“ („soft power“), što je pandan hladnoratovskom konceptu „tvrde moći“ („hard power“). Ovakvo shvatanje je produkt procvata globalizma u međunarodnim odnosima, koji polako podriva suverenitet države ukazujući na značaj pojave mnogih nedržavnih subjekata međunarodnih odnosa: međunarodne organizacije, multinacionalne korporacije, nevladine organizacije i pojedinci.

U ovakvim okolnostima, bezbednost bi se dostizala, čuvala i unapređivala pomoću razvijanja poverenja i kroz saradnju, zajedničkim delovanjem svih na smanjivanju pretnji, a ne na tradicionalni način putem uvećanja vojne moći jedne države ili udruživanjem u vojno-političke saveze, što samo pospešuje trku u naoružavanju¹⁷. Usled naleta globalizma, dolazi do razvoja kritičkih pristupa bezbednosti, tako da se u prvi plan stavljaju društvene grupe i pojedinci. Ovakve grupe će i dalje insistirati na nevojnim vidovima bezbednosti uz mogućnost emancipacije čoveka, što je suština socijetalne bezbednosti. Ovo, sa svoje strane, nikako ne znači da treba izbaciti iz kombinacije klasične vidove bezbednosti. Oni će i dalje biti prisutni kada se pojavi određeno krizno žarište i delovaće kroz sistem upravljanja krizama (*crisis management*). Takođe, ne treba izgubiti iz

16 Henry Bull (1995). *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, London: Macmillan, 1995, pp. 10-11.

17 Dragan Simić. *Nauka o bezbednosti – savremeni pristupi bezbednosti ...* op. cit., str. 47.

vida ni geopolitičke i geostrategijske interese glavnih aktera ravnoteže snaga. Iz navedenog se jasno vidi da će koncept bezbednosti biti vodeći koncept teorije međunarodnih odnosa u novom milenijumu.

3. MIR OSTVAREN KROZ MEĐUNARODNO PRAVO KAO REZULTAT PRAKTIČNE PRIMENE ISTORIJSKO-SOCIOLOŠKOG METODA U NAUCI O MEĐUNARODNIM ODNOSIMA

Mada je nauka o međunarodnim odnosima novijeg datuma, u njoj su se iskristalisale mnoge škole i pravci. Štaviše, postoje i mnogobrojne struje u okviru ovih pravaca. Za glavne pravce se smatraju „realizam“, „liberalni institucionalizam“ i „kritičke teorije“. Između ovih pravaca postoje znatne razlike, ali i sličnosti tako da je u određenim elementima veoma teško praviti razliku između njih. Ta činjenica dovoljno govori o teškoćama prilikom istraživanja u nauci o međunarodnim odnosima.¹⁸

Način uspostavljanja mirnih odnosa među državama se u Aronovom gloavnom delu iz oblasti međunarodnih odnosa tumači istorijsko-sociološki, pored već standardnih metoda analize, isnteze, indukcije, dedukcije, generalizacije, teorije igara i simulacije. Inaugurišući svoj istorijsko-sociološki metod Aron kritikuje čisto istorijsku i realističku školu mišljenja. Kod prve škole vrši se opis određenih pojava bez njihove eksplanacije, dok kod druge škole dolazi do postavljanja hipoteze o nacionalnim interesima, koji se određuju kao večnei nepromenljive kategorije koje ne odražavaju ništa drugo nego moći kompromis potreban da se postigne ravnoteža¹⁹ (Aćimović, 1987: 94). Treba istaći i to da istorijsko-sociološki metod ne znači prostu kombinaciju istorije i sociologije već mulotidisciplinarni pristup u kome centralnomesto zauzima politička nauka. Ona uspeva da putem konceptualnog okvira kojim se prevazilaze nedostaci pomenutih škola (razdvajanje bitnog od sporednog, bazični trendovi od slučajnih pojava i ukazivanje na veliku ulogu političkih sistema i ideologija u međunarodnim odnosima).

Međunarodno pravo je oblast u kojoj se ispoljava suština Aronove realističke teorije međunarodnih odnosa. On ne veruje u međunarodno pravo i ne smatra ga efikasnim regulatorom odnosa među državama. Ugaoni kamen temeljac međunarodnog prava je *nezavisnost država*. Pošto suverenost država nije ograničena pravilima međunarodnog običajnog prava ili međunarodnim sporazumima, međunarodno društvo pokušava da se ograđuje od mešanja u unutrašnje stvari drugih. Pitanja, kao što su naoružanje, pristup sirovinama i tržištima, migracije i dr. su pitanja okojima, kada je reč o klasičnom međunarodnom pravu, države imaju isključivu nadležnost. U praksi modernog razvoja međunarodnog prava

18 Usled ograničenog prostora namenjenog ovoj studiji biće analizirane realističke i neorealističke teorije međunarodnih odnosa uključujući i struje unutar ovih pravaca.

19 Ljubivoje Aćimović. *Nauka o međunarodnim odnosima – teorije i istraživački pravci...* op. cit., str. 94.

ovo nije slučaj, već se pravi razlika između prava „malih“ i „velikih“ država. Promena teritorijalnog *status-quo-a* bi se takođe mogla smatrati narušavanjem principa suverenosti i nezavisnosti. Odluke države zavise od njenog pristanka na određenu promenu stanja i obrnuto. Države ne žele da se potčine vrhovnom arbitru, a s druge strane, ne znaju kako da se potčine opštem pravu. Rešenje je u prinudi koja će, prema Kantu, prinuditi čoveka da sprovede sistem večnog mira milom ili silom – *fate volentem ducunt, nolentem trahunt*.

Rezultat ovakvog stanja je Aronov zaključak da je monopol legitimnog nasilja i pluraliteta „autonomnih centara odlučivanja“ garant unutrašnjeg mira, a, istovremeno, uzrok spoljne anarhije. I pored očiglednog prisustva međunarodne anarhije, svet ne bi trebalo da bude osuđen na najbrutalniju moguću anarhiju. Zašto? Zbog toga što postoje određeni načini ograničavanja ovakvog stanja putem ravnoteže snaga, odvrćanja, kao i samih ratova. To su dragoceni instrumenti stabilizacije odnosa. Ovim Aron „spašava rat“ da bi zaštitio mir. Veberova racionalizacija sveta je smanjila mogućnost izbijanja jednog totalnog rata između dva bloka. Ovome su doprineli ekonomska snaga kapitalizma i usavršavanje sredstava uništenja – rat se činio apsurdnim.

Pošto se međunarodni odnosi nalaze u prirodnom stanju, ili kako Hobs ističe u „gladijatorskoj areni“, pothranjeni ideološkim antagonizmom između Istoka i Zapada usled trke u nuklearnom naoružanju, ovakvo stanje bi bilo ublaženo da je Aron više pažnje poklonio pitanjima bezbednosti i razvoja međunarodnog prava. Aron je posvetio određenu pažnju pitanjima bezbednosti, jer „u prirodnom stanju, svaka individua ili politička jedinica ima za svoj primarni cilj bezbednost“²⁰. Pitanja bezbednosti su uslov utvrđivanja racionalnog ponašanja. Pošto je pluralistički orijentisan, Aron, za razliku od Morgentaua, nije voljan da bezbednosti prepusti prioritetno mesto. Razlog leži u činjenici da, kako je već navedeno, postoje drugi ciljevi država na međunarodnoj areni (moć, slava, ideje). Bezbednost ne sme nikako biti krajnji cilj međunarodne politike, niti kamen temeljac na kome počiva njegova teorija.

Međunarodno pravo se može tumačiti spoljnom suverenošću država, kojom države zadržavaju pravo da same sebi pribavljaju pravdu. Ukoliko bezbednost država nije dovedena u pitanje, one nemaju interes da uznemiravaju međunarodni poredak. U ovakvim okolnostima, međunarodne strukture su i dalje anarhične, ali se ta anarhija čini zrelijom. Ukoliko ravnotežu snaga zamenimo ravnotežom pretnje, rizik od izbijanja rata se ne smanjuje, ali se daju dobri razlozi za koje države mogu imati interes da sarađuju. Upravo se u ovom elementu Aron izdiže iznad ostalih realista i omogućava iskorak ka liberalizmu i globalizmu. Ravnoteža snaga za sobom povlači hroničnu nestabilnost (dobitak za jednog aktera znači gubitak za drugog), ravnoteža pretnje počiva na pojmu zajedničke bezbednosti.²¹

20 Raymond Aron. *Paix et guerre entre lews nations* op. cit., p. 626.

21 Karl Dojč (Karl Deutsch) u svom delu *Politička zajednica i severno-atlantska oblast* (Political Community and North Atlantic Area) opisuje NATO pakt kao zajednicu pluralističke bezbednosti u okviru koje su članovi pribegli ratu kao instrumentu rešavanja njihovih sporova. Ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da su Francuska i Nemačka članice NATO-a i da mogu

Izražavajući svoje nepoverenje u razvoj međunarodnog prava kao efikasnog regulatora međunarodnih odnosa, Aron ostavlja prostor za optimizam i pesimizam, što nije objektivni naučni rezultat. Nauka zahteva objektivni naučni pristup i analizu čiji je cilj da prikaže stvarno stanje i uzroke koji su do njega doveli. Nije dovoljno ukazivati na nepoštovanje međunarodnog prava i njegovu nesavršenost, već treba ukazivati na uzroke koji su doveli do određenog stanja i njihovim otklanjanjem izvršiti izmenu istog.

Pesimizam projektuje i kod predstavnika neorealističkog shvatanja međunarodnih odnosa. Prema glavnim predstavnicima ovog pravca – Kenet Volc i Džon Miaršajmer (Kenneth Waltz, John Mearshiemer), anarhičnost je glavna odlika međunarodnog sistema. Mada u pogledu uzroka ovakvog stanja neorealisti idu dalje od realista i međunarodni sistem ne smatraju nužno haotičnim, anarhičnost tumače sa stanovišta nepostojanja vrhovnog arbitra koji bi sistemom sankcija prinuđivao države na adekvatno ponašanje. Države nisu iskrene u svojim namerama i uvek, kad god to mogu, teže povećanju svoje moći.

Usled odsustva svetske vlade²², i nedostatku svetskog autoriteta koji bi obezbedio bezbednost i stabilnost u međunarodnim odnosima, svetska politika nije formalno i hijerarhijski ustrojena. Ona je suprotna domaćoj politici, koja je hijerarhijski ustrojena. Da li je anarhija ograničena? Ograničena je činjenicom da svaki subjekt međunarodnog sistema treba da se stara o sebi, čime međunarodni sistem pretvara u sistem „samopomoći“. U takvoj konstelaciji odnosa, osnovni cilj država postaje opstanak. Države su i osnovni subjekti međunarodnih odnosa. S druge strane, države potencijalno osećaju pretnju od drugih. U nedostatku svetskog autoriteta, niko nije u obavezi da izvršava naredbe drugih²³. Pošto se države stalno osećaju nebezbedno, onda one moraju da se uzdaju u svoje sopstvene kapacitete kako bi obezbedile opstanak. Suština opstanka svodi se na obezbeđenje relativnih dobitaka u igri. Da bi se do ovoga došlo, neophodno je podudaranje svih parametara moći – prostor, stanovništvo, resursi, tehnološki kapaciteti. Upravo po ovim pitanjima vrši se diferencijacija država u međunarodnim odnosima.

Posmatrano sa aspekta međunarodne bezbednosti, odnosi u međunarodnoj zajednici zasnivaju se na „nadmetanju u bezbednosti“. Sama bezbednost predstavlja odliku „strukture međunarodnog sistema“, pa se, stoga, neorealisti nazivaju i strukturalnim realistima. Jedan od njihovih glavnih predstavnika, Kenet Volc, daje teoretski koncept teorije predstave u međunarodnim odnosima sa trostrukog aspekta: pojedinac, država i međunarodni sistem²⁴. Iz ovakve strukture međunarodnog sistema proizilazi i trostruka polarizacija istog u vidu unipolarnog, bipolarnog i multipolarnog sistema.

pribeći ratu nezavisno od toga što su u poslednjih sto godina tri puta ratovale, onda moramo uzeti u obzir neumitne promene koje se moraju dešavati u međunarodnim odnosima.

22 Kenneth Waltz *Theory of International Politics*, London/Amsterdam:Addison Wesley, 1979, pp. 88-93.

23 Isto, str. 88-93.

24 Srđan Slović. *Aronova teorija međunarodnih odnosa i aktuelno kosovsko pitanje* op. cit., str. 171-179.

Miaršajmer u svom poznatom delu „Povratak u budućnost“ („Back to the Future“) međunarodni sistem inaugurisan posle Hladnog rata naziva unipolarnim, jer su SAD imale nadmoć u svim parametrima moći. To je za njega bio period sukoba na osnovu etničke, religijske i kulturne raznolikosti među narodima. Period Hladnog rata je za Miaršajmera bio period izuzetne stabilnosti. Neorealisti ne isključuju mogućnost međunarodne saradnje među državama, ali je „nadmetanje u bezbednosti“ trajna crta međunarodnog sistema. U tom kontekstu, države i svoj nacionalni interes utvrđuju u skladu sa obimom moći kojim raspolazu. Ovo je tipično realističko određenje nacionalnog interesa, koje nije u stanju da zapazi promene do kojih u međunarodnim odnosima neumitno dolazi. Ovakvo shvatanje će pokušati da koriguju kontingentni realisti, ostavljajući prostor za saradnju među državama.

Miaršajmer kritikuje i sistem kolektivne bezbednosti. Zamera mu sledeće:

1. Za države je teško, a često i skoro nemoguće da naprave razliku između napadača i žrtve u nacionalnim i međunarodnim skupovima. Na ovu tvrdnju navodi nas i istorijsko iskustvo;
2. Kolektivna bezbednost podrazumeva da je svaka agresija neopravdana, a postoje uslovi pri kojima je pobeda u sukobu protiv suseda agresora opravdana, jer su pojedine države iz istorijskih ili ideoloških razloga bliski prijatelji, te je malo verovatno da će se pridružiti bilo kojoj koaliciji protiv vlastitih prijatelja;
3. Postojanje istorijskog neprijateljstva između članica sistema kolektivne bezbednosti u velikoj meri usložnjava njegovu delotvornost;
4. Sistem kolektivne bezbednosti sadrži jednu unutrašnju protivrečnost: upotrebu oružane sile smatra bezumnim činom, a države, s druge strane, moraju da se na nju oslone u cilju odbrane od agresije²⁵.

Predstavnici liberalnog institucionalizma kritikuju Miaršajmerovo shvatanje kolektivne bezbednosti iz najmanje tri razloga:

- Miaršajmerova definicija kolektivne bezbednosti je uska tako da ne definiše centralna pitanja uloge institucija u proceni uzroka mira u okviru porodice kolektivne bezbednosti;
- Miaršajmer loše procenjuje način delovanja sistema kolektivne bezbednosti u cilju promocije stabilnosti, predstavljajući njegovo delovanje kao ono zasnovano na moralnim principima i koje krši logiku ravnoteže snaga. Kolektivna bezbednost je uravnotežavanje snaga i usmeravanje vojne sile protiv prekršioca mira. Takav sistem obezbeđuje kooperativno međunarodno okruženje, što, u krajnjoj liniji, čini međunarodno suparništvo manje verovatnim;
- Miaršajmerova kritika proizilazi iz njegovog strukturalno-realističkog pristupa, koji ignoriše opseg do koga domaća politika, verovanja i norme oblikuju ponašanje jedne države. Objašnjavajući rat i mir u smislu moći i ravnoteže u anarhičnom sistemu, Miaršajmer zagovara neistoričnost i kontradiktornost.

25 John Mearsheimer. „The False Promise of International Institutions“. *International Security* 19 (3), 1994, pp. 5-49.

Mada Miaršajmerov koncept kolektivne bezbednosti ima određenih slabosti, koji se tiče neidentifikovanja promena do kojih je u međunarodnim odnosima došlo i previđanja saradnje među državama i ostalim subjektima međunarodnih odnosa, njegovo tumačenje kvalifikacije agresora je ispravno. Kvalifikovanje agresora je vrlo često predstavljalo politički i ideološki čin. Sankcije, nezavisno od anarhičnosti međunarodnog sistema, ipak postoje. Pitanje je samo kako i prema kome su usmerene. Liberalni institucionalisti se više bave normativnim aspektom sistema kolektivne bezbednosti, jer tako države usaglašavaju svoje podvrgavanje normama i pravilima radi održavanja stabilnosti i zaustavljanja agresije. Međunarodna saradnja je uticala na odsustvo većih ratova u novijoj istoriji.

Beri Bazan (Berry Buzan), iako predstavnik strukturalnog realizma, ostavlja prostor za mogućnost saradnje među državama, čime se približava kontingentnim realistima. On pobija shvatanje strukturalnih realista da je nadmetanje u bezbednosti imanentno državama u međunarodnim odnosima. Ponašanje država krajem XX i početkom XXI veka ukazalo je na to da su države u složenim međuodnosima u jednom trenutku prihvatile mogućnost sudbonosne saradnje među njima. Takvo ponašanje dovelo je do uspostavljanja tzv. „zrele anarhije“ (mature anarchy), o čemu najbolje svedoče odnosi među nordijskim zemljama i uspostavljanje Evropske ekonomske zajednice 1957. godine²⁶ (Simić 2002: 68).

Na kraju ove studije, treba istaći i Bazanovu tezu da će se suština međunarodnih odnosa u XXI veku ispoljavati kroz međunarodnu bezbednost, i to ne kroz nadmetanje, već kroz saradnju. Suština bezbednosnih pitanja sastojaće se u traganju za nezavisnošću od pretnji i sposobnošću država da održavaju svoj nezavisni integritet naspram promenjenih odnosa sile, koji potencijalno mogu postati neprijateljski. Pošto će određeni uticaj opet imati realističke koncepcije bezbednosti, onda se sila još uvek treba smatrati kao *ultima ratio* – na silu jednog se ima uzvratiti silom drugog. Bezbednost će se shvatati pluralistički u vidu: vojne, političke, ekonomske, društvene i bezbednosti životne sredine (environmentalna)²⁷ (Buzan 1991:431-451).

ZAKLJUČAK

Istorijsko-sociološki metod je posebno proučavan u francuskoj teoriji međunarodnih odnosa. Tu su posebno prednjačili Rejmon Aron, Renuven i Diroznel. Njihovo učenje se javlja kao reakcija a jednostrana objašnjenja osnovnih kategorija međunarodnih odnosa – sila, moć, nacionalni interes, ravnoteža snaga i kolektivna bezbednost. Anglosaksonska literatura je zagovarala monističku interpretaciju međunarodnih odnosa, dok je francuska škola bila sklona pluralizmu. Pluralizam se posebno izražavao u objašnjenju ciljeva kojima države teže u međunarodnim

26 Dragan Simić. *Nauka o bezbednosti – savremeni pristupi bezbednosti ...* op. cit., str. 68.

27 Berry Buzan.. „New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century“ *International Affairs*. Vol. 67, 1991, pp. 431-451.

odnosima, čime se, prema Aronu, određivao i nacionalni interes jedne zemlje. S druge strane, određujući međunarodne odnose kao arenu međudodosa između organizovanih političkih jedinica, Aron ističe da bi bilo suviše idealistički ne videti ulogu koju igraju sila i moć u savršenim međunarodnim odnosima.

Određujući glavne determinante sile i moći (prostor, geografski položaj, stanovništvo, politički režimi i izvori), Aron trpi uticaj biheviorizma jer se ponašanje jedne države zasniva na količini moći kojom jedna jedinica raspolaže. Od biosocioloških činilaca, preko društvenih dolazi se do odluke o ratu i miru, saradnji ili sukobu među državama. Međutim, sve to malo vredi ukoliko nije inkorporirano u politički sistem koji u sebi sadrži progres. Čak je i pregovaranje bez prisustva sile i moći čisto ubeđivanje. Kasnije će se ova tvrdnja malo promeniti pojavom novih vidova moći (meka moć).

Istorijska sociologija je najviše prisutna u Aronovom istorijskom delu gde se istraživao razvoj međunarodnih odnosa u kontekstu blokovske podele sveta i ravnoteže snaga koja se među njima uspostavila. Aron je, posle Tukidida, možda ponajbolje objasnio bipolarnu ravnotežu između dve vodeće supersile toga doba: SSSR i SAD. Ovu ravnotežu je obeležio i jedan paradoks: i pored velikog stepena naoružanja, niko nije smeo da napadne prvi zbog apsurdnosti upotrebe ovakvog naoružanja.

U svom prakseološkom delu, Aron se bavio praktičnom primenom svog istraživanja oličenim u uspostavljanju mirnih odnosa među državama. Aron je u tom pogledu pesimista, jer ne veruje u mogućnosti uspostavljanja mirnih odnosa među državama usled anarhičnosti međunarodnog sistema. To znači da u međunarodnim odnosima, koje on upoređuje sa fudbalskom utakmicom, nema vrhovnog arbitra koji bi države prinudio na adekvatno ponašanje. Zbog toga, država je prinuđena da sama sebi pribavlja pravdu koristeći raspoloživa sredstva. Rat je definisan po sistemu *ultima ratio*. Ovaj deo Aronovog učenja trpi kritiku, jer mu se zamera na činjenici da stvari ceni sa stanovišta optimizma ili pesimizma, a ne objektivnog naučnog pristupa. U ovoj kritici posebno mesto zauzima prof. dr Radoslav Stojanović.

Aronova teorija je izvršila veliki uticaj na nalji tok razvoja međunarodnih odnosa, posebno na pojavu neorealističkih i liberalno-institucionalističkih škola i pravaca, a sve to zahvaljujući njegovim klasifikacijama koje imaju svoje mesto i u savrmenoj konstelaciji međunarodnih odnosa.

LITERATURA

- Aćimović Ljubivoje (1987). *Nauka o međunarodnim odnosima – teorije i istraživački pravci*. Beograd: Savremena administracija.
- Aron Raymond (1957). „Les tensions et les guerres du point de vue de la sociologie historique“. in: *De la nature des conflicts*. UNESCO, 213-221.
- Aron Raymond (1962). *Paix et guerre entre les nations*. Paris: Calman Lévy.
- Bull Henry (1995). *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, London: Macmillan.

- Buzan Berry (1991): „New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century“. *International Affairs*. Vol. 67, 431-451.
- Deutsch, Karl. 1978. *The Analysis of International Relations*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Duroselle J.B. et Renouvin P (1964). *Introduction à l'histoire des relations internationales*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Mearsheimer John (1994): „The False Promise of International Institutions“. *International Security* 19(3), 5-49.
- Miletić Andreja (1977). *Nacionalni interes u američkoj teoriji međunarodnih odnosa*, doktorska disertacija, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Morgenthau, Hans. 1948. *Politics among Nations*. New York: Alfred Knopf.
- Morgenthau, Hans. 1952. *Another Great Debate. The National Interest of the USA*. New York: APSR.
- Simić Dragan (2002). *Nauka o bezbednosti – savremeni pristupi bezbednosti*. Beograd: Službeni list SRJ, Fakultet političkih nauka.
- Schwarzenberger Georg (1951). *Power Politics*. London: Stevens.
- Словић Срђан (2009). *Аронова теорија међународних односа и актуелно косовско питање*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.
- Stojanović Radoslav (1968): „Rasprava o predmetu, prirodi i metodi nauke o međunarodnim odnosima“. *Politička misao* 3/1968, 381-402.
- Tadić Bojan (1965). „Predmet nauke o međunarodnim odnosima“. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Waltz Kenneth (1979). *Theory of International Politics*, London/Amsterdam: Addison Wesley.

Srđan Ž. SLOVIĆ

Institute of Serbian culture Pristina – Leposavic

Dejan MIHAILOVIĆ

Tehnološki univerzitet Montereo, Meksiko

CHARACTERISTICS OF THE RESEARCH STUDY
IN THE SCIENCE OF INTERNATIONAL RELATIONS:
HISTORICAL-SOCIOLOGICAL APPROACH

Summary

The research study in the science of international relations becomes more complicated and diversified due to a set of factors. At first place, it is impossibility of strict terminological delimitation among essential categories present in the theory of international relations such as: force, power, national interest, balance of power, and collective security. Force and power are frequently used as synonyms, but they are not in reality. The reason lies in the sprawl, ambiguity, and contradiction of these categories.

Furthermore, research study is hindered by the presence of many schools and streams in the theory of international relations. In realistic theory different streams exist: classical realism, realism based on historical sociology, structural realism (neorealism), and contingent realism. This spectre of streams entails inconsistency. Contingent realism differs from the structural one since it believes in the possibility of co-operation in the anarchical system of international relations. The historico-sociological method of Raymond Aron will be put in the research focus.

In such conditions of complication and changeability of research subject in the first place will be put the concept of international law and security, since they reflect all features and contradictions of international relations. Instead of previously prevailing concept of security competition we will have the security co-operation. New approaches will require new methods: instead of former classical ones historical-sociological and social-constructivists will be in greater use.

Key words: international relations, force, power, national interest, soft power, realism, neorealism, security.

Original scientific work

*Miodrag GORDIĆ**

Faculty of Business and Law, "Union – Nikola Tesla" University, Belgrade

*Ivan PETROVIĆ***

Military Academy, University of Defense, Belgrade

*Jovan GORDIĆ****

Faculty of Law, University of Niš

MODELING THE CHOICE OF A COMBAT HELICOPTER BY APPLYING THE MULTICRITERIA DECISION-MAKING METHODS

Abstract: The paper describes the application of multi-criteria decision-making methods when choosing a combat helicopter. Given the importance of helicopters in the modern combat environment, nowadays, special attention is given to getting equipped with this type of fighter aircraft. In the first part of the paper, criteria were determined using literature analysis. The second part of the paper describes the multi-criteria decision-making method applied herein. The third part prioritizes the criteria using the DEMATEL method, after which the ranking of alternatives was performed using the TOPSIS method. Given that a small number of experts participated in the ranking of criteria, the application of the DEMATEL method was performed in the fuzzy environment (triangular fuzzy numbers were applied). This paper presents the research results.

Key words: combat helicopter, multicriteria decision-making, fuzzy-dematel, topsis.

INTRODUCTION

SEE countries are increasingly turning to procurement of combat helicopters, which is a consequence of existing security challenges, risks and threats on the one hand, and demands in the accomplishment of tasks to counter potential

* Full Professor, gordicmiodrag@gmail.com

** Assistant Professor, ivanpetrovic1977@gmail.com

*** Mrs, jovangordic@gmail.com

asymmetric threats on the other. Combat helicopters can accomplish their tasks in peace by performing the search and rescue task, as well as by conducting direct aviation fire support for units in the field that can perform a wide variety of operations, from preventive deployment of forces to counter-terrorism operations. They can also be used in peaceful and emergency times to eliminate various asymmetric threats. In armed conflict, the task of combat helicopters is, first of all, to provide close aviation support to the ground forces in the implementation of defense and offense operations. Through a description of the operation of direct aviation fire support (close aviation fire support), it is possible to easily establish the importance of combat helicopters during the tasks of eliminating security threats in peace, emergency and war. This operation involves the direct fire action of combat helicopters on ground forces of the enemy in direct combat contact, which enables the ground forces to focus their firepower with a surprising effect, and is performed mainly on objects that are inaccessible or insensitive to the action of ground forces, which is where helicopters secretly reach the point where they release their ordnance. It implies great coordination and cooperation between the ground and air forces, with the aim of directing fire strikes at the objects of action, as well as the desired effect in line with the requirement of the ground forces, and the avoidance of self-acting. Aviation fire support can be considered as one of the most important segments of Air Force support and air defense in the operation of the Land army. Fire support is a priority task performed by helicopter units operating bombs, rockets and firearms on the most important parts of the enemy's operational combat deployment, to strengthen the fire and strike power of their ground forces in operations. The most common actions performed by helicopters in close aviation support are: anti-tank and counter-artillery-rocket actions.

Anti-tank actions are combat actions that use combat helicopters to destroy and knock down enemy armored units on passable routes and areas. The defense breaks down their striking power, weakens their tempo of attack and prevents their quick and deep penetrations. The offense breaks down their defensive power and weakens their resistance.

Combat helicopters are deployed to provide aviation support to forces and for anti-tank operations, to ensure rapid intervention and the prevention of sudden invasion of enemy armored units.

Combat helicopters in anti-tank actions perform actions according to a unique plan of the ground forces designated for anti-tank actions, by performing:

- air reconnaissance, grouping, movement and maneuvering of enemy armor units;
- fire action on armored units when they are brought in, brought into combat and during the breakthrough;
- short-term protection of own forces in anti-tank operations;
- transport of forces for anti-tank operations.

Helicopters are the most effective against enemy armored units while those units are on the move - on the march, because they are then out of shelter and have a weaker direct air defense.

The aim of helicopter action in anti-tank operations is to slow down the movement of armored units and inflict as much damage to tanks as possible to weaken their fighting power. The objects of action are: tanks and other combat vehicles and means or artificial objects and sensitive places on communications and land (bridges, viaducts, passages, embankments and suitable sections of roads).

The main objects of anti-tank actions are:

- the armored forces of the enemy,
- ammunition and propellant storage,
- overhaul capacity, and
- roads.

Anti-artillery-rocket operations are actions that use combat helicopters to destroy and disable enemy artillery-rocket forces, of the artillery branch.

Objective of anti-artillery-rocket operations:

- in defense: the breaking of the striking power of enemy units of the artillery branch;
- in offense: breaking down the defensive power and weakening the resistance of the enemy units of the artillery branch.

Anti-artillery-rocket objects are enemy units of the artillery branch and ammunition and propellant storage.

Characteristics of action objects:

- on fire position they are short-distanced, masked, grouped in a certain space, capable of quickly changing position,
- on the march they go together with other combat vehicles in the marching lines, and their movements are mostly performed at night,
- they are related to communication and passagable areas,
- they are often defended by a strong direct Counter-Air Defense.

Anti-artillery - rocket operations are performed within:

- direct aviation fire support (by fighting enemy units of the artillery branch),
- indirect aviation fire support (acting upon the supply and maintenance systems, infrastructure and other facilities).

Ways to perform combat helicopter tasks in anti-artillery-rocket operations:

- according to the plan (forces, time or period of time are planned in advance, objects of action and ordnance are determined),
- on call (urgent need for aviation fire support requires re-routing of helicopters from other tasks).

The primary mode of action on artillery rocket units is a small group action, which must be accomplished in the first strike, and the most effective means are: unguided rockets, anti-tank guided rockets, napalm aerial incendiary bombs, cluster-type aerial bombs (so-called “cluster bombs”) and other flammable ordnance.

Bearing in mind the importance of the tasks performed by units armed with combat helicopters, as well as the complex geopolitical situation of the Republic

of Serbia, modernization of the Air Force and Counter-Air Defense, including the equipping of helicopter squadrons with new weapons systems, was one of the main tasks. The aim of the paper was to present one way of multicriteria analysis when equipping Air Force and Counter-Air Defense units with a new combat helicopter. Literature analysis was used to select the criteria, and fuzzy DEMATEL and TOPSIS methods to evaluate the criteria, that is, the types of aircraft offered.

1. LITERATURE ANALYSIS

The criteria for selection of a combat helicopter were determined using the appropriate literature. Bearing in mind that in determining criteria, military issues are often touched upon, most of the literature is classified as military secret. Namely, in the publicly available literature, it is very difficult to find papers that dealt with finding criteria for the selection of a combat helicopter.

There are some publicly available papers that related to the prioritization of weapons systems, most notably, of military aircraft and civilian transport aircraft. Kirby (2001) explored the methodology of selecting and evaluating technological solutions for aircraft design using multicriteria decision-making techniques (TOPSIS, LINMAP and ELECTRE). In 2009, Dagdeviren, Yavuz and Kilinc were occupied with the optimization of the choice of weapon systems (AHP, TOPSIS, fuzzy TOPSIS). The selection and conceptual evaluation of the characteristics of military aircraft, using the overall evaluation criteria in their research, was addressed by Mavris and DeLaurentis (1995).

In his doctoral dissertation, Vlačić investigated the selection and evaluation of criteria for equipping the army with multipurpose fighter jets using the AHP method (2012). In addition to these, there are also other papers that, from the standpoint of applying multi-criteria optimization, dealt with equipping modern radar systems (Petrović, et al., 2018), that is, modern rocket systems (Petrović and Kankaraš, 2017). Notwithstanding these, no scientific work was involved in determining the criteria for the selection of combat helicopters. Based on the interviewing of experts, research of various expert articles and initial programming documents, as well as the above literature, the selection of basic criteria for the selection of a combat helicopter was made.

The basic criteria that served for the purposes of multicriteria analysis modeling are: K1 - flight mechanics and logistical support, K2 - weapons and sensors, K3 - cost-effectiveness and K4 - pilot education and training maintenance concept.

2. APPLICATION OF MULTICRITERIA DECISION-MAKING IN RESEARCH

Bearing in mind that the DEMATEL method was used to determine the relative weights of the criteria (Bongo et al., 2018), this method was also applied in this paper for the purpose of evaluating the criteria. Using this method (Decision-Making

Trial and Evaluation Laboratory), based on the determination of direct and indirect relations of the basic criteria, their evaluation was carried out.

The fuzzification of the “crisp” values obtained by the experts was carried out as follows:

fuzzy set A for every real number a , has a value $\mu(a)$, whereby $\mu(a)$ is the degree of membership of a in the triangular fuzzy number A' and with a range covering the interval $[0,1]$. In a general sense, the fuzzy set is presented as follows: $A = \{a, \mu(a)\}$ - “fuzzy type 1 sets”;

each crisp value a_{ij} has two values, by which the fuzzy number is formed, which can be presented in the following vector form: $a'_{ij} = \{a_{ij} - \alpha, a_{ij}, a_{ij} + \alpha\}$, whereby $1/2 \leq \alpha \leq 1$, and in this case equals 0.5.

The DEMATEL method was implemented using the following rules when working with fuzzy numbers:

$$a'_1 \oplus a'_2 = \{a'_{11} \oplus a'_{21}, a'_{12} \oplus a'_{22}, a'_{13} \oplus a'_{23}\} \tag{1}$$

$$a'_1 \div a'_2 = \{a'_{11} \div a'_{23}, a'_{12} \div a'_{22}, a'_{13} \div a'_{21}\} \tag{2}$$

whereby:

$$a'_1 = \{a'_{11}, a'_{12}, a'_{13}\}$$

$$a'_2 = \{a'_{21}, a'_{22}, a'_{23}\}$$

The defuzzification of the fuzzy numbers into the crisp value w was done as follows:

$$w = \frac{(w'_{11}, w'_{12}, w'_{13})}{3} \tag{3}$$

The fuzzy-DEMATEL method procedure is as follows (Sumrit and Anuntavoranich, 2013):

Aggregating the values of fuzzy numbers yields an average matrix for estimating the interplay of original sets $\tilde{A} = [\tilde{a}_{ij}]_{n \times n}$

whereby $\tilde{a}_{ij} = (l_j, m_j, u_j)$ and represents a fuzzy element of a non-negative matrix.

If $s = 1 / \max_{1 \leq i \leq n} \sum_{j=1}^n u_{ij}$ then the normalized direct impact matrix is equal to:

$$\tilde{X} = s \times \tilde{A} \tag{4}$$

the next step is to calculate a matrix of total impacts:

$$\tilde{T} = \tilde{X}(\tilde{I} - \tilde{X})^{-1}, \tilde{T} = [\tilde{t}_{ij}]_{n \times n}, i, j = 1, 2, \dots, n \tag{5}$$

whereby:

\tilde{T} – a fuzzificated matrix of total impacts,

\tilde{I} – a fuzzificated impact matrix unit,

$\tilde{t}_{ij} = (l'_{ij}, m'_{ij}, u'_{ij})$ - a fuzzificated element of the matrix of total impacts,

whereby:

$$\text{Matrix } [l'_{ij}] = X_l(I - X_l)^{-1} \quad (6)$$

$$\text{Matrix } [m'_{ij}] = X_m(I - X_m)^{-1} \quad (7)$$

$$\text{Matrix } [u'_{ij}] = X_u(I - X_u)^{-1} \quad (8)$$

After determining the matrix of total impacts, a defuzzification of matrix elements was carried out in accordance with Formula 3, after which the criteria were ranked in order of importance by aggregation of crisp values by rows.

After the criteria were prioritized, the optimal type of combat helicopter was chosen using the TOPSIS (Technique for Order Preference by Symilarity to Ideal Solution) method. This method is based on ranking alternatives with respect to the ideal and negative ideal solution. The ideal solution maximizes the benefit criteria and minimizes the cost type criteria, while the negative ideal solution maximizes the cost criteria while minimizing the benefit type criteria. The alternatives offered are ranked based on the distance from the ideal solutions. The optimal alternative is the one closest to the ideal in the Euclidean sense, and furthest from the negative ideal alternative.

The first step in implementing the TOPSIS method is to form a quantitative initial decision matrix, after which the normalization of the matrix value is performed as follows:

$$x_{ij} = \frac{r_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^n r_{ij}^2}} \quad (9)$$

In the next step, the normalized matrix values were multiplied by the relative weights of the criteria:

$$\begin{aligned} v_{ij} &= x_{ij} w_j; \quad i = 1, 2, \dots, n, \quad n - \text{number of alternatives;} \\ j &= 1, 2, \dots, m, \quad m - \text{number of criteria} \end{aligned} \quad (10)$$

Based on the previous relations, a new weighted normalized matrix with elements v_{ij} was obtained.

The ideal solution is represented by the following vector:

$$A^+ = \{(\max v_{ij}, j \in G), (\min v_{ij}, j \in G^-)\} = \{v_1^+, v_2^+, \dots, v_m^+\}.$$

The negative ideal solution is represented by the following vector:

$$A^- = \{(\min v_{ij}, j \in G), (\max v_{ij}, j \in G^-)\} = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_m^-\}.$$

G - criteria that are maximized.

G^- - criteria that are minimized.

In the next step, the distances of alternatives from the ideal solutions are determined using the following formulas:

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^m (v_{ij} - v_j^*)^2}, \quad i = 1, \dots, n \quad (11)$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^m (v_{ij} - v_j^-)^2}, i = 1, \dots, n \tag{12}$$

In the next step, for each alternative, the relative proximity to the ideal solution is determined:

$$Q_i^* = S_i^- / (S_i^* + S_i^-), 0 \leq Q_i^* \leq 1 \tag{13}$$

The last step is to rank alternatives. The optimal alternative is the one that has the highest Q_i^* value.

3. RESEARCH

Six experts evaluated the mutual impact of the criteria using a judgement scale. According to the DEMATEL method, in the first step each expert performed a comparison of requests by pairs. The value of each pair is an integer ranging from 0 to 4 (0 – no impact; 1 – little impact; 2 – medium impact; 3 – big impact; 4 – very big impact). The formulas were calculated using the Matchad14 software.

After the aggregation was performed, using the formulas, an average matrix for evaluating the mutual impact of the criteria was obtained.

Table 1: Average pair comparison matrix

K	K1	K2	K3	K4
K1	(0,0,0)	(2,3,2.8,3.3)	(2.7,3.2,3.7)	(3,3.5,4)
K2	(3,3.5,4)	(0,0,0)	(3.1,3.6,4)	(3.3,3.8,4)
K3	(2,3,2.8,3.3)	(2,2.5,3)	(0,0,0)	(3,3.5,4)
K4	(1.6,2.1,2.6)	(1.4,1.9,2.4)	(1.9,2.4,2.9)	(0,0,0)

Based on formulas 2, 3 and 4, a normalized direct impact matrix was obtained.

Table 2: Normalized direct impact matrix

$\tilde{X} = s \times \tilde{A}$	K1	K2	K3	K4
K1	(0,0,0)	0.19,0.23,0.28	0.23,0.27,0.31	0.25,0.29,0.33
K2	(0.25,0.29,0.33)	(0,0,0)	(0.26,0.30,0.33)	(0.28,0.3,0.33)
K3	(0.19,0.23,0.28)	(0.17,0.21,0.25)	(0,0,0)	(0.25,0.29,0.33)
K4	(0.13,0.18,0.22)	(0.12,0.16,0.2)	(0.16,0.2,0.24)	(0,0,0)

The total impact matrix was obtained using formulas 1, 2, 5, 6, 7 and 8 and is shown in the following table:

Table 3: Total impact matrix

$\tilde{T}=\tilde{X}(\tilde{I}-\tilde{X})^{-1}$	K1	K2	K3	K4
K1	0.256,0.53,1.257	0.535,0.66,1.358	0.466,0.782,1.566	0.381,0.883,1.727
K2	0.495,0.82,1.604	0.601,0.528,1.229	0.53,0.873,1.682	0.253,0.978,1.838
K3	0.395,0.684,1.405	0.508,0.612,1.28	0.258,0.534,1.258	0.345,0.841,1.648
K4	0.288,0.534,1.149	0.222,0.48,1.049	0.323,0.582,1.221	0.252,0.478,1.14

Applying the formula 3, after defuzzification, the matrix of total impacts is presented in the following table using the “crisp” values:

Table 4: Defuzzificated total impact matrix

T	K1	K2	K3	K4
K1	0.681	0.851	0.938	0.997
K2	0.973	0.786	1.028	1.023
K3	0.828	0.800	0.683	0.945
K4	0.657	0.584	0.709	0.623

By summarizing the direct impacts that each criterion exerts on others, as well as through their mutual normalization, we obtain their relative weight, allowing the criteria for getting equipped with combat helicopters to be ranked by priority (Table 5).

Table 5: Rank of basic requests based on total direct impacts

T	K1	K2	K3	K4	normalized weight	rank
K1	0.681	0.851	0.938	0.997	0,265	2
K2	0.973	0.786	1.028	1.023	0,291	1
K3	0.828	0.800	0.683	0.945	0,248	3
K4	0.657	0.584	0.709	0.623	0,196	4

Based on Table 6, it can be concluded that the most significant request is K2 and the least significant is K4. The importance of the K2 criterion can be

simply explained by the fact that a combat helicopter is primarily intended for the accomplishment of fire support tasks, so the type and combat capabilities of its weapons fully determine the possibility of accomplishing its task. The more equipped a helicopter is with many different types of weapons, not only is its ability to accomplish tasks and destroy enemy forces greater, but its ability to survive on the battlefield is greater, both individually and in combat deployment of helicopter units or mixed offensive groups. On the other hand, the criterion K4 is the least important because of the significantly improved concept of education and maintenance of pilot training. The concept of education and training is performed on simulators, as well as on aircrafts themselves, the exploitation of which requires significantly fewer financial resources than the education and training of aircraft pilots. However, it should be noted that training is best realized through the implementation of joint tactical exercises or practices, control firing with other air forces and in close cooperation with the Army units, and thus the significance of this criterion is not negligible. Considering the complexity of the system and the fact that the Republic of Serbia is a small country in both qualitative and quantitative terms, the criteria of flight mechanics, logistical support and cost-effectiveness are also very important. The significance of the first criterion is determined by the small area of the state, the specific relief and the semi-embraced form of the territory. All this causes a great threat of a sudden change in the situation on the ground, which can often be accompanied by the sudden appearance of enemy forces and their attack on helicopters or units to which helicopters provide aviation fire support. The second criterion, cost-effectiveness, is significant because of the relatively modest capabilities of the government that can best be seen through the relatively low gross domestic product and through the small ability of the government to put aside for the purpose of equipping the military with modern weapons and equipment. Because of this, the government often has to borrow at not very favorable interest rates, which most often significantly exceed projected discount rates of price growth, making agreements on equipment thus financially unsustainable. However, it should also be emphasized that providing the equipment deters the enemy from potential aggression, thus, by demonstrating military power, providing more favorable conditions for economic development in time of peace, i.e. better protection of facilities in armed conflict, including power plants, factories, communications, hospitals and other objects of strategic and operational importance.

Because of all the above, it is not easy to carry out the evaluation of criteria and to choose the optimal solution when equipping the army with modern weapons systems, including combat helicopters. This is why expert teams are being formed, making traditional multicriteria analysis methods applicable to fuzzy Type 1 or Type 2 sets important.

Based on the submissions received, the optimal combat helicopter was selected from the three alternatives offered, as shown in Table 6.

Table 6: Characteristics of the alternatives offered

model	flight mechanics and logistical support	weapons and sensors	cost-effectiveness (EUR millions)	pilot education and training maintenance concept
A1	Good	Medium	30	Good
A2	Very good	Good	24	Very good
A3	Medium	Very good	36	Medium

The prices of alternatives are given by the manufacturer. Damage zone sizes were evaluated using the Likert scale (Table 7). The applied measure of central tendency is mode. Expert response frequency for criterion value for alternative A2 is 100%, for alternative A3 is 87.5%, while for A1 and A4 it is 75%. The deviations of the answers are minimal with respect to the Poisson distribution so this measure of central tendency is also applicable.

Table 7: Likert scale for evaluating alternatives

No.	Linguistic designation	Numerical value
1.	Very good (VG)	5
2.	Good (G)	4
3.	Medium (M)	3
4.	Bad (B)	2
5.	Very bad (VB)	1

Based on the data in Tables 6 and 7, a quantitative initial decision matrix was formed.

Table 8: Quantitative initial decision matrix

Type	K1	K2	K3	K4
A1	4	3	30	4
A2	5	4	24	5
A3	3	5	36	3
criterion	max	max	min	max

After normalization of the values (formula 9), a weighted normalized matrix was obtained using formula 10.

Table 9: Weighted normalized decision matrix

Type	K1	K2	K3	K4
A1	0,149907	0,123461	0,141311	0,083156
A2	0,187383	0,164614	0,113049	0,138593
A3	0,11243	0,205768	0,169573	0,110874

The ideal solution is:

$$A^+ = \{0.187383, 0.205768, 0.113049, 0.138593\}$$

The negative ideal solution is:

$$A^- = \{0.11243, 0.123461, 0.169573, 0.083156\}$$

Using formulas 11 and 12, Euclidean distances of alternatives from ideal and negative ideal solutions were obtained (Table 7).

Table 10: Euclidean distances of alternatives

Type	S_i^+	S_i^-
A1	0,109777104	0,046938823
A2	0,041153614	0,116532879
A3	0,09788428	0,086849292

Using the formula 13, the relative proximity of the alternatives to the ideal solution is calculated, followed by the ranking of the alternatives.

Table 11: Ranking of alternatives

Type	Q^+	Rank
A1	0,299515	3
A2	0,739016	1
A3	0,470133	2

Based on the results obtained, the optimal alternative is A2.

CONCLUSION¹

This paper presents the possibility of improving the process of equipping armies using traditional multicriteria decision-making methods. The relative weights of the criteria were determined using the subjective DEMATEL method. Similar results relating to the relative weights of the criteria can be calculated by

1 This work is the result of scientific research project VA-DH / 3-17-19 "Calculation of Long-term Financial Sustainability of the Duty Forces of Air Defense System of Serbian Armed Forces in Performing the Airspace Control and Protection in Peace" funded by the Ministry of Defense of the Republic of Serbia.

other methods such as: AHP, ANP (subjective) or CRITIC (objective) multicriteria decision-making method. Subjective multicriteria decision-making methods are applied when there are no valid data in the literature analysis, and data are collected from experts or specialists without first selecting experts and separating them from specialists by one of the applicable techniques. Unlike subjective multicriteria decision-making methods, objective methods are used when there is already a relevant amount of research on a particular topic, and when it is possible to perform qualitative and quantitative analysis of scientific content. After prioritization, the ranking of the offered alternatives was performed using the TOPSIS method. In this case, other methods such as MAICRA, COPRAS and MABAC can also be applied. Also, expert evaluations involve scattering of initial results, which is why research should be conducted on fuzzy sets (type 1 or 2 fuzzy sets, interval fuzzy sets, rough interval fuzzy sets, intuitive fuzzy sets) or other similar numbers: such as rough numbers, interval numbers and the like. Only in this way is it possible to increase the validity of the obtained research results, which was actually done in this paper.

WORKS CITED

- Bongo 2018: Miriam F Bongo. „An application of DEMATEL-ANP and PROMETHEE II approach for air traffic controllers' workload stress problem: A case of Mactan Civil Aviation Authority of the Philippines“. *Journal of Air Transport Management* 68 (2018), 198-213.
- Dağdeviren, Serkan, Nevzat 2009: Metin Dağdeviren, Yavuz Serkan, Kılınc Nevzat. „Weapon selection using the AHP and TOPSIS methods under fuzzy environment“. *Expert Systems with Applications* 36.4, 8143-8151.
- Gordić, Cvetković, Petrović 2013: Miodrag Gordić, Krum Cvetković, Ivan Petrović. „Uticaj vazduhoplovnih i protivvazduhoplovnih dejstava na fizionomiju vođenja savremenih oružanih sukoba“. *Vojno delo* 2/2013. Beograd, 228-247.
- Gordić, Petrović, Gordić 2018: Miodrag Gordić, Ivan Petrović, Predrag Gordić. „Kontrola i zaštita vazdušnog prostora u Republici Srbiji“, u: Anđelković Maja (ur.), *ANTiM 2018*. Univerziteta „Union-Nikola Tesla“ u Beogradu. Beograd, 497-509.
- Gordić, Petrović 2014: Miodrag Gordić, Ivan Petrović. *Raketni sistemi u odbrani malih država*. Beograd: MC Odbrana.
- Indić, Petrović, Ivanković, Đukić 2018: Dejan Indić, Ivan Petrović, Negovan Ivanković, Đorđe Đukić. „Chemical Accident Area Reconnaissance by Unmanned Aircraft“. *Vojno delo*, 70 (8). Beograd, 109-127.
- Mavris, DeLaurentis 1995: Dimitri Mavris, Daniel DeLaurentis. „An integrated approach to military aircraft selection and concept evaluation“ *Aircraft Engineering, Technology, and Operations Congress*, 255-258.
- Petrović, Cvetković, Stojiljković 2017: Ivan Petrović, Krum Cvetković, Zoran Stojiljković. *Taktika rodova i službi Ratnog vazduhoplovstva i protivvazduhoplovne odbrane*. Beograd: MC Odbrana.
- Petrović, Kankaraš 2017: Ivan Petrović, Milan Kankaraš. „Determination and Evaluation Criteria for Equipping the Small Country with Anti-aircraft Missile System“, u: Pamučar dragan (ur.), *ICMNEE 2017*, Obrenovac.

- Petrović 2013: Ivan Petrović. *Konceptualni model sistema protivvazduhoplovne odbrane Vojske Srbije*. doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet odbrane u Beogradu.
- Smiljanić 2014: Spasoje Smiljnić. „Sedamdeset osam dana u odbrani otadžbine i agresija“, u: Terzić Milan (ur.), *Sto godina srpskog Vojnog vazduhoplovstva*. MC Odbrana. Beograd, 125-130.
- Stanković 2014: Dragan Stanković. „Obaranje mita o nevidljivom“, u: Terzić Milan (ur.), *Sto godina srpskog Vojnog vazduhoplovstva*. MC Odbrana. Beograd, 153-160.
- Sumrit, Anuntavoranich 2013: Detcharat Sumrit, Pongpun Anuntavoranich. „Using DEMATEL method to analyze the causal relations on technological innovation capability evaluation factors in Thai technology-based firms“. *International Transaction Journal of Engineering, Management, & Applied Sciences & Technologies* 4.2 (2013). 81-103.
- Vlačić 2012: Slaviša Vlačić. *Definisanje kriterijuma za izbor višenamenskog borbenog aviona za potrebe Vazduhoplovstva i protivvazduhoplovne odbrane Vojske Srbije*. Beograd: Univerzitet odbrane.
- Zakon o vazдушnom saobraćaju. („Službeni glasnik RS“, br. 73/10, 57/11, 93/12, 45/15 i 66/15-dr. zakoni. internet adresa: <https://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/Zakon%20o%20vazdu%C5%A1nom%20saobra%C4%87aju.pdf> pristupljeno 04.07.2019. godine Vestionline Sputniknews.com, Američki dron uništio sirijski tenk, internet adresa: <https://arhiva.vesti-online.com/Vesti/Svet/686861/Pentagon-Americki-dron-unistio-sirijski-tenk> pristupljeno 04.07.2019. godine

Miodrag GORDIĆ

Fakultet za poslovne studije i bezbednost, Univerzitet Union „Nikola Tesla”

Ivan PETROVIĆ

Vojna akademija, Univerziteta odbrane u Beogradu

Jovan GORDIĆ

Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu

MODELOVANJE IZBORA BORBENOG HELIKOPTERA PRIMENOM METODA VIŠEKRITERIJUMSKOG ODLUČIVANJA

Rezime

U ovom radu je opisana primena metoda višekriterijumskog odlučivanja pri odabiru borbenog helikoptera. Imajući u vidu značaj helikoptera u savremenom borbenom okruženju, danas se posebna pažnja posvećuje opremanju ovim tipom borbenog vazduhoplova. Prvo poglavlje rada bavi se određivanjem kriterijuma primenom analize literature. U drugom poglavlju opisana je metoda višekriterijumskog odlučivanja primenjena u ovom radu. U trećem poglavlju izvršena je prioritizacija kriterijuma pomoću DEMANTEL metode, nakon čega je izvršeno rangiranje alternativa primenom TOPSIS metode. Imajući u vidu da je mali broj eksperata učestvovao u rangiranju kriterijuma, primena DEMATEL metode izvršena je u fazi okruženju (primenjeni su trouglasti fazi brojevi). U ovom poglavlju takođe su prezentovani rezultati istraživanja.

Ključne reči: borbeni helikopter, višekriterijumsko odlučivanje, fazi-dematel, topsis

*Srdan M. MILAŠINOVIĆ**

*Sanela D. ANDRIĆ***

Kriminalističko-policijski univerzitet, Beograd

PROBLEM ISTRAŽIVANJA U DRUŠTVENIM NAUKAMA: KVANTITET NA UŠTRB KVALITETA I MESTO METODOLOGIJE U KONCIPIRANJU ISTRAŽIVANJA

Apstrakt: U radu smo pokušali da istražimo mesto metodologije u savremenim istraživanjima, pre svega u društvenim i humanističkim naukama. Osnovno pitanje na koje želimo da pronađemo odgovor jeste da li je došlo do takozvane krize metodologije. Odnosno, da li naučnici i istraživači zaobilaze metodološka pravila u izradi nacрта i sprovođenju istraživanja i kakve posledice na rezultate istraživanja ostavlja takva praksa. Cilj nam je da skrenemo pažnju da kvantifikaciju kvazi istraživanja koja ne daju konkretne odgovore na društvene probleme koje (bi trebalo) da istražuju. Takođe smo se podsetili određenja metoda i metodologije kako bi se jasnije video njihov značaj u naučnim istraživanjima.

Cljučne reči: metodologija, istraživanje, društvene nauke, kvantitet, kvalitet.

UVOD

Projektovanje plana naučnog istraživanja je prvi i najvažniji korak od koga zavisi tok istraživanja i relevantnost dobijenih rezultata. Odabir relevantnog predmeta istraživanja, pravilno postavljanje hipoteza, osnovnih istraživačkih pitanja, odabir reprezentativnog uzorka i postavljanje ciljeva i zadataka istraživanja su samo neki od koraka ove misaone aktivnosti (Andrić, 2017: 78-85). Međutim, u trci za bodovima i SCI/SSCI listom došlo je do opadanja kvaliteta naučnih radova u društvenim naukama i kvantifikacije kvazi istraživanja koja se ne bave ključnim društvenim problemima. Istraživači sve češće preskaču osnovne korake u sprovođenju istraživanja ili izostavljaju izradu nacрта istraživanja. Tokom akademskog i naučnog rada primetili smo da je došlo do umnožavanja preglednih radova koji ne proučavaju bitne i aktuelne društvene probleme.

* Redovni profesor, srdjan.milasinovic@kpu.edu.rs

** Asistent, sanela.andric@kpu.edu.rs

Ovde ćemo prihvatiti i naglasiti stanovište Milića i Znanječkog da primarno iskustvo sociologa predstavlja poseban izvor obaveštenja za (sociološko) istraživanje (prema: Ilić, Veljković 2016: 9). Naime, u savremenoj društvenoj nauci je došlo do insuficijencije praktičnih istraživanja koja se bave potrebama i problemima društva. Umesto naučnih otkrića, treba usmeriti pažnju akademske javnosti na pragmatična i aplikativna istraživanja. S druge strane, došlo je do proliferacije internet upitnika, tačnije, istraživanja putem onlajn-upitnika (Petrović 2014; Maliković, Švegar i Borković 2017; Maliković, Švegar i Šomođi 2017). Pored brojnih nedostataka onlajn-istraživanja se sve češće koriste u svetu i kod nas, iako njihov pristup nije još uvek dovoljno istražen.

Osnovno istraživačko pitanje koje postavljamo jeste da li je u savremenoj društvenoj nauci došlo do takozvane krize metodologije. U nametnutoj trci za bodovima i SCI/SSCI listom naučnici pribegavaju „instant” istraživanjima koja se svode na kabinetski rad, klasifikacije i naučna objašnjenja, pri čemu se zastuplja „živi” terenski rad i prikupljanje novih podataka. Prva hipoteza koju postavljamo jeste da naučnici i istraživači u svom radu izostavljaju metodološki okvir i nacrt istraživanja zarad bržeg dobijanja rezultata i produkcije (naučnih) radova. Druga hipoteza koju postavljamo jeste da praksa sprovođenja „instant” istraživanja i onlajn upitnika dovodi do stagnacije metodologije i razvoja naučnog metoda. Ovakva vrsta istraživanja svakako ima brojne prednosti, ali i mane, te je neophodno dobro ih razumeti da bi se njima pribeglo u naučno-istraživačkom radu.

1. OSOBINE I PROBLEMI SAVREMENIH ISTRAŽIVANJA U DRUŠTVENIM NAUKAMA

U savremenim istraživanjima je došlo do uzleta onlajn-istraživanja. Internet ne samo što predstavlja izvor informacija, sekundarnih izvora, naučnih radova i istraživanja, već je postao i jedno od glavnih sredstava naučnih istraživanja (Petrović 2014: 63; Maliković, Švegar i Borković 2017; Maliković, Švegar I Šomođi, 2017). Korišćenje onlajn upitnika i anketa u društvenim istraživanjima (psihologiji, sociologiji, ekonomiji) je u porastu, iako njihove prednosti i nedostaci, kao i implikacije na društvenu teoriju i rast naučnog saznanja, još uvek nisu do kraja ispitani. Korišćenjem onlajn upitnika podaci se od ispitanika prikupljaju putem interneta, a njihova osnovna prednost jeste brzina prikupljanja podataka i niski troškovi sprovođenja istraživanja. Zatim, prednosti onlajn istraživanja su brže i lakše dobijanje odgovora i sređivanje podataka koji se već prilikom prikupljanja nalaze u elektronskom obliku; lakši pristup ispitanicima bez obzira na geografsku udaljenost; ispitanici nemaju ograničeno vreme za davanje odgovora; smanjuju se greške usled uticaja ljudskog faktora; mogućnost biranja kontrolisanih uzoraka. S druge strane, među najčešće zamerke ubrajaju se stopa odgovora i reprezentativnost uzorka, jer u ispitivanju mogu učestvovati samo oni pojedinci koji imaju pristup internetu; nemogućnost uvida ko je odgovorio na upitnik i da li je jedan ispitanik više puta popunio isti upitnik;

problem uzorkovanja je jedno od najvećih ograničenja. (Petrović 2014: 64-70). Prilikom koncipiranja onlajn upitnika mora se strogo voditi računa o formulisanju pitanja zbog odsustva ispitivača. Dodali bismo da je veliki nedostatak ovakvog načina prikupljanja podataka i nemogućnost posmatranja facijalnih ekspresija i govora tela ispitanika koji su, takođe, bogat izvor informacija prilikom tradicionalnog prikupljanja podataka putem upitnika gde imamo odnos ispitanik-ispitivač. Rasplamsavanje internet istraživanja uticalo je i na metodologiju društvenih istraživanja (Branković 2013). Prva promena je upravo ta što se istraživanja prenose na internet. Menja se vremenski i prostorni okvir istraživanja.

Pojedini autori navode da problem savremene nauke predstavlja komercijalizacija primenjenih istraživanja na univerzitetima na uštrb osnovnih istraživanja čiji je zadatak da prošire čovekovo znanje (Rončević, Pavkov Hrvojević 2018). Opravdanje za to je smanjenje finansiranja osnovnih istraživanja kao skupe investicije. Mišljenja smo da je ovakav stav pogrešan i da je neophodno ulaganje u razvoj nauke i naučnih saznanja, među koje spadaju i metodološki problem. Bez razvoja metodologije nema razvoja posebnih nauka jer su nauka i metod neraskidivo povezani (pogledati: Milić 1978; Milosavljević i Radosavljević, 2013; Šušnjić 2007). Neki od uzroka smanjenja ulaganja u osnovna istraživanja svakako su i političke prirode ali se time nećemo baviti na ovom mestu. Ovde nam je značajnija „trka” za impakt faktorom (IF- impact factor). „Pokušaj da se kvantitativno vrednuje kvalitet naučnih istraživanja kroz merenje IF naučnih časopisa i citiranosti radova dovela je do smanjenja sprovođenja osnovnih istraživanja. Značajan broj naučnika pokušava da se „svidi” urednicima vrhunskih časopisa i bira eksperimente u skladu s tim...” (Rončević, Pavkov Hrvojević 2018). Kvantitet naučnih radova postao je važniji od kvaliteta naučnih rezultata. Uslovljeni karijernim napredovanjem, IF, SCI, SSCI i drugim, akademski naučnici su u velikom broju slučajeva primorani da flertuju sa kvalitetom svojih radova zarad postizanja bodova. Međutim, nema primenjenih istraživanja bez osnovnih jer primenjena istraživanja koriste znanja do kojih se došlo osnovnim istraživanjima. Takođe, bez osnovnih istraživanja nema razvoja metoda i metodologije. Poslednjih decenija se u celoj Evropskoj uniji insistira na saradnji i povezivanju univerziteta i industrije, odnosno, na usklađivanju osnovnih i povezanih istraživanja, jer davanje slobode naučnicima daje bolje rezultate (Rončević, Pavkov Hrvojević 2018).

Još jedna bitna karakteristika savremene nauke jeste vrednovanje kvaliteta univerziteta i njegov uticaj na naučno-istraživački rad (Hodolić at al, 2011; Popović, Vujisić Živković 2012). Naučno-istraživački rad je jedna od obaveza na fakultetima, odnosno, istraživanje, primena aplikativnih istraživanja i stvaranje novih saznanja (Hodolić at al, 2011). U Evropi se kvalitet visokoškolskog obrazovanja obezbeđuje evaluacijom i akreditacijom: evaluacija se vrednuje ocenom od nezadovoljan, preko uslovno i dobar do odličan, dok se akreditacijom procenjuje ispunjenost unapred definisanih standard. U Srbiji se kompetentnost naučno-istraživačke organizacije vrednuje brojnim kriterijumima koji se odnose, između ostalog, na broj i kvalitet naučno-istraživačkih projekata u poslednje

4 godine koje je (su)finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, tekuće naučno-istraživačke projekate koje (su)finansira Ministarstvo, naučno-istraživačke projekate u okviru međunarodne saradnje, zatim kvalitet projekata koji su u toku, strukturom istraživača po kategorijama i td. (*Ibidem*). Ukratko, pred naučnike i istraživače se postavljaju kriterijumi koji mogu imati dve posledice: porast kvaliteta naučnih istraživanja ili kvantifikaciju kvazi istraživanja zarad prikupljanja bodova.

Kvalitet istraživanja u obrazovanju je jedno od ključnih metodoloških pitanja, odnosno, kvantitativno merenje kvaliteta istraživanja (Popović, Vujišić Živković 2012). Scienometrija je naučna oblast koja se bavi razvojem metoda i tehnika u funkciji konstruisanja i primene kvantitativnih indikatora evaluacije i praćenja naučnog razvoja; razvojem informacionog sistema u oblasti nauke; proučavanjem odnosa nauke i savremene informaciono komunikacione tehnologije i rasvetljavanjem odnosa intelektualnih i socio-organizacionih procesa i razvoja pojedinih naučnih oblasti. „Pitanje merenja kvaliteta istraživanja u obrazovanju u poslednjih nekoliko godina podstaknuto je pokušajima da se izgradi jedinstven model vrednovanja kvaliteta istraživanja na nacionalnom nivou u Velikoj Britaniji – *Research Excellence Framework* (REF), SAD – *Scientific based research* (SBR), Australiji – *Research Quality Framework* (RQF) i Evropskoj uniji – *European Education Research Quality Indicators* (EERQI)” (*Ibidem*: 24). Ovi modeli su prevashodno osmišljeni u cilju usmeravanja finansijskih sredstava i različiti su svim zemljama. Nama je ovde bitno da naglasimo da ti modeli predstavljaju merilo demarkacije kvalitetnih od nekvalitetnih istraživanja i vrednovanja istraživača. Već smo rekli da je jedno od obeležja savremene nauke i „trka” za impakt faktorom koja često rezultira kvantifikacijom kvazi istraživanja, pa samim tim navedeni modeli vrednovanja predstavljaju korektivni faktor. Vrednovanje naučno-istraživačkog rada vrši se na osnovu tri kriterijuma: originalnosti, znalaja istraživanja i naučnometodološke zasnovanosti istraživanja (*Ibidem*: 25-26). Još jedan kriterijum na osnovu koga se meri kvalitet istraživanja jeste model *Research Excellence Framework* (REF) u kome je indeks citiranosti ključan kriterijum vrednovanja kvaliteta (*Ibidem*: 26). Međutim, pored brojnih prednosti koje sa sobom nosi vrednovanje naučnog rada, ono dovodi do prevage kvantitativne metodologije nad kvalitativnom. Takođe se postavljaju pitanja da li je moguće kvantitativnim pokazateljima izmeriti kvalitet istraživanja; da li je moguće istim pokazateljima meriti kvalitet prirodni i društvenih nauka i teorijskih i primenjenih istraživanja.

Danas se kao tri najčešće korišćena indikatora merenja kvaliteta istraživanja izdvajaju: 1) mesto izdavanja, 2) indeks citiranosti i 3) broj pristupa istraživanju u elektronskim bazama podataka (*Ibidem*: 29). Mesto izdavanja, odnosno, status časopisa se odnosi na već spomenutu SSCI i ERIH listu i od velikog je značaja jer se odnosi na broj poena koji je bitan i za istraživača i za naučno-istraživačku organizaciju. Status časopisa i indeks citiranosti značajni su u selekciji i karijernom napredovanju nastavnika i istraživača jer obezbeđuju objektivne kriterijume vrednovanja. Međutim, ovi kriterijumi imaju i nedostatke (mane).

„Empirijsko-kvantitativni istraživački diskurs u praksi izdavanja časopisa do-
vodi do paradoksalnih situacija, npr. pri kategorizaciji članaka. S obzirom na
to da je u „Aktu o uređivanju naučnih časopisa” iz 2005. godine kao *originalan
naučni rad* definisan „rad u kome se iznose prethodno neobjavljivani rezultati
sopstvenih istraživanja naučnim metodom“ (str. 5), u časopisima koji se bave
obrazovanjem skoro svi članci koji koriste istorijsku i komparativnu metodo-
logiju, kao i oni koji imaju filozofski, antropološki, kulturološki ili neki sličan
pristup bivaju kategorisani kao *pregledni članci* („rad koji sadrži originalan,
detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor
ostvario određeni doprinos, vidljiv na osnovu autocitata“). Originalnost ne
„obezbeđuje“ mesto u kategoriji „originalnih naučnih radova“, već sâm pristup,
čime se kao bitan kriterijum vrednovanja kvaliteta *apriori* uzima *jedan* meto-
dološki pristup, dok su drugi isključeni tj. niže rangirani, bez obzira na druge
kriterijume kvaliteta koje eventualno zadovoljavaju, te se postavlja pitanje lo-
gičnosti i konsekvantnosti ovakvog, navodno objektivnog vrednovanja” (*Ibidem*:
30-31). Ovaj poduži citat potkrepljuje naše pitanje da li je moguće na osnovu
istih kriterijuma vrednovati teorijska i empirijska istraživanja, istraživanja u
prirodnim i društvenim naukama, kvalitativna i kvantitativna istraživanja. Ako
pogledamo indeks citiranosti, jedan rad ili istraživanje može biti citirano kao
primer metodološki dobrog ili lošeg; naučnici se mogu međusobno citirati da
bi ispunili IF; došlo je do proliferacije autocitiranosti. Što se tiče ukupnog broja
pristupa istraživanju u elektronskim bazama podataka, nisu sve baze podataka
javno dostupne i besplatne (*Ibidem*, 31-32).

Na kraju, globalno rangiranje univerziteta dovelo je do upoređivanja istraži-
vanja i rezultata rada na globalnom nivou (Gačanović 2010). Autori ističu da iz
toga proističe dosta problema, odnosno, kako jednostavne liste (spomenuli smo
SSCI i ERIH) mogu da postanu izvor informacija o kvalitetu fakulteta i naučno-
istraživačkog rada (*Ibidem*: 185). S druge strane, rangiranjem se javljaju novi
vid konkurencije. „Pritom, da bi bilo koje takmičenje imalo smisla, potrebno je
uspostaviti izvestan skup uporedivih kriterijuma među telima koja su u igri, što
podrazumeva implicitno postavljanje putokaza prema kojima treba upravljati i
modifikovati akademske kulture i reformisati obrazovne prostore. ... Takođe,
nivelizacija sistemâ visokog obrazovanja putem nametanja istih kriterijuma
često potpuno različito organizovanim sistemima visokog obrazovanja širom
sveta, može imati značajne posledice po *različitost*, kako kulturâ znanja, tako i
akademske kulture, koja je ranije imala važnu ulogu u razmeni naučnih iskustava
(odnosno, davala podsticaj za takvu vrstu razmene). Pored toga, vrlo je važno
pitanje promene značenja i značaja vrsta znanja i istraživanja u savremenim
društveno-ekonomsko-političkim okolnostima, kao i pitanje današnje pozicije
društveno-humanističkih naučnih disciplina u odnosu na prirodne i tehničke
nauke u kontekstu birokratizacije nauke i visokog obrazovanja” (*Ibidem*: 186-
187). Dakle, ovaj poduži citat pokazuje nam da je većina autora koji se bave
ovim pitanjem saglasna da je problematično upoređivati i ocenjivati na osnov
istih kriterijuma rezultate i kvalitet istraživanja prirodnih i društvenih nauka,

teorijskih i praktičnih istraživanja. Takođe se (opet) problematizuje mogućnost ocenjivanja kvaliteta kvantitativnim pokazateljima. „Problem, dakle, ne leži u tome što se kvantitativni podaci uopšte koriste, već u tome što tabelarni i razni drugi šematski prikazi imaju ulogu ključnih dokaza o postignućima univerziteta kao obrazovnih ustanova” (*Ibidem*). Neki od razloga (nacionalnih i globalnih) rangiranja univerziteta, časopisa i rezultata naučnih istraživanja jesu informisanje budućih studenata o kvalitetu obrazovanja koje se nudi i informisanje o akademskom kvalitetu programa na svim nivoima studija. „No, jedna od najopštijih potreba koja je navodno trebalo da bude zadovoljena pravljenjem globalnih rang-listi univerziteta sastojala se u nedostatak komparativnih informacija o visokom obrazovanju, kao i potreba za javnom odgovornošću visokoobrazovnih institucija, ali sada i izvan granica nacionalnih država” (*Ibidem*: 189). Međutim, rangiranje i rang liste nailaze na brojne kritike i neodobranja, pre svega zbog kvantifikacije kvaliteta i nametnutog utrkivanja u kvalitetu. U ovoj trci dolazi i do kvantifikacije radova i istraživanja na uštrb kvaliteta.

2. MESTO METODOLOGIJE U SAVREMENIM ISTRAŽIVANJIMA

Metodologija je nauka koja istražuje sve načine istraživanja pomoću kojih se dolazi do naučnih saznanja. Ona ne propisuje pravila kako doći do naučnih istraživanja već pravila koja se moraju poštovati da bi se određena otkrića prihvatila kao naučna (Milić 1978; Milosavljević, Radosavljević 2013). Kao nauka o metodu-putu, načinu istraživanja i saznavanja-ona pruža logička, tehnička, organizacijska i strategijska uputstva i pravila kojih se treba pridržavati da bi se došlo do istinskog saznanja (Šušnjić 2007: 133). Cilj metodologije naučnog istraživanja jeste da otkrije suštinu naučnog saznanja, da prouči sredstva i postupke kojima se do njega došlo i da nas nauči kritičkom mišljenju, vrednovanju i preispitivanju (Milašinović, Jevtović 2014: 257). Idući od formulisanja problema i određivanja predmeta istraživanja, preko postavljanja hipoteza i izvođenja indikatora, zatim preko prikupljanja podataka do analize i predstavljanja dobijenih rezultata ona predstavlja nit vodilju kod svako naučno istraživanje. Drugačije rečeno, metodologija nam objašnjava korak po korak kako se došlo do rezultata određenog istraživanja i na taj način daje uvid u postupak i sredstva pomoću kojih se dolazi do naučnih saznanja.

U akademskoj praksi pojmovi metoda i metodologije često se poistovećuju. Metod predstavlja način na koji se istražuje u nekoj nauci, dok je metodologija nauka koja proučava metode koji se koriste u naučnim istraživanjima. Metod je konstitutivni deo svake nauke i predstavlja način istraživanja koji se primenjuje u određenoj nauci (Milić, 1978; Milosavljević, Radosavljević 2013). Različite nauke u svojim istraživanjima koriste različite metode, a određene metode se mogu koristiti i u društvenim i u prirodnim naukama. Na primer, metod posmatranja se koristi u sociologiji, psihologiji i medicini, a eksperiment se može koristiti u psihologiji, fizici i slično. Na osnovu toga, metode možemo podeliti na osnovne,

opšte i posebne. U osnovne metode spadaju analiza, sinteza, apstrakcija, konkretizacija, specijalizacija, generalizacija, dedukcija i indukcija; u opštenaučne metode spadaju statistički metod, metod modelovanja, analitičko-deduktivni, hipotetičko-deduktivni i askiomatski metod; u posebne metode spadaju metode pojedinih nauka ili grupa nauka, poput strukturalizma, pozitivizma, dijalektičkog metoda u sociologiji i slično (*Ibidem*).

Metodologija je dugo osporavana kao nauka pitanjem da li metodologija kao grana logike može biti samostalna nauka koja za predmet ima metode drugih nauka. Naspram ovih osporavanja stoji stanovište koje tvrdi da postoji više metodologija koje se međusobno razlikuju, a to su: opšta metodologija, koja proučava opšta pravila istraživanja koja važe za sve vrste istraživanja u svim naukama; metodologija prirodnih nauka, koja proučava naučne metode koji se koriste isključivo u prirodnim naukama; metodologija društvenih nauka, koja proučava metode koji se koriste u društvenim naukama; i metodologija pojedinih nauka koja proučava metode koji se koriste za sticanje naučnih saznanja u pojedinim naučnim disciplinama (Milosavljević, Radosavljević 2013: 37).

Dakle, metodologija je nauka koja se bavi proučavanjem naučnog metoda, odnosno, putevima i načinima naučnog saznanja; ona propisuje pravila kojih se naučnici moraju pridržavati da bi se njihova saznanja prihvatila kao naučna; ona propisuje korake koje naučnici moraju da prođu u svom istraživanju kako bi došli do relevantnih rezultata i saznanja. Drugim rečima, metodologija objašnjava kako se došlo do rezultata određenog istraživanja, od formulisanja predmeta preko prikupljanja i sređivanja podataka do prikazivanja krajnjih rezultata. Time se daje uvid u postupak i sredstva pomoću kojih se došlo do određenih saznanja. Na ovaj način naučnik daje na uvid drugim istraživačima podatke o tome kako je došao do određenih rezultata, ali i uputstvo kojim putem treba proći da bi se došlo do istih ili sličnih rezultata. Na kraju, sve to vodi boljoj proverljivosti naučnih saznanja i rezultata istraživanja, ali i do razvijanja i unapređenja metodologije kao nauke. „Međuzavisnost predmeta i metoda manifestuje se kao zavisnost i obima i stepena naučnog saznanja o predmetu nauke od razvijenosti metode, dakle od naučnog saznanja o prodornim i produktivnim načinima naučnog istraživanja i naučnog saznanja predmeta nauke. S druge strane, obim i stepen naučnog saznanja o predmetu nauke omogućava, odnosno ograničava naučno saznanje i mogućnosti naučnog istraživanja metoda, tj. načina sticanja naučnog saznanja” (Milašinić, Kešetović 2012: 31). Na osnovu rečenog možemo naslutiti kakve su posledice izostavljanja nacrtu naučnog istraživanja i metodološkog okvira u naučnim i stručnim radovima. Izostavljanjem osnovnih metodoloških koraka u izradi i sprovođenju istraživanja ne samo da se drugim istraživačima uskraćuju informacije nego se nanosi šteta metodologiji kao nauci.

Pojedini autori su primetili da sociolozi u Srbiji veoma malo pažnje posvećuju metodološkim problemima, iako su oni pokazatelj razvijenosti određene nauke (Stojšin, Vidicki 2018). Već smo naglasili značaj metoda i da razvoj nauke zavisi od razvijenosti njenog metoda. Pod metodološkim problemima podrazumevaju

se logičko-epistemološka pitanja o naučnom metodu, o principima naučnog saznanja, razmatranje problema o primeni, prednostima i nedostacima određenih istraživačkih metoda i tehnika za prikupljanje i obradu podataka i slično (*Ibidem*: 76). Analizom jednog od vodećih socioloških časopisa *Sociološki pregled* došlo se do podatka da su metodološki tekstovi zastupljeni 3,2% od ukupnog broja tekstova od prvog izdanja časopisa zaključno sa poslednjim brojem pre početka analize (*Ibidem*: 78). U prvom broju časopisa iz 1938. godine od ukupno 17 radova čak 15 se bavi metodološkim problemima, među kojima su: odnos sociologije sa drugim naukama i predmetno razgraničenje, razvoj sociologije u drugim zemljama i razvoj metodologije (*Ibidem*). Međutim, analiza izdanja od drugog broja časopisa iz 1961. godine do danas pokazala je da većina naučnika (sociologa) nije poklanja veliku pažnju metodološkim problemima. „U celokupnom posmatranom periodu od 1961. do 2017. godine godišnje je u proseku objavljeno 1,2 metodološka priloga, odnosno 0,8 naučnih radova sa metodološkom tematikom i 0,4 osvrta i prikaza godišnje. Najveći broj metodoloških tekstova objavljen je sedamdesetih godina prošlog veka (27,9%) ili 2,1 tekst godišnje, što predstavlja najplodniji period za naučne radove. Za osvrte i prikaze najplodnije su bile šezdesete godine prošlog veka, čak 11,8% u ukupnom broju metodoloških tekstova. ... Najmanje metodoloških tekstova objavljeno je u periodima od 2000. do 2009. 10,2% i 2010. do 2017. godine, svega 7,2%” (*Ibidem*, 79-80).

ZAKLJUČAK

Savremena nauka i naučno-istraživačke institucije se suočavaju sa brojnim izazovima i promenama. Globalizacija i razvoj interneta olakšali su prikupljanje podataka i ubrzali proces istraživanja, što je dovelo do promene metodologije istraživanja. Olakšan je pristup informacijama, ubrzan način prikupljanja i sređivanja podataka, ali je došlo do komercijalizacije istraživanja. Trka za prikupljanjem bodova je, s jedne strane, stvorila “zdravu” konkurenciju i porast istraživanja, dok je, s druge strane, došlo do umnožavanja kvazi istraživanja i zapostavljanja metodoloških pitanja u naučno-istraživačkom radu što je usporilo razvoj metodologije.

U savremenoj nauci je došlo do takozvane krize metodologije. Naučnici u svom radu ili u potpunosti izostavljaju nacrt istraživanja ili izostavljaju pojedine delove nacrta. Ova praksa je naročito zastupljena u društvenim i humanističkim naukama. Pored toga, metodološkim problemima se ne posvećuje dovoljno pažnje u naučnim radovima stručnih časopisa. Takođe, pojedini autori kao problem savremene nauke izdvajaju porast primenjenih istraživanja u odnosu na osnovna istraživanja.

Nacionalno i globalno rangiranje istraživanja i univerziteta, a samim tim i istraživača, još je jedna karakteristika savremene nauke. Naučnici-istraživači, naučni časopisi i naučno-istraživačke institucije uvučeni su u novi vid konkurencije i procenjivanja kvaliteta na osnovu kvantitativnih indikatora.

Kvalitet istraživanja u obrazovanju jeste jedno od ključnih metodoloških pitanja, međutim, ne može se na osnovu istih kriterijuma i indikatora procenjivati kvalitet teorijskih i praktičnih istraživanja, kao i istraživanja u društvenim i prirodnim naukama. Neophodno je, pre svega na nacionalnom nivou, pronaći način da se prevaziđu globalni indikatori procene kvaliteta istraživanja i naučno-istraživačkih institucija.

LITERATURA

- Andrić Sanela. (2017): „Projektovanje naučnog istraživanja”, *Srpska nauka danas*, vol. 2, no. 1, str. 78-85.
- Branković, Srbobran. (2013): „Socijalne mreže i nove mogućnosti društvenog istraživanja”, *Kultura polisa*, god. 10, no. 20, str. 77-90.
- Gaćinović Ivana. (2010): „Problem globalnog rangiranja univerziteta ili o iskusejima savremenih visokoobrazovnih sistema”. *Etnoantropološki problem* 5, no. 2: 185-204.
- Hodolić Janko, Čosić Ilija, Kovačević Ilija, Katić Vladimir, Kolaković Srđan, Vrebalov Valentina. (2011): „Akreditacija naučnoistraživačkog rada i njegov značaj za obrazovni proces“, *XVII skup Trendovi razvoja: „Evropa 2020: Društvo zasnovano na znanju“*, Kopaonik, 07-10.3.2011.
- Ilić Vladimir, Veljković, Marta. (2016): „Neki problemi metodologije socioloških istraživanja: hommage Vojinu Miliću“. *Sociologija*, vol. LVIII (2016), No.1, str. 5-31.
- Maliković Marko, Švegar Domagoj, Borković Sven. (2017): „Web-ispitivanja, uređaji i web-forme”, *Politehnika: Časopis za tehnički odgoj i obrazovanje*, volumen 1, broj 1, str. 7-16.
- Maliković Marko, Švegar Domagoj, Šomodić Stjepan. (2017): „Utjecaj vizuelne orijentacije skale za odgovaranje i broja stranica web-upitnika na rezultate ispitivanja”, *Zbornik Veleučilišta u Rijeci*, vol. 5, no. 1, str. 1-12.
- Milašinović Srđan, Andrić Sanela. (2016): „Studija slučaja u istraživanju političkih pojava”, *Kultura polisa*, god. XIII, br. 30, str. 431-442.
- Milašinović Srđan, Kešetović Želimir. (2012): „Između kvalitativne i kvantitativne metodologije”, *NBP*, vol. 1, no. 1, str. 29-38.
- Milić, Vojin. (1978). *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
- Milosavljević Slavomir, Radosavljević Ivan. (2013). *Osnovi metodologije političkih nauka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Petrović, Marina. (2014): „Advantages and limitations of online research method”, *Marketing* 45, no. 1, pp. 63-74.
- Popović Katarina, Vujišić Živković, Nataša. (2012): „Kvantitativni pristup vrednovanju kvaliteta istraživanja u oblasti obrazovanja—otvorena pitanja, problemi i perspektive”. *Andragoške studije* 2, str. 23-42.
- Rončević Srđan, Pavkov Hrvojević Milica. (2018): „Budućnost osnovnih istraživanja- izazovi komercijalizacije istraživanja na univerzitetima“, *XXIV skup Trendovi razvoja: „Digitalizacija visokog obrazovanja“*, Kopaonik, 21-23.2.2018.
- Stojišin Snežana, Vidicki Vladan. (2018): „Metodološki problem u srpskoj sociologiji-analiza sadržaja Sociološkog pregleda”, *Sociološki pregled*, vol. LII, No. 1, str. 75-100.
- Šušnjić Đuro. (2007). *Metodologija-kritika nauke*. Beograd: Čigoja štampa.

Srdan M. MILAŠINOVIĆ
Sanela D. ANDRIĆ
Criminal Police University, Belgrade

THE PROBLEM OF RESEARCH IN THE SOCIAL SCIENCES:
QUANTITY BEFORE QUALITY AND THE PLACE OF METHODOLOGY
IN CONCEPTUALISATION OF RESEARCH

Summary

In this paper we have tried to explore the place of methodology in contemporary research, primarily in the social and humanistic sciences. The basic question we want to find the answer to is whether there has been a so-called methodology crisis. That is, whether scientists and researchers bypass methodological rules in designing and conducting research, and what implications such praxis has on the results of research. We aim to draw attention to the quantification of quasi-research that does not provide specific answers to the societal problems they (should) explore. We were also reminded of the definitions of methods and methodology to more clearly see their importance in scientific research.

Key words: methodology, research, social sciences, quantity, quality.

Оригинална научна работа

*Ивана ИВАНОВИЌ**

Институт за истражување на јавно мислење ТИМ, Институт Скопје

ОПШТЕСТВЕН ФЕНОМЕН – КОРУПЦИЈА

Апстракт: Најголемиот број на општествени појави се состојат од одредени поведенија на поголем број луѓе кои се значајни за општествените движења и настани. Човековите поведенија во современото општество организирано во држава како највисок облик на општествена организација во голема мера се детерминирани со разни правила на поведение со кои се регулираат односите меѓу луѓето. Кога таквите правила не би постоеле во човековото општество би владеел целосен хаос и дезорганизација.

Постоењето на правилата на поведение во организираното општество во никој случај не значи дека секој поединец безрезервно ги почитува. Напротив, секогаш постојат поединци кои тие правила ги нарушуваат. Ваквите видови нарушувања на веќе усвоените правила им попречуваат на тековите на нормалните односи меѓу луѓето и им нанесува поголема или помала штета на интересите на другите членови на општеството а со тоа и на интересите на општествената заедница воопшто.

Клучни зборови: корупција, општество, феномен, криминал, анти-корупција, однесување

ВОВЕД

Корупцијата претставува еден од најзначајните општествени проблеми со кои се соочува денешницата. Проблем кој не одмина ниту едно општество во светот.

Поимот корупција (*corruptio*- расипување, поткупување) содржи потесно правно, поточно, казнено-правно значење што ги опфаќа забранетите поведенија во врска со поткупот во вршењето на јавни функции. Но овој поим има и политиколошко значење кое подразбира искористување на политичката функција и положба во неморални или противзаконити цели за остварување на некаква лична корист.

* Виш научен соработник, доктор по социолошки науки, ivanovikivana@gmail.com

Корупцијата во најширока смисла се одредува како злоупотреба на јавна служба заради прибавување на лична корист. Под корупција се подразбира и секој облик на злоупотреба на овластување заради лична или групна корист, било да се работи за јавен или државен сектор.

За корумпирана личност се смета секоја службена или одговорна личност која заради лична или корист на групата во која припаѓа, ќе го занемари општиот интерес кој е должна да го штити со оглед на положбата и овластувањата кои и се поверени. Исто така под корупција се смета и ситуација или околност во која граѓанинот нуди или се согласува на давање побарано мито.

Корупцијата се појавува во скоро сите подрачја на животот и делувањето, од јавните институции, преку политиката, стопанството...

Постоењето на корупција во секоја држава покажува дека таа не управува добро со доверените добра и услуги. Заради корупција се смалуваат државните приходи, угледот на државата додека истовремено се зголемуваат цените на добрата и услугите за кои граѓаните вообичаено мораат да платат мито доколку се решени да дојдат до нив.

Корупцијата е израз на кршење на моралните вредности на едно општество, тоа е патолошка појава и околност во која владеачката политичка елита личниот интерес го става над интересот на заедницата. Во модерните и демократски општества корупцијата не се смета само за морално штетна туку и за една од причините за неефикасната работа на државните структури.

Корупцијата се дефинира и како девијантно однесување во однос на нормалното обавување на јавни служби заради стекнување на лична или некоја друга корист на пр. корист за членови на семејството или групи со одредени интереси.

Под корупција може да се смета кршењето на норми со цел остварување на поединечни интереси. Тоа подразбира:

- подмитување (примање на пари или други бенифиции како би се влијаело на власта при донесувањето на одлуки),
- непотизам (примена на семејни критериуми при одлучување за јавни работи) и злоупотреба на положбата заради прибавување на лична корист (илегално користење на јавни добра и услуги).

Во правна смисла корупцијата се дефинира на различни начини и подразбира различни кривични дела.

Така корупцијата може да се дефинира како:

- директно или индиректно примање или барање било каква парична вредност или други привилегии, подароци, услуги, ветувања или погодности од страна на јавни службеници за нив или за други лица во замена за акт или пропуст во извршувањето на јавната должност.

– директна или посредна понуда или гаранција на лицето кое обавува јавна функција во било која парична вредност или привилегија за да направи или пропушти нешто во обавувањето на својата должност

– акт или пропуст на јавниот службеник во обавувањето на својата должност или лица кои обавуваат јавна функција како би добиле незаконски погодности за себе или трети лица

– поддржување, поттикнување, соучество, помагање или прикривање на сторено дело во замена за надокнада или услуга или очекување на истите, како и секоја соработка или завера да се направи корупција

Од економско гледиште под корупција се подразбира настојувањето поради лична корист да се зголеми приходот од службата поради што се јавува пореметување во условите на пазарна конкуренција. Заради корупцијата се јавува и додатен трошок во трансакциите бидејќи таа создава неизвесност при изборот меѓу повеќе можности.

1. ОБЛИЦИ НА КОРУПЦИЈАТА

Бројни анализи на овој феномен покажуваат дека корупцијата се јавува во четири основни облици.

Првиот облик е во прашање кога понудата на некои добра или услуги е помала во однос на побарувачката, и кога државата врз себе ја превзема распределбата на ресурсите по однапред утврдени критериуми.

Најчесто овие добра и услуги се нудат на заинтересираните по значително пониски цени од оние кои би ги формирал пазарот врз основа на понудата и побарувачката. Така за да се дојде до понудените добра и услуги по поевтина цена, поединци нудат мито.

Погодно тло за развој на корупцијата чини и околноста да во одредени земји нема доволно слободни кредитни средства па државата вештачки ги одржува ниските каматни стапки. Во овие околности, кои патем, се појавиле во сите источноевропски земји, давањето мито е основен начин да се добие кредит.

Можноста за добивање на извозни и увозни дозволи е еден од омилените инструменти кој високите јавни службеници и политичари го користат за лично богатење, во земјите во развој.

Во Македонија функционираат сите инструменти на лично богатење на државните службеници. Работата во државната администрација стана една од најисплатливите иако официјалните плати се мали и значително заостануваат зад платите во приватниот сектор.

Подмитувањето на надлежните инспектори за издавање на различни дозволи; од комунални, градежни, санитарни... е распространето насекаде по светот. Може да се каже дека можноста за појава на корупција е дотолку поголема колку прописите се построги и покомплицирани, и со тоа слободата на одлучување кај службениците е поголема.

Најновите типологии на корупцијата препознаваат четири елементарни нивоа, и тоа:

- корупција на улично ниво, која се среќава секојдневно и во голема мерка влијае на довербата меѓу граѓаните и државата
- корупција на средно ниво, која е најзастапена во бизнис секторот и во рамките на кој се случуваат голем број изнуди
- корупција поврзана со кривично правниот систем, која се однесува на сознанијата и постапките на носителите на кривично правниот систем
- црните и темни случаи на корупција кои се во непосредна врска со организираниот криминал.

Посебен вид на корупција се јавува со делувањето на организираниот криминал бидејќи припадниците на овој слој во општеството ја подмигуваат полицијата, политичарите, судиите во замена за недопирливост и поддршка.

Тука е секако ризикот на државните службеници да бидат разоткриени од оние од кои примаат мито, мал, но сепак заработката е многу висока.

За општеството и неговата економска иднина тоа е многу опасно, кога организираниот криминал ќе стане важен чинител во легалниот економски живот, како што е случајот со централна и источна Европа, јужна Италија, Латинска Америка и некои земји во Азија. Во бившите комунистички земји на Европа организираниот криминал е поврзан со државните структури. Организираниот криминал некаде дури ја има превземено улогата во функционирањето на одредени области, поради што легалните и директни странски вложувања во овие земји се многу ниски и нерамномерно распоредени во зависност од степенот на организиран криминал и нивото на корупција.

Така на пример, пред шест години околу 70 одсто странски инвестиции во овој регион добиле Чешка, Унгарија и Полска, кои имале релативно ниско ниво на корупција и мал наплив на организиран криминал.

2. БОЛЕСТ НА СОВРЕМЕНОТО ОПШТЕСТВО

Корупцијата како болест на современото општество особено ги загрозува кривичните организми на државите во транзиција. Слабата материјална, економска основа на општеството во периодот на транзиција од една страна е лимитирачки фактор на етаблирање на демократските односи и развиен правен систем, а од друга страна е стимулативен фактор за започнување на беспопштедна трка во прераспределбата на и така лимитираниот капитал.

Се покажа дека корупцијата е симптом на една тешка болест на општеството, чија вистинска дијагноза упатува на малигни процеси што брзо се развиваат во насока на концентрација на функциите, богатството и престижот, потиснување на демократијата и јакнење на недемократските и автократските режими, тотална ерозија на начелото на законитост и други основни постулати на правната држава, експанзија на бирократизмот...

Државата, изградувана врз партиски монопол, кој подразбирал и монопол над капиталот, не може лесно да одолее на таквата инерција.

Практиката на енормното и незаконско богатење, острата социјална диференцијација, која повеќе е резултат на искористување на определена погодност или положба отколку на способностите и трудот, создава клима на уверување дека се е дозволено и дека се исплатува дури и криминалот. Особено ако законодавството не може да ги следи и санкционира таквите појави.

Постојат различни истражувања и проценки за нивото на корупција во одделни држави, како и на нејзините негативни ефекти. Од страна на “Транспаренси Интернешенел” (невладина организација со седиште во Берлин, чија мрежа е распространета во повеќе држави, вклучувајќи ја и Македонија) е востановен Индекс на корумпираност- со кој се мери рејтингот на одделни држави врз основа на ставовите на бизнисмените што работат со нив и на светскиот пазар и можат непристрасно и објективно да ја набљудуваат оваа појава. Индексот на корумпираност се повторува од година во година и врз основа на нивните оценки (0=непостоење на корупција, 10=тотална корумпираност) Нов Зеланд, Данска, Шведска и Финска континуирано покажуваат најнизок степен на корумпираност, додека највисок степен постои во Нигерија, Кенија, Бангладеш, Камерун, Венецуела и Никарагва.

Република Македонија според индексот за 2018 година се наоѓа на 93 место од 180 земји и територии.

Широките превентивни и репресивни активности во одделни држави започнаа да даваат позитивни резултати и го вратија оптимизмот во борбата против корупцијата. Покрај Хонг Конг и Сингапур, кои од земји со висок процент на корупција успеаја со брзи мерки да се вратат меѓу релативно чистите земји, констатирано е подобрување на ситуацијата и во Чиле, Португалија, Полска, Боливија и др.

Клучот на успехот е сепак поединечен односно национален, иако за сите споменати земји постојат и одредени заеднички карактеристики. Тоа се однесува пред сè на создавањето посебни антикорупциски тела, како и на добро подготвената национална стратегија, со точно прецизирање на обврските на сите субјекти на различни нивоа и рамништа, почнувајќи од регулаторното до оперативното рамниште на имплементација на програмата.

Антикорупциските агенции успешно можат да работат само доколку се независни од политички влијанија и имаат искрена поддршка од политичарите и народот.

Секоја земја која основа ваква агенција треба да ги следи искуствата на земјите кои веќе минале низ истото. Успешна антикорупциска агенција мора да ужива доверба од народот така што ќе биде отворена за разговор и контрола која ќе ја спроведуваат независните медиуми и институциите на државата.

Мора да постои политичка поддршка и од самата власт, но во истрагата и функционирањето треба да се делува независно. Овој предуслов мора да биде почитуван бидејќи во спротивно, како на пример во Танзанија

и Замбија напорите за борба против корупција останале неуспешни поради функционирањето на агенцијата како оддел на претседателскиот кабинет.

Претходните години, многу влади одлучиле да ги зајакнат мерките во борбата против корупцијата со воведување на независни антикорупциски агенции или комисији. Водени од идејата дека е подобро да се спречат отколку да се гонат прекршоците во доменот на корупцијата, антикорупциските агенции треба да имаат право на замрзнување на сметките на оние за кои се смета дека ги стекнале по пат на корупција.

Во поставувањето на параметрите за воспоставување на антикорупциска агенција, власта треба да се запраша дали се работи за нешто што е прифатливо дури и да е во опозиција. Сметам дека одговорот често се менува зависно од точката на гледање.

Значи треба да се трага по формула која ќе биде фер и која ќе може да се спроведе во секој случај, било за политичката партија на власт или вон неа. Формула која би издржала промени во власта.

3. БОРБА ПРОТИВ КОРУПЦИЈА

На корупцијата може да се влијае пред се со модерни закони, преку полицијата, судството... Успешна борба против корупција подразбира и активното учество на граѓаните во три сфери:

Првата се однесува на потребата кај себе и кај другите да се развие свеста за штетноста на корупцијата како таква, потоа да се отфлат сите понуди за учество во корупција, без оглед на обликот, како и да се соработува со органите за кривично гонење. За успешно вклучување на граѓаните во борба против корупцијата многу е важно самите граѓани да знаат дека законот ги штити дури и ако дале мито условени од службената или одговорна личност.

Правото на државните службеници да одлучуваат за распоредувањето на и така оскудните ресурси, им овозможува да бидат корумпирани, бидејќи недостатокот на ресурси е во основата на појавата на корупцијата.

Антикорупциската реформа на општеството би требало да појде од укинувањето на државните програми на основа на кои се раѓа корупцијата. Тоа подразбира укинување на ограничувањата кои постојат во сферата на издавањето на увозни и извозни дозволи, вештачкото држење на цени под пазарно ниво и други претходно веќе идентификувани области. Праксата покажува дека укинувањето на овие ограничувања е еден ефикасен начин на сузбивање на корупцијата, бидејќи тие неретко се и воведени токму заради остварување на лична корист на високите државни службеници.

Ако државата на појава на корупција и неефикасно и ненаменско трошење на пари за неопходни програми како што се на пр. образованието, здравството или социјалната заштита, реагира така што ќе ги намали издвојувањата, а ништо не превземе тие области да ги реформира, оскудноста на финансиски средства ќе доведе до уште поголема корупција.

Доколку покрај смалувањето на средствата се зголемат овластувањата на службеникот во сферата на контролата и надзорот, тогаш тие во таа дополнително отежната ситуација се во состојба да искористат изнудување на уште поголемо мито.

Покрај укинувањето на одредени програми, државата би требало да ги реформира оние сектори кои би требало да постојат и понатаму, а кои дотогаш биле извор на корупција. На пример, кај оданочувањето е неопходно да се поедностави процедурата и основицата да е таква да биде тешко да се прикрие. За намалување на корупцијата помага и легализацијата на плаќањето за побрзо добивање на дозволи или услуги. Со реорганизирање на администрацијата треба да се ограничи слободата на одлучување на службениците заради можноста од побарување мито.

Ако надлежностите се строго поделени можностите за корупција се поголеми, бидејќи секој службеник има монополско, дискреционо право за одлучување во таа сфера. Кога би се воспоставил таков систем да надлежностите се поклопуваат, тогаш корисниците на добрата или услугите би можеле да бираат меѓу неколку службеници и така да го избегнат оној што бара мито. Во колку никој не биде во монополска положба со тоа би се оневозможиле високите побарувања на мито.

Во процесот на приватизација се намалуваат одредени облици на корупција, бидејќи се намалува јавниот сектор, но истовремено и се отвора можност за корупција. Поради тоа приватизацијата би требало да биде така изведена да во неа земат учество неколку различни општествени слоеви, а не да биде ограничена само на тесниот, елитен слој. Процесот на приватизација мора да биде отворен и јавен, пред се во поглед на утврдување на вредноста на претпријатието.

Државите кои после неколку децении го напуштиле еднопартиски систем имаат големи потешкотии да воспостават професионални јавни служби.

Јавните државни функционери е потребно да бидат заштитени од политички промени, бидејќи кога еден службеник знае дека ќе биде сменет заедно со моментално владеачката гарнитура, тогаш тој настојува да се збогати колку е можно повеќе за тоа време кое му преостанува да го мине на функција. Во реформите на јавниот сектор, во контекст на делувањето на корупциските појави, неопходно е да се размисли и за потребата за зголемување на платите на јавните службеници, бидејќи со тоа може директно да се влијае на склоноста за корупциско однесување.

4. СУЗБИВАЊЕ НА КОРУПЦИЈАТА

Во последните неколку години во светот е покрената политичка акција за сузбивање на корупцијата. Меѓународната организација, владите на поедини држави, меѓународни невладини организации и истакнати поединци, иницирале изработка на документи и конкретни акции за нејзино сузбивање.

Обединетите нации ја имаат прифатено резолуцијата против мито и корупција како и декларацијата за забрана на мито во меѓународните трансакции. Организацијата за меѓународна соработка и развој 1994г. ја усвои препораката на државите членки, во која се советува да се превземат делотворни мерки за одвраќање, превенција и борба против подмитување на странски јавни службеници во врска со меѓународните трансакции. Конвенцијата за борба против поткупување е усвоена во ноември 1997г. и ги обврзува државите на прифаќање на мерки за спречување на корупцијата како таква.

На седницата на Меѓународниот монетарен фонд и Светската Банка во Хонг Конг првата точка на заклучоци се однесувала на корупцијата. Во Прага на 11.04.1997г. е одржана конференција на европските министри за правда за врските меѓу корупцијата и организираниот криминал. Во таа пригода е предупредено за можноста на организираниот криминал, преку користење на финансиските и други можности, дека може да се инфилтрира и да ги загрози демократските достигнувања и да го успори стопанскиот развој.

Потврда за ова следи и на понатамошните состаноци на ниво на шефови на држави и влади (октомври 1997г.- Стразбург) кога се повикани сите земји да ја ратификуваат конвенцијата за забрана на перење пари. Дури и Светата Столица ја прогласила корупцијата за грев и зло.

Корупцијата има сериозна практична цена која земјите во транзиција ја плаќаат во областа на инвестициите, функционирањето на политичкиот систем и во социјалната сфера, бидејќи поради корупција доаѓа до погрешно лоцирање на јавните фондови, што ги поаѓа најранливите слоеви на општеството.

За некои земји и региони се зборува како за зони во кои постои традиција и своевидна култура на корупцијата. Во нив традицијата на подмитување постои со векови, така што поголем или помал износ на мито се смета за вообичаен начин на однесување. Без оглед колку корупцијата е вкоренета во некои општества, таа во својот патолошки облик расте и во модерните стопанства и државни служби. Во такви околности традицијата на подмитување повеќе служи како изговор, како алиби на оние кои ја користат. Не постои општество во кое злоупотребата на службената должност, морално или законски е прифатлива.

Праецот на делување во борбата против корупцијата е всушност влијание на спорните елементи во начинот на кој функционира општеството.

ЗАКЛУЧОК

Корупцијата е многу стар феномен против кој се борат и дури и најразвиените општества, па е дотолку посложен за земјите во транзиција. Спречувањето на корупцијата е многу значајно бидејќи ја зголемува нееднаквоста меѓу граѓаните, ја изолира државата и ја руинира економијата.

Борбата против корупција е дотолку потешка затоа што не можат да се приберат докази. Затоа што, како што е познато корупцијата е тајно здружение, и најчесто на никој од партнерите не им е во прилог да говорат за тоа.

Ниту во најразвиените општества, граѓаните не се во детали известени за последиците кои ги произведува овој феномен и колкава штета може да донесе.

За да се прибават докази и да се здобие довербата на граѓаните за спречување на корупцијата, неопходно е да се создадат нови методи и да се влијае на промена на свеста кај граѓаните за корупцијата. Развојот на моралот и чесното однесување се само некои од деталите кои се наоѓаат во склопот на мерки кои треба да се развијат.

Борбата против корупцијата може да биде поуспешна со користењето на посебни служби. Значи, се работи за формирање на специјализирани служби кои би биле важен сегмент од националната стратегија за сузбивање на корупцијата.

Најважно е сепак добро да се познава локалната ситуација и јасно да се одредат целите кои треба да се постигнат.

Особено е важно и да се дефинира односно селектира борбата против корупцијата од борбата против организираниот криминал. Корупцијата е секако дел од организираниот криминал, но со неа не се служат само криминалците. Се служат и оној т.н. слој на белите јаки- бизнисмените и политичарите, но и обичните граѓани и државни службеници.

Значи со самото дефинирање на примарната цел се создава првиот пристап кон проблемот.

Советот на Европа уште од 1998 година, инсистира во борбата против корупцијата да се применат три главни пристапи: казнување, спречување и информирање.

Исто така особено внимание треба се посвети и на мислењето на популацијата за државните службеници кои се надлежни за овие работи. Ако народот мисли дека тие се корумпирани, најдобро е да се создаде ново тело, бидејќи веќе постоечкото така компромитирано не може да биде од корист. Значи уште во првата фаза за борбата против корупцијата треба да се поведе сметка за моралниот кредибилитет кој се има кај граѓаните.

Составен дел на борбата против корупцијата, дел на кој што меѓународната организација става особен нагласок е информирањето на јавноста. Така на пример, во Хонг Конг, агенцијата за борба против корупцијата, снима филмови и организира курсеви за обука во училиштата, како би се заштитила популацијата од ризикот на корупцијата.

Постојат многу различни типови на специјализирани тела за борба против корупцијата широм светот, но формирањето на тие служби сепак зависи од конкретните прилики во кои се наоѓа самото општеството.

Сепак останува самите да се избавиме од најголемото општествено зло на денешницата, корупцијата или таканаречениот *cerculus vitosus* - порочен круг.

ЛИТЕРАТУРА

- Сулејманов Зоран. (2000) Македонска криминологија. Скопје: Графохартија
- Камбовски Владо. (2002) Наумоски Петар. Корупцијата најголемо општествено зло и закана за правната држава. Скопје: Влабор Пулс, месечник о корупцији Центра за менаџмент, Београд
- Kimberly Ann Eliot, "Corruption and the Global Economy", Institute for International Economics, Washington D.C.
- Inge Amundsen; "Corruption-Definitions and Concepts", Chr. Michelsen Institute Development Studies and Human Rights
- Jens Chr. Andvig and Odd-Helge Fjeldstad; Inge Amundsen; Tone Sissener; Tina Soreide; (2003): "Research on Corruption; A policy oriented survey", Chr. Michelsen Institute (CMI) & Norwegian Institute of International Affairs (NUPI)

Ivana IVANOVIK

Institute for Public Opinion Research TIM Institute Skopje

THE GENERAL PHENOMENON OF CORRUPTION

Summary

Most social phenomena consist of certain behaviors of a larger number of people important to social movements and events. Human behavior in modern society organized in states as the highest form of social organization is largely determined by various rules of conduct that regulate relations between people. If such rules did not exist in human society, there would be total chaos and disorganization.

The existence of the rules of conduct in an organized society does not in any way mean that every individual respects them. On the contrary, there are always individuals who violate those rules. Such violations of the rules already adopted impede the fostering of normal human relations and cause greater or lesser harm to the interests of the other members of society and thus to the interests of the community as a whole.

Key words: corruption, society, phenomenon, crime, anti-corruption, behavior.

Original scientific work

*Srdan STARČEVIĆ***Srdan M. BLAGOJEVIĆ***

University of Defense, Military Academy, Belgrade

THE IMPORTANCE OF THE APPLICATION OF THE SOCIOLOGICAL METHOD IN APPLIED RESEARCH

Abstract: One of the two main causes of the emergence of sociology, as a new social science in the 19th century, is the need to subject society and social phenomena to scientific cognition close to “mature” natural sciences, that are able to establish scientific laws and to include in their register of knowledge such knowledge that can be applied in solving human problems (e.g. in agriculture, industrial production, transport, construction, etc.). After the great ambitions of Auguste Comte and other greats of sociology of the 19th and early 20th centuries to explain society as a whole, sociology reduced its ambitions to theories of medium scale and split into narrower, but special sociologies, more applicable in the practice. Along with the development of sociology and the classifications between different sociological movements, a sociological method was developed into which all the essential disagreements of the movements were interwoven. Although many methodological approaches are often used in contemporary sociology when studying problems, there is also a tendency to deviate from what we might call “big methodological orientations” in favor of a simple application of data collection techniques and the narrow interpretations thereof. In the paper, the authors examine the relationship between sociological method and applied research and point to its threefold significance: firstly, as a source of inspiration for applied research, secondly, as a necessary mediator between the collected data on the one hand and their systematization and drawing general conclusions on the other, and, thirdly, as an important part of major theoretical definitions that place the subjects of applied research within a broader social context.

Key words: sociological method, applied research, social context, sociological imagination.

* Assistant Professor, srdjan.starcevic@vs.rs

** Associate Professor, srdjan.blagojevic@mod.gov.rs

INTRODUCTION

Sociology is said to be, among other things, the science of crisis, because one of the two main causes of its emergence is the shifting of sources of human life problems from the world of nature to the world of social relations.¹ Arose during a period of intense social crisis (revolutions, wars and financial breakdowns) in France, in which order, human lives and property were endangered, it was born as a science with great ambition instilled by Auguste Comte which reflected in two endeavors. Firstly, to subject society and social phenomena to scientific knowledge close to the “mature” natural sciences, capable of defining scientific laws and including in their register such knowledge that can be applied in solving human problems, by making a deviation from philosophical speculation. Secondly, after determining what it is (positive facts), to offer not only a scientific explanation of the social crisis, but also a way to overcome it, and to provide scientific support to the new, young civic order and its reforms. Soon, a radical, critical to civil society branch of sociology emerged.² Sociology, is thus also a science in which engaged and critical thought flourishes. At the same time, in addition to the previously unique positivist methodological orientation, which has, with some limitations, followed the natural sciences, another methodological orientation, simultaneously critical and dialectical, embodied in Karl Marx, emerges. Emile Durkheim and Max Weber, sociologists most responsible for the scientific founding of sociology, were the embodiment of two different methodological orientations: the first belonged to the positivist movement and advocated a “sociology of firm laws” that viewed society as a matter, in order to explain society and social phenomena, and the second advocated a hermeneutical view in which the understanding of the intrinsic motives of social action by people and social groups had a foremost importance.³ For one, the primary thing was a society with a collective consciousness, and for the other, it was the individual and his motivation.

After the great ambitions of the greats of sociology of the 19th and early 20th centuries to explain society as a whole, sociology reduced its ambitions to theories of medium scale and split into narrower but special sociologies, more applicable in the practice. Along with the development of sociology and the classification of different sociological movements, a sociological method was developed into which all the essential disagreements of the said movements were interwoven. Although many methodological approaches are often used in contemporary sociology when studying problems, there is also a tendency to deviate from what we might call “big methodological orientations” in favor of a simple application of data collection techniques and the narrow interpretations thereof. Naturally, there is disagreement among sociologists regarding

1 Đuro Šušnjić, *Kritika sociološke metode*, Gradina, Niš, 1973, p. 104.

2 Miroslav Pečujlić, Vladimir Milić, *Sociologija*, Službeni glasnik, Beograd, 2005, p. 11.

3 Dušan Marinković, *Uvod u sociologiju, osnovni pristupi i teme*, Mediterran publishing, Novi Sad, 2008, p. 72.

methodological orientations. For example, Vojin Milić once wrote that there are five basic understandings of methods in sociology (positivist, functionalist, structuralist, sociology of understanding and Marxist understanding of methods)⁴, Mihailo Pešić talks about positivism, historicism and Marxist dialectics,⁵ while Dušan Marinković discusses positivist, hermeneutic and critical orientation in sociology as well as the plurality of methods.⁶ Without delving deeper into discussions about the classification of the sociological method⁷, we would like to present its useful value for applied research.

1. SOCIOLOGICAL METHOD AS A SOURCE OF INSPIRATION FOR APPLIED RESEARCH

Research in the social sciences always rests on knowledge that is cumulative in nature and inspiring in its potential. Considering what the intelligent people explored and contemplated, what they wrote and theorized about and what they came up with in their thinking and research, is not an obsolete erudite escalade - as scientific knowledge has not yet taken hold of the ramparts of the secrets of the world we (are still trying to get to) know - but a precondition for quality new research. The accumulated “old” knowledge helps us to once again use the archaic language of the classics of military skills, as rushing ladders that assist us in getting relatively easily to the level from which our conquest of unexplored or under-explored social space should begin. At the same time, this “old” knowledge acts as an inspiration to the researcher. Even in the works of those philosophers, political scientists, and sociologists whose works were outside the mainstream of the intellectual movements of their age, and whose views, perhaps rightly, were considered epochally outdated or anachronistic during their lives, one could find inspiration for rethinking (parts of) social reality. “One sociologist ... may uncover an unresolved issue by reading the work of another sociologist,” notes Anthony Giddens.⁸ In fact, there is no significant sociologist who did not inflame his sociological imagination with the unquenchable passion of the thoughts and actions of his predecessors. The same is true when it comes to the application of those sociological methods used by the classics of sociology.

A good example to illustrate the previous claim is Crozier’s research on the bureaucratic phenomenon.⁹ Michel Crozier studied the large bureaucratic systems in France in the 1950s and 1960s, inspired by the works of Max Weber. Using Weber’s theory of understanding, he compared the ideal type of bureaucracy,

4 Šire u: Vojin Milić, *Sociološki metod*, Nolit, Beograd, 1965, p. 35-158.

5 Mihailo Pešić, *Sociologija*, Institut za političke studije, Beograd, 1999, p. 47-68.

6 Dušan Marinković, *Uvod u sociologiju, osnovni pristupi i teme*, navedeno delo, p. 72-73.

7 Šire u: Ilija Kajtez, *Sociologija*, Vojna akademija, Medija centar „Odbrana“, Beograd, 2019, p. 41-74.

8 Antoni Gidens, *Sociologija*, CID, Podgorica, 2001, p. 330.

9 Michel Crozier, *The Bureaucratic Phenomenon*, Routledge, London and New York, 2017.

the image of which, dominated by rationality, was strongly promoted by Weber himself,¹⁰ with the findings he collected “in the field”. The research led him to conclude the opposite of that given by Weber: large bureaucratic systems are not only not dominantly rational in their internal actions and activities in the area of their competencies, but are largely influenced by irrational factors. Crozier also interpreted his findings as specific to the French bureaucracy, leading him to conclude that there is no unique bureaucratic culture, but we rather need to speak of bureaucratic cultures, in the plural, which are essentially determined by the dominant culture in the societies observed.

Interpreting Crozier’s work half a century later, Zygmunt Bauman suggests to us that the value of investigating the phenomenon of the bureaucracy of this French sociologist lies in the fact that he found the secret of the struggle for power (contained in an effort to achieve a simultaneous deregulation of one’s own activities and regulation of the activities of all others), again used by Bauman for his analysis of inequality in a modern, fluid society.¹¹

This example shows how one applied sociological research is inspired by the works of a classic of sociology, one of the true founders thereof as a science, and at the same time becomes the inspiration itself for contemporary sociological thought. The relevancy of Crozier’s research has been preserved primarily because of the importance of the subject of the research and the conclusions drawn by the author, although he would not have been able to reach them without the “whispers” of Weber’s method.

2. SOCIOLOGICAL METHOD AS A MEDIATOR BETWEEN DATA AND CONCLUSIONS

Data collection and compilation are an indispensable part of applied research. Unfortunately, research sometimes stops when it has reached a stage from which it could proceed to the final stage of scientific research, with theoretical generalization and ascertainment of laws; abundance of data, poor explanations and absence of sociological imagination. “A puzzle is not only a lack of information but also a blank space in our understanding”¹², nevertheless, “most research ends with a description”.¹³ To overcome this problem, it is sufficient to seek the solution in the sociological method, a valid intermediary between the data collected and the relevant conclusions.

An illustrative example is a difference in theoretical and methodological settings and results of the scientific works of Franz Boas and Emile Durkheim, founders and representatives of two schools of thinking in anthropology.

10 Mihailo Đurić, *Sociologija Maksa Vebera*, Naprijed, Zagreb, 1987, p. 86-93, 359-361, 374-376, 394-396 and 423-428.

11 Zygmunt Bauman - Inequality in liquid modern times, https://www.youtube.com/watch?v=ZTv0uU2_2Ho, August 15, 2019

12 Antoni Gidens, *Sociologija*, navedeno delo, p. 330.

13 Ilija Kajtez, *Sociologija*, navedeno delo, p. 73.

American anthropologist Elvin Hatch humorously expresses the essential difference between the two schools. "It seems likely that Boas considered Durkheim a salon brain, who theorizes beyond the limits of scientific validity, and that Durkheim thought of Boas as an unimaginative data collector".¹⁴ However, perhaps the difference between the conclusions drawn about cultures by Franz Boas and Claude Levi-Strauss is greater than that which existed in the works of Boas and Durkheim, despite the fact that Levi-Strauss and Boas share certain, we may say fundamental, views of cultures, which are reflected in the denial of racial explanations of mental differences and differences between the levels of intellectual development of people in ancient and modern society, as well as in accepting the justification and equality of different directions and criteria for the development of cultures.¹⁵

Boas believed that all cultures were unique, originated in different complex histories and filled with different subjective characteristics. In short, in Boas's view, cultures and their symbolic systems are characterized by "their own individuality"¹⁶, which makes it impossible to derive general theories of culture, so anthropology as, in his words, a historical science,¹⁷ must be based on an understanding of individual phenomena. Such a theoretical and methodological orientation led this conscientious and meticulous anthropologist on the one hand to the detailed listing and description of cultural phenomena within the cultures he systematically studied, and on the other to the rejection of generalization, that is, the inability to recognize their common symbolic power and content in cultural phenomena, and to see the same essence in different cultures and draw general conclusions about the culture as such.

Levi-Strauss wanted anthropology to be a generalizing science.¹⁸ He argued that the analysis of a social phenomenon for the sake of its scientific knowledge was the wrong approach, and advocated explaining the relationship between phenomena based on establishing the principles of their association and organization. In the structure as he sees it, "it is not elements that are permanent, only relationships."¹⁹ Instead of describing elements of individual societies and/or cultures, like Boas, and looking for differences between societies/ cultures, Levi-Strauss seeks out their explanations and similarities. He managed to find order under the seemingly chaotic mass of cultural forms and contents of those

14 Elvin Hač, *Antropološke teorije 1, Od Tajlora do Dirkema*, BIGZ, Beograd, 1979, p. 219.

15 Cf.: Elvin Hač, *Antropološke teorije 1, o.c.*, p. 53-100, Klod Levi-Stros, *Svi smo mi kanibali*, Gradac K, Čačak, 2018, p. 28-37, Klod Levi-Stros, *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1978, p. 318. and 337. However, Boas's understanding of culture as a sui generis reality runs counter to Levi-Strauss's premise that culture is the product of the natural properties of the human mind.

16 Elvin Hač, *Antropološke teorije 1, o.c.*, p. 83.

17 Elvin Hač, *Antropološke teorije 1, o.c.*, p. 67.

18 "The anthropologist respects history but does not attach great value to it. He sees it as research that complements his findings: while one of the two develops a range of human societies in time, the other does so in space." Cited according to: Edmund Lič, Klod Levi Stros, *NIP Duga*, Beograd, 1972, p. 17.

19 Klod Levi-Stros, *Divlja misao, o.c.*, p. 97.

forms within the same society. For him, all forms (kinship system, art, myth, religion, philosophy, political ideology, science, law ...), as Đuro Šušnjić notes, are partial expressions of the same essence and as such are suitable for scientific research of a society. That is why Levi-Strauss, inclined to bold and imaginative analogies, can claim that even if we knew nothing about ancient Chinese society, an examination of its art would allow us to establish the struggle of prestige, the rivalry of hierarchies, and the competition of social and economic privileges in it.²⁰ He was also inclined to, by comparing different societies / cultures, find their similarities, that is, the same structures. This enabled him to come up with significant explanations for the structure of human societies and the structure of thought, thus surpassing Boas himself, whom he reverently called the great teacher of modern anthropology.²¹

One time, Levi-Strauss wrote: "Any classification is better than a mess; even a classification at the level of sensory properties is a milestone on the road to establishing a rational order."²² The introduction of the structuralist method into social research has enabled this social anthropologist to sort the data, regardless of who collected it, in a manner suitable for drawing general conclusions.

3. RESEARCHING A PROBLEM IN THE WIDER SOCIAL CONTEXT

Towards the end of his life, Zygmunt Bauman faced allegations that he entered data and entire sentences from several websites in his book, *Does the Richness of Few Benefit Us All*, without citing sources. Bauman dismissed the Cambridge PhD candidate's allegations saying that he used data from Wikipedia, which he duly cited, and that the rest of the information was on the website he cited.²³ Then the same sociologist got accused of self-plagiarism, because in his recent books he expressed previously published views, without citing sources (his earlier books). The absurdity of the auto-plagiarism allegations against Bauman was best demonstrated by Brad Evans.²⁴ The defense against the first accusation, however, is also interesting for this discussion, because the parts of the text from the website used in the Bauman's book are not part of the outcome of his research, but a segment of the ocean of data that Bauman uses to draw general conclusions. Like the elderly Sylvestre Bonnard, a character from Anatole France's novel, whose thoughts enthusiastically jump around even when the old man is bedridden, Bauman uses the information

20 Đuro Šušnjić, *Teorije kulture*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015, p. 51-57.

21 Claude Levi-Strauss, *Strukturalna antropologija*, Stvarnost, Zagreb, 1958, p. 271.

22 Klod Levi-Stros, *Divlja misao*, o.c., p. 55.

23 en.wikipedia.org/wiki/Zygmunt_Bauman, 27. 08. 2019.

24 Brad Evans, *Self-Plagiarism and the Politics of Character Assassination: the Case of Zygmunt Bauman*, counterpunch.org/2015/08/27/self-plagiarism-and-the-politics-of-character-assassination-the-case-of-zygmunt-bauman/, 27. 08. 2019.

at his disposal to bring to the reader original interpretations of the social reality of the modern world at a high level of generality that, unfortunately, most social science research does not reach.

In order to expose a comprehensive scientific view of contemporary society or particular types of social phenomena in such a society, as Bauman's works provide, it is necessary to reconsider and reflect upon a large number of relevant data, preferably obtained in applied research, and to identify and set light to their cause-and-effect relationships that may have been overshadowed by previous misconceptions and/or prejudices, and to, ultimately, truly understand these diverse data as part of a larger whole. "Truth is the whole," Hegel teaches us.²⁵ It is impossible, uneconomical, and absurd for a scientist or research team assembled around one, however broadly set up project, to collect all that data independently of research already done, that is, pretending that other research has never existed. He (scientist or team) by necessity uses the available data for his synthetic meta-research, the results of which, from a gnoseological standpoint, are superior to the research used, because they allow a broader and deeper interpretation of reality, the integration of seemingly disparate parts of that reality, and its critique. This would not be possible in sociology without the use of one or, even better, many sociological methods.

The original meta-research is just one step away from a new sociological theory that "represents a set of interconnected ideas that make it possible to systematize knowledge about a society, to explain that society and to predict its future."²⁶ And that, in the social sciences, are never completely without their classical roots.

The originality of the approach can also be achieved by a good combination of already known approaches: instead of observing a social phenomenon from one angle or standpoint, the researcher examines different aspects of the same phenomenon by changing the angle or by successively changing points of view. Instead of holding firmly to the basis of only one theoretical and methodological direction, the scientist should embark on a voyage in the hope of (ideally) seeing the whole of the phenomenon by dealing with different theoretical and methodological movements, using their strengths and, at the same time, reducing, with this combination of diversity, their flaws, one-sidedness and deviations.

In order for applied sociological research to be able to be completed, it must also take into account the social context in which the studied, but never isolated, as it is in experiments in physics or chemistry, social phenomenon is placed. The way a scientist understands the social context will undoubtedly affect his interpretation of the results he has obtained. This, in fact, brings

25 Georg Wilhelm Fridrih Hegel, *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd, 1979, p. 11.

26 Džordž Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, p. 36.

in the seed of subjectivity and pure scientism, in all likelihood, breaks down. But if social phenomena are perceived as independent of the social field in which they lie, it is not scientism, but misunderstanding.

CONCLUSION

The sociological method, with all the controversies that accompany it, is necessary for conducting serious sociological research. Without it, it is difficult to imagine even the definition and classification themselves, and especially the action at a higher level of generality that is implied when drawing relevant conclusions. The use of the sociological method in applied social research is useful as a safe starting point in research and a source from which the sociological imagination is fed. It is also extremely useful for sorting, that is, preparing the data collected for generalizations, which is necessary for science that tends to be general and generalizable. It then helps the scientist to grasp social reality in segments that are important for his research.

The sociological method, therefore, retained (at least) triple usability: firstly, as a source of inspiration for applied research, secondly, as a necessary mediator between the collected data on the one hand and their systematization and drawing general conclusions on the other, and, thirdly, as an important part of major theoretical definitions that place the subjects of applied research within a broader social context.

WORKS CITED

- Bauman Zigmund. (1984). *Kultura i društvo*. Beograd: Prosveta.
- Bauman Zigmund. (2010). *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Bauman Zigmund. (2009). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Crozier Michel. (2017). *The Bureaucratic Phenomenon*. London and New York: Routledge.
- Đurić Mihailo. (1987). *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Naprijed, Zagreb.
- Gidens Entoni. (2001). *Sociologija*. Podgorica: CID.
- Hač Elvin. (1979). *Antropološke teorije 1, Od Tajlora do Dirkema*. Beograd: BIGZ.
- Hegel Georg Vilhelm Fridrih. (1979). *Fenomenologija duha*. Beograd: BIGZ.
- Kajtez Ilija. (2019). *Sociologija*. Beograd: Vojna akademija, Medija centar „Odbrana“.
- Levi-Strauss Claude. (1958). *Strukturalna antropologija*. Zagreb: Stvarnost.
- Levi-Stros Klod. (1978). *Divlja misao*, Beograd: Nolit.
- Levi-Stros Klod. (2018). *Svi smo mi kanibali*. Čačak: Gradac K.
- Lič Edmund. (1972). *Klod Levi Stros*. Beograd: NIP Duga.
- Marinković Dušan. (2008). *Uvod u sociologiju, osnovni pristupi i teme*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Milić Vojin. (1965). *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
- Pečujlić Miroslav, Milić Vladimir. (2005). *Sociologija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pešić Mihailo. (1999). *Sociologija*. Beograd: Institut za političke studije.
- Ricer Džordž. (2012). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik.

Supek Rudi. (1977). Sociologija. Zagreb: Školska knjiga.

Šušnjić Đuro. (1973). Kritika sociološke metode. Niš: Gradina.

Šušnjić Đuro. (2015). Teorije kulture. Beograd: Zavod za udžbenike.

Zygmunt Bauman - Inequality in liquid modern times, https://www.youtube.com/watch?v=ZTv0uU2_2Ho, 15. 08. 2019.

Evans Brad, Self-Plagiarism and the Politics of Character Assassination: the Case of Zygmunt Bauman, counterpunch.org/2015/08/27/self-plagiarism-and-the-politics-of-character-assassination-the-case-of-zygmunt-bauman/, October 27, 2019
en.wikipedia.org/wiki/Zygmunt_Bauman, October 27, 2019.

Srđan STARČEVIĆ

Srđan BLAGOJEVIĆ

Vojna Akademija, Univerziteta odbrane

ZNAČAJ PRIMENE SOCIOLOŠKOG METODA U PRIMENJENIM ISTRAŽIVANJIMA

Rezime

Jedan od dva glavna uzroka nastanka sociologije, kao potpuno nove društvene nauke u 19. veku, jeste potreba da se društvo i društvene pojave podvrgnu naučnoj spoznaji, bliskoj onoj koja je karakteristična za zrele prirodne nauke koje su već bile u stanju da uspostave naučne zakone i u svoj registar znanja uključe ona koja se mogu primeniti u rešavanju ljudskih problema (na primer, u poljoprivredi, industrijskoj proizvodnji, saobraćaju, građevinarstvu, itd.). Nakon velikih ambicija Ogista Konta i drugih velikih sociologa iz 19. i početka 20. veka da objasne društvo u celini, sociologija je svela svoje ambicije na teorije srednjeg obima i podelila se na uže, ali na primenjivije u praksi, posebne sociologije. Uporedo sa razvojem sociologije i podelama između raznih socioloških struja, razvijao se i sociološki metod, koji je sadržao sva suštinska neslaganja. Iako se u savremenoj sociologiji često koriste mnogi metodološki pristupi, možemo uočiti i tendenciju odstupanja od onoga što bismo mogli nazvati „velikim metodološkim opredeljenjima“ u korist jednostavne primene tehnika za prikupljanje podataka i njihovog uskog tumačenja. Autori ovog rada izučavaju odnos sociološkog metoda i primenjenih istraživanja i ukazuju na njegov trostruki značaj: prvo, kao izvora inspiracije za primenjena istraživanja, zatim kao neophodog posrednika između prikupljenih podataka s jedne strane i njihove sistematizacije i izvođenja opštih zaključaka s druge strane i, treće, kao važnog dela velikih teorijskih opredeljenja na osnovu kojih se predmeti primenjenih istraživanja smeštaju u širi društveni kontekst.

Ključne reči: sociološki metod, primenjeno istraživanje, društveni kontekst, sociološka imaginacija

*Dragan PAMUČAR**

*Vesko LUKOVAC***

Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

VIŠEKRITERIJUMSKA OPTIMIZACIJA LOGISTIČKIH PROCESA PRIMENOM FUCOM-SWOT MODELA

Apstrakt: Optimizacija logističkih procesa i aktivnosti u funkciji održivosti lanca snabdevanja predstavlja veliki izazov za logističke kompanije. Potrebno je izvršiti racionalizaciju procesa u skladu sa strogim zahtevima tržišta, a pritom poštujući aspekte održivosti, što nije nimalo jednostavan zadatak. Višekriterijumsko odlučivanje može predstavljati alat koji doprinosi optimizaciji logističkih procesa sa aspekta donošenja pravih odluka i vrednovanja različitih strategija u različitim logističkim podsistemima. U ovom radu je razmatran skladišni sistem kao jedan od najvažnijih logističkih podsistema u kompaniji. Izvršeno je vrednovanje uslova i mogućnost implementacije bar-kod tehnologije u cilju optimizacije skladišnih procesa. Formirana je SWOT (Strengths, Weaknesses, Opportunities, and Threats) matrica koja se sastoji od ukupno 27 elemenata. Kako bi se odredile težine svih faktora na prvom nivou odlučivanja i njegovih indikatora na drugom nivou hijerarhije odlučivanja razvijen je originalni model. Ovaj model podrazumeva razvoj grey Full Consistency Method (FUCOM) i integracija sa SWOT analizom.

Ključne reči: FUCOM, SWOT, višekriterijumska optimizacija.

1. UVOD

Skladišni sistemi su vezani, a često i nezamenjivi faktor u logističkom lancu. U procesu proizvodnje retke su situacije kada se sirovina ili materijal odmah uključuju u proizvodni proces, već skoro po pravilu određeni vremenski period provode u fazi mirovanja odnosno u skladištu. Slična je situacija i sa gotovim proizvodima i poluproizvodima. Da bi se ostvarila konkurentna pozicija na tržištu potrebno je izvršiti racionalizaciju logističkih aktivnosti i procesa. Kao jedan od podsistema u kojem je moguće izvršiti racionalizaciju pojavljuje se skladište, koje kao poseban podsistem logistike uz transport predstavlja najveće uzročnike

* Docent, dpamucar@gmail.com

** Docent, lukovacvesko@yahoo.com

logističkih troškova (Pamucar et al., 2015; 2018b). Zato se konstantno se traže potencijalna mesta za ostvarivanje ušteda u ovim podsistemima. U odnosu na nekadašnju statičnu funkciju, današnja skladišta predstavljaju dinamičan sistem u kojem je kretanje robe dominantno, pa je zato u ovom radu poseban akcenat dat na optimizaciju procesa u skladišnom sistemu.

S druge strane, veoma bitnu ulogu u ostvarenju postavljenih strateških ciljeva igraju savremene informacione tehnologije koje ubrzavaju i olakšavaju odvijanje svih logističkih procesa i aktivnosti. Bitan faktor u optimizaciji skladišnih procesa je dobra organizacija. Značajno mesto u optimizaciji i ubrzavanju skladišnih procesa zauzima uvođenje bar-kod tehnologije u skladište. Primena bar-kod tehnologije je revolucionirala logistički pristup proizvodnje i distribucije. Bez primjene bar-kod tehnologije, mnogi složeniji poslovi bili bi praktično teško ostvarivi (Pamucar et al., 2016; 2019). Prednosti u poslovanju koje pruža bar-kod tehnologija su mnoge, a neke od njih su: skraćuje vreme realizacije poslova prijemnih/otpremnih poslova, eliminiše mogućnost nastanka ljudskih grešaka pri radu u skladištu, doprinosi preciznom prenosu informacija, skraćuje vreme popunjavanja skladišnih zaliha itd.

U ovom radu prikazan je novi hibridni grey FUCOM-SWOT višekriterijumski model. Ovaj rad ima više ciljeva. Prvi cilj odnosi se na definisanje novog višekriterijumskog pristupa koji predstavlja koristan alat za adekvatno manipulaciju sa subjektivnostima u grupnom i pojedinačnom donošenju odluka. Drugi cilj ovog rada je razvoj originalnog modela za podršku odlučivanju koji predstavlja odgovor na potrebu da akademski istraživački modeli za evaluaciju logističkih procesa u većoj meri odgovore praktičnim i realnim uslovima okruženja. Treći cilj je obogaćivanje metodologije za evaluaciju procesa i strategija za optimizaciju logističkih sistema kroz novi pristup u tretiranju neizvesnosti.

2. VIŠEKRITERIJUMSKA OPTIMIZACIJA LOGISTIČKIH PROCESA: SWOT-FUCOM MODEL

Implementacija grey SWOT-FUCOM modela sprovodi se kroz dve faze. U prvoj fazi vrši se analiza postojećeg stanja i istražuju se prednosti budućeg sistema (bar-kod sistema) primenom SWOT analize. SWOT analiza omogućava nam da steknemo uvid u dobre/loše strane postojećeg načina organizacije procesa u skladišnom sistemu kompanije, kao i novog načina organizacije procesa primenom bar-kod tehnologije. U drugoj fazi vrši se evaluacija i rangiranje elemenata SWOT matrice primenom grey FUCOM modela (Pamucar et al, 2018). Grey SWOT-FUCOM model testiran je u Skladištu tehničkog materijala i Prijemnom skladištu kompanije Natron-Hayat u Bosni i Hercegovini. Skladište tehničkog materijala je deo kompanije Natron-Hayat koji predstavlja bitnu logističku kariku kompanije. Zato je optimizacija logističkih procesa u skladištu od presudnog značaja za ubrzavanje procesa izuzimanja robe iz skladišta. Jedan od načina za optimizaciju procesa je uvođenje bar-kod tehnologije u skladište.

SWOT analiza (Humphrey, 2005) predstavlja efikasan alat za razumevanje i donošenje odluka u najrazličitijim situacijama u radu kompanije ili organizacije. Ono što je dobro u sadašnjosti nazvano je zadovoljavajućim (Satisfactory), dobro u budućnosti nazvano je prilikom (Opportunity), loše u sadašnjosti - slabošću (Weakness), a loše u budućnosti - prijetnjom (Threat), odnosno SWOT. SWOT je najjednostavnija metoda za analizu okruženja i predstavlja kvalitativnu analitičku metodu koja kroz četiri faktora nastoji prikazati snage, slabosti, prilike i pretnje, određene pojave ili situacije u predmetu analize. Osnovna ideja SWOT analize prema (Rauch, 2007) jeste utvrđivanje internih snaga i slabosti, kao i eksternih pretnji i mogućnosti. Na taj način ostvaruje se kontinuiran napredak i razvoj, a samim tim i konkurentna prednost. SWOT analiza omogućava menadžmentu da razvije strategiju na temelju relevantnih informacija o organizaciji i okolini. Metoda se zasniva na pretpostavci da će organizacija postići najveći strateški uspeh maksimiziranjem sopstvenih snaga i prilika u okolini uz istovremeno minimiziranje pretnji i slabosti, odnosno najboljom upotrebom unutrašnjih snaga u korišćenju mogućnosti iz okoline. Bitna pretpostavka je analiza saglasnosti unutrašnjih i spoljašnjih faktora, odnosno utvrđivanje njihovih implikacija na strategiju. Zapravo, unutrašnje snage i slabosti treba posmatrati u kontekstu spoljašnjih mogućnosti i prijetnji i obrnuto (Stević i dr, 2018). U narednom delu prikazani su kriterijumi SWOT analize u posmatranom Skladištu tehničkog materijala u kompaniji Natron-Hayat.

Snaga se odnosi na unutarashnju osobinu, tj. na sposobnosti preduzeća. Snage treba tražiti u područjima na kojima se konkretno preduzeće ističe u odnosu na konkurente i na kojima ostvaruje uspeh. To mogu biti: kvalitet i konkurentnost, ugled, tržišni udeo, kupci, stručni i motivisani kadrovi, dobra organizacija i upravljanje, tehnička opremljenost, vredna i korisna imovina, profitabilnost, likvidnost, kreditna sposobnost, zemljopisna lociranost i dr. U ovom delu SWOT analize kao snaga kompanije u Prijemnom skladištu i Skladištu tehničkog materijala, navedeno je:

- S1: ljudski resursi u skladišnom sistemu,
- S2: uvezan sistem rada na relaciji Vaga, Prijemno skladište i Skladište tehničkog materijala,
- S3: dobra organizacija rada unutar radne jedinice,
- S4: dobar odnos između skladištara i korisnika,
- S5: svi artikli su jasno označeni i sortirani po cijelom skladištu (ovjesne kartice),
- S6: uslovi rada u skladištu,
- S7: priključak na glavnu drumsku saobraćajnicu.

Slabosti se takođe odnose se na unutrašnje osobine, tj. sposobnosti kompanije. Slabosti mogu biti sve navedeno iz snage, jer se odnose na nedostatak snaga, kao primer loš imidž, nestručni i nemotivisani kadrovi, nedostatak potrebne imovine i novca (loša bilansa), kreditora itd. U toku rada mogu se приметiti i određene slabosti u sistemu koje treba eliminisati uvođenjem bar kod sistema. Slabosti u funkcionisanju rada skladišta su:

- W1: poteškoće u kontroli zaliha,
- W2: poteškoće prilikom popune skladišnih zaliha,
- W3: problem sa načinom pravdanja podignutog materijala,
- W4: prevelik vremenski period između podizanja materijala i pravdanja istog,
- W5: vođenje evidencije dugovanja,
- W6: trošenje vremena skladištara na pravdanja materijala,
- W7: potrošnja kancelarijskog materijala prilikom obavljanja svih skladišnih aktivnosti,
- W8: greške skladištara prilikom izdavanja materijala,
- W9: postojeći informatički sistem rada.

Prilike su imanentne u svakom poslovanju. Dolaze iz okoline u kojoj kompanija deluje ili namerava da deluje. Ipak, ova analiza uključuje samo one prilike koje kompanija uz postojeće snage i slabosti može, ili bi ih u nekim okolnostima mogla realizovati. Da bi se neka prilika mogla ostvariti, uz potrebne snage nužan je i angažman preduzeća. Prilike koje se pružaju Skladištu tehničkog materijala uvođenjem bar-kod tehnologije su slijedeće:

- O1: automatska kontrola zaliha,
- O2: brža popuna mjesečnih zaliha skladišta,
- O3: brži način pravdanja robe od strane korisnika,
- O4: eliminisanje grešaka prilikom kucanja trebovnica,
- O5: eliminisanja uzaludnog vremena skladištara na vođenje evidencije dugovanja,
- O6: modernizacija rada R. J Skladište,
- O7: povjerenje između skladištara i korisnika.

Za razliku prilika, na *pretnje* kompanije najčešće ne može uticati, pa se za njih treba na vreme pripremiti. Pretnje mogu biti brojne, ali se sve odnose na smanjenje prihoda, rast troškova i pad dobiti, i ugroženost opstanka kompanije. Pretnje koje se mogu javiti prilikom uvođenja sistema bar-kod su:

- T1: nerazumjevanje poslodavca za uvođenje bar-koda,
- T2: nerazumjevanje korisnika za važnost vođenja skladišta po sistemu bar-kod,
- T3: nerazumjevanje skladištara za važnost uvođenja bar-kod sistema u skladište,
- T4: obezbeđenje novčanih sredstava.

U istraživanju su učestvovala tri eksperta koji su izvršili evaluaciju SWOT faktora. Eksperti su zaposleni u skladišnom sistemu kompanije na rukovodećim funkcijama, koji su upoznati sa problematikom koja se izučava. Evaluacija SWOT faktora izvršena je primenom devetostepene grey skale: *Equal importance*=[1.0,1.5]; *Pretty low importance*=[1.5,2.5]; *Low importance*=[2.5,3.5], *Slightly low importance*=[3.5,4.5], *Essential importance*=[4.5,5.5], *Slightly strong importance*=[5.5,6.5], *Very strong importance*=[6.5,7.5], *Exceedingly high importance*=[7.5,8.5], *Absolute importance*=[8.5,9.5]. Pošto je u SWOT analizi izvršena hijerarhijska podela SWOT faktora na dva nivou, FUCOM model primenjen je posebno za svaki od nivoa. Tako je za prvi nivo izvršena evaluacija S, W, O i T

faktora, odnosno formiran je jedan nelinearni FUCOM model. Za drugi nivo, za svaku od grupa S, W, O i T podfaktora primenjen je FUCOM model. Dakle, za drugi nivo definisana su ukupno četiri FUCOM modela. Grey težinski koeficijenti oba hijerarhijska nivoa SWOT-FUCOM modela, sa globalnim i lokalnim rangova faktora prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1. Globalne i lokalne vrednosti težina SWOT faktora

Faktor	w_j	Subfactor	Lokalne težine	Globane težine	Lokalni rang	Globani rang
Snaga	[0.254,0.266]	S1	[0.16,0.225]	[0.041,0.060]	3	12
		S2	[0.154,0.352]	[0.039,0.094]	2	10
		S3	[0.312,0.853]	[0.079,0.227]	1	1
		S4	[0.139,0.187]	[0.035,0.050]	4	15
		S5	[0.095,0.095]	[0.024,0.025]	6	22
		S6	[0.085,0.124]	[0.022,0.033]	5	21
		S7	[0.055,0.069]	[0.014,0.018]	7	26
Slabosti	[0.311,0.576]	W1	[0.073,0.178]	[0.023,0.103]	5	11
		W2	[0.109,0.286]	[0.034,0.165]	4	6
		W3	[0.204,0.435]	[0.064,0.251]	2	2
		W4	[0.204,0.784]	[0.064,0.452]	1	3
		W5	[0.109,0.359]	[0.034,0.207]	3	5
		W6	[0.073,0.114]	[0.023,0.065]	6	14
		W7	[0.045,0.079]	[0.014,0.046]	8	19
		W8	[0.067,0.079]	[0.021,0.046]	7	18
		W9	[0.038,0.055]	[0.012,0.032]	9	24
Prilike	[0.256,0.292]	O1	[0.086,0.258]	[0.022,0.075]	4	13
		O2	[0.185,0.428]	[0.047,0.125]	3	7
		O3	[0.155,0.376]	[0.040,0.110]	2	9
		O4	[0.285,0.691]	[0.073,0.202]	1	4
		O5	[0.116,0.135]	[0.030,0.039]	5	17
		O6	[0.067,0.073]	[0.017,0.021]	7	25
		O7	[0.106,0.106]	[0.027,0.031]	6	20
Pretnje	[0.179,0.264]	T1	[0.06,0.069]	[0.011,0.018]	4	27
		T2	[0.062,0.125]	[0.011,0.033]	3	23
		T3	[0.042,0.236]	[0.007,0.062]	2	16
		T4	[0.061,0.579]	[0.011,0.153]	1	8

Na osnovu rezultata prikazanih u tabeli 1, za lokalni rang, može se zaključiti da je najznačajniji elemenat kod dimenzije *Snaga (S)* dobra organizacija rada unutar radne jedinice. U dimenziji *S* identifikovano je sedam elemenata od kojih je treći najznačajniji što podrazumeva dobru organizaciju radne jedinice. Ovaj elemenat je usko povezan sa naredna dva najznačajnija elementa koja se odnose na dobru povezanost između elemenata skladišne rganizacione jedinice i ljudskih resursa u skladišnom sistemu. To je rezultat ulaganja kompanije u kadrove kroz pružanje podrške u njihovoj edukaciji i usavršavanju. Pored toga, kompanija ima i veliki broj mladih kadrova koji su spremni i sposobni za timski rad i dalje obučavanje. Manje značajni elementi ove dimenzije su odnosi između radnika u skladištu i korisnika i označavanje svih artikala. Najmanje značajni elementi su uslovi rada koji vladaju u skladištu i priključak na glavnu drumsku saobraćajnicu.

Najznačajniji elementi kod dimenzije *Slabosti (W)* predstavljaju: problem sa načinom pravdanja podignutog materijala i prevelik vremenski period između podizanja materijala i pravdanja istog. Finalne vrednosti $W3$ i $W4$ su približne i iznose $W3=[0.064,0.251]$ i $W4=[0.064,0.452]$. Problem sa načinom pravdanja podignutog materijala javlja se zbog raznovrsnosti asortimana u skladištu i sličnosti u nazivima artikala i zbog se toga javljaju greške. Za te greške odgovorni su korisnici koji izuzimaju materijal iz skladišta, a naknadno vrše pravdanje kroz sistem. To je naročito vidljivo u slučajevima većeg vremenskog perioda između podizanja materijala i pravdanja istog, pošto se dešava da korisnik ne vrši odmah pravdanje materijala. Razlog tome je prevelik obim posla kako u proizvodnji tako i u održavanju postrojenja pa korisnici nakon podizanja materijala vrše naknadno pravdanje istog.

Pored snage i slabosti, najznačajniji elementi kod dimenzije *Prilike (O)* su: eliminisanje grešaka prilikom kucanja trebovnica i brži način pravdanja robe od strane korisnika. Finalne vrednosti kod $O4$ i $O3$ iznose $O4=[0.073,0.202]$ i $O3=[0.040,0.110]$. Kod elementa $O4$, uvođenjem sistema bar-kod eliminiše se nastanak grešaka prilikom kucanja porudžbenica, pošto porudžbenicu skladištar odmah daje prilikom izdavanja materijala. Sa druge strane, sistem bar-koda je neuporedivo brži pošto radi na principu automatskog očitavanja koda i automatskog kreiranja porudžbenice od strane skladištara za izdati materijal.

Nakon urađenog proračuna može se zaključiti da najznačajniji elementi kod dimenzije *Pretnje (T)* predstavlja obezbeđenje novčanih sredstava. Finalna vrednost kod $T4=[0.011,0.153]$. Za uvođenje ove tehnologije potrebno je izdvojiti određena finansijska sredstva koja su potrebna za kupovinu opreme, edukaciju skladištara, štampanjem bar-kodova instaliranje dodatnih softvera, itd.

Na nivou globalnog ranga najznačajniji elemenat je dobra organizacija rada unutar radne jedinice. Na globalnom rangu finalna vrednost za ovaj elemenat iznosi $S3=[0.079,0.227]$. Ono što je dobro vezano za snagu radne jedinice je dobra organizacija, koja je trenutno prisutna. Ta organizacija se dodatno može poboljšati performansama tj. uvođenjem bar-kod tehnologije. Kroz izvršeno istraživanje i primenu integrisanog modela koji uključuje FUCOM-G metodu višekriterijumskog odlučivanja i SWOT analizu dobijeni su realni pokazatelji funkcionisanja trenutnog skladišnog sistema kompanije.

3. ZAKLJUČAK

Predloženi model predstavljen u radu čini integracija grey FUCOM i SWOT metode, gde se SWOT analiza koristi za identifikaciju S, W, O i T faktora logističke kompanije, a grey FUCOM se koristi za proračun težinskih vrednosti faktora SWOT matrice. Model je verifikovan kroz studiju slučaja logističke kompanije Natron-Hayat u Bosni i Hercegovini. SWOT-FUCOM model primenjen je kroz studiju slučaja koja analizira mogućnost primene bar-kod tehnologije u skladišni sistem Natron-Hayat kompanije. Kako bi se dobili što realniji pokazatelji formirana je SWOT matrica sa ukupno 27 elemenata i izvršeno njihovo ocenjivanje. Izvršeno istraživanje ima dvostruke doprinose koji se ogledaju kako sa naučnog tako i sa praktičnog aspekta.

Ako se posmatra doprinos sa praktičnog aspekta, može se naglasiti da ocenjivanjem uslova za primenu bar-kod tehnologije u ovom delu kompanije ostvaruje se adekvatna podloga za povećanje efikasnosti logističkih operacija. Radi se o kompaniji koja ima oko hiljadu zaposlenih kadrova i koja se prostire na oko milion metara kvadratnih, veliki obim izvoza i veliki broj logističkih operacija i procesa o čemu svedoče prethodna istraživanja koja su izvršena u ovoj kompaniji. Povećanje njene efikasnosti omogućava povećanje efikasnosti kompletnog lanca snabdevanja u kojem učestvuje veliki broj korisnika s obzirom na obim poslovanja kompanije.

Kao što je već navedeno SWOT matrica sadrži 27 elemenata od kojih slabosti trenutnog sistema predstavljaju najrealnije elemente, pa je implementacija bar-kod tehnologije opravdana. Njenim uvođenjem stvaraju se uslovi za eliminisanje slabosti i povećanje efikasnosti skladišnog sistema kompanije. Da bi se poboljšanja mogla realizovati potrebno je definisati moguća i potencijalna poboljšanja u celom poslovanju skladišta. Nakon izvršene SWOT analize koja je prikazana u ovom radu ukazano je na niz nedostataka koji se javljaju u trenutnom poslovanju kompanije. Uvođenjem bar-kod tehnologije u kompaniju, povećava se protok materijala do krajnjih korisnika. Samim time ubrzava se i realizacije usluge za korisnike.

LITERATURA

- Humphrey, A. (2005). SWOT analysis for management consulting. SRI alumni Newsletter, 1, 7-8.
- Pamucar D, Stevic, Z., Sremac, S. (2018a). A New Model for Determining Weight Coefficients of Criteria in MCDM Models: Full Consistency Method (FUCOM). *Symmetry*, 10(9), 393, <https://doi.org/10.3390/sym10090393>
- Pamučar, D., Čirović, G, Sekulović, D. (2015). Development of an integrated transport system in distribution centres: a FA'WOT analysis, *Tehnicki vjesnik*, 22(3), pp. 649-658.
- Pamucar, D., Lukovac, V., Božanić, D., Komazec, N. (2018b). Multi-criteria FUCOM-MAIRCA model for the evaluation of level crossings: case study in the Republic of Serbia, *Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications*, 1(1), 108-129 <https://doi.org/10.31181/oresta190120101108p>

- Pamucar, D., Sremac, S., Stevic, Z., Cirovic, G., Tomic, D. (2019). New multi-criteria LNN WASPAS model for evaluating the work of advisors in the transport of hazardous goods. *Neural Computing and Applications*, <https://10.1007/s00521-018-03997-7>.
- Pamucar, D., Vasin, Lj., Atanaskovic, P., Milicic, M. (2016). Planning the city logistics terminal location by applying the green p-median model and type-2 neuro-fuzzy network, *Computational Intelligence and Neuroscience*, Article ID 6972818. <http://dx.doi.org/10.1155/2016/6972818>
- Rauch, P. (2007). SWOT analyses and SWOT strategy formulation for forest owner cooperations in Austria. *European journal of forest research*, 126(3), 413-420.
- Stević, Ž., Stjepanović, Ž., Božičković, Z., Das, D., & Stanujkić, D. (2018). Assessment of Conditions for Implementing Information Technology in a Warehouse System: A Novel Fuzzy PIPRECIA Method. *Symmetry*, 10(11), 586.

Dragan PAMUČAR
Vesko LUKOVAC
University of Defense in Belgrade

MULTICRITERIA OPTIMIZATION OF LOGISTICS PROCESSES USING THE FUCOM - SWOT MODEL

Summary

Optimization of logistics processes and activities in the function of sustainability of the supply chain is a big challenge for logistics companies. It is necessary to streamline the process in accordance with the strict market requirements, while respecting the aspects of sustainability, which is not an easy task. Multi-criteria decision-making can be a tool that contributes to optimizing logistics processes from the point of view of making the right decisions and evaluating different strategies in different logistics subsystems. This paper considers the storage system as one of the most important logistics subsystems in a company. Evaluation of conditions and bar code technology implementation in order to optimize the storage processes was performed. A SWOT (Strengths, Weaknesses, Opportunities, and Threats) matrix was established, consisting of a total of 27 elements. In order to determine the weights of all factors at the first decision-making level and its indicators at the second level of the decision-making hierarchy, an original model was developed. This model involves the development of the Gray Full Consistency Method (FUCOM) and integration with the SWOT analysis.

Key words: FUCOM, SWOT, multicriterion optimization.

*Momčilo SAKAN**

Nezavisni univerzitet Banja Luka

ISKUSTVA IZ PROJEKTOVANJA PRIMENJENIH ISTRAŽIVANJA

Apstrakt: U radu su prikazana samo neka od brojnih iskustava iz prakse projektovanja primenjenih istraživanja. Težište je na iskustvima iz projektovanja za potrebe magistarskih (master) radova i doktorskih disertacija. Shodno tome prilagođena je i struktura rada koja se sastoji iz: uvoda, glavnog dela i zaključaka.

U uvodu je ukazano na složenost problema i potrebe za njegovom stalnom aktualizacijom i doradom. Pored toga, ukazano je i na različite stavove metodologa u toj oblasti; od onih čisto terminološke prirode, preko različitog shvatanja formalizovanog dela strukture projektovanja, do suštinskog dela koji se odnosi na visoko smisaonu intelektualnu aktivnost u tom procesu. Data je i definicija projektovanja kao veoma složene, organizovane, svrsishodne, planske i strogo kontrolisane aktivnosti koji provodi istraživački tim (istraživač) u procesu izrade istraživačkog projekta, odnosno plana za istraživanje.

U glavnom delu je prvo data uobičajena struktura projektovanja, a zatim se pristupilo analizi iskustava iz izrade svakog njenog dela sa težištem na naučnoj zamisli kao teorijsko-logičkom delu projekta istraživanja. Preciznije rečeno, to je onaj deo u kome se saopštavaju naučna saznanja od kojih se polazi, naučne i druge kategorije, pojmovi, stavovi, sudovi, zaključci, hipoteze i metode istraživanja problema i predmeta koji se istražuje. To je istovremeno i onaj deo u kome se daju odgovori na tri suštinska pitanja: (1) šta se istražuje, (2) zašto se istražuje i (3) kako se istražuje. Težište u ovom delu je dato na objašnjenju iskustava iz projektovanja odnosno izrade svakog elementa strukture naučne zamisli: (1) problema istraživanja, (2) predmeta istraživanja, (3) ciljeva istraživanja, (4) hipoteza, (5) načina istraživanja i (6) naučne i društvene opravdanosti istraživanja. Na kraju je ukazano i na iskustva iz izrade planova istraživanja i instrumenata.

U zaključku je data sinteza glavnog dela sa težištem na onim elementima koji bi bitno mogli doprineti kvalitetnijem projektovanju. Date su i određene preporuke praksi projektovanja u bližoj budućnosti.

Ključne reči: primenjena istraživanja, projektovanje istraživanja, naučna zamisao, problem istraživanja, predmet istraživanja, ciljevi istraživanja, hipoteze, način istraživanja, opravdanost istraživanja i planovi istraživanja.

* Profesor emeritus, momcilosakan@gmail.com

UVOD

Postoje brojne vrste istraživanja koja se u metodološkoj literaturi, klasifikuju prema različitim kriterijumima. Najčešće se prema rezultatima istraživanja klasifikuju na fundamentalna, primenjena i razvojna (prognostička); prema nauci, odnosno naučnoj disciplini – na intradisciplinarna i interdisciplinarna; prema svojstvu predmeta – na empirijska, teorijska i teorijsko-empirijska; i prema ulozi u istraživanju – na prethodna i akciona. Iskustva iz istraživanja, međutim, pokazuju da je ta podela samo uslovna. Najčešće je reč o kombinovanim istraživanjima koja zadržavaju karakteristike svih navedenih, samo je pitanje koje je od navedenih svojstava u konkretnom istraživanju dominantno. Iz navedenih stavova se proizilazi i prvo ograničenje naslovljenog predmeta ovog rada. Nije, dakle, reč o čisto primenjenim već, prvenstveno, o *pretežno primenjenim* istraživanjima koja imaju elemente i fundamentalnih i razvojnih.

Bilo o kom istraživanju da je reč, uvek je u pitanju veoma složen i komplikovan proces od uočavanja problema preko projektovanja i organizovanja u realizovanja istraživanja do izrade završnih dokumenta i praktične primene rezultata u praksi. Ceo taj proces je u metodološkoj literaturi objašnjen pod nazivom istraživački postupak. Pod tim pojmom se podrazumeva *složen, organizovan, svrsishodan, planski i strogo kontrolisani skup aktivnosti koje provodi istraživački tim (ili istraživač samostalno) radi dobijanja relativno objektivnih, sistematičnih, opštih i konkretnih, dovoljno kritičkih i proverljivih, saznanja o predmetu istraživanja*. Dakle, reč je o veoma složenom skupu aktivnosti na sticanju naučnih saznanja, a pod naučnim saznanjima se podrazumevaju prvenstveno ona do kojih se došlo primenom naučnih metoda i strogo kontrolisane naučne procedure.

O tom istraživačkom postupku metodolozi nemaju jedinstven stav. Jedni smatraju da taj proces mora biti precizno razrađen. Prema njihovom mišljenju, sve aktivnosti moraju biti povezane u jednu logičku celinu. Metode, tehnike i instrumenti trebaju biti adekvatno primenjeni prema hipotezama i indikatorima i ta primena treba da obezbedi egzaktno rezultate. Druga grupa smatra da precizno razrađen empirijski istraživački postupak vodi redukciji celine, pojednostavljenju složenih pojava, parcijalizaciji i pogrešnom rezultatu uopšte. Oni smatraju da je za istraživanje pogodniji filozofsko-deduktivni proces u kome logička misao, koja polazi od totaliteta pojave, prevladuje nad tehnicizmom i šematizmom. Oni predlažu da se predmet istraživanja istražuje prvenstveno teorijski uz primenu metoda analize, sinteze, indukcije, dedukcije, generalizacije, apstrakcije i drugih logičkih metoda. Težište takvog istraživanja, prema njihovom mišljenju, trebalo bi biti na dedukciji, da se pođe od celine pojave ka delovima i da se pronikne u dubinu i suštinu predmeta istraživanja.

Ta dva shvatanja su, međutim, veoma jednostrana. Dobro organizovan istraživački postupak, zavisno od predmeta istraživanja, podrazumeva kompleks i teorijskog i empirijskog i kompleks svih metoda koje se koriste za istraživanje. Teorijski (logički, filozofsko-deduktivni) pristup je pogodan za obezbeđenje opštih, celovitih saznanja o celini, a empirijski – za obezbeđenje preciznih

i proverljivih saznanja o delovima celine i predmetu istraživanja u celini. Samo pomoću kompleksnog procesa, odnosno teorijsko-empirijskog pristupa, u kome se polazi od empirijskih podataka ka apstraktnom (teorijskom) mišljenju, i obrnuto (od teorije ka praksi) moguće je doći do celovitih saznanja o predmetu istraživanja. Taj odnos teorijskog i empirijskog, pored ostalog, zavisi i od karakteristika predmeta istraživanja. Predmeti praktičnog karaktera, koji se neposredno odnose na praksu, istražuju se u pretežno empirijskom procesu, a predmeti teorijskog karaktera (koji se odnose na teoriju) – u pretežno teorijskom procesu. Kombinacija teorijskog i empirijskog, međutim, uvek postoji i ona se ne može isključiti. Preciznije rečeno, istraživački postupak se ne može redukovati na čisto empirijski odnosno čisto teorijski; kao što se ni istraživanja ne mogu redukovati na čisto teorijska i čisto empirijska.

Teorija o istraživačkom postupku je u dobroj meri oblikovana. Na tome je do sada najviše radio profesor dr Novak Milošević koji se može smatrati pionikom istraživačkog postupka. To je bila i tema njegove doktorske disertacije. On je dao osnovnu formu tog procesa sa određenim fazama i elementima strukture i objasnio logičko-metodološki i saznajni domet svakog od njih. Ta njegova teorija je za vrlo kratko vreme postala prihvatljiva od brojnih visokoškolskih i naučnih institucija u tadašnjoj SFRJ Jugoslaviji. Bilo je pokušaja i posle njega da se ta oblast unapredi ali je to, sem određenih pomaka u oblasti hipoteza i izrade završnih dokumenata, ostalo na marginama te teorije.

Navedeni istraživački postupak, uslovno rečeno, ima tri, prema nekima četiri, logički povezane faze. To su faze projektovanja, organizovanja i realizovanja istraživanja i izrade naučnih saopštenja, a prema nekima i primena rezultata istraživanja u praksi. Podela je dakle, uslovna zato što navedene faze nisu u potpunosti, bez ostatka, jasno razdvojene. One se međusobno prepliću. Nemoguće je, na primer, projektovati istraživanje, a da se istovremeno ne vide elementi rešenja problema i načina saopštavanja javnosti. Dakle, te faze su međusobno izmešane i nerazdvojive, a navedena klasifikacija je urađena na osnovu preovlađujuće aktivnosti. U ovom delu, međutim, biće samo reči o *projektovanju istraživanja* sa težištem na primenjenim, odnosno *pretežno primenjenim istraživanjima*.

Osnovni cilj je da se ukaže na značajnija iskustva u procesu projektovanja primenjenih istraživanja sa težištem na negativnim iskustvima koja su bitno uticala na rezultate istraživanja i dostizanje projektovanih nivoa naučnih saznanja. Namera je, takođe, da se opiše proces projektovanja i objasne elementi naučne zamisli – naročito oni delovi gde istraživači (istraživački timovi) prave najčešće greške.

U istraživanju su korišćene sve poznate i priznate naučne metode sa težištem na: logičkim metodama; metodi analize sadržaja; metodi ispitivanja, metodi posmatranja (učesnik -posmatrač) i metodi studije slučaja. Analizirani su i brojni sadržaji iz metodološke i druge literature (udžbenici, studije, monografije i drugi). Osnovni izvori podataka, međutim, bili su radovi priznanja studenata i slušalaca na specijalističkim, postdiplomskim (master) i doktorskim studijama pod neposrednim mentorskim vođenjem (oko 500 kandidata iz vojnih, policijskih i civilnih naučnih i školskih institucija).

1. POJAM PROJEKTOVANJA

Pod pojmom projektovanje podrazumevaju se veoma složene, organizovane, svrsishodne, planske i strogo kontrolisane aktivnosti koje provodi pojedinac ili istraživački tim radi izrade istraživačkog projekta, kao osnovnog plana za organizovanje i realizovanje istraživanja i izradu završnih dokumenata (studija, monografija, odnosno radova priznanja). Navedene aktivnosti su složene zato što su i problemi koje studenti rešavaju veoma složeni multidisciplinarni. Projektovanje je i *planska* aktivnost zato što je usmerena na izradu istraživačkog projekta kao osnovnog plana za realizaciju istraživanja. U projektu se sve te složene aktivnosti planski koordiniraju i sinhronizuju po jasno utvrđenom sadržaju i redosledu. Projektovanje je, istovremeno, i *smisaono-intelektualna* aktivnost zato što istraživač (istraživački tim) prvenstveno snagom svog uma, razuma i duhovnih moći praktično realizuje proces izrade projekta (plana za istraživanje). Projektovanje, dakle, podrazumeva ozbiljan umni napor istraživača (istraživačkog tima) da shvati problem koji se istražuje, da ga razgraniči od sličnih ili bliskih problema, da sagleda njegovu suštinu, da ga prevedu u predmet istraživanja, da uradi teorijski model predmeta i da jasno ukaže na njegove sadržaje, da odredi nivoe naučnih saznanja koji se istraživanjem mogu (i žele) ostvariti, da pretpostavi rešenje problema, da uspostavi vezu između teorije i prakse radi provere pretpostavki o rešenju problema, da precizira način istraživanja i da odredi kadrove, materijalna sredstva i vremenske dimenzije istraživanja.¹

Projektovanje je, dakle, visoko intelektualna aktivnost koja zahteva stvaralački umni rad istraživača. Projektovanje se, međutim, delimično sastoji i od stručnih i rutinskih delatnosti. *Stručne delatnosti* se odnose na one elemente i rešenja koja su utvrđena po pravilima i normama struke. Te delatnosti ne podrazumevaju istraživanje novog već dobro poznavanje onog dela struke i situacija koje su već postojale, koje su rešavane i za koje postoje tipska rešenja. Te delatnosti su usko stručne, ali ni one nisu oslobođene kreativnog i naučnog. *Rutinske, formalizovane delatnosti*, odnose se na elemente strukture naučne zamisli i planove istraživanja, odnosno na tipična rešenja i tipične situacije kao što su primena standardnih normi prilikom planiranja vremena i sredstava, grafičkog i tehničkog organizovanja i prikazivanja projekta, organizacije i realizacije istraživanja i izrade završnih dokumenata. To su svi oni elementi koji su univerzalni i formalizovani – prema jasno određenom redosledu definisani. Projektovanje, dakle, nije ništa dugo nego proces izrade projekta istraživanja.²

1 U pojedinim, pre svega prirodnim, naukama termin *projektovanje* se zamenjuje sintagmom *prethodna analiza*. Namena je ista, ali se završni dokumenti razlikuju i po formi i po suštini.

2 Iskustva iz prakse istraživanja pokazuju da se umesto projekta, veoma često radi, idejna skica. To je, u suštini, prethodni dokument koji se radi nakon otkrivanja problema. Ona u procesu istraživanja ima dvostruku funkciju; može da služi kao poslovni ili kao orijentacioni dokument. U prvom slučaju idejnu skicu, kao poslovni dokument, radi istraživač za potrebe naručioca istraživačkog zadatka. Tako urađena skica, naručiocu služi kao opšti akt na osnovu koga može preciznije da definiše problem i da ostvari uvid u potrebna sredstva, kadrove

Projekat je, dakle, zamisao za istraživanje u kojoj se daju odgovori na pitanja: šta, zašto, kako, kojim kadrovima, kojim materijalnim i finansijskim sredstvima i kada se istražuje. U projektu su svi delovi (naučni, stručni i rutinski) međusobno povezani i čine strukturalno-funkcionalnu i logičku celinu radi povezivanja teorije i prakse, usmeravanja istraživanja i sinhronizovanja aktivnosti subjekata.³ Njegova *struktura* sastoji se iz: naučne zamisli i planova istraživanja.

2. ISKUSTVA IZ IZRADE NAUČNE ZAMISLI

Naučna zamisao je naučni (teorijsko-logički) deo projekta istraživanja u kome se saopštavaju naučna saznanja od kojih se polazi, naučne i druge kategorije, pojmovi, stavovi, sudovi, zaključci, hipoteze i metode istraživanja problema i predmeta koji se istražuje. U naučnoj zamisli kandidat treba da dá odgovore na tri suštinska pitanja: (1) *šta se istražuje*, (2) *zašto se istražuje* i (3) *kako se istražuje*. Sastoji se iz šest elemenata, to su: (1) problem istraživanja, (2) predmet istraživanja, (2) ciljevi istraživanja, (4) hipoteze, (5) način istraživanja i (6) naučna i društvena opravdanosti istraživanja.⁴

Iskustva iz istraživačke prakse pokazuju da se istraživači najčešće pridržavaju navedene, uobičajene, forme i redosleda elemenata. Postoje, međutim, i mikro razlike. Česta je, na primer, pojava da se u pedagoškim i psihološkim naukama ne razrađuje predmet istraživanja. Umesto toga, u prvoj glavi završnih dokumenata se razrađuju teorijske osnove predmeta istraživanja. Ali, to nije isto. Jedno je teorija o predmetu istraživanja do koje bi trebalo doći nakon realizacije kompleksnog istraživačkog postupka. Drugo je, međutim, razrada predmeta u metodološkom smislu po svim njegovim elementima. A, razrada predmeta je veoma značajna zato što od nje zavisi i nivo naučnih ciljeva i sistem hipoteza i indikatora i način istraživanja – naročito izbor i primena metoda, tehnika i instrumenata.

i raspoloživo vreme za istraživanje. U drugom slučaju, idejnu skicu kao orijentacioni dokument, radi naručilac (planer) istraživanja. Ona istraživaču služi kao opšti akt za orijentaciju o problemu i smeru njegovog rešenja. I u jednom i u drugom slučaju idejna skica služi kao osnova za sporazum između mogućeg naručioca istraživanja i istraživača (istraživačkog tima ili istraživačke institucije). Ona može zameniti projekat istraživanja, ali znatno doprinosi bližem upoznavanju sa problemom i predmetom istraživanja.

3 Pojam projekat u ovom delu, dakle, ima znatno uže značenje od zadatka za istraživanje. U istraživačkoj praksi nekih nauka se, međutim, pod pojmom projekat podrazumeva kompleksan istraživački zadatak i njegova realizacija od izrade plana, preko organizacije i realizacije istraživanja, do izrade završnih dokumenata i provere u praksi. To, za sada, u metodološkoj literaturi stvara zbrku. Najbolje bi bilo da se ono što se u pojedinim naukama zove *projekat*, zameni sintagmom *istraživački zadatak*, a da se pod pojmom projekat podrazumeva samo plan istraživanja, odnosno proizvod projektovanja kao prve faze istraživačkog postupka.

4 U istraživačkoj praksi su uočene mikro razlike u poimanju i praktikovanju razrade navedenih elemenata. Obično se u pedagoškim, psihološkim i još nekim društvenim naukama ne razrađuje predmet istraživanja. Umesto toga u prvoj glavi se razrađuje sadržaj pod nazivom *teorijske osnove predmeta istraživanja*.

2.1. ISKUSTVA IZ RAZRADE (FORMULACIJE) PROBLEMA ISTRAŽIVANJA

Formulaciju problema istraživanja, kao početnog elementa razrade naučne zamisli, istraživači najlakše odrađuju. Problem se formalizuje tako što se razrade svi njegovi elementi: (1) lokacija problema, (2) suština problema, (3) hipotetički stavovi, (4) osnovno pitanje, (5) rezultati ranijih istraživanja, i (6) značaj istraživanja.

Obično se *problem lokalizuje* preko njegovih činilaca tako što se svaki činilac uočava u širem okruženju i razdvaja od njemu bliskih i sličnih činilaca i problema u celini. Većina problem locira kratko, bez preliminarija i širokog prilaza. Prisutna je, međutim, i pojava da istraživači prave širok pristup i lociraju problem na nekoliko strana teksta, što je metodološki neprihvatljivo. Širok pristup lokaciji problema treba izbegavati. Dovoljno je poći od jednog pojma više bilo po zavisnom ili nezavisnom činiocu i locirati problem o kome je reč.⁵

Suština problema predstavlja najvažniji deo njegove formulacije. Od nje neposredno zavise hipotetički stavovi i osnovno pitanje, a posredno – obim i struktura predmeta istraživanja, dubina naučnih saznanja, sistem hipoteza i način istraživanja. Ona se razrađuje tako što se problem rasčlanjuje na njegove činioce (sastavne delove, komponente, podceline). Zatim se između tih činilaca, analitičko-deduktivnim putem, uočavaju povezanosti i suprotnosti, smerovi i intenziteti njihovog delovanja i pretpostavke razvoja i eventualnih posledica. Iskustva, međutim, pokazuju da se analiza te međuzavisnosti ponekad ne realizuje do kraja i sasvim precizno. Osnovnu poteškoću čine nedovoljna saznanja u problemu. Zato je poželjno da se, pre pristupa projektovanju, sakupi dovoljno informacija potrebnih za kompleksnu razradu problema, ali nedovoljnih za njegovu potpuno saznanje. U suprotnom, istraživači ostaju na marginama njegove razrade – navode samo osnovne činioce bez dovoljne problematizacije, odnosno identifikacije veza i odnosa – bez dovoljne problematizacije suštine, odnosno objašnjenja smerova i uticaja te povezanosti.

Izrada suštine problema najznačajniji je deo tog elementa naučne zamisli. To je, ujedno, i najsloženiji deo za svakog kandidata – naročito za one koji problem istraživanja ne poznaju u dovoljnoj meri. To je istovremeno i onaj deo formulacije

5 Veoma je interesantna i, za ovu priliku, poučna lokacija problema koji je uradio Ivo Andrić u svom romanu *Na Drini ćuprija*. On na početku svog dela navodi sledeće: „Većim delom svoga toka reka Drina protiče kroz tesne gudure između strmih planina ili kroz duboke kanjone okomito odsečenih obala. Samo na nekoliko mesta rečnog toka njene se obale proširuju u otvorene doline i stvaraju, bilo na jednoj bilo na obe strane reke, župne, delimično ravne, delimično talasaste predele, podesne za obrađivanje i naselja. Takvo jedno proširenje nastaje i ovde, kod Višegrada, na mestu gde Drina izbija u naglom zavoju iz dubokog i uskog tesnaca koji stvaraju Butkove Stijene i Uzavničke planine. Zaokret koji tu pravi Drina neobično je oštar a planine sa obe strane tako su strme i toliko ublizu da izgledaju kao zatvoren masiv iz koga reka izvire pravo, kao iz mrkog zida. Ali tu se planine odjednom razmiču u nepravilan amfiteatar čiji promer na najširem mestu nije veći od petnaestak kilometara vazdušne linije.“ Izvor: <https://skolasvilajnac.edu.rs/wp-content/uploads/Ivo-Andric-Na-Drini-cuprija.pdf>

problema gde metodolog najmanje može da pomogne istraživaču – naročito ako nije istovremeno i dovoljno edukovan za oblast u kojoj se taj problem nalazi.

U izradi suštine primenjuje se karakterističan jezik, naučni stil i logička argumentacija. U suštini se ništa ne definiše, ništa se eksplicitno ne tvrdi niti se eksplicitno nameće rešenje problema. U suštini se ističu činioци i uočavaju njihove veze i odnosi, bliskosti i suprotnosti, koje se problematizuju sa nagoveštajem ishoda i posledica. Problematizacija se može realizovati strukturalno ili funkcionalno, odnosno procesno, a može i kombinovano, odnosno kompleksno.

Sušтина se razrađuje kompleksno po svim elementima strukture, procesa i međuzavisnosti. Suštinom se ukazuje na obim i složenost problema, ali se istovremeno i daje do znanja o potrebi njegovog istraživanja. To je, pored ostalog, bitno i za naručioca istraživanja koji, na taj način, dobija dodatne informacije o problemu u celini i potrebi njegovog istraživanja – odvajanju sredstava i angažovanju kadrova različitih profila. Uspešno sistematizovana, produbljena i razrađena suština problema predstavlja osnovni preduslov za valjanu identifikaciju i formulaciju hipotetičkih stavova.

Iskustva iz prakse, međutim, pokazuju da istraživači taj deo problema najmanje poznaju. Obično u tom delu (umesto u predmetu) definišu pojmove, a ponekad i prejudiciraju rešenja, odnosno unose virtuelne rezultate istraživanja. Takav pristup pravi dodatne probleme, jer se iz njega ne vidi obim i složenost predmeta istraživanja, dubina saznanja do kojih je potrebno doći, niti se mogu valjano razraditi ostali elementi formulacije problema – naročito hipotetički stavovi i osnovno pitanje.

Hipotetički stavovi, u jezičkom smislu, predstavljaju iskaze koji ukazuju na: shvatanje i praktičnu manifestaciju problema, tendenciju njegovog razvoja (po činioциma ili u celini) i na moguća praktična rešenja ili pokušaje rešenja. Oni proizilaze neposredno iz suštine (posredno i iz lokacije) problema. Posredno se mogu formulisati i iz postojeće teorije i prakse koja se odnosi na dotični problem. Obično se navode taksativno, a mogu i bez toga – običnim tekstom u posebnim paragrafima. Sa elementima operacionalnog određenja predmeta istraživanja hipotetički stavovi nemaju strogo simetričnu vezu, ali se na njih odnose. Ako je ta veza simetrična, tim bolje.

Iskustva iz dosadašnje prakse pokazuju da istraživači veoma uspešno formulišu hipotetičke stavove. Česta je, međutim, pojava da ih ne dovode u neposrednu vezu sa segmentima i elementarnim sadržajima u operacionalnom određenju predmeta istraživanja, a posredno sa sistemom hipoteza. Tako se obično dešava da oni nisu u funkciji predmeta istraživanja ili ga samo marginalno zahvataju.

Osnovno pitanje posredno proizilazi iz suštine problema, a neposredno iz hipotetičkih stavova. Ono se definiše sa osnovnom namerom da se ukaže na preliminarno određenje, odnosno na naslov predmeta istraživanja. Obično se definiše jednom rečenicom na nivou preliminarnog određenja predmeta istraživanja. Suština se sastoji u tome što se naziv predmeta istraživanja formuliše upitnom rečenicom. Ako je, na primer, predmet istraživanja „*Uticaj elektronskog ometanja na sistem radiotelevizije*”, onda osnovno pitanje glasi: „*Kakav je i koliki*

uticaj elektronskog ometanja na sistem radiotelevizije?” Osnovno pitanje se, dakle, postavlja tako što se u naslovu predmeta unose upitni izrazi (rečice, prilozi i zamenice), na primer: „kakav”, „koliko”, „da li”, „zašto”, „radi čega”, „kako”, „kada”, „gde”, „šta”, „koji” i slično. Ponekad se, umesto osnovnog pitanja, može formulisati i *svodni hipotetički stav*. Suština se sastoji u tome da se navedeni hipotetički stavovi sintetizuju u jedan svodni – na nivou predmeta istraživanja. Taj svodni stav implicira opštu hipotezu u projektu istraživanja.

U praksi istraživači češće formulišu osnovno pitanje zato što je preciznije, što implicira naslov predmeta i što ostavlja mogućnost da se sistem hipoteza izvede na osnovu stroge simetrije i čvrste veze sa operacionalnim određenjem. Formulacija svodnog hipotetičkog stava je, obično, nepreciznija zato što implicira opštu hipotezu, odnosno njenu labaviju vezu sa operacionalnim određenjem predmeta istraživanja i što se iz njega ne može uvek naslutiti rešenje problema.

Rezultati ranijih istraživanja su bitan elemenat formulacije problema. Tražujući za rezultatima ranijih istraživanja i proučavajući tu opsežnu literaturu, istraživač istovremeno stiže i nova saznanja o problemu i predmetu istraživanja. On, takođe, dolazi do saznanja u kolikoj meri je problem istraživani i u kolikoj meri se rezultati ranijih istraživanja mogu koristiti u aktuelnom istraživanju. Rezultati ranijih istraživanja neposredno utiču i na definisanje naučnih ciljeva – nivoa naučnih saznanja.

Istraživači ovaj deo problema obično uspešno formulišu. Najčešći nedostaci su uopštene formulacije da, na primer, problem nije istraživani u dovoljnoj meri i da ga je potrebno kompleksno istražiti. Pri tome se ne navodi šta će se istraživati – hoće li će se šire zahvatiti problem ili će se ići na dublja saznanja – više nivoa naučnih ciljeva i slično.

Značaj istraživanja je poslednji deo razrade problema istraživanja koji nije jednostavno formulisati. Osnovnu poteškoću ne predstavljaju kriterijumi značajnosti koji su prilično jasni i prepoznatljivi već merila značajnosti koja nisu precizna i jasno definisana. Ona se, najčešće, svode na slobodnu procenu istraživača koji realizuju projektovanje.

Ovaj deo se u praksi izrade projekata često površno formuliše ili potpuno izostavlja. Ponekad se poistovećuje sa značajem problema, praktičnim ciljevima i naučnom i društvenom opravdanošću istraživanja, a ponekad se određuje nerealno ili po inerciji, analogno značaju drugih problema i drugih istraživanja. Sve to dovodi do poteškoća u projektovanju i do nesporazuma sa naručiocem, odnosno mentorom prilikom projektovanja radova priznanja.

2.2. ISKUSTVA IZ RAZRADE PREDMETA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja je jedan od najvažnijih delova naučne zamisli kojim se odgovara na pitanje: šta se istražuje. Njegov obim, struktura i elementi, posredno ili neposredno proizilaze iz formulacije problema. Posredno predmet proizilazi iz suštine problema koja determiniše obim predmeta, strukturu, dubinu naučnih saznanja, stepen disciplinarnosti i slično. Otuda i potreba da se ta suština

u formulaciji problema valjano definiše i sadržajno, strukturalno i logički uredi i objasni. Neposredne veze između predmeta i problema se, uglavnom, odnose na delove njihove unutrašnje strukture. Najjači stepen neposrednosti je između osnovnog pitanja i naslova predmeta koji neposredno iz njega proizilazi. Postoje i veze između operacionalnog određenja i hipotetičkih stavova ali su one slabijeg stepena neposrednosti. Obim i unutrašnja struktura predmeta ne mogu biti širi od problema. Predmet može biti samo uži ili jednak problemu istraživanja.

Da bi se odgovorilo na pitanje: šta se istražuje i predmet razradio u celini potrebno je: izvesti precizan naslov uz uvažavanje načela preciznosti, realnosti i ograničenja; ostvariti uvid u fond teorijskih i iskustvenih znanja, kako bi se razgraničila naučno proverena, verovatna, doživljena i nepoznata saznanja i utvrdilo sadržajno i leksičko značenje pojedinih pojmova i termina; izvesti teorijski model (strukturu) i odrediti vremenske, prostorne i disciplinarne okvire predmeta koje se istražuje. Dakle, potrebno je predmet istraživanja razraditi po svim elementima unutrašnje strukture: preliminarnom, teorijskom, operacionom, prostornom, vremenskom i disciplinarnom određenju.

Preliminarnim ili **prethodnim** određenjem daje se opšti ili tematski okvir predmeta istraživanja. Njegova osnovno svrha je u tome da se, uz uvažavanje načela: *ograničenja*, *preciznosti* i *realnosti*, iskaže naslov predmeta istraživanja i okvirni stav o sadržajima koji se na taj naslov odnose, odnosno koji se istražuju. Ono proizilazi iz formulacije problema, a neposredno – iz osnovnog pitanja na osnovu koga se neposredno izvodi naslov predmeta istraživanja.

Iz istraživačke (i nastavne) prakse je, međutim poznato da istraživači pristupaju jednostavnijem, ali metodološki dozvoljenom, rešenju. Reč je o tome da se samo navede naslov predmeta istraživanja, bez detaljnije eksplikacije navedenih načela (ograničenja, preciznosti i realnosti). To je metodološki dozvoljeno, ali samo pod uslovom ako je problem (naročito negova suština) kompleksno formulisan. U suprotnom, preciznije iskazivanje naslova podrazumeva prethodno dovodenje predmeta u realne istraživačke okvire, odnosno da se preširok i uopšten problem ograniči na jedan ili više aspekata, svojstava ili dimenzija. Ako se istražuju svi aspekti, onda je problem na nivou predmeta istraživanja i to je potrebno u preliminarnom određenju definisati. Takođe je potrebno da se saznajne ambicije istraživača postave u ostvarljive (realne) okvire. Ne treba istraživati ono što se ne može istražiti; ono što bi zahtevalo suviše mnogo vremena i sredstava, što bi bilo opasno po život ljudi i gde su rezultati istraživanja nepouzdana.

Teorijskim određenjem se daje celovit uvid u obim i sadržaj predmeta istraživanja i osnova za operaciono određenje, odnosno za precizan odgovor na pitanje: „Šta se istražuje?“ Kao takvo, ono ima fundamentalnu ulogu u određenju predmeta istraživanja i naučne zamisli uopšte. Njegova kompleksna razrada podrazumeva: razgraničavanje naučno poznatih od raznih marginalnih saznanja i od naučno nepoznatih; izdvajanje (opštih, posebnih i pojedinačnih) pojmova koji su sadržani u predmetu istraživanja i označavaju njegov osnovni sadržaj; i izradu teorijskog (deskriptivno-eksplikativnog) modela predmeta istraživanja,

kao osnove za formulaciju operacionalnog određenja. Sastoji se iz dve osnovne celine: (1) analize saznanja o predmetu istraživanja i (2) definisanja pojmova.

Analiza saznanja je potrebna radi potpunijeg sagledavanja postojećih saznanja o predmetu istraživanja i onih saznanja do kojih bi istraživanjem bilo potrebno doći. Ona neposredno implicira definitivan stav o obimu i sadržaju predmeta istraživanja i o nivoima naučnih saznanja koje je istraživanjem potrebno i moguće ostvariti. Sastoji se iz identifikacije i analize: (a) naučno proverenih; (b) postojećih, a neproverenih; (c) iskustvenih, i (d) nepostojećih naučnih saznanja o predmetu istraživanja.

Iskustva iz nastavne prakse, međutim, pokazuju da istraživači različito pristupaju analizi saznanja o predmetu istraživanja – od onih koji samo taksativno formulišu navedene vrste saznanja do onih koji prepisuju određene stavove iz postojeće teorije. Takav pristup nije samo posledica karakteristika predmeta istraživanja i sposobnosti istraživača već i nedovoljno konkretizovanih stavova u teoriji metodologije. Očigledno je da ekstremni prilazi nisu dobri. Nema potrebe za prepisivanjem teorije o poznatim i drugim saznanjima, kada se zna da su istraživači koji će realizovati istraživanje eksperti u toj oblasti. Takođe, nije dobro ni taksativno iskazivanje, naročito o saznanjima koja su prelazna od nepoznatih ka poznatim. Umesto toga, korisnije bi bilo ukazati na poteškoće u saznanju, naročito u onim delovima gde se teorijski stavovi autora bitno razlikuju.

Istraživačima je mnogo lakše da identifikuju i analiziraju naučno poznata, proverena i nepostojeća saznanja o predmetu istraživanja. Veoma često se pojavljuju poteškoće oko identifikacije i analize onih saznanja koja postoje u praksi, ali nisu našla svoje mesto u teoriji i onih koja postoje u teoriji, ali nisu zaživela u praksi.

Definisanje pojmova (izrada pojmovno-kategorijalnog sistema) je drugi, značajniji deo teorijskog određenja, kojim se određuje i imenuje sadržaj predmeta istraživanja (osnova operacionalizacije). Osnovna funkcija ovog dela teorijskog određenja je otklanjanje mogućih nesporazuma višeznačnosti i mogućnosti različitog tumačenja istih podataka. To je proces koji se sastoji iz: izbora (identifikacije) pojmova za definisanje, njihovog definisanja i izrade kompleksnog teorijskog modela predmeta istraživanja.

Pojmovi za definisanje se, zavisno od vrste predmeta i nivoa naučnih saznanja koja se istraživanjem žele i mogu postići, biraju na dva osnovna načina: (1) dedukcijom iz naslova i (2) na osnovu karakteristika predmeta istraživanja. *Prvi način (dedukcijom iz naslova)* je karakterističan za empirijska istraživanja i više nivoa naučnih saznanja, odnosno za ona istraživanja gde se pojmovi iz naslova jasno mogu prepoznati. *Drugi način (na osnovu karakteristika predmeta istraživanja)* karakterističan je za teorijska (deskriptivna) istraživanja. U tom slučaju pojmovi se biraju na osnovu globalnih karakteristika predmeta istraživanja. Najčešće to su: uslovi, ciljevi, snage, aktivnosti i rezultati koji se iz tih aktivnosti mogu očekivati.

Definisanje identifikovanih i izabranih pojmova se realizuje na osnovu pravila definisanja, odnosno primenom metode definisanja. Definisanje se,

uglavnom, može realizovati na tri načina: (1) preuzimanjem postojećih definicija, (2) redefinisanjem, odnosno doradom postojećih definicija i (3) davanjem nove, do tada nepoznate definicije. *Prvi način* je najjednostavniji, ali je veoma teško naći definiciju koja bi (u jezičkom i logičkom smislu) zadovoljila potrebe predmeta istraživanja. U teoriji postoji veliki broj nepotpunih definicija i onih koje jasno ne odražavaju pojavu (predmet, proces) na koji se odnose i one se ne mogu doslovno citirati i preuzeti. Definicijom je potrebno precizno iskazati pojavu (predmet, proces) na koji se odnosi, odnosno ono što se pod tim u istraživačkom projektu podrazumeva. Ako postojeća definicija ne odgovara, onda se pristupa njenom *redefinisanju* i prilagođavanju predmetu istraživanja. A, ako definicija ne postoji, potrebno je *dati* sopstvenu definiciju pojma koji se istražuje. Definicija se, u principu, iskazuje jednom rečenicom, a ako to nije moguće onda je potrebno navesti više rečenica i kroz kontekst iskazati značenje i sadržaj pojma.

Izrada teorijskog (deskriptivnog, eksplikativnog) modela je proces kojim se jasno definiše obim i sadržaj predmeta istraživanja, utvrđuje hijerarhija kategorija i pojmova i daje konačan sud o elementima koji se istražuju. Suština se sastoji u tome da se pojmovi definišu u uređenom sistemu pojmova: opšti, posebni i pojedinačni pojmovi. Prvo se definiše *opšti pojam* karakterističnom ili nekom drugom, metodološki prihvatljivom, definicijom. Zatim se taj pojam klasifikuje na posebne. *Posebni pojmovi* se određenim redosledom, takođe, definišu i klasifikuju na pojedinačne. *Pojedinačni pojmovi* se definišu i problematizuju. Poželjno je da se u okviru svakog pojedinačnog pojma ukaže na ono šta se istražuje i to što se istražuje (četvrti nivo) ima neposrednu vezu s indikatorima u sistemu hipoteza. Dakle, sistemom pojmova se posredno, preko operacionalnog određenja, ukazuje na sistem hipoteza, a ukazivanjem na ono što se istražuje neposredno se doprinosi kvalitetnijem i jednostavnijem izboru indikatora.

Iskustva iz istraživačke prakse pokazuju da istraživači u procesu izrade ovog elementa nailaze na ozbiljne probleme. Nije samo reč o nedovoljnom poznavanju predmeta istraživanja, mada je i to veoma bitno. Onaj koji ne poznaje predmet istraživanja ne može valjano ni da ga definiše i razradi. Reč je, pre svega, o problemima metodološke-logičke prirode. Ne mogu se pojmovi pravilno izabrati, definisati i klasifikovati ako se, u dovoljnoj meri, ne poznaju osnovna metodološka i logička pravila, a naročito pravila logičkog mišljenja i metode definicije i klasifikacije. Najčešće greške koje se prave su: izbor većeg broja pojmova za definisanje, nepravilno definisanje i klasifikovanje. Obično se bira više posebnih pojmova nego što je to potrebno, definicije su najčešće uopštene ili ih u prvim rukopisima nema uopšte, a klasifikacije su ili nepotpune ili nepravilne, tako da veoma često nemaju veze sa operacionalnim određenjem, odnosno strukturom magistarske teze.

Operacionalno određenje, kao deo predmeta istraživanja, nije ništa drugo, već taksativno navođenje sistematizovanih sadržaja (kategorija i pojmova) koji su prethodno zahvaćeni i definisani u pojmovima. Tim određenjem dobija se konačan odgovor na pitanje: šta se istražuje.

Operacionalno određenje ima višestruku funkciju u naučnoj zamisli, a osnovne su dve. Prva funkcija je *konkretizacija teorijskog određenja* tako što se sistem kategorija i pojmova iz teorijskog modela simetrično taksativno navodi prema nivoima opštosti. Tako se izbegava proizvoljan izbor sadržaja predmeta istraživanja. Druga, takođe značajna, funkcija je u tome što takva struktura pojmova (segmenta i elementarnih sadržaja) neposredno implicira *sistem proverljivih hipoteza* i strukturu završnog dokumenta. Bez operacionalnog određenja izrada tog sistema bi bila znatno komplikovanija.

Hipoteze su, dakle, strogo simetrične operacionalnom određenju i neposredno iz njega proizilaze. Ako je reč o tri nivoa opštosti, onda je *opšta hipoteza* na nivou naslova, *posebne* – na nivou segmenata i *pojedinačne* – na nivou elementarnih sadržaja. Četvrti nivo su *indikatori*. Kada je reč o dva nivoa opštosti, onda je *zasnivajuća* (opšta) hipoteza na nivou naslova, a *razrađujuće* – na nivou elementarnih sadržaja. Treći nivo su indikatori.

Ostali elemente predmeta istraživanja (*prostorno, vremensko i disciplinarno određenje*) istraživačima ne predstavljaju problem. Desi se, na primer, da istraživač prostor određuje samo u materijalnom smislu. To je logički prihvatljivo jer se određuje prostor odakle se polazi u istraživanje. Ali, kompleksno istraživanje podrazumeva zahvatanje predmeta i u nematerijalnom smislu (moralna, psihička i druga nematerijalna svojstva). Desi se, takođe, da se vremensko određenje poistoveti sa terminskim planom istraživanja, ali se to veoma lako uočava i otklanja.

2.3. ISKUSTVA IZ RAZRADE CILJEVA ISTRAŽIVANJA

Ciljevi istraživanja su deo naučne zamisli kojim se definiše nivo naučnih saznanja koja je potrebno istraživanjem ostvariti i daje odgovor na pitanje „zašto se istražuje”. Oni posredno proizilaze iz formulacije problema, a neposredno iz predmeta istraživanja, naročito teorijskog i operacionalnog određenja. Njima se izražavaju kvalitativna i kvantitativna svojstva i svrsishodnost saznanja koja se stiču datim istraživanjem. U metodološkoj literaturi se najčešće klasifikuju na: naučne i praktične (društvene) ciljeve istraživanja.

Naučnim ciljevima se određuju nivoi saznanja koja se konkretnim istraživanjem žele i mogu ostvariti. Oni u istraživanju imaju neposrednu operativnu funkciju zato što impliciraju sadržaj hipoteza, prirodu indikatora, strukturu metoda istraživanja, analizu podataka, zaključivanje i verifikaciju hipoteza. Obično se klasifikuju na: naučni opis ili deskripciju, naučno svrstavanje, naučno objašnjenje, naučno predviđanje i naučno otkriće

Iskustva iz istraživačke prakse pokazuju da ovaj deo istraživači veoma lako formulišu, ali najčešće ostaju uopšteni, odnosno nedovoljno konkretni za predmet koji istražuju. U principu, oni navode sve naučne ciljeve, ali ih ne konkretizuju predmetu istraživanja. Ono što je pozitivno jeste činjenica da se ne zadovoljavaju samo deskripcijom već teže objašnjenju i predviđanju kao višim nivoima naučnih ciljeva.

Praktični ciljevi se odnose na saznanja o predmetu i značaj tih saznanja za unapređenje teorije, prakse i metodologije. Obično se definišu na opštem teorijskom planu, kao opšti cilj, koji se kasnije konkretizuje prema određenim segmentima i elementarnim sadržajima. Dakle, praktični ciljevi se odnose na preporuke za praktičnu korist koju je navedenim istraživanjem potrebno ostvariti. Ta korist se definiše prvo uopšteno, a zatim po delovima za: teoriju, praksu, za unapređenje metodologije i slično. Praktične ciljeve, za razliku od naučnih, istraživači uspešnije identifikuju i iskazuju.

2.4. ISKUSTVA IZ FORMULISANJA HIPOTEZA

Pod hipotezom se podrazumeva *svaki smisaon, informativan, generalizovan i na određenom broju činjenica zasnovan iskaz o predmetu istraživanja ili njegovim delovima koje treba naučnim istraživanjem (naučnim činjenicama, vrednosnim sudovima ili logičkim argumentima) proveriti*. Dakle, pod pojmom hipoteza podrazumevaju se iskazi u naučnoj zamisli projekta istraživanja kojima se usmerava istraživanje ka rešenju problema, uspostavlja veza između apstraktno datog predmeta i cilja istraživanja, ukazuje na protivrečnosti i moguće otklanjanje praznina u naučnom saznanju, kao i na razvoj novih metoda tehnika i instrumenata.

Hipoteze se sastoje iz tvrdnji i varijabli. Pod *tvrdnjom* se podrazumeva specifična osobina logičkog suda (kvalitet suda), koja se ispoljava u prihvatanju ili otklanjanju veze među varijablama. Ona ima ulogu da osmisli hipotezu (stav hipoteze), iskaže ideju o istinitosti (načinu rešavanja) problema i ukaže na nivoe naučnih ciljeva, odnosno na nivo naučnih saznanja koja se istraživanjem žele (i mogu) ostvariti. Formulise se tako da sadrži što snažniju misao o sadržaju na koji se odnosi. Obično se formulise afirmativno (u pozitivnom smislu), ali postoje i negacije. Iskazuje se u vidu simbola, veznika, logičkih konstanti i slično. Najčešći oblici su: „ko ... onda”, „ako i samo ako”, „je”, „jeste”, „ne”, „nije”, „utiče”, „ne utiče”, „zavisi”, „ne zavisi”, „doprinosi”, „ne doprinosi”, „povećava”, „smanjuje” i slično. *Varijabla*, u opštem smislu, predstavlja „svojstvo objekta, osobe, stanja, procesa, događaja i dr. koje može uzeti neku vrednost iz određenog skupa vrednosti”. Dakle, ona predstavlja dimenziju neke celine koja nema konstantnu vrednost, odnosno koja varira. To je deo neke celine, a ne sama celina; to nije čitavo fizičko telo, već, na primer, jedna njegova dimenzija (dužina, širina ili visina). U okviru grupe, varijabla nije pojedinac ili grupa u celini, već određeno svojstvo pojedinca ili te grupe.

U svakoj hipotezi postoje najmanje dve varijable. To su nezavisna i zavisna varijabla, koje se u matematici zovu još i promenljive. *Nezavisna varijabla*, je ona „kojom istraživač manipuliše (sistematski je varira) ili je meri da bi odredio” njen efekat na zavisnu (ili neku drugu) varijablu. *Zavisna varijabla* je ona koju istraživač neposredno ili posredno istražuje da bi odredio prirodu njenog odnosa s nezavisnom varijablom. Pored nezavisne i zavisne, postoje i druge varijable.

Najznačajnija je *intervenišuća varijabla* – ona kojom se interveniše (utiče) na zavisnu, nezavisnu ili na obe varijable.

Hipoteze se u projektu izvode simetrično predmetu i ciljevima istraživanja. Naročito je značajna simetrija s operacionalnim određenjem predmeta istraživanja. Pri tome je opšta (zasnivajuća) hipoteza na nivou preliminarnog određenja (naslova) predmeta istraživanja, posebne – na nivou segmenata (poglavlja u magistarskoj tezi), a pojedinačne (razrađujuće) – na nivou elementarnih sadržaja (pitanja u magistarskoj tezi). Pojedinačne hipoteze se pokrivaju indikatorima i verifikuju preko njih.⁶

Iskustva iz istraživačke prakse pokazuju da istraživači ovaj deo najteže razrađuju. Nije reč samo o nepravilnom definisanju (iskazivanju) hipoteze, mada je i to veoma bitno. Reč je, pre svega, o nedovoljnoj vezi sistema hipoteza sa ostalim elementima naučne zamisli, naročito s operacionalnim određenjem predmeta istraživanja iz koga i proizilaze. To je veoma ozbiljna greška. Ako se sistem hipoteza izvede neusaglašeno s drugim elementima naučne zamisli, onda se celokupno istraživanje izvodi na margine problema i predmeta istraživanja. Od hipoteza, naročito od indikatora neposredno zavisi i način istraživanja (izbor metoda, tehnika i instrumenata; izbor izvora podataka i obuhvat istraživanja), ali i verifikacija rezultata istraživanja. Nepravilan izbor sistema hipoteza, dakle, vodi direktno greškama u prikupljanju podataka i dobijanju onih rezultata koji nisu u funkciji predmeta istraživanja.

Evidentan je i neadekvatan izbor i provera hipoteze iz mase konkurentskih na osnovu kriterijuma apriorne verovatnoće, proverljivosti, objašnjavalačke i predviđačke moći, jednostavnosti sa prethodnim znanjem i smelosti. U metodološkoj literaturi ta provera se najčešće naziva prethodna teorijska prihvatljivost hipoteza. Prisutan je i problem neobuhvatanja stavom hipoteze onog dela predmeta istraživanja (predmeta u celini, određenog segmenta ili elementarnog sadržaja) koji se na nju odnosi; odnosno nepreciznog stava hipoteze – naročito složenih kod hipoteza. Čest je slučaj i nedovoljne pokrivenosti stava pojedinačnih hipoteza indikatorima. A, indikatori su uglavnom neprecizni (obično složeni – sindromi).

2.5. ISKUSTVA IZ RAZRADE NAČINA ISTRAŽIVANJA

Način istraživanja je deo naučne zamisli kojim se odgovara na pitanje: kako se istražuje? Proizilazi neposredno iz hipoteza i indikatora, a posredno i iz drugih elemenata naučne zamisli (naročito predmeta i ciljeva istraživanja). Preciznije rečeno, indikatori neposredno impliciraju način istraživanja.

6 Indikatori su vidljive manifestacije suštine varijable, odnosno pojave koja se istražuje, preko kojih se ta pojava može uočiti, prepoznati, objasniti i saznati. Pod vidljivom manifestacijom suštine se podrazumevaju, pre svega, činjenice materijalne stvarnosti (na primer, razne prirodne tvorevine i procesi, razne društvene tvorevine i procesi, razne psihološke tvorevine i procesi, razna ponašanja ljudi u određenim aktivnostima i slično). Dakle, indikatori su prvenstveno činjenice materijalne stvarnosti, ali indikatori mogu biti i vrednosni sudovi, subjekti, objekti, sredstva, aktivnosti, kvantiteti, kvaliteti, rezultati i slično.

Osnovni zadatak načina istraživanja, kao elementa naučne zamisli, jeste da obezbedi optimalan metodsko-instrumentalni okvir kojim se mogu prikupiti podaci i proveriti hipoteze. Taj složen deo naučne zamisli sastoji se od: (1) izbora metoda, tehnika i instrumenata, (2) izvora podataka i (3) obuhvata istraživanja.

Iskustva iz izrade ovog dela naučne zamisli pokazuju da se veoma često ne identifikuju sve metode koje će se koristiti u istraživanju, da se primena metoda objašnjava uopšteno i da se često ne prave instrumenti i da se izvori podataka i obuhvat istraživanja ne razrađuju. Ovaj deo naučne zamisli, istraživači lakše odrađuju od prethodnih, naročito ako dobro poznaju teoriju o metodama i njihovoj primeni u istraživanju.

2.6. ISKUSTVA IZ RAZRADE NAUČNE I DRUŠTVENE OPRAVDANOSTI ISTRAŽIVANJA

Naučna i društvena opravdanost istraživanja, kao element naučne zamisli, nema operativnu funkciju u istraživanju, ali se, po pravilu, razrađuje u svim projektima. Njegova osnovna funkcija je u tome da naručiocu istraživanja i naučnoj javnosti u predoči kakav se doprinos za nauku i društvo u celini može očekivati od datog istraživanja. Naučni doprinos nauci ostvaruje se u dva vida: (1) kao heuristički i (2) kao verifikatorski rezultat, odnosno kao rezultat: (1) u saznajnoj oblasti i (2) u oblasti metodologije i metoda. Društvena opravdanost uslovljena je doprinosom istraživanja rešavanju problema društva uopšte.

Ovaj deo naučne zamisli istraživači formulišu uglavnom uopšteno, ne ulazeći u pojedinosti koje se odnose na predmet istraživanja. U istraživačkim projektima ovaj deo je veoma značajan jer od naučne i društvene opravdanosti i njene veze sa značajem istraživanja i praktičnim ciljevima zavisi da li će naručilac odvojiti sredstva za istraživanje ili ne.

3. ISKUSTVA IZ IZRADE PLANOVA ISTRAŽIVANJA

Planovi istraživanja su operativna dokumenta koja proizilaze iz naučne zamisli i kojim se precizira proces organizovanja i realizacije istraživanja. Njihova osnovna funkcija je sinhronizacija svih delatnosti učesnika u određenom prostoru i vremenu. Stoga se može reći da su oni determinisani disciplinarnim, vremenskim i prostornim određenjem predmeta istraživanja; hipotezama i načinom istraživanja. Rade se ne osnovu određenih principa i pravila, a osnovni su: potpunost, realističnost, koherentnost i konzistentnost, elastičnost, pravovremenost, ekonomičnost i rentabilnost. Oni, takođe, zavise od konkretnih društveno-političkih, i drugih uslova; raspoloživih kadrova i sredstava. U projektu istraživanja oni imaju obavezujuću funkciju i olakšavaju operativnost i racionalnost toka realizacije istraživanja. Čine ih tri međusobno povezana plana: plan kadrova, terminski plan i plan materijalno-finansijskih sredstava.

Potreba za *planom kadrova* proizilazi iz jednostavne činjenice da istraživa-nje realizuju ljudi različitog profila i stepena obučenosti i koji u istraživačkom procesu obavljaju različite funkcije. Njegova osnovna svrha je u tome da se, polazeći od određenih stručnih profila; ličnih psiho-fizičkih, moralnih i karakternih osobina; konkretnih uslova, prostora i vremena, preciziraju zadaci, nadležnosti i odgovornosti kadrova koji učestvuju u istraživanju.

Osnovna svrha izrade *terminskog plana* jeste određivanje rokova i vremena realizacije istraživačkog procesa po fazama i aktivnostima. Plan se razrađuje precizno i detaljno, prvo u globalu, zatim po fazama i na kraju prema aktivnostima i vrstama istraživanja. Dakle, planom se prvo definiše globalno vreme sa datumima početka i završetka istraživanja. Zatim se to vreme raspodeli po fazama: projektovanja, organizacije i realizacije istraživanja i izrade saopštenja. Posle toga detaljno se planira vreme po fazama i aktivnostima.

U planu *materijalno-tehničkih sredstava* planiraju se sva sredstva koja će se koristiti u istraživanju. Obično se klasifikuju na prostorije, tehnička sredstva i finansijska sredstva. *Prostorije* je veoma teško odvojiti od drugih sredstava. To nije samo prazan prostor, već prostor na kome se nalaze i druga sredstva i oprema. Obično, se klasifikuju na: poligone, fabričke i sportske hale, biblioteke i kabinete. *Tehnička sredstva* se klasifikuju na: prevozna sredstva, audio-vizuelna sredstva, merne instrumente elektronske računare i druge. *Finansijska sredstva* se planiraju za istraživanje u celini. Obično se razvrstavaju prema ukazanim potrebama, na primer, za: potrošni materijal, dnevnice i putovanja, štampanje i slično.

Iskustva iz istraživačke prakse ukazuju da istraživači ovaj deo znatno jednostavnije projektuju. Najčešće u planu kadrova navode da će istraživanje realizovati samostalno, ali postoji mogućnost da navedu i virtuelni tim, odnosno mogući tim u timskom istraživanju.

ZAKLJUČAK

Projektovanje istraživanja predstavlja prvu fazu istraživačkog postupka od čije realizacije, zavise duge dve – organizacija i realizacija istraživanja i izrada završnih dokumenta. Projektovanje jeste prva faza, ali ne postoji jasna granica sa druge dve. One se međusobno prepliću i dopunjuju naročito u sazajnom smislu. Određena saznanja o problemu postoje i pre pristupanja njegovoj razradi i istraživanju uopšte. Da nije tih saznanja, ne bi se ni znalo da li taj problem uopšte postoji i da li zaslužuje istraživanje ili ne. Problem ne počinje ni iz čega. On se prvo nameće samom istraživaču koji u svom radu uočava da postoje pukotine u teoriji kojom se bavi ili nešto što koči praksu njegove delatnosti. Saznanja o problemu, dakle, postoje znatno ranije i ona se dopunjuju u celokupnom istraživačkom postupku.

Projektovanje istraživanja jeste veoma složen proces koji počinje razradom naučne zamisli (formulacijom problema) a završava izradom planova istraživanja

i instrumenata. Potrebno je, dakle, locirati problem i problematizovati njegovu suštinu, identifikovati hipotetičke stavove i opredeliti se za osnovno pitanje koje neposredno implicira predmet istraživanja. Takođe je potrebno sagledati rezultate ranijih istraživanja kako bi se videlo da li je nešto u vezi sa problemom istraživano i koliko se rezultati tih istraživanja mogu upotrebiti i za aktuelno istraživanje. Potrebno je dalje razraditi predmet istraživanja prema navedenim elementima. Posebno je značajno identifikovati i definisati pojmove (opšti, posebne i pojedinačne) zato što oni neposredno impliciraju sistem hipoteza, a preko njih posredno i strukturu predmeta istraživanja, odnosno glavnog dela završnog rada. U razradi ciljeva, veoma je značajno prilagoditi ih predmetu i opredeliti se za one nivoe naučnog saznanja koje je potrebno i realno moguće postići. Hipoteze imaju višestruk značaj i zato ih treba iskazati logički i jezički precizno u saglasnosti s operacionalnim određenjem predmeta istraživanja i nivoima naučnih saznanja, odnosno ciljeva. Od hipoteza i indikatora, dalje, zavisi izbor naučnih metoda koje će se koristiti u istraživanju. S druge strane od korišćenih metoda i prikupljenih podataka zavisi mogućnost verifikacije hipoteze i prezentacije rezultata istraživanja.

Iskustva, međutim, pokazuju da istraživači u procesu projektovanja nailaze na brojne probleme, naročito u vezi sa izradom suštine problema, definisanjem pojmova i sistema hipoteza. Praksa je, takođe, pokazala da se metodologija ne poznaje u dovoljnoj meri i to nije pojava samo kod početnika (studenata pre svega), već i kod pojedinih istraživača i nastavnika. Zato bi bilo poželjno uvesti praksu da studenti osnovnih studija obavezno izučavaju metodologiju nauke kako bi se upoznali sa osnovnim pojmovima i njenim sadržajima. Na višim nivoima školovanja, naročito na doktorskim studijama treba uvesti obavezu projektovanja radova i po mogućnosti obezbediti učešće u realizaciji makar jednog timskog istraživanja. Na taj način bi se znatno doprinelo kvalitetu projektovanja i istraživanja uopšte.

KORIŠĆENA METODOLOŠKA LITERATURA

- Gili, G, A: *Kako se istražuje*, Vodič u društvenim istraživanjima, GZH, Zagreb, 1974.
- Lukić, R: *Metodologija prava*, "Naučna knjiga", Beograd, 1983.
- Marković M.: *Filozofski osnovi nauke*, BIGZ, Genes-S štampa, Prosveta, Srpska književna zadruka, Beograd, 1994.
- Milić, V: *Sociološki metod*, "NOLIT", Beograd, 1978.
- Milosavljević, S. Radosavljević, I: *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 2000.
- Milošević, N, Milojević, S: *Osnovi metodologije bezbednosnih nauka*, Policijska akademija, Beograd, 2001.
- Novaković, S: *Uvod u opštu metodologiju i istorija metodološke misli*, Filozofski fakultet, Beograd, 1994.
- Pečujlić M: *Metodologija društvenih nauka*, Savremena administracija, Beograd, 1989.
- Ristić, Ž: *O istraživanju metodu i znanju*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1995.
- Sakan M: *Hipoteze u nauci*, Prometej, Novi Sad, 2005.

- Sakan, M: *Izrada stručnih i naučnih radova*, Prometej, Novi Sad, 2005.
- Sakan, M: *Metodologija vojnih nauka*, Beograd, VIZ, Beograd, 2006.
- Sakan, M: *Metodologija nauke*, NUBL, Banja Luka, 2008.
- Šešić, B: *Osnovi metodologije društvenih nauka*, "Naučna knjiga", Beograd, 1974.
- Silobrčić, V.: *Znanstveno djelo*, JUMENA, Zagreb, 1983.
- Stanković, V.: *Metodologija ekonomskih nauka*, Centar za publikacije pravnog fakulteta, Beograd, 1981.
- Stefanov, N i dr.: *Osnovi naukovedenija*, "Nauka", Moskva, 1985.
- Šušnjić, Đ.: *Kritika sociološke metode*, Gradina, Niš, 1973.
- Šušnjić, Đ.: *Metodologija*, "Čigoja", Beograd, 1999.
- Veber, M.: *Metodologija društvenih nauka*, ČGP Delo, OOUR Globus, Zagreb, 1986.
- Vujević, M.: *Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti*, "Informator", Zagreb, 1983.
- Zaječaranović, G.: *Osnovi metodologije nauke*, "Naučna knjiga", Beograd, 1977.
- Žugaj, M.: *Osnove znanstvenog i stručnog rada*, Zagreb (r.o. za grafičku djelatnost), Samobor, 1989.

Momčilo SAKAN

Independent University of Banja Luka

PROBLEMS OF PROJECTING APPLIED RESEARCH

Summary

The paper presents a few of the numerous experiences in the practice of designing applied research. The focus is on design experiences for the needs of MA (Master's) and Doctoral theses. Accordingly, the structure of the paper has been adapted to consist of: introduction, main part and conclusion. The introduction outlines the complexity of the problem and the need for its ongoing updating and refinement. In addition, the differing views of methodologists in this field have been outlined: from those of a purely terminological nature, through a different understanding of the formalized part of the design structure, to the essential part related to highly meaningful intellectual activity in the process. The definition of design as a highly complex, organized, purposeful, planned and rigorously controlled activity carried out by a research team (researcher) in the process of designing a research project, i.e. a research plan, is also given. In the main part, the usual design structure is first presented, followed by an analysis of the experience of designing each part with a focus on the scientific concept as a theoretical and logical part of the research project. More precisely, this is the part where the scientific knowledge from which the starting point, scientific and other categories, concepts, attitudes, judgments, conclusions, hypotheses and methods of researching the problem and the subject under study is communicated. This is at the same time the part where three essential questions are answered: (1) what is being investigated, (2) why it is being investigated, and (3) how it is being investigated. The focus of this section is on explaining the experience of designing viz. elaborating each element of the scientific concept structure: (1) research problems, (2) research objects, (2) research goals, (4) hypotheses, (5) research methods, and (6) scientific and social justification for the research. Finally, experience in designing research plans and instruments was highlighted. The conclusion is a synthesis of the main part with a focus on those elements that could significantly contribute to better design. Some recommendations for design practices in the near future are also provided.

Key words: applied research, research design, scientific concept, research problem, research subject, research objectives, hypotheses, research method, research justification and research plans.

Ana STIŠOVIĆ MILOVANOVIĆ*
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić

APLIKATIVNO ISTRAŽIVANJE
KNJIŽEVNOG FENOMENA
(na primeru prosvetiteljskih ideja
u srpskoj književnosti)**

Apstrakt: U primenjenim istraživanjima književnih fenomena, najčešće se kreće od istorijskih, socioloških, psiholoških, filozofskih utemeljenja, da bi se dobijena saznanja implementirala u književnoteorijske postulate. Fenomen književnog teksta, koji sublimira etičke i estetičke principe jednog doba ili književne epohe, paradigmatično je ostvaren u epohi prosvetiteljstva, a istraživanje koje bi se pokazalo primenljivim i funkcionalnim, iznosi tvrdnju da su najvažnije ideje evropskog prosvetiteljstva implementirane u srpsku književnost i kulturu, te kao trajni legat, do danas određuju univerzalne vrednosti srpske literature i kulture.

O prosvetiteljskim idejama koje su u saglasju sa stavovima francuskih filozofa (Voltera, Monteskeja, Rusoa, Didroa), najbolje svedoče reči Georgija Popovića, čoveka „jako zdrava razuma“, u autobiografiji Dositeja Obradovića, „Život i priključenija“. Georgije Popović eksplicira svoje prosvetiteljstvo kroz ideje jednakosti pred zakonima o potrebi preispitivanja sujeverja i maloveja, važnosti obrazovanja i traganja za istinom, o potrebi stalnog učenja. Episkopa jednako zanimaju pitanja dobiti nacije i pojedinca, kao i pitanja položaja žene u društvu.

Ključne reči: primenjeno istraživanje, literarni fenomen, prosvetiteljstvo, Georgije Popović, Dositej Obradović, srpska književnost.

Nauka o književnosti je uslovljena preciznim instrumentarijem tri oblasti: istorije književnosti, teorije književnosti i književne kritike. U proučavanju određenog književnog fenomena, nužno je služiti se integralnom aparaturom sve tri naučne oblasti, ali je moderna nauka o književnosti uslovljena i interdisciplinarnim proučavanjima.

* Naučni saradnik, e-mail: anaorfelin@gmail.com

** Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog rada NIO po Ugovoru sklopljenim sa Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja broj: 451-03-9/2021-14/200020 od 5. februara 2021. godine.

U primenjenim istraživanjima književnih fenomena, najčešće se kreće od istorijskih, socioloških, psiholoških, filozofskih utemeljenja, da bi se dobijena saznanja implementirala u književnoteorijske postulate. Fenomen književnog teksta, koji sublimira etičke i estetičke principe jednog doba ili književne epohe, paradigmatično je ostvaren u epohi prosvetiteljstva, a istraživanje koje bi se pokazalo primenljivim i funkcionalnim, iznosi tvrdnju da su najvažnije ideje evropskog prosvetiteljstva implementirane u srpsku književnost i kulturu, te kao trajni legat, do danas određuju univerzalne vrednosti srpske literature i kulture.

Prosvetiteljstvo u evropskoj kulturi ima elemente integralnog duhovnog pokreta. Nastalo krajem 17. veka, trajalo je, u sociološkom i umetničkom smislu, sve do 19. veka. „Verujući u razumnost sveta i čoveka, prosvetiteljstvo je sa puno optimizma oblikovalo sva područja kulture... Uverenje da su svi ljudi zapravo jednaki, dobri i razboriti, dovelo je do često preteranog verovanja u efikasnost ubeđivanja, u neke društvene reforme koje će čovečanstvu donositi sreću, i u ljudski progres.“¹ Evropsko prosvetiteljstvo je u tom smislu postalo paradigma i za ono što se, barem deklarativno, smatra temeljnim vrednostima Evrope i u HH i XXI veku.

Elementi prosvetiteljstva su u srpsku literaturu došli kroz stvaranje Zaharija Orfelina, Gavrila Stefanovića Venclovića ili Jovana Rajića, ali punoću teorijskih, umetničkih i pragmatičnih ideja prosvetiteljstvo dobija kroz delanje Dositeja Obradovića. „Kao književna pojava, Dositej je karakterističan za srpsku književnost i to kako za novu, tako i za staru. On nije književnik-stvaralac, pisac u smislu imaginativne literature, pesnik ili prozaista, nego pisac-prosvetitelj, kulturni reformator, čija se delatnost zasniva na dve ključne postavke: na kritici domaće tradicije i na prosvetivanju shvaćenom u najširem smislu, kao nastojanje da se pomoću književnosti podigne intelektualna, moralna i estetska kultura srpskog čitaoca i srpskog društva.“²

Dositejev intelektualni i književni legat je aktuelan i živ i u percepciji književnih istoričara, teoretičara ili pisaca s kraja HH i početka XXI veka. Zanimljivo je da se Dositejeva književna erudicija i književne „pozajmice“ percipiraju kao koren postmodernog postupka intertekstualnosti,³ a da se Dositejev književni rukopis odlikuje postmodernističkom žanrovskom fluidnošću, dakle – kao multizanrovska proza. „I u autobiografiji i u ostalim spisima, Dositej neguje esejistički diskurs. Za njega pripovedati ne znači samo opisivati, već i razmišljati. Za pisanje potrebno je imati talenta, ali i znanja. Čak možda više ovog drugog.“⁴

Programski tekst srpskog prosvetiteljstva je Dositejevo „Pismo Haralampiju“, u kojem autor eksplicira prosvetiteljske stavove. Najpre, o potrebi stalnog učenja i spoznanja, zasnovanog na principima zdravoga razuma: „Samo prostota i glupost zadovoljavaju se vsegda pri starinskom ostati. Zašto je bog dao

1 Zoran Konstantinović, „Prosvetiteljstvo“, *Rečnik književnih termina*, (drugo, dopunjeno izdanje), Nolit, Beograd, 1992, str. 656.

2 Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983, str. 195-196.

3 „Nije se libio da uzima šakom i kapom sve ono što mu se svidelo u svetskoj književnosti. Nikako to nije smatrao plagijatstvom. Književnost nije ništa drugo nego neprestani, često nevidljiv, rad intertekstualnosti, kako bi se to danas reklo.“ (Milisav Savić, *Ljubavna pisma i druge lekcije*, Agora, Zrenjanin, 2012, str. 20)

4 Milisav Savić, *Ljubavna pisma i druge lekcije*, Agora, Zrenjanin, 2012, str. 20.

človeku razum, rasuđenije i slobodnu volju nego da može rasuditi, raspoznati i izabrati ono što je bolje?⁵ Uz to, Dositej objašnjava i temeljne principe verske tolerancije: „Neću ni malo gledati ko je koga zakona i vere, niti se to gleda u današnjem veku prosvještenom. Po zakonu i veri, svi bi ljudi mogli dobri biti.“⁶

Specifičnost Dositejevog prosvetiteljskog stava je u tome što, kao Dekart, ne čini otklon od hrišćanskih postulata, već su Božji zakoni paradigma tolerancije i „poleznosti“, svrsishodnosti svega što čoveka čini „prosvještenim“: „S čijom voljom i dopuštenjem ljudi se plode i rađaju, rastu, žive i sladosti ovoga sveta uživaju u svakom rodu i plemenu, u svakoj veri i zakonu? S božjom. Dakle, šta bismo mi hoteli: da smo pametniji i bolji od boga? Ono što bog dopušta i hoće, mi nećemo! O, naše detinjske pameti!“⁷

U autobiografiji „Život i priključenija“, Dositejeve ideje su identične onima, izrečenim u „Pismu Haralampiju.“ Smisao i svrha svih delanja, praktičnih ili umetničkih, moraju imati uporište u „poleznom“, dakle korisnom, vaspitnom, edukativnom. „Rad bih štogod posle mene ostaviti, s čim će se kogod od moga roda polzovati. Rad bih sa svim srcem nauku i prosvještenije razuma, koje sam od mladosti moje želeo i tražio, srpskoj junosti preporučiti...“⁸

Znanje je, uz vaspitanje, krucijalni sadržaj kojim se, po mišljenju „oca prosvetiteljstva“, Džona Loka, popunjava belina čovekovog bića, sadržaj kojim se ispisuje „tabula rasa“.⁹ Dositej Obradović je, u „Životu i priključeniju“, decidno insistirao na toj prosvetiteljskoj tezi, pišući o svojoj žudnji za učenjem, koja ga je oblikovala kao ličnost – kao učenika, a docnije učitelja, koji ne prestaje da uči. („Jedva bih čekao da nedelja ili koji praznik dođe, ne da idem s drugima po Mahali ili Fabriki šetati se, no da se načitam psaltira i katihizisa.“¹⁰)

Za mladog temišvarskog kalfu, Dimitrija Obradovića, najsnažniji utisak vredan sećanja i pripovedanja jeste bio susret sa episkopom Georgijem Popovićem. Od njega je čuo najumnije reči, „znameniti razgovor, koga sam vrlo slušao i upamtio, i zaista dostojan je da ga ovde opišem.“¹¹ U episkopovom kazivanju se steklo iskustvo i znanje, a na mladoga Dimitrija je ovaj kratak i gotovo slučajan susret, imao neprocenjiv vaspitni uticaj. Sve ono, što će potonji pisac Dositej Obradović baštiniti iz „premudrih knjiga franceskih, nemečkih i talijanskih kao najlepše cveće“¹²,

5 Dositej Obradović, „Pismo Haralampiju“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 22-23.

6 Isto, str. 23.

7 Isto, str. 24.

8 Dositej Obradović, „Život i priključenija“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 30.

9 „Duh je naš, dakle, prvotno *tabula rasa*-prazan bijeli papir bez ikakvog sadržaja na sebi. Sva naša spoznaja potječe iz iskustva, a ono je dvovrсно: izvanjsko, osjetilno iskustvo, koje kao izvor ima predmet osjeta, i unutarnje iskustvo, refleksija, koje svoj izvor ima u radnjama našeg duha.“ (Boris Kalin, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, str. 104)

10 Dositej Obradović, „Život i priključenija“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 54.

11 Isto, str. 55.

12 Dositej Obradović, „Pismo Haralampiju“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 21.

što će postati i njegov spisateljski i prosvetiteljski *credo*, što je postalo temeljni postulat ondašnje i današnje „prosvetene Evrope“, on je čuo u rečima Georgija Popovića.

Ekspresivnost episkopovog kazivanja, njegova vanredna ličnost, mudrost kazanoga – sve je stalo u najduže poglavlje Dositejeve autobiografije – „Kako sam postao kapamadžija i trgovac“: „Ne znam, ili mi je bilo milije gledati ga, ili slušati. Bio je odveć blagoobrazan i krasnoličan čovek. Njegovo govorenje bilo je sasvim podobno mudrovanju srca njegova: prosto, nepritvorno, jednim slovom: duša, srce i govorenje pravo srpsko... Koliko sam ga više gledao i slušao, toliko više sam se uslađavao.“¹³

I istorija Srpske pravoslavne crkve pamti Georgija Popovića kao „visoko-obrazovanog duhovnika svoga doba“¹⁴. Rođen u Starom Vlahu, zamonašen u Dečanima, služio najpre kao mitropolit niški. Nisu ga mimoišle nevolje profanog, ovozemaljskog i političkog nedoba, u kojem je preuzeo breme episkopskog služenja: „Dok je bio na katedri Niške eparhije, Popović je primio na se, odnosno na svoju eparhiju, dug koji je ostao od njegovog prethodnika mitropolita Joanikija, a i sam je bio načinio dug kod Jevrejina bezrdana Elijosafa Janjalije, haznadara Bećir-pašibna, i oni su ga, posle rata, za taj dug, diplomatskim putem tužili kod Dvorske kancelarije u Beču. Misli se da Dvorska kancelarija zbog toga nije htela Popoviću dati eparhiju - pored svih njegovih stečenih zasluga u minulom ratu s Turcima i obećanjima Dvorskog ratnog saveta još u Nišu i pored nekoliko predstavki patrijarha Arsenija IV kod Dvorskog saveta.“¹⁵

Patrijarh Arsenije ga je postavio za episkopa lepavinsko-severinskog, ali je carica Marija Terezija, „imajući na umu njegovu vernost austrijskom dvoru za vreme turskog rata“¹⁶, imenovala Georgija Petrovića za episkopa temišvarskog.

U dvanaestogodišnjoj službi u Temišvaru, podigao je episkopsku rezidenciju i Saborni hram Vaznesenja Gospodnjeg. Pomno je pratio i pomagao gradnju školskih zgrada i započeo radove na otvaranju seminarija, uveren da jedino školovani sveštenici, Srbi i Rumuni, mogu odbraniti pravoslavce od nadirućeg unijaćenja.

Nije zaboravljao ni „Staru Serbiu“: „Mitropolit Georgije je uktitorio sebe prilikom izrade triptihona za manastir Studenicu, 1750, a takođe i živopisanjem oltarskog prostora manastira Krušedola 1751.“¹⁷

Kada je mladi Dimitrije sreo episkopa, Georgije je već bio u poznim godinama. Iskustvo episkopskog služenja u apatridskom, srpskom nacionu, udruženo sa teološkom ali i mirjanskom erudicijom i racionalnim promišljanjem o svetu, učinilo je da episkop temišvarski ostavi snažan, autentičan utisak na Dositeja.

13 Dositej Obradović, „Život i priključenija“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 71.

14 Sava, episkop šumadijski, *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*, Evro, Beograd; Unireks, Podgorica; Kalenić, Kragujevac, 1996, str. 113.

15 Milenko Marković, „Georgije Popović, episkop niško-belocrkvanski (1735-1737) i temišvarski (1745-1757)“, *Pregled crkve Eparhije niške*, Niš, 1933, str. 257.

16 Sava, episkop šumadijski, *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*, Evro, Beograd; Unireks, Podgorica; Kalenić, Kragujevac, 1996, str. 114.

17 Isto, 114.

Razgovoru koji je vođen u domu uglednog trgovca Jove Mucule, prisustvovala su birane zvanice, ali i nekoliko slugu, među koje se Dositej pomešao, želeći da čuje besedu znamenitog episkopa.

Prosvetiteljske ideje Georgija Popovića, čoveka „jakozdravarazuma“, eksplicirane su kroz ideje jevanđelskog: o bratstvu ljudi po duhu, jednakost i pred zakonima – Božijim i ljudskim, o potrebi preispitivanja sujeverja i maloverja, važnosti obrazovanja i traganja za istinom, koja se otkriva radoznalim i učenju sklonim pregaocima. Episkopa jednako zanimaju pitanja dobrobiti nacije i pojedinca, kao i pitanja položaja žene u društvu.

Za Georgija Popovića, baš kao i za Dositeja, ne postoji sukob između jevanđelske i svetovne istine. Jer, ona je jedna, sublimirana u Logosu, kao opštem načelu i ishodištu svih traganja. „Bog svojim savršenstvom jamči da se ne varamo u onome što spoznajemo jasno i razgovijetno. Inače bismo s pravom mogli reći da je Bog varalica!“¹⁸To je Dekartova ideja, koja koristi ontološki dokaz, kao dokaz postojanja Apsoluta.

Episkop kaže; „Ljudi često krat sami sebi protivreče i protiv uzakonovljavaju, jer su ljudi podložni pogreškama, a duh božji, večna istina, bezgrešni i sovršeni, nikad ni u čemu niti može niti hoće sebi protivrečiti... Bog mi je svjeditelj, koji će mi po mojoj sovjesti suditi, da ne govorim iz zlobe ni iz pristrasija, no iz pravoga zdravoga razuma i iz ljubavi k božjoj istini!“¹⁹

Prosvetiteljska ideja zdravorazumskog opita i istraživanja istine, kroz smelost sumnje i preispitivanja, za Georgija Popovića takođe stoji u čvrstoj korelaciji sa hrišćanskim postulatom istine: „Nemojte svakom duhu verovati, no iskušavajte, je li od boga... Valja odbaciti svaki detinjski strah, i po pravomu i zdravomu razumu rasuditi: ono što se uči, je li moguće? [...] No, vele nam: valja verovati slepo. Čudnovato zaktevanje! Bog mi je dao oči telesne da s njima gledam i vidim, i duševne, razum, da s njim sudim i rasuđavam.“²⁰ Ovo je nedvosmislena implikacija Dekartove ideje *Cogito ergo sum*, kroz prvi postulat – prihvatanje jasnih i razgovetnih istina, koje su delovi složenijih egzistencijalnih upitanosti. „Dekart smatra da je sumnja dokaz nesavršenstva, jer je spoznaja savršenija od sumnje. Ideja bića savršenijeg od čoveka moglo je usaditi samo jedino to savršenije biće, koje sadrži sva savršenstva, te je to Bog.“²¹ Georgije Popović o ovoj ideji gotovo identično promišlja: „... o čemu god mislimo rasuđivati, ne valja se ni malo strašiti, nego svaku sujevericu odbaciti, slobodno pristupiti, s bogomdanim je razumom izbliza i sa svih strana sagledati i poznati.“²²

Ideja obrazovanja i vaspitanja nije samo pitanje individualnog, već i kolektivnog napretka i blagodati. Vaspitana i obrazovana jedinka postaje i dobar

18 Boris Kalin, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, str. 96.

19 Dositej Obradović, „Život i priključenija“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 62.

20 Isto, str. 63.

21 Boris Kalin, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, str. 95.

22 Dositej Obradović, „Život i priključenija“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 64.

„blagodeteljan“ deo zajednice, nacije. „Valja dete naučiti: da je blagorodno i slugi i sluškinji, koji ga poslužuju, jer je ono samo sobom jošte nije kadro za služiti; da je blagorodno svakom človeku za najmanju dobru reč; da je dužno nikoga ni u čem ne uvrediti niti ozlobiti; svakom po sili i po mogućstvu svome dobro učiniti.“²³

Ratio nije jedino prosvetiteljsko načelo kojim se episkop rukovodio. Sloboda je jednako važan deo poimanja sveta i Apsoluta: „Bog pravedni i milostivi stvora čoveka slobodna, dao mu um i razum da ga u svako vreme vode i prosvetavaju,“²⁴ kaže episkop. To je sloboda, koja daje hrabrost ličnoga uzrastanja u spoznanju. *Sapere aude!*

Na samom početku besede, episkop temišvarski govori o pravilu pravoslavne crkve, po kojoj se arhijereji moraju uzdržavati od telesne želje, braka, i ne jesti meso. Georgije Popović insistira na ideji pogrešne metamorfoze izvornih hrišćanskih postulata, jer Sveto pismo jasno govori o svetinji i blagoslovu braka, pa i o načinu na koji su se hranili starozavetni proroci ili apostoli. Zašto se, dakle, izvorna hrišćanska načela transformišu u neka druga mišljenja i stavove? Objašnjavajući ovaj fenomen, episkop se približava Volterovoj ideji da se zdravo društvo temelji na zdravom razumu i verskoj toleranciji, ali nikako na verskom fanatizmu. „Volter je zagovornik razumne religije, deizma, po kojem Bog jeste prauk svijeta, stvoritelj i prvi pokretač,“²⁵ ali su ljudi, po svojoj paloj prirodi, instituciju crkve pretvorili u svojevrсни fanatizam, niz nefunkcionalnih obrazaca ponašanja, koja su u prosvetiteljstvu izazivala jak otpor prema crkvi.

U tom kontekstu, episkop besedi i o stalnoj, sve većoj distanci koja se stvara između pastve i arhijereja. To je neprirodno i bogohulno stanje, jer je i Hristos bio uz ljude i među njima. Episkop „... nije određen da u pustinji živi, nego u miru u gradovi i u selu među ljudima i ženama.“²⁶ Institucionalizovanje vere donelo je i drugu vrstu distance među narodom i monaštvom. To više nije saobraznost i jedinstvo u molitvenom životu, to nije briga i ljubav za blišnjeg: „Kaluđeri sami bez prošnje ne mogu živiti. Obaraju, zidaju, prave, popravljaju; za sve to valja da prose. Ta i drugi ljudi zidaju i prave, ali ne prosnj. A od koga će prositi? Od roditelja, obremenjenih familijama, od udovice koja se stara kako će kćeri svoje udomiti!“²⁷

Po episkopovom mišljenju, ni monaštvo ne može ostati izvan mena vremena, doba svrsishodnog učenja, obrazovanja i opšte „poleznosti“. „Ko želi monahom postati, valja da je sovršena vozrasta, poštena i neporočna žitija, ili da je nauči sasvim predat, ili kakav zanat polezan da zna i da je vredan ne samo sebe sama preispitivati i drugima pomoći.“²⁸

23 Isto, str. 73

24 Isto, str. 64.

25 Boris Kalin, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, str. 114.

26 Dositej Obradović, „Život i priključenija“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 56

27 Isto, str. 66.

28 Isto, str. 71.

Zajedništvo i empatija, kao najvažnije hrišćanske vrednosti, treba da budu i obrazac društvenoga ponašanja. „Helvecius kaže da tek društvo može učiniti čoveka dobrim, te povezuje pojedinačnu sreću s općom dobrobiti društva, te tu vidi i presudnu ulogu odgoja.“²⁹ Zato, smatra episkop, oni koji su imućni, treba da ulažu novac u vaspitanje: „Blažen i blagopoličan oni bogat koji sirote mladiće roda svoga, kad vidi da imaju dar i sklonjenije k nauci na nauku daje, govoreći im: ‚Idite, deco moja, učite se.‘“³⁰

„Neka svak rasudi, kakva čuvstvovanja blagodarnosti i pripoznanstva k bogu i roditeljem se mogu usejati i ukoreniti u jedno mlado srce črez sami jednodnevni razgovor jednoga čistosrdačnoga, človekoljubiva i razumnoga učitelja.“³¹

Georgiju Popoviću je najbližija prosvetiteljska ideja, koju zagovara Monteskeje, o „razumnoj državi“, koja nikako ne sme biti apsolutistička, već ona u kojoj bi se dosledno poštovali principi zakona, izvršne i sudske vlasti, a narod bi u takvoj državi bio svestan jednako i svojih prava i dužnosti: „Narod valja savetovat i učiti, a ne srditi; silom se s njim ništa ne može učiniti. Narod je krotak i pokoran, krv će svoju za svoje starije proliti. A stariji valja da se staraju da mu nikakve obide ne tvore... Zato valja s njim tiho postupati; dati mu da razume i da čisto pozna šta mu je polezno, šta li nije.“³²

Zanimljiva je i ideja episkopa Popovića o crkvi kao instituciji i njenom bavljenju materijalnim, mirjanskim. U tom smislu, vrlo je blizak Rusoovim stavovima, koji „odbacuju sve obrede posredovanja između Boga i čovjeka, te zagovara prirodnu religiju.“³³ „Ne bi li bolje bilo da na manastirske gruntove familije naseliti, i u manastire i škole, u hospitale i u vospitališta sirote narodnje dece preobratiti? [...] Moj hristijanine, da znaš kako je tvoja molitva bogu slatka i blagoprijatna, kada ti pošteno i pravedno živiš i s znojem lica tvoga hraniš čeda tvoja! Koliko mu je blagougodna i kratka molitva vernoga soldata koji ide za otačastvo svoje krv proliti!“³⁴

Iako je prosvetiteljska ideja jednakosti ljudi pred božjim i zemaljskim zakonima poznata i deklarativno prihvaćena, i danas se ponegde, kao i u u episkopovo doba, još uvek o ženama govori da su „na pakost svetu.“ Georgije Popović eksplicira ideju rodne jednakosti, na gotovo poetski način: „Bolje bi bilo da polak sunca potamni, nego da lepša polovina človečeskoga sveta nestane! [...] Što god su ženske oči človeku, to su i človekove ženi... Evo vaša slava i visoko dostojanstvo, koja čini da svi narodi krasnonaravni i prosvešteni vam svako visokopočitanije pokazuju i da vam se klanjaju.“³⁵

29 Boris Kalin, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, str. 118.

30 Dositej Obradović, „Život i priključenija“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 61.

31 Isto, str. 73

32 Dositej Obradović, „Život i priključenija“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 70-71.

33 Boris Kalin, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, str. 116.

34 Dositej Obradović, „Život i priključenija“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 66.

35 Isto, str. 56-57.

I dok je ova beseda episkopa temišvarskog trajala, primećuje Dositej, često je bila prekidana šalama i smehom, jer, po Popovićevom osećaju, život proizilazi iz radosti; njime se obogaćuje i osmišljava. „Iz njihovog smeja, igre i slasti, proishode novi žitelji sveta i naslednici života.“³⁶ U zanimljivom, helenskom osećanju života, episkop duboko veruje u prevlast tvoračkoga Erosa, nad destruktivnim Tanatosom.

Vremešni Malenica, jedan od gostiju za trpezom, reče na kraju episkopove besede: „Kamo sreće da sam iz detinjstva i mladosti takve razgovore slušao!“³⁷ Jer sve što je Georgije Popović, episkop temišvarski, ostavio kao duhovni, intelektualni ili praktični legat, treba da bude deo uzrastanja pojedinca, kolektiva, nacije.

Zanimljivo je da je „Dositej stekao slavu svojom autobiografijom, napisanom u relativno mladim godinama (primerci prvog izdanja, ostalo je zabeleženo, vredeli su, već posle desetak godina, koliko i par dobrih volova ili onoliko grama zlata koliko je knjiga težila),“³⁸ a da se i Dositejevo i Popovićevo trudoljubivo i umno bavljenje „polzom roda“ polako zaboravlja.

U njihovom je podvigu „pošteno, razumno, pravedno, bogu i človekom ugodno življenje,“³⁹ te nam se ostavlja da nastavimo učiti od ovih „čistosrdačnih, človekoljubivih i razumnih učitelja“⁴⁰, koji su u srpsku kulturu doneli i univerzalne, opšteljudske vrednosti, na kojima počiva moderni svet, a za kojima, navodno, mi posežemo tek sada.

LITERATURA

- Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983.
 Kalin, Boris, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, str. 95.
 Konstantinović, Zoran, „Prosvetiteljstvo“, *Rečnik književnih termina*, (drugo, dopunjeno izdanje), Nolit, Beograd, 1992.
 Obradović, Dositej, „Pismo Haralampiju“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962.
 Obradović, Dositej, „Život i priključenja“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962.
 Marković, Milenko, „Georgije Popović, episkop niško-belocrkvanski (1735-1737) i temišvarski (1745-1757)“, *Pregled crkve Eparhije niške*, Niš, 1933.
 Sava, episkop šumadijski, *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*, Evro, Beograd; Unireks, Podgorica; Kalenić, Kragujevac, 1996.
 Savić, Milisav, *Ljubavna pisma i druge lekcije*, Agora, Zrenjanin, 2012.

36 Isto, str. 57.

37 Isto, str. 59.

38 Milisav Savić, *Ljubavna pisma i druge lekcije*, Agora, Zrenjanin, 2012, str. 19.

39 Dositej Obradović, „Život i priključenja“, u *Izabrana dela Dositeja Obradovića*, Narodna knjiga, Beograd, 1962, str. 73.

40 Isto, str. 73.

Ana STIŠOVIĆ MILOVANOVIĆ

Institute for Serbian Culture in Pristina - Leposavić

APPLIED RESEARCH OF LITERARY PHENOMENS
(On The Example of The Enlightenment Ideas in Serbian Literature)

Summary

In applied researches of literary phenomena, it usually ranges from historical, sociological, psychological, philosophical foundations, in order to translate the findings into literary theoretical postulates. The phenomenon of literary text, which sublimates the ethical and aesthetic principles of an era or literary epoch, was paradigmatically realized in the Enlightenment era, and research that would prove applicable and functional argues that the most important ideas of the European Enlightenment were implemented in Serbian literature and culture, and as permanent legate, to this day determine the universal values of Serbian literature and culture.

Enlightenment ideas that are in line with the views of French philosophers (Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Diderot) are best evidenced by the words of Georgi Popovic, a man of "very common sense", in Dositej Obradovic's autobiography, "Život i priključenija". Georgije Popovic explicates his Enlightenment through the ideas of equality in the laws on the need to re-examine superstitions and weakfaith, the importance of education and the search for truth, the need for constant learning. Bishops are equally interested in the benefits of the nation and the individual, as well as the position of women in society.

Key words: Applied research, Literary Phenomens, Enlightenment, Georgije Popović, Dositej Obradović, Serbian Literature

Vlado RADIĆ*

Nikola RADIĆ**

Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd, Srbija

ZNAČAJ PRIMENJENIH ISTRAŽIVANJA NOVIH TEHNOLOGIJA I KONCEPTA INDUSTRIJA 4.0

Apstrakt: Pojava novih proizvodnih tehnologija doživljava poslednjih godina veliki zamah. Analiza i njihov uticaj na ekonomske aktivnosti u bilo kojoj grani itekako su važni, jer se na taj način sagledavaju potencijalne mogućnosti tehnologija, kao i izazova koje nosi njihova primena. Velika je neizvesnost oko razvoja i usvajanja novih tehnologija. Njihova složenost i međuzavisnost znače da su svi akteri društva – vlade, kompanije, akademska zajednica i civilno društvo – odgovorni da rade zajedno kako bi bolje razumeli i adekvatno reagovali na trendove u nastajanju. Interpersonalno razumevanje je neophodno ako želimo oblikovati kolektivnu budućnost koja je u skladu sa zajedničkim vrednostima i ciljevima. Mora postojati sveobuhvatan i globalni zajednički pogled na to kako tehnologija menja naše živote i živote budućih generacija i to već čini. Promene su toliko duboke da, iz perspektive ljudske istorije (zbog transformacije ekonomskog, socijalnog i kulturnog konteksta u kojem živimo), nikada nije bilo doba veće neravnoteže između mogućeg prosperiteta ili potencijalne opasnosti.

Koncept „Industrija 4.0“ ima „horizontalni karakter“ – jednako je važan za sve industrijske sektore. Takođe, vrlo je važno istaći da to ne podrazumeva jednostrani razvoj samo u domenu informacionih tehnologija. To je vrlo složen koncept zasnovan na simbiozi znanja iz širokog korpusa proizvodnih tehnologija i digitalne tehnologije za obradu i prenos informacija, sa krajnjim ishodom stvaranja sajber-fizičkih sistema kao radikalno nove tehnološke celine.

Ključne reči: industrijske revolucije, nove tehnologije, „Industrija 4.0“, inovacije, digitalna transformacija.

UVOD

Sa brzinom bez presedana, kao i širinom i dubinom, mnoge radikalne promene pokrenute novim digitalnim, robotskim i 3D tehnologijama imaju veliki uticaj na to šta se proizvodi, kako i gde se proizvodi i kako odgovoriti na različite

* Redovni profesor, vlado.radic@vektor.net

** Asistent, doktorand, bra.radici@hotmail.com

zahteve krajnjih potrošača ili korisnika. Dok se transformacija nastavlja različito u razvijenim i zemljama u razvoju, nijedna zemlja ili tržište neće biti pošteđeni uticaja talasa promena. Savremene tehnologije usmerene su na povećanje efikasnosti poslovanja, eliminisanje grešaka koje dovode do škarta, kao i ostvarivanje visokih ekonomskih vrednosti – produktivnosti, rasta i razvoja. S tim u vezi, postojeći oblici organizacija, kao i primena savremenih, prvenstveno digitalnih tehnologija, uveliko se redefinišu i razmatraju sa aspekta konkurentnosti, boljeg tržišnog nastupa i opstanka.

Pod plaštom radikalnih tehnoloških inovacija, proizvodnja i rad se neprestano ponovo osmišljavaju. Tako je, na primer, pojava parne mašine krajem 19. veka izazvala industrijsku eru i uvela potpuno nove načine strukturiranja organizacija i rada. Urbani razvoj, velike korporacije, era Forda, zatim Tojote, proširenje funkcija kontrole, uvođenje pravnih standarda – kreirali su potpuno novi referentni okvir uspostavljen i učvršćen tokom 30-godišnjeg buma u osvit Drugog svetskog rata. Karte su se ponovo „promešale“ dolaskom sveprisutne digitalne tehnologije. Uspon interneta formirao je današnji referentni okvir, a njegov otvoreni protokol doneo je sa sobom novu fazu dubokih promena na radnom mestu. Bum digitalnih tehnologija doveo je do povećanja produktivnosti na nivou procesa, čime se utiče na svaki proizvodni sektor. Nove kompanije takmiče se sa postojećim velikim korporacijama kroz izradu inovativnih metoda rada i u potpunosti koriste novu tehno-ekonomsku klimu.

Sledeća proizvodna revolucija dogodiće se zbog spajanja tehnologija. One se kreću u rasponu od raznih digitalnih tehnologija (npr. 3D štampa, internet stvari [Internet of Things – IoT], napredna robotika), do novih materijala (npr. na bazi bio-ili nano) i novih procesa (npr. proizvodnja vođena podacima, veštačka inteligencija (AI) ili sintetička biologija). Neke od ovih tehnologija se već koriste u proizvodnji, a ostale će biti dostupne u bliskoj budućnosti. Budući da se ove tehnologije brzo razvijaju i transformišu proizvodnju, imaće dalekosežne posledice po produktivnost, zaposlenost, neophodne veštine, raspodelu dohotka, trgovinu, blagostanje i životnu sredinu. Paleta političkih, institucionalnih, tehnoloških i širih uslova (ili megatrendova) će oblikovati budućnost proizvodnje (OECD, 2015a). Na primer, uslovi životne sredine i rastuća oskudica nekih sirovina povećaće pritisak na proizvodnju materijala i utrošak vode i energije.

Poslednjih godina pojavile su se mnoge nacionalne inicijative za naprednu proizvodnju u Nemačkoj, SAD-u, Japanu, Kini i drugim zemljama. Mnoge od njih su pripremile nacionalne strategije i detaljne mape puta za prioritete proizvodne tehnologije.

U radu su navedene osnovne karakteristike koncepta „Industrija 4.0“ i ukazano na potrebu sveobuhvatnog, interdisciplinarnog pristupa u obrazovanju, istraživanju i praksi. Nove tehnologije ne mogu se izučavati i istraživati na starim principima i osnovama, a sveobuhvatno restrukturiranje planova i programa na fakultetima u raznim oblastima je neminovno. Budući da dometi koncepta i primene „Industrije 4.0“ imaju izuzetan značaj za ekonomije svih zemalja, svako

kašnjenje i nerazumevanje potrebe za promenom sadašnje obrazovno-istraživačke paradigme može imati nesagledive posledice.

Metodologija u ovom radu uključuje metodu analize sadržaja naučne literature, sistematizaciju i klasifikaciju naučnih saznanja, tehniku sistemske analize i tehniku strukturne i funkcionalne analize.

1. POJAM, SUŠTINA I OSOBINE „INDUSTRIJE 4.0“ KAO SFERE INDUSTRIJE

Pregled normativnih i pravnih dokumenata vlada raznih zemalja pokazao je da skoro sve razvijene i zemlje u razvoju koje se intenzivno razvijaju posvećuju veliku pažnju formiranju „Industrije 4.0“ na nacionalnom nivou. To je dokazano razvojem i usvajanjem nacionalne industrijske strategije „Industrija 4.0“ u Nemačkoj 2012. godine, koja je postala jedan od prioriteta državnih projekata u sferi visokih tehnologija (Federalno ministarstvo obrazovanja i istraživanja Nemačke, 2014). U SAD, „Industrija 4.0“ je ključno sredstvo za sprovođenje nacionalne strategije inovativnog razvoja (US National Economic Council, US Office of Science and Technology Policy, 2015) i smatra se jednom od najperspektivnijih vodećih industrijskih tehnologija (Executive Office of the President, US National Science and Technology Council, 2012). Trenutno u SAD postoje različite inicijative za praktično sprovođenje koncepta razvoja „Industrije 4.0“. U Velikoj Britaniji, „Industrija 4.0“ proglašena je vodećom sferom industrije (UK Department for Business, Innovation & Skills 2010). Mere za razvoj „Industrije 4.0“ predviđene su nacionalnim projektom „Osam velikih tehnologija“ (UK Department for Business, Innovation & Skills 2012). Industrijska reforma u Francuskoj (2013) takođe je usmerena na „Industriju 4.0“ (Ministere de l’Economie et des Finances, 2015). U Japanu je razvoj „Industrije 4.0“ prioritetni pravac sprovođenja plana naučne i tehnološke modernizacije zemlje za period 2016–2020 (The National Institute for Science and Technology Policy of Japan, NISTEP, 2015). Kina realizuje više projekata za razvoj industrije koji su zasnovani na konceptu „Industrije 4.0“ (The State Council of China, 2015).

Naučni izraz „Industrija 4.0“ prvi put je uveden u Nemačkoj 2011. godine na sajmu u Hanoveru, gde je upotrebljen za označavanje procesa transformacije u globalnim lancima generisanja vrednosti. U izveštaju „Četvrta industrijska revolucija“, koji je Klaus Schwab predstavio na Svetskom ekonomskom forumu (World Economic Forum), navedeno je da „Industrija 4.0“ uključuje poslovne procese u industriji koji predviđaju organizovanje globalnih proizvodnih mreža na osnovu novih informaciono-komunikacionih i internetskih tehnologija uz pomoć kojih se vrši interakcija proizvodnih objekata (Schwab 2017). Stručnjaci sa Tehnološkog instituta iz Masačusetsa, Erik Brinolfsson i Endru Mekafi, opisali su „Industriju 4.0“ kao zlatno doba mašinske industrijske proizvodnje, organizovane na osnovu digitalnih tehnologija i potpuno automatizovane (Brinolfsson i McAfee, 2014). Najvažnija specifičnost koja razlikuje „Industriju 4.0“

od tradicionalne industrijske proizvodnje je apsolutna integracija (blisko međusobno povezivanje) i interaktivnost (prilagođavanje situaciji u stvarnom vremenu) svih proizvodnih procesa proizvodne kompanije pomoću savremenih digitalnih tehnologija (Knjagin, 2017). Nadalje, „Industrija 4.0“ definiše se kao revolucionarni metod organizacije industrijske proizvodnje, zasnovan na širokoj digitalizaciji i automatizaciji proizvodnih i distributivnih procesa u industriji, koji brišu granice između fizičkih objekata, pretvarajući ih u a sveobuhvatan složeni sistem međusobno povezanih i međuzavisnih elemenata (Loškareva i dr. 2015).

Kao rezultat analize sadržaja, sistematizacije i klasifikacije postojeće naučne literature, izdvojena su četiri glavna konceptualna pristupa u tretmanu pojma „Industrija 4.0“.

Socijalno orijentisan pristup naglašava činjenicu da razvoj „Industrije 4.0“ snažno utiče na savremeno društvo i ima pozitivne i negativne manifestacije. S jedne strane, „Industrija 4.0“ omogućava stvaranje novih roba (proizvoda), čime se podstiče povećanje životnog standarda stanovništva. S druge strane, smanjenje učešća čoveka u proizvodnim procesima može dovesti do masovne nezaposlenosti, što je ograničavajući faktor na putu razvoja „Industrije 4.0“.

Pristup zasnovan na kompetenciji predviđa da razvoj „Industrije 4.0“ zahteva nove kompetencije modernog industrijskog specijaliste (stručnjaka). Strukturne promene – zamena manuelnog (fizičkog) rada intelektualnim – takođe su praćene kvalitativnim promenama, koje od modernog industrijskog specijaliste zahtevaju posedovanje novih kompetencija (poznavanje i sposobnost korišćenja novih informacionih i komunikacionih tehnologija)

U okviru proizvodnog pristupa, razvoj „Industrije 4.0“ podrazumeva modernizaciju industrije velikom automatizacijom proizvodnih procesa. Akcenat se stavlja na organizacionu komponentu funkcionisanja industrijskih preduzeća.

Bihevioristički pristup se fokusira na činjenicu da razvoj „Industrije 4.0“ predviđa prelazak na interakciju objekat-objekat, tj. eliminaciju subjekta (čoveka) iz sistema međusobnih odnosa neživih objekata (tehničkih uređaja).

Ovi pristupi odražavaju samo određene aspekte „Industrije 4.0“, tako da su postojeće definicije pojma „Industrija 4.0“ uske i ne omogućavaju potpunu refleksiju složenosti ovog fenomena sa više aspekata.

2. MOGUĆNOSTI I IZAZOVI ČETVRTE INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE

Kada je osnivač i izvršni direktor Svetskog ekonomskog foruma (World Economic Forum) Klaus Schwab prvi put bio domaćin samita u Davosu 1971. godine, računari su bili veličine kseroks mašina, a globalizacija je, prema pisanju magazina „Time“, bila teorija o kojoj su raspravljali studenti ekonomije. Četrdeset osam godina kasnije, 2,5 milijarde ljudi nosi super računare u džepovima, a Schwab govori o „globalizaciji 4.0“, četvrtoj industrijskoj revoluciji i njenim socijalnim posledicama (Schwab 2019). Tehnologija, kaže Schwab, igra važnu

ulogu u poboljšanju većine područja našeg svakodnevnog života, stvaranju globalnog sela, uključivanju milijardi ljudi u globalnu ekonomiju, omogućavajući ljudima da uče, uživaju, konzumiraju i stiču nove načine rada. Tehnologije ne samo da menjaju ono što radimo, već utiču i na naše navike, ali i na pojam vlasništva, pa čak i identiteta i privatnosti.

Četvrta industrijska revolucija obeležena je porastom digitalnih tehnologija: Cloud computing, Big data, Internet stvari (Internet of Things, IoT), analitika, mašinsko učenje (Machine learning) itd. Kao takva drastično menja odnos između tehnologije i čoveka (tehnologija više nije samo podrška, već zamena za manuelni rad). Koncept „Industrija 4.0“ uključuje automatizaciju procesa, koja ubrzava razvoj proizvoda i omogućava stvaranje novih poslovnih modela. Automatizacija koristi okruženje prilagođeno svim poslovnim procesima – od ideje, preko dizajna, razvoja do marketinga i prodaje. Zbog svega toga, „Industrija 4.0“ je prilika za kompanije da ubrzaju, pojednostave i poboljšaju procese, štedeći vreme i resurse. Istovremeno, ovaj koncept stvara i svojevrsni „tehnološki darvinizam“ – kompanije koje se ne uspeju prilagoditi promenama i transformišu način na koji razvijaju proizvode neće opstati na tržištu.

Da bi bile konkurentne, kompanije moraju savladati savremene proizvodne tehnologije, jer osnova konkurentnosti nije jeftina radna snaga, kao što najčešće mislimo, već znanje, informacije i sposobnost za razvoj i primenu novih proizvodnih tehnologija. To su industrijska robotika, mehatronika, veštačka inteligencija i nova generacija industrijske automatizacije, globalizovanih komunikacija i srodnih tehnologija zasnovanih na „Industriji 4.0“ (Radić Ilić 2017).

Na ovom području pojavili su se brojni novi izrazi: pametne fabrike (Smart Factory), sajber–fizički sistemi (Cyber Physical Systems), industrijski internet stvari (Industrial Internet of Things, IIoT). Spominju se i karakteristike ovih sistema i njihovih podsistema: vizuelizacija, digitalizacija, analiza i lokacija u realnom vremenu, identifikacija, kolaboracija, autonomija, decentralizacija, agilni sistemi, senzori, računanje u oblaku (cloud computing), virtuelne mreže itd.

U Nemačkoj se već pojavljuju novi poslovi sa nazivima CDO (Chief Digital Officer), Project Manager 4.0 (ili IIoT, digitalizacije itd.), Architect Industries 4.0, Industrial Engineer 4.0, Industry Advisor 4.0 itd. U inženjerskim školama i fakultetima uvode se novi predmeti i studijski pravci za oblast „Industrija 4.0“, realizuju se istraživački projekti iz oblasti „Industrije 4.0“ itd. Stoga je nova interdisciplinarna nauka „Industrija 4.0“ stvorena kao nadogradnja trenutne automatizacije proizvodnje, a u stvari to je sinteza mašinstva, elektrotehnike i informatike. Pored automatizacije proizvodnje u okviru treće industrijske revolucije, integrisan je i sintetizovan proizvodno-logistički informacioni sistem. Novi sistem Smart Factory predstavlja fabriku sa sistemima treće revolucije (server, montaža, logistika, kontrola, mašine, alati, proizvodi, osobe, tehnologija, kvalitet, održavanje, logistika, planiranje, informatika) povezanim u sintetizovanu celinu. Sistemi iz treće revolucije su elementi sestre, četvrte industrijske revolucije. Mnoge kompanije već koriste ove sisteme, ali za sada su to još uvek samo pojedinačne komponente i mora se obaviti njihova sinteza u pametnoj

fabrici. To znači da se skoro svaki postojeći sistem treba nadograditi ili zameniti, a potrebno je izgraditi još mnogo povezanih sistema koji nedostaju, tako da svi sistemi zajedno čine homogenu celinu – pametnu fabriku.

Brzina i mera promena nastalih četvrtom industrijskom revolucijom nisu zanemarljivi. Ove promene dovešće do promena moći, promene bogatstva i znanja. Samo znanjem i brzinom reagovanja na ove promene možemo obezbediti da napredak u znanju i tehnologiji dostigne sve i koristi svima.

Prva industrijska revolucija započela je 1760. godine pronalaskom parne mašine, koja je omogućila prelazak iz poljoprivrednog i feudalnog društva na novi proces proizvodnje. To je uključivalo upotrebu uglja kao izvora energije, a železnica je bila glavno prevozno sredstvo. Tekstilna i industrija čelika su bile dominantne industrije u smislu zaposlenosti, vrednosti proizvodnje i uloženog kapitala.

Druga industrijska revolucija započela je 1900. godine pronalaskom motora sa unutrašnjim sagorevanjem, što je dovelo do ere brze industrijalizacije koja je koristila naftu i električnu energiju za pokretanje masovne proizvodnje.

Treća industrijska revolucija započela je 1960. godine i karakteriše je primena elektronike i informacionih tehnologija za automatizaciju proizvodnje.

Četvrta industrijska revolucija sada uključuje dizajn proizvoda i trodimenzionalnu (3D) štampu pomoću računara (Prisecaru 2016). Četvrta industrijska revolucija gradi na trećoj, digitalnoj, revoluciji, koja se dešava od sredine prošlog veka. Karakteriše je fuzija tehnologija koja briše granice između fizičke, digitalne i biološke sfere. Postoje tri razloga zbog kojih današnje transformacije ne predstavljaju samo produženje treće industrijske revolucije, već dolazak četvrte i posebne: brzina, obim i uticaj na sisteme. Brzina trenutnih proboja nema istorijski presedan. U poređenju sa prethodnim industrijskim revolucijama, četvrta se razvija eksponencijalnim a ne linearnim tempom, a širina i dubina ovih promena najavljuju transformaciju celokupnih sistema državnog vođenja, proizvodnje i upravljanja (Schwab 2015).

Između četiri industrijske revolucije i pet doba civilizacije postoje sličnosti: doba lovaca i sakupljača, poljoprivredno doba, industrijsko doba, informaciono doba i nastupajuće doba mudrosti. U vezi s tim, možemo izvesti mogućnosti četvrte industrijske revolucije kroz karakteristike ovih pet doba civilizacije, koje je predstavio Steven Covey u knjizi „Osma navika“ (2011). Prvo, produktivnost svakog narednog doba povećana je pedeset puta u odnosu na prethodno (primer je povećanje produktivnosti u industrijskom u odnosu na poljoprivredno doba). Drugo, svako naredno doba „uništava“ mnoge poslove prethodnog doba (informaciono doba zamenilo je radna mesta stvorena u industrijskom dobu). Treće, u prva tri doba civilizacije radnici su proizvodili većinu dobara i usluga svojim rukama, ali u poslednja dva životna doba radnici koji generišu znanje stvaraju većinu dobara i usluga svojim umom. Drugim rečima, znanje je sastavni deo celokupnog upravljanja. U četvrtom industrijskom dobu izazov je kako kompanije mogu motivisati svoje radnike da oslobode svoj ljudski potencijal.

Vodeći istraživači tvrde da će četvrta industrijska revolucija oblikovati budućnost kroz uticaje na vlade i poslovanje te predviđaju mogućnosti koje će ona pružiti:

- 1) smanje barijera između inovatora i tržišta,
- 2) aktivniju ulogu veštačke inteligencije (AI – Artificial Intelligence),
- 3) integraciju različitih tehnika i domena (fuzija),
- 4) poboljšanje kvaliteta života (robotika) i
- 5) „povezanost“ (connected) života (Internet).

Prvo, predviđa se da će četvrta industrijska revolucija smanjiti barijere između inovatora i tržišta zahvaljujući novim tehnologijama, kao što je 3D štampa za prototipe. (Anderson 2012) Nove tehnologije omogućiće preduzetnicima sa novim idejama da osnuju male kompanije sa nižim početnim troškovima.

Drugo, rastući trendovi u veštačkoj inteligenciji ukazuju na značajne ekonomske poremećaje u narednim godinama. Veštački sistemi koji racionalno rešavaju složene probleme predstavljaju pretnju mnogim vrstama poslova, ali pružaju i nove puteve ekonomskog rasta. Izveštaj kompanije McKinsey & Company otkrio je da će polovina svih postojećih radnih aktivnosti biti automatizovana postojećim tehnologijama i na taj način omogućiti kompanijama da uštede milijarde dolara i kreiraju nove vrste poslova (Manyika et al. 2017).

Treće, inovativne tehnologije će objediniti različite naučne i tehničke discipline. Ključne snage će se okupiti u „fuziji tehnologija koja briše granice između fizičke, digitalne i biološke sfere“ (Schwab 2015) Ova fuzija tehnologija nadilazi puku kombinaciju, fuzija je više nego komplementarna tehnologija, jer stvara nova tržišta i nove mogućnosti rasta za svakog učesnika u inovaciji.

Četvrto, roboti imaju potencijal da poboljšaju kvalitet našeg života kod kuće, na poslu i na drugim mestima. Prilagođeni roboti će kreirati nova radna mesta, poboljšati kvalitet postojećih poslova i pružiti ljudima više vremena da se fokusiraju na ono što žele da rade.

Peto, internet stvari (IoT), umrežavanje internetom fizičkih uređaja. Obično se očekuje da IoT ponudi naprednu mogućnost povezivanja uređaja, sistema i usluga koja nadilazi komunikaciju mašina-mašina i pokriva različite protokole, domene i aplikacije (Höller et al. 2014). Očekuje se da će povezivanje ovih uređaja dovesti do automatizacije u gotovo svim oblastima, istovremeno omogućavajući napredne aplikacije poput pametne mreže (smart grid), i proširiti se na područja poput pametnih gradova (smart cities). Revolucija povezanog života nastala je zahvaljujući napretku interneta. Prvi podaci putem interneta preneti su 1969. godine i povezali su dva računara. Sada internet povezuje lične računare i mobilne uređaje. „Do 2010. godine, broj računara povezanih na internet nadmašio je broj ljudi na zemlji“ (Gershenfeld i Vasseur 2014).

„Stojimo na ivici tehnološke revolucije koja će u osnovi izmeniti način na koji živimo, radimo i odnosimo se jedni sa drugima. Po svojim dimenzijama, obimu i složenosti, transformacija će biti različita od bilo čega što je čovečanstvo doživelo ranije. Još ne znamo samo kako će se odvijati, ali jedno je jasno: odgovori na to moraju biti integrisani i sveobuhvatni, koji uključuju sve aktere

globalne politike, od javnog i privatnog sektora do akademskog i civilnog društva“ (Schwab 2015). Ovaj citat daje nam ideju o izazovima četvrte industrijske revolucije. Peters (2017) je pojačao veličinu i širinu izazova potrebnih za odgovor.

Razvoj globalne industrije u četvrtoj industrijskoj revoluciji je i uzbudljiv i zastrašujući. Život će se promeniti 3D štampom, IoT-om i fuzijom tehnologija. Četvrta industrijska revolucija će povećati nivo prihoda omogućavajući preduzetnicima da se takmiče sa novim idejama. To će poboljšati kvalitet života mnogih ljudi širom Evrope i sveta (Jee 2017). Verovatno je da će od četvrte industrijske revolucije potrošači najviše profitirati. „Tehnološke inovacije će takođe dovesti do „čuda“ u ponudi, sa dugoročnim povećanjem efikasnosti i produktivnosti. Troškovi transporta i komunikacija, kao i troškovi trgovine, će se smanjiti, logistika i globalni lanci snabdevanja postaće efikasniji, što će otvoriti nova tržišta i pokrenuti ekonomski rast“ (Schwab 2015).

Iako četvrta industrijska revolucija ima brojne prednosti, pred njom je nekoliko ključnih izazova, jer bi mogla izazvati nejednakosti, naročito u potencijalu da poremeti tržište rada. Najskromniji i najvredniji resurs u eri vođenom digitalnim tehnologijama neće biti ni običan rad, niti kapital; pre će to biti ljudi koji mogu stvarati nove ideje i inovacije. U budućnosti će talenat, više od kapitala, predstavljati kritični faktor proizvodnje. Ljudi sa idejama, a ne radnici ili investitori, biće nedostajući i veoma tražen resurs (Brynjolfsson, McAfee, Spence 2014). Tokom 2017. godine na Bloomberg Global Business Forumu, izvršni direktor Apple-a, Tim Cook je prokomentarisao: „Da sam lider države, moj cilj bio bi monopolizacija svetskog talenta“ (Leswing 2017). Potraga za talentima stvorice tržište rada koje može postati podvojeno: poslovi sa niskim kvalifikacijama i niskim platama biće zamenjeni računarima i digitalizacijom. Manje je izvesno da se više plaćeni poslovi koji zahtevaju više veština mogu zameniti računarima, pa ova dihotomija može dovesti do porasta socijalnih tenzija (Wolf 2015).

Pored pretnje masovnim gašenjem radnih mesta u toku četvrte industrijske revolucije, postoje i brojni izazovi, poput kibernetске bezbednosti, hakovanja, procene rizika i drugih (Lamber, 2017). Viši nivo upozorenja javlja se kada se poveujemo raznim uređajima – od naših mobilnih telefona, automobila i prekidača svetla do kućnih sigurnosnih kamera. Na Consumer Electronics Show u 2018. godini naglašeno je da je sve povezano i da nema povratka nazad (Goode 2018).

Četvrta industrijska revolucija zahteva veću sajber bezbednost. Kompanije će morati da mapiraju svoje mreže, procenjujući rizik i kritične faktore koji se odnose na bezbednost. Takva procena treba da ispita pristupačnost sistemima, poput mogućih pretnji iz unutrašnjih izvora (nezadovoljnih zaposlenih) do unutrašnjih ljudskih grešaka i spoljnih izvora, uključujući hakere i sajber teroriste. Nadalje, kompanije moraju proceniti rizik i utvrditi da li će ti rizici biti prihvaćeni, smanjeni, deljeni putem obezbeđenja i drugih sredstava ili odbijeni. I pojedinci bi trebalo da procenjuju svoje rizike, baš kao kompanije.

Kada razmatramo promenljivu prirodu bezbednosnih pretnji – od zaposlenih koji povezuju lične uređaje s mrežama kompanija do grubih napada hakera – situacija se dodatno usložnjava. Sofisticiranost u prepoznavanju i

neutralizaciji rizika mora da se promeni u skladu s nivoom rizika. Premda podatke mogu izgubiti ili ukrasti zaposleni, nenamerno ili namerno, najveći napadi poslednjih godina su spoljni, kolektivni, zlonamerni napadi i obično se nazivaju hakovanjem. To može biti hakovanje da bi prebacio novac (primer kada su hakeri ukrali 10 miliona dolara sa računa klijenata Citybank-a), internetski terorizam (poput štete od dva miliona dolara koja je Veaknees.com prouzrokovala tokom šest sedmica botnet napada), internet pump-and-dump prevare, u kojima hakeri koriste prednosti manipulacije cenama akcija ili softverskom piraterijom, za koje se procenjuje da koštaju preko 50 milijardi dolara godišnje (Romney i Steinbart 2017).

Četvrta industrijska revolucija je mnogo više od tehnologijom pokrenutih promena. Umesto toga, ona se napaja disruptivnim inovacijama koje pozitivno utiču na osnovne industrije i sektore, poput obrazovanja, zdravlja i poslovanja. U obrazovanju se, uz prethodne industrijske revolucije, promenio fokus. Sa prvom industrijskom revolucijom obrazovanje je bilo fokusirano na standardne načine učenja, napretkom ka masovnoj proizvodnji u drugoj industrijskoj revoluciji ka standardizovanom testiranju. Prelaskom u treću industrijsku revoluciju obrazovanje je orijentisano na usluge. Sada, u četvrtoj industrijskoj revoluciji, tehnologija zaista briše linije između fizičke, digitalne i biološke sfere. Disruptivne inovacije ulaze u visoko obrazovanje u kojem redefinišu konvencionalne načine na koje se na fakultetima predavao određeni sadržaj. Pojavljuju se novi načini realizacije nastavnog plana i programa, a fokus se menja od načina predavanja na način učenja.

Disruptivne inovacije takođe preoblikuju način poslovanja preduzeća. Stvaraju se nova tržišta i definišu novi proizvodi. Netflix se takmiči sa tradicionalnom televizijom, a taksisti se moraju takmičiti protiv Ubera. Oni nude sličan proizvod kupcima na nove načine. Možete gledati emisije iz svog doma ili se voziti negde. Airbnb se alternativnom rezervacijom smeštaja nadmeće sa tradicionalnim hotelima i motelima (Jules 2017).

Na kraju, u eri koja uključuje veštačku inteligenciju, automatizaciju, robote i genetski inženjering, pojavili su se novi etički problemi. Mnogo je rasprava o genetskom inženjeringu i korišćenju raspoloživih alata (tools) i istraživačkih tehnologija. S jedne strane, poželjno je sprečavanje genetskih bolesti genetskim inženjeringom. S druge strane, koje smernice ili propise ili etičke granice treba da se uspostave da bi se sprečila prekomerna manipulacija genetikom za poželjne osobine? Da li postoji nešto što se može smatrati prekomernom manipulacijom?

Obuhvaćeni veštačkom inteligencijom i mogućnostima mašinskog učenja, roboti su postali „pametniji“ i autonomniji, ali im i dalje nedostaje suštinsko svojstvo – sposobnost moralnog rezonovanja. To u složenim situacijama ograničava njihovu sposobnost donošenja dobrih ili etičkih odluka. Nadalje, najkritičnije je pitanje čije bi moralne standarde roboti trebali naslediti. Moralne vrednosti uveliko se razlikuju od pojedinca do pojedinca, kroz zemlje, religiozne i ideološke granice. Neizvesnost oko toga koji moralni okvir treba usvojiti u osnovi je poteškoće i ograničenja pripisivanja moralnih vrednosti veštačkim sistemima (Al-Rodhan 2015).

3. NOVI ZAHTEVI U DOMENU OBRAZOVANJA

Zahtevi za obrazovanje u eri „Industrije 4.0“ mogu se svrstati u četiri glavne grupe. Prvu grupu čine tehnologije prikupljanja, skladištenja i obrade podataka. Druga grupa se fokusira na automatizovane operacije sa dodatom vrednošću. Treća grupa je sastavljena od znanja o domenu, koja uključuje najsavremenije aplikacije u određenim domenima. Četvrta grupa su inovacije i preduzetništvo.

Poslednjih godina pojavile su se razne tehnologije za prikupljanje, čuvanje i obradu podataka za proizvodnju korisnih aplikacija. Neki od najvažnijih tehnoloških dostignuća vezanih za obrazovanje u „Industriji 4.0“ su:

- modeliranje podataka i „veliki podaci“ (Data modeling and Big data): Podaci su od vitalnog značaja za mnoge IT aplikacije, pa je modeliranje podataka važna tema koja se bavi efikasnim skladištenjem podataka. U poslednje vreme „veliki podaci“ koji se odnose na veliku količinu strukturiranih i nestrukturiranih podataka postaju ključno područje sa svojim specifičnim tehnologijama.

- Analitika podataka (Data analytics): to je proces proučavanja seta podataka da bi se izveli zaključci iz informacija koje sadrže pomoću specijalizovanih računarskih sistema.

- Računanje u oblaku (Cloud computing): računanje u oblaku se definiše kao isporuka računarske snage, resursa za skladištenje podataka, softvera i drugih IT resursa preko platforme putem interneta. Cloud computing obezbeđuje centralizovane informacije za aplikacije „Industrije 4.0“ i nudi platformsku saradnju za unapređenje i usavršavanje istraživanja u industriji.

- Mašinsko učenje (Machine learning): mašinsko učenje je podoblast računarske nauke koje računarima daje mogućnost učenja bez eksplicitnog programiranja. Mašinsko učenje je važno za „Industriju 4.0“ jer omogućava autonomiju softvera.

Automatizovane operacije sa dodatom vrednošću uključuju istraživačka područja kao što su robotizacija i automatizacija, pametni i ugrađeni sistemi i aditivna proizvodnja.

- Automatizacija (Automation): automatizacija je upotreba više upravljačkih sistema za rad opreme. Automatizacija u industrijskoj proizvodnji odnosi se na upotrebu inteligentnih mašina u fabrikama kako bi se smanjila intervencija čoveka u proizvodnim procesima.

- Robotika (Robotics): robotika je grana inženjeringa koja uključuje koncepciju, dizajn, proizvodnju i rad robota. Robotika je neophodna za „Industriju 4.0“, jer korišćenje industrijskih robota za proizvodnju obezbeđuje visoku efikasnost i fleksibilnost.

- Pametni i ugrađeni sistemi (Smart and embedded systems): internet stvari (IoT), umrežavanje fizičkih subjekata koji im omogućavaju prikupljanje i razmenu podataka korišćenjem elektronike, softvera, senzora, aktuatora i mrežnog povezivanja.

- **Aditivna proizvodnja (Additive manufacturing):** aditivna proizvodnja odnosi se na procese koji se koriste za stvaranje trodimenzionalnog objekta u kome se formiraju slojevi materijala. To je ključna komponenta u „Industriji 4.0“, jer omogućava bržu, fleksibilniju i precizniju proizvodnju željenih komponentata.

- **Inovacije i preduzetništvo** su od vitalnog značaja za ekonomski razvoj. U eri „Industrije 4.0“ njihova uloga postaje još kritičnija, pa se i obrazovanje mora uskladiti. Kompanije moraju da primene upravljanje inovacionim procesima da bi se izborile sa konkurencijom i preživele finansijske krize. S druge strane, kako ciklusi inovacija postaju sve brži, javlja se potreba za više preduzeća.

- **Inovativni materijali i alati:** inovacije i preduzetništvo mogu se povezati sa novim materijalima / alatima koji omogućavaju razvoj novih proizvoda. Novi materijali poput nano-tehnoloških materijala su u samoj suštini „Industrije 4.0“.

- **Poslovni modeli inovacija/preduzetništva:** upravljanje inovacijama je promenjeno. U poslednje vreme otvorene inovacije (open innovation) i crowdsourcing (dobijanje potrebnih usluga, ideja ili podataka od neodređene grupe ljudi) postali su veoma popularni. Otvorene inovacije sugerišu da kompanije treba da koriste spoljne ideje kada traže tehnološki napredak. Novo obrazovanje za „Industriju 4.0“ trebalo bi usredsrediti se na ove nove koncepte. Pored klasičnih preduzetničkih veština, potrebne su nove – novo poslovno razmišljanje, saradnja sa različitim stranama i komunikacija sa različitim akterima. Prihvatanje rizika i odlučivanje u neizvesnosti, kreativnost i sposobnost prilagođavanja brzim promenama takođe su osnovne veštine preduzetnika u doba „Industrije 4.0“.

Tehnologije u pogledu „Obrazovanja 4.0“ mogu se svrstati u tri osnovne grupe. Prva grupa je povezana sa virtuelnim laboratorijama i proširenom stvarnošću za obrazovanje. Druga grupa koristi gamifikaciju za obrazovanje, a treća se fokusira na učenje analitike.

- **Virtuelne laboratorije i proširena stvarnost (Virtual labs and Augmented reality):** virtuelna laboratorija je programsko okruženje koje pruža korisniku mogućnost da na računaru izvodi eksperimente i analizira dobijene rezultate bez direktnog kontakta sa fizičkim uređajima koji bi se mogli smatrati sastavnim delom jedne realne laboratorije. Proširena stvarnost predstavlja takav spoj fizičkog i digitalnog sveta, u kojem digitalni elementi (slika, tekst, animacija ili zvuk) dopunjavaju fizički svet. Proširena stvarnost je, s druge strane, neposredni ili neposredni pogled na fizičko okruženje u stvarnom svetu, čiji se elementi povećavaju računarski generisanim senzornim ulazom, poput zvuka, videa, grafike ili GPS podataka. Obe tehnologije mogu se koristiti u obrazovne svrhe osnažujući interaktivnost između sistema i studenata. U slučajevima kada je stvaranje pravih laboratorija „Industrije 4.0“ skupo ili gotovo nemoguće, interaktivnost koju ovi sistemi podržavaju može podstaći efikasno učenje.

- **Gamifikacija:** gamifikacija je primena elemenata dizajna igara i principa igre u kontekstu koji nije igra. Gamifikacija obično pokušava da poboljša angažman korisnika i produktivnost organizacije. Gamifikacija je takođe važna za sisteme učenja jer privlači pažnju slušalaca kroz principe igre kao što su: priča,

neposredne povratne informacije, nivelisanje i indikatori napretka. Pomoću gamifikacije, stvarni životni izazovi mogu se oponašati sa povećanjem nivoa teškoće a socijalno učenje može se održavati promovisanjem društvene interakcije i konkurencije.

- Analitika učenja (Learning analytics): analitika učenja je primena analitike podataka u okruženjima za e-učenje. Budući da „Industrija 4.0” sadrži različita područja istraživanja i oblasti primene, adaptivno i efikasno učenje je vrlo važno.

Iako je „Industrija 4.0” povezana sa najsavremenijim tehnologijama, ljudska perspektiva je takođe kritična i donosi važne izazove. „Industrija 4.0” obuhvata mnoga istraživačka područja, uključujući mehatroničko inženjerstvo, industrijsko inženjerstvo i računarske nauke. Ovakva priroda „Industrije 4.0” donosi potrebu za radom u interdisciplinarnim timovima, realizujući interdisciplinarnе zadatke i obezbeđujući interdisciplinarna razmišljanja. Na tradicionalnim univerzitetima, koji se fokusiraju na jednu inženjersku disciplinu, nije lako snabdeti studente interdisciplinarnim veštinama potrebnim za „Industriju 4.0”. Stoga se moraju ažurirati programske strukture i / ili nastavni programi kako bi se poboljšale interdisciplinarnе veštine.

4. SRBIJA I „INDUSTRIJA 4.0”

U „Industriji 4.0” sve snage su usmerene ka jednom cilju – potpunoj digitalizaciji proizvodnje, logistike i poslovnih procesa. Masovna digitalizacija omogućava brzu reakciju proizvodnog sistema na zahteve tržišta i individualne potrebe kupaca, rekonfigurisanje proizvodnog i poslovnog sistema, praćenje produktivnosti i efikasnost. Takođe, izuzetna ekološka kompatibilnost i efikasno upravljanje celokupnim životnim vekom proizvoda – od dizajna, proizvodnje, zastarevanja do reciklaže.

Evropske zemlje aktivno podstiču razvoj ovog koncepta, a neke od njih su usvojile posebne strategije i uspostavile fondove za stimulisanje. Koliko je ova trka važna, pokazuje činjenica da u Evropskoj uniji planiraju uložiti čak 1.350 milijardi evra u „Industriju 4.0” do 2030. godine. Iskustva iz Evropske unije su nadahnjujuća i trebalo bi da budu ohrabrenje za Srbiju i druge zemlje u razvoju, posebno imajući u vidu da „Industrija 4.0” i zemlje sa manje razvijenim ekonomijama mogu da nađu svoje mesto pod suncem. Koristi se jednako očekuju i od velikih i malih kompanija, ali projekti „Industrije 4.0” uvode se brže i jeftinije u manjim kompanijama.

Proces digitalizacije u vodećim zemljama, poput Nemačke i Švajcarske, primetno je ubrzan. Jedno istraživanje sprovedeno 2017. godine na reprezentativnom uzorku od 954 preduzeća u Nemačkoj sa najmanje 100 zaposlenih, pokazalo je da kompanije ulažu 4,9% svojih prihoda u digitalne projekte, što je 0,3 procentnih poena više u odnosu na 2016. godinu (Geissbauer, Schrauf, Bertram, Cheraghi 2017). Njihova spremnost za ulaganje pokazuje da su svesni koliko je digitalizacija važan deo posla.

Mnoge kompanije, takođe, vide veliki potencijal digitalizacije u unapređenju usluga i privlačenju novih kupaca, a na trećem mestu je brža internacionalizacija operacija. Kompanije vide veliki potencijal i u razvoju novih proizvoda i usluga. S druge strane, procenat kompanija koje sagledavaju potencijal u razvoju novih poslovnih modela je niži od očekivanog, mada 44% vidi efekat digitalizacije na sopstvenim poslovnim modelima. Velike promene koje su se dogodile u digitalnoj ekonomiji tokom poslednje dve decenije u velikoj meri su rezultat novih poslovnih modela. Gledajući po sektorima, može se reći da su telekomunikacije, bankarstvo i osiguranje, kao i energetska sektor, lideri u ovom procesu. Na nivou kompanija, one velike iz različitih industrija često su lideri u digitalizaciji.

Danas se industrija suočava sa novom generacijom potpuno digitalizovanih fabrika, a prelazak sa „klasične“ na „Industriju 4.0“ obezbeđuje opstanak i razvoj u savremenim uslovima. Koncept „Industrija 4.0“ podrazumeva potpunu digitalizaciju svih proizvodnih procesa i primenu digitalnih tehnologija u fazi stvaranja ideje o proizvodu, inženjeringu proizvoda, organizaciji i realizaciji proizvodnje, kontroli procesa i pružanju industrijskih usluga.

U Evropskoj uniji, kao i u većem delu sveta, proces prelaska na „Industriju 4.0“ je u toku, a ako ne želi da nestane sa industrijske mape sveta, Srbija ne bi smela da izgubi korak. Pored svih prednosti, „Industrija 4.0“ je posebno zanimljiva jer se implementacija ovog koncepta može koristiti za revitalizaciju domaće devastirane industrije.

„Industrija 4.0“ ima „horizontalni karakter“ – jednako je važan za sve industrijske sektore. Takođe, vrlo je važno istaći da to ne podrazumeva jednostrani razvoj samo u domenu informacionih tehnologija. To je vrlo složen koncept zasnovan na simbiozi znanja iz širokog korpusa proizvodnih tehnologija i digitalne tehnologije za obradu i prenos informacija, sa krajnjim ishodom stvaranja sajber-fizičkih sistema kao radikalno nove tehnološke celine. Koncept „Industrija 4.0“ mora se posmatrati holistički. Nema favorita, totalna digitalizacija proizvodnih procesa važi za sve, bez obzira na to čime se bave, jer je to generička transformativna tehnologija. Zato moramo shvatiti da ulazak u ovaj prostor nije pitanje izbora, već imperativ. Ako postupimo drugačije, proces industrijalizacije ne može biti uspešan. „Industrija 4.0“ je podjednako važna svima u lancu proizvodnje – od velikih međunarodnih kompanija do malih dobavljača. Digitalizacija danas u potpunosti menja način na koji kompanije proizvode i razvijaju se, povećava produktivnost i posledično konkurentnost na globalnom tržištu. Na planeti postoji 8,5 milijardi uređaja povezanih za razmenu digitalnih podataka i zadataka – od mobilnih telefona, pametnih kućnih uređaja do fabričkih mašina. Ko nije „uskočio“ u voz četvrte industrijske revolucije neće sa scene.

Iako je tačno da protagonisti „Industrije 4.0“ planiraju da ulože desetine milijardi evra u digitalnu transformaciju do 2020. godine, Srbija još uvek nije definisala strategiju u ovoj oblasti. Međutim, prema Carsten Vollrathu, generalnom direktoru IPG grupe iz Švajcarske, današnji globalni lideri na ovom polju imaju prednost samo što su rano započeli proces – pre nekih 10 godina. I ništa drugo! Njihovi modeli su različiti, ali sigurno je da je za digitalizaciju industrije

potrebna bliska saradnja i povezanost nauke, ekonomije, politike, udruženja i sindikata. Svima je zajedničko i važno da razviju kompetencije, veštine i poslovne modele. Srbija mora prvo da odredi područja delovanja; da identifikuje industrijskog partnera i ključnu grupu malih i srednjih preduzeća, tehnološkog partnera i da ih umreži sa univerzitetima, poslovnim udruženjima, stručnjacima i konsultantima preko digitalnih laboratorija.

5. PRIMENJENA ISTRAŽIVANJA „INDUSTRIJE 4.0”

Primenjena istraživanja, prema definiciji, se preduzimaju radi sticanja novih znanja i informacija neophodnih za rešavanje određenih praktičnih problema u nekoj oblasti. Primenjena istraživanja imaju neposrednu praktičnu usmerenost, dok fundamentalna istraživanja nemaju. Međutim, to ne znači da je praktična primenljivost nalaza stečenih fundamentalnim istraživanjima manja od nalaza primenjenih istraživanja. Zašto su bitna primenjena istraživanja novih proizvodnih tehnologija? Budući da se dijapazon proizvodnih tehnologija povećava, odgovora na ovo pitanje ima više.

Prvo, postojeći planovi i programi na fakultetima i visokim školama nisu usaglašeni niti odgovaraju potrebama „Industrije 4.0” (primer pomaka u tom pravcu jeste nedavna promocija koncepta školovanja Master 4.0 koji su sačinili neki fakulteti iz Beograda, Novog Sada, Niša i Kragujevca). Međutim, problem u vezi s tim jeste što nove stručnjake sa koliko-toliko novim znanjima možemo očekivati tek za pet godina! Drugo, profil kadrova koji je neophodan za realizaciju ovog koncepta zahteva stručnjake (specijaliste) sa posebnim znanjima i sposobnostima korišćenja savremenih informacionih i drugih tehnologija. Poznato je da je broj studenata koji završe školovanje na tehničkim fakultetima u Srbiji oko 500 godišnje, što nije dovoljno ni za sadašnji stepen razvoja industrije. Treće, dosadašnji način finansiranja naučnoistraživačke delatnosti u Srbiji pokazao se neprimerenim u odnosu na zahteve prakse i preduzeća koja treba da se nadmeću na globalnom tržištu. Projekti koji traju tri-četiri godine, bez konkretnih rezultata koji su primenjivi u industrijskoj praksi, nemaju smisla, premda je u njih uključen veći broj profesora na fakultetima i istraživača na institutima. Četvrto i najvažnije, ne postoje ili nisu prilagođena suštini problema, primenjena istraživanja koja su usmerena na rešavanje gorućih problema efikasnosti, produktivnosti, kvaliteta i konkurentnosti.

U poslednje vreme, sudeći prema informacijama iz pojedinih ministarstava, sve više se govori o digitalnoj transformaciji, digitalizaciji, dualnom obrazovanju i sl. Međutim, postoji opravdana bojazan da će to vremenom prestati i da će se problemi ostaviti pojedincima u malim i srednjim preduzećima ili nekoj grupi stručnjaka na fakultetima i institutima. Reklo bi se da će se pojam „digitalizacije” istrošiti i prestati da bude toliko aktuelan. Budući da put u „Industriju 4.0” nije put od jedne, dve godine, mora se imati u vidu da je to nepovratan proces čija implementacija će trajati decenijama, a poboljšanja i prilagođenja još toliko.

Kao što je slučaj sa mnogim novim pojavama, pojmovima i procesima u domenu proizvodnje, tako se i nove tehnologije tretiraju na način koji je u domaćoj nauci trasiran u poslednjih trideset i više godina. Naime, nove tehnologije ili novi tehnološki prodori u pojedinim oblastima obrađuju se odmah po saznavanju njihovog postojanja, objavljuju se radovi sa stotinama tuđih referenci, organizuju naučni skupovi na kojima pozvani predavači iznose svoja mišljenja i sugestije, izrađuju se strategije koje na zahtev resornih ministarstava (nauke i tehnološkog razvoja, privrede, eventualno finansija) sačinjavaju opet pozvani stručnjaci (profesori na fakultetima ili istraživači iz naučnoistraživačkih ustanova). Retki su primeri da o tome svoju reč imaju tzv. „stručnjaci“ (ili eksperti) iz privrede.

Vreme u kome živimo je vreme brzih i nepovratnih promena, kako u sferi međuljudskih odnosa i komunikacije, tako i u sferi savremenih i novih tehnologija. Savremene i nove tehnologije se usvajaju ili ne usvajaju, sprovode ili ne sprovode. Znajući da je domaća industrija već decenijama suočena sa problemom opstanka, efektivnosti i efikasnosti, a danas isključivo kvalitetom, konkurentnošću i nastupom na globalnom tržištu, implementacija najnovih tehnologija u proizvodnji povezana je sa mnogo nepoznanica, kako organizacionih, obrazovnih i finansijskih, tako i po pitanju krajnjih efekata.

Primenjena istraživanja iz oblasti koje pokriva „Industrija 4.0“ moraju da se sprovode u tesnoj saradnji sa privredom, pojedincima preduzetnicima koji imaju ideje i viziju kako da reše neki problem. Takođe, to ne smeju da budu višegodišnja teorijska istraživanja sa opširnim istorijskim tematskim celinama, već direktni predlozi rešenja problema na koji se odnose. Znajući da na institutima i fakultetima nedostaju kadrovi za ove specijalnosti, posebno iz robotike, mehatronike, veštačke inteligencije, bioinženjeringa, aditivne proizvodnje, postavlja se pitanje na koji način realizovati primenjena istraživanja. To pitanje nameće potrebu intenzivne naučno-tehničke saradnje sa poznatim kompanijama, istraživačkim ustanovama, fakultetima i pojedincima iz sveta, jer Srbija ne treba da kopira postojeće rešenja nego da pronalazi sopstveni put u kretanju ka „Industriji 4.0“. Taj put neće početi i završiti u nekoliko godina. Naprotiv, „Industrija 4.0“ je koncept na kome će se zasnivati proizvodnja roba i usluga u čitavom 21. veku.

ZAKLJUČAK

„Industrija 4.0“ kombinuje sajber-fizičke sisteme koji se sastoje od pametnih mašina, sistema za skladištenje i proizvodnih pogona koji su u stanju da nezavisno razmenjuju informacije, započinju aktivnosti i kontrolišu jedni druge. Predstavlja novi način realizacije proizvodnih procesa i kontrole krajnjeg proizvoda, odnosno pametnih proizvoda, usluga i rešenja. Nove tehnologije imaju potencijal da fabrike učine efikasnijim i produktivnijim, istovremeno stvarajući manje otpada, da stvaraju inovativne i pametne proizvode i usluge u cilju poboljšanja poslovnih modela kompanija na potpuno novi, revolucionarni, digitalni nivo.

Kompanije iz „Industrije 4.0“ nude sjajne mogućnosti za pozicioniranje na najvišem nivou, za plasman proizvoda i usluga sa visokom dodatom vrednošću i povećanje prihoda i profita. Lideri u digitalnoj transformaciji započeli su svoje inicijative 2011. godine, što nije tako davno. Međutim, iz nekoliko ključnih razloga, takva stvar je teško dostupna zemlji u razvoju kao što je Srbija.

Prvo, osnova digitalizacije bila je mnogo teža u razvijenijim zemljama. Ranije su uspešno sprovedli transformacije unutar „Industrije 2.0“ i „Industrije 3.0“, tako da su njihove industrije bile optimizovane u pogledu restrukturiranja kompanija, stručnosti, poslovne izvrsnosti i dobrih poslovnih modela.

Drugo, razvijene ekonomije su prepoznale veliki potencijal digitalne transformacije i snažno se fokusirale na inicijativu u ovom pravcu.

Treće, umrežene kompanije, poslovna udruženja, akademske institucije, kompanije i drugi akteri već su uspešno saradivali ranije u slučaju razvijenih ekonomija. U manje razvijenim zemljama postoji veliki jaz između različitih aktera, a postoji i njihova nesposobnost i nedostatak spremnosti za saradnju, što značajno usporava sprovođenje transformacije.

Međutim, sa „Industrijom 4.0“ uvek postoje određeni izazovi. U slučaju Srbije, izazov je još veći, jer na mnogim mestima nema potpuno razvijene ekspertize za „Industriju 2.0“ i „Industriju 3.0“, što znači da će trebati više rada u razvijenim industrijama. Da bi prevazišlo početno oklevanje u pogledu „Industrije 4.0“ i uhvatio korak sa razvijenim industrijama koje su već usredsređene na digitalizaciju, Srbija treba da izgradi solidan, ali i temeljit plan primene, s obzirom na gore pomenutu stagnaciju.

Srbija je već stavila snažan fokus na „Industriju 4.0“, ali sada mora u kratkom roku da pripremi detaljan plan za inicijative i listu aktivnosti sprovođenja na širokom planu, jer je u velikom zaostatku. Međutim, Srbija može analizirati primere uspešne primene i dobre prakse drugih ekonomija koje su već sprovele inicijative za digitalizaciju. Srbija, međutim, ne može prosto kopirati ove primere, već učiti iz njih i slediti njihov put.

Uzimajući u obzir transformaciju ka „Industriji 4.0“ (kao i prethodne transformacije), strategija nove industrijalizacije u Srbiji trebalo bi da se fokusira na međuzavisnost i sinergiju tehnologije i ljudskih resursa, kako bi se održala ravnoteža u ukupnoj proizvodnji. Činjenica je da će tradicionalni poslovi koji uključuju repetitivne aktivnosti postati nepotrebni u doba automatizovane (masovne) proizvodnje. Stoga će glavne kompetencije ljudskih resursa biti povezane sa efikasnošću, kreativnošću i inovacionim potencijalom, kao i digitalnim veštinama, za razliku od jakog fokusa na efikasnost.

Da bi podstakle razvoj u pravom smeru u eri „Industrije 4.0“, zemlje i njihove industrije moraju transformisati svoje obrazovne i naučnoistraživačke sisteme i na taj način stvoriti osnovu za uspostavljanje ravnoteže i sinergije između tehnologija i ljudskih resursa. Iako među najrazvijenijim društvima, Švajcarskoj, Nemačkoj i Austriji nedostaju ljudski resursi, što bi moglo usporiti njihov dalji rast. Ove zemlje umnogome zavise od „uvoza“ profesionalnih ljudi koji poseduju potrebne veštine.

LITERATURA

- Al-Rodhan Nayef. (2015). *The Moral Code: How to Teach Robots Right and Wrong*. Preuzeto sa: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-08-12/moral-code>. Pristupljeno 10.09.2019.
- Anderson Chris. (2012). *Makers: The New Industrial Revolution*. New York: Crown Publishing.
- Brynjolfsson Erik, McAfee Andrew, Spence Michael. (2014). *New World Order: Labor, Capital, and Ideas in the Power Law Economy*. Preuzeto sa: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2014-06-04/new-world-order> Pristupljeno 10.09.2019.
- Brynjolfsson Erik, McAfee Andrew. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. New York: Norton & Company.
- Covey Steven. (2005). *The 8th Habit: From Effectiveness to Greatness* (1st Free Press trade). New York: Free Press.
- Executive Office of the President, US National Science and Technology Council. (2011). *Materials genome initiative for global competitiveness*. Preuzeto sa: https://www.mgi.gov/sites/default/files/documents/materials_genome_initiative-final.pdf. Pristupljeno 10.09.2019.
- Executive Office of the President, US National Science and Technology Council. (2012). *A national strategic plan for advanced manufacturing*. Preuzeto sa: https://energy.gov/sites/prod/files/2013/11/f4/nstc_feb2012.pdf. Pristupljeno 10.09.2019.
- Federal Ministry of Education and Research of Germany (BMBF). (2014). *The new high-tech strategy innovations for Germany*. Preuzeto sa: https://www.bmbf.de/pub/HTS_Broschuere_eng.pdf. Pristupljeno 10.09.2019.
- Geissbauer Reinhard, Schrauf Stefan, Bertram Philipp, Cheraghi Farhoud. (2017). *Digital factories 2020 – Shaping the future of manufacturing*. Berlin: Pricewaterhouse Coopers
- Gershenfeld Neil, Vasseur, Jean Pierre. (2014). *As Objects Go Online: The Promise (and Pitfalls) of the Internet of Things*. Preuzeto sa: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2014-02-12/objects-go-online>. Pristupljeno 11.09.2019.
- Goode, Lauren. (2018). *Everything Is Connected, And There's No Going Back*. *The Verge*. Preuzeto sa: <https://www.theverge.com/2018/1/17/16898728/ces-2018-tech-trade-shows-gadgets-iot>. Pristupljeno: 11.09.2019.
- Höller Jan *et al.*. (2014). *From Machine-to-Machine to the Internet of Things: Introduction to a New Age of Intelligence* (1st ed.). Amsterdam: Elsevier.
- Jules Tavis. (ed.) (2017). *Public Policy and Governance. The Global Educational Policy Environment in the Fourth Industrial Revolution: Gate, Regulated and Governed*. United Kingdom: Emerald Group Publishing Limited.
- Knyagin V.N. (2017). *The new technological revolution: Challenges and possibilities for Russia: Expert and analytical report*. Preuzeto sa: <http://csr.ru/wp-content/uploads/2017/10/novaya-tehnologicheskaya-revolutsiya.pdf>. Pristupljeno 11.09.2019.
- Lambert Lee. (2017). *The Four Challenges of the Fourth Industrial Revolution*. *Market Mogul*. Preuzeto sa: <https://themarketmogul.com/industry-4-0-challenges/?hvid=2Gt2CE>. Pristupljeno 10.09.2019.
- Leswing Kif. (2017). *Apple CEO Tim Cook: 'If I were a country leader, my goal would be to monopolize the world's talent'*. *Business Insider*. Preuzeto sa: <http://www.businessinsider.com/apple-ceo-tim-cook-if-i-were-world-leader-my-goal-monopolize-talent-2017-9>. Pristupljeno 10.09.2019.

- Loshkareva Elena et. al. (2015). Skills of the future. Which knowledge and skills are necessary in the new complex world. Preuzeto sa: <http://worldskills.ru/media-czentr/dokladyi-i-issledovaniya.html>. Pristupljeno 12.09.2019.
- Manyika James et al. (2017, January). *Harnessing Automation for A Future That Works*. Report by McKinsey Global, New York
- Ministère de l'Économie et des Finances (2015). La Nouvelle France Industrielle. Preuzeto sa: <https://www.economie.gouv.fr/entreprises/nouvelle-france-industrielle>. Pristupljeno 11.09.2019)
- Peters Michael. (2017): Technological Unemployment: Educating for the Fourth Industrial Revolution. *Journal of Self-Governance and Management Economics*, 5(1), 25-33.
- Prisecaru Petre. (2016). Challenges of the Fourth Industrial Revolution. *Knowledge Horizons. Economics*, 8(1), 57-62. Preuzeto sa: <https://search-proquest-com.ezproxy.libraries.udmercy.edu:2443/docview/1793552558?accountid=28018> Pristupljeno 11.09.2019.
- Radić Vlado, Ilić Đorđe. (2017). Organizational Changes and its Dependence of the Modern Technologies (in Serbian). Scientific Conference "Trend in Business". Kruševac. Proceedings. pp. 215-225.
- Romney Marshal, Steinhart Paul (2018). *Accounting Information Systems* (14th ed.). New York: Pearson.
- Schwab Klaus. (2017). The fourth industrial revolution. London: Penguin Books Ltd.
- Schwab Klaus. (2015). The Fourth Industrial Revolution: What It Means and How to Respond. Preuzeto sa: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution> Pristupljeno 11.09.2019.
- Schwab Klaus. (2019). Globalization 4.0: Shaping a Global Architecture in the Age of the Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum Annual Meeting. Davos.
- Wolf Martin. (2015, Jul./Aug.). Same as It Ever Was: Why the Techno-optimists Are Wrong. In *The Fourth Industrial Revolution*. Foreign Affairs.
- The State Council of China. (2015). Made in China 2025. Preuzeto sa: http://english.gov.cn/state_council/ministries/2017/10/12/content_281475904600274.htm. Pristupljeno 10.09.2019.
- The National Institute for Science and Technology Policy of Japan (NISTEP). (2015). Japan's 5th Science and Technology Basic Plan (2016–2020). Preuzeto sa: <https://www.tillvaxtanalys.se/download/18.36a7c6515478fc61a479ce2/1463050071286/Japans+femårsplan.pdf>. Pristupljeno 11.09.2019.
- UK Department for Business, Innovation & Skills. (2010). Growth review framework for advanced manufacturing. Preuzeto sa: <https://www.gov.uk/government/latest?departments%5B%5D=department-for-business-innovation-skills&page=142>. Pristupljeno 11.09.2019)
- UK Department for Business, Innovation & Skills. (2012). Eight great technologies. Preuzeto sa: <https://www.gov.uk/government/publications/eight-great-technologies-infographics>. Pristupljeno 11.09.2019.
- US National Economic Council, US Office of Science and Technology Policy. (2015). Strategy for American innovation. Preuzeto sa: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/strategy_for_american_innovation_october_2015.pdf. Pristupljeno 10.09.2019.
- US National Science Foundation. (2016). National robotics initiative (NRI). National robotics initiative 2.0: Ubiquitous collaborative robots (NRI–2.0). Preuzeto sa: https://www.nsf.gov/funding/pgm_summ.jsp?pims_id=503641. Pristupljeno 11.09.2019.

Vlado RADIĆ

Nikola RADIĆ

College of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade, Serbia

THE IMPORTANCE OF APPLIED RESEARCH OF NEW TECHNOLOGIES AND CONCEPTS OF INDUSTRIES 4.0

Summary

The emergence of new manufacturing technologies has been gaining momentum over the recent years. Analysis and their impact on economic activities in any branch are very important, as they take into account the potential opportunities of technologies, as well as the challenges posed by their application. There is great uncertainty underlying the development and adoption of new technologies. Their complexity and interdependence mean that all actors in society – governments, companies, academia and civil society – are responsible for working together to better understand and respond appropriately to the emerging trends. Interpersonal understanding is necessary if we are to shape a collective future that is in line with our shared values and goals. There needs to be a comprehensive and global shared view of how technology is changing our lives and the lives of future generations, which it already does. The changes are so profound that from the perspective of human history (due to the transformation of the economic, social and cultural contexts in which we live), there has never been an age of greater imbalance between the possible prosperity or potential danger.

The concept of “Industry 4.0” has a “horizontal character” – it is equally important for all industrial sectors. It is also very significant to point out that this does not imply a one-sided development only in the domain of information technology. It is a very complex concept based on a symbiosis of knowledge from a broad range of manufacturing technologies and digital technologies for processing and transferring information, with the ultimate outcome of creating cyber-physical systems as a radically new technological entity.

Key words: industrial revolutions, new technologies, Industry 4.0, innovation, digital transformation.

*Milivoje PAJOVIĆ**

Ministarstvo odbrane Republike Srbije

PRAĆENJE NAUČNIH I DRUŠTVENIH EFEKATA ISTRAŽIVANJA PRIMENOM METODE ANALIZE SADRŽAJA DOKUMENATA

Apstrakt: Od kako je pre nešto više od šest decenija otpočelo intenzivnije zanimanje naučnih krugova za mogućnosti metode analize sadržaja dokumenata, traje i rasprava, polemika i diskusija o mestu i ulozi ove metode, njenim mogućnostima i karakteristikama, ali i pokušaj iznalaženja konsenzusa oko njene konačne definicije. Međutim, sve to vreme, ova metoda se, u manjoj ili većoj meri, primenjuje u istraživanjima, pre svega, kao operativna metoda za prikupljanje podataka, ali sve češće i kao metoda koja se može upotrebiti u svim fazama i etapama procesa naučnog istraživanja, od definisanja problema i predmeta istraživanja, do izrade izveštaja o istraživanju i rezultatima istraživanja. U radu se ispituje mogućnost primene metode analize sadržaja dokumenata u praćenju efekata koje proizvode rezultati naučnih istraživanja i njihova eventualna praktična primena. Praćenjem ovih efekata, primenom naučne metode, obezbeđuje se kredibilna provera reakcije naučne i opšte javnosti, što je od posebne važnosti u društvenim naukama, posebno u politikološkim istraživanjima. Mogućnost primene ove metode u praćenju efekata naučnih istraživanja i prilikom praktične primene rezultata istraživanja, predstavlja potvrdu izgrađenosti naučnih kapaciteta ove metode definisanih kroz postojeću logičku i epistemološku osnovu i operativno tehnički instrumentarijum.

Cljučne reči: analiza sadržaja dokumenta, praćenje efekata, nauka i praksa, rezultati istraživanja.

PRIMENA NAUČNIH METODA U PRAĆENJU EFEKATA ISTRAŽIVANJA

Svako naučno istraživanje koje je planirano i realizovano kao organizovan naučni proces, predstavlja složenu aktivnost koja proizvodi određeni učinak na društveni sistem ili pojedince i grupe i na samu nauku ili naučnu disciplinu u celini, ili na neki njen specifičan i određeni deo. Posledica istraživanja

* Docent, milpajovic@gmail.com

određenog realiteta, u cilju dolaska do istinitog naučnog saznanja, podrazumeva i postojanje određenih reakcija i efekata koji nastaju nakon saopštavanja rezultata istraživanja. U tom smislu i metoda analize sadržaja dokumenata može u određenim uslovima da bude upotrebljena u praćenju naučnih i društvenih efekata istraživanja u različitim oblastima društvene delatnosti.

Značaj naučnosti procesa planiranja, organizovanja i realizacije istraživanja, podrazumeva i važnost beleženja efekata koje u naučnoj i društvenoj sferi proizvode rezultati nekih naučnih istraživanja. Zapravo, ispravnije bi bilo reći da te učinke ili efekte, proizvodi institucija naučnog istraživanja u celini, pre nego sami njegovi rezultati. Jer kako u strogo naučnim, tako i u širim društvenim krugovima, efekti koje neko istraživanje stvara sagledavaju se u više faza i etapa i u odnosu na brojne različite korelacijske entitete.

Metodski bi bilo ispravnije da se na ovom mestu najpre pobroji sve što spada u obuhvat pojma „efekat“, i da se na taj način preciznije i jasnije ponudi objašnjenje samih pojava koje ćemo naučnim i društvenim efektima nazivati.

Međutim, za tako nešto bi bilo potrebno mnogo više prostora i vremena, pa će se ovom prilikom efektima nazvati samo neke od brojnih pojava koje se najčešće registruju kao učinak rezultata istraživanja, učinak procesa istraživanja, posledice i dejstva, uspesi, koristi, slabosti i sl. U tom smislu, daje se objašnjenje o mogućnosti primene jedne naučne metode, u ovom slučaju metode analize sadržaja dokumenata u svrhu praćenja naučnih i društvenih efekata istraživanja u nekim oblastima društvenog života, a pre svega u nauci, a zatim i u posmatranju prakse kod primene rezultata istraživanja. Metoda analize sadržaja dokumenata, načelno kao operativna metoda za prikupljanje podataka, tako se po prvi put ogleda u jednoj sasvim novoj ulozi, u praćenju efekata u nauci i drugim oblastima.

ULOGA METODE ANALIZE SADRŽAJA DOKUMENATA U PRAĆENJU EFEKATA U NAUCI

Praćenje efekata u nauci upotrebom metode analize sadržaja dokumenata počiva na pretpostavci da je efekte moguće registrovati i definisati kao pojavu koja je sekundarna posledica planiranja, organizovanja, realizacije, zaključivanja, izveštavanja i primene rezultata istraživanja. Efekte je dalje neophodno kvalitativno i kvantitativno sistematizovati i svrstati u kategorije radi izvršenja analize. I kod praćenja efekata u nauci potrebno je naglasiti da oni pripadaju nekoj izrečenoj ili na drugi način odaslatoj komunikaciji, koja poseduje kategorije onoga *šta* je rečeno, i onoga *kako* je rečeno. Sve kategorije, potkategorije i jedinice posmatranja uzimaju se u obzir prilikom praćenja i analiziranja efekata u nauci.

Govoreći o mogućnostima metode analize sadržaja dokumenata, Slavomir Milosavljević i Ivan Radosavljević smatraju da je umesto naziva analiza sadržaja dokumenta (pod kojom se podrazumeva osnovna metoda, opšti predmet istraživanja i izvor podataka) tačniji naziv – metoda proučavanja dokumenata (Milosavljević i Radosavljević 2006: 556). U literaturi se metoda analize sadržaja

često tretira kao pomoćna, prethodna metoda koja služi samo za prikupljanje podataka. Pomenuti kao autori, međutim, navode da se po svim odlikama ona može smatrati samostalnom, operativnom metodom, koja se može naći u istraživanjima u raznim ulogama. Tako Nedo Danilović navodi, da se ona koristi u istraživanju postojećeg naučnog fonda, pre izrade projekta istraživanja u kojem se koristi više raznih metoda. Zatim, kao jedna od metoda prikupljanja podataka u navedenom istraživanju, ali i kao metoda obrade podataka pri anketiranju ispitanika (Danilović 2015: 33).

Komunikacija koja sadrži efekte, koje je moguće kvalitativno i kvantitativno registrovati i pratiti, i koji se odnose na promene i kretanja u sferi nauke, podrazumeva skup svih poruka i značenja izraženih kroz simboličnu komunikaciju. U savremenom svetu, do izražaja naročito dolaze mogućnosti koje pruža internet, a posebno zbog sposobnosti brze pretrage velikog broja jedinica i dokumenata.¹ Međutim, prema istraživanjima koja su nedavno sprovedena, najveći deo svetskog stanovništva koristi samo zanemarljivi deo mogućnosti koje za analizu sadržaja pružaju kompjuteri i globalna mreža.² Ova komunikacija se odvija zahvaljujući upotrebi alata kao što su reči, fotografije, šeme, knjige, film i drugi oblici posredovanja između pošiljalaca i primalaca poruke, uz naznaku da se radi o specifičnom vokabularu i jeziku reči i simbola koji pripadaju poljima naučnih istraživanja³ (Nikolaev 2009: 105-130). To znači da nisu u upotrebi u svakodnevnoj opštoj komunikaciji među ljudima, ali i to da praćenje efekata koji se opisuju i saopštavaju povodom neke promene u nauci treba da bude povereno licima koja su osposobljena da prepoznaju *kvantitativnu* prisutnost nekog *kvalitativnog* svojstva koje te efekte objašnjava. U tom smislu je značajno da se prilikom formiranja kategorija posmatranja i tokom kvalitativne analize precizno prepoznaju elementi *subjektivnosti* koji su neminovno prisutni. Naime, i prilikom bilo kakvog saopštavanja izvesnih poruka u sferi nauke i naučnog istraživanja pošiljalac neminovno u poruci učestvuje sa svojim ličnim stavovima i subjektivnim pogledima na svet. To ne mora da bude negativna pojava, ali je svakako treba registrovati i analizirati, jer daje izvesna dodatna pojašnjenja i opis šireg konteksta u kojem se istraživanje ili neko naučno razmatranje odvijalo.

Govoreći o tome šta komunikacija podrazumeva, Živan Tanić kaže da je to jedna vrsta društvene interakcije. U tom smislu može se govoriti i o društvenoj interakciji u sferi nauke i naučnih istraživanja, pri čemu se analiza nekog istraživanja ili rasprava o naučnom problemu smatra kao rasprava o efektima ostvarenim u nauci (Tanić 1963: 17).

Praćenje tih efekata je moguće kroz analizu komunikacija čiji je sadržaj obuhvatio neku aktuelnost u pogledu skorašnjeg istraživanja ili postavljanja novog naučnog problema. To znači, da efekat u nekoj oblasti, u ovom slučaju u oblasti nauke, jeste usko povezan sa terminom aktuelnost. Efekat postoji onda kada nešto novo, ili nešto postojeće, kao na primer, postojeće naučno saznanje

1 Više u: (Weare, Christopher, Wan-Ying Lin 2000: 272-292)

2 Više u: (Stein, Laura 2009: 749-771)

3 Slično istraživanje izvedeno je analizom fotografija povodom sukoba na Kosovu i Metohiji.

koje se saopštava ili interpretira na drugi način, utiče na određenu društvenu praksu i izaziva polemiku ili novu akciju. Samo praćenje efekata treba da ima za cilj sagledavanje upravo ranije pomenutih subjektivnih stavova stručnog ili opšteg mnjenja o nekoj naučnoj stvari ili problemu.

Efekti koje smo napred poistovetili sa učincima u pojedinim segmetima delovanja proizvode se percepcijom manifestnog sadržaja koji je u poruci vidljivo ili latentno ugrađen. S tim u vezi, Tanić kaže da manifestni sadržaj komunikacije nosi u sebi tri primarna značenja, odnosno tri data smisla. Na prvom mestu je to objektivni refleks predmeta odražavanja, zatim, intencije (i značenje) koje u njemu komunikator ispoljava i smisao (i značenje) koji sadržaju pridaje onaj ko prima (konzument, auditorij).

Na ovom mestu će se obratiti više pažnje samo na neke kategorije onoga šta je rečeno i onoga kako je rečeno, koje na ilustrativan način objašnjavaju način praćenja naučnih i društvenih efekata istraživanja u sferi nauke. U tom smislu kao prve se ističu kategorije metoda ili sredstava. Živan Tanić navod da ove kategorije izdvajaju u komunikacijama one metode, sredstva i postupke koje komunikator upotrebljava sa težnjom ili željom da ostvari neki efekat na auditorij⁴.

Na prvi pogled bi se moglo pomisliti da je u raspravama o naučnim problemima subjektivizam a priori eliminisan, te da delatnici u naučnim poslovima, istraživači, teoretičari i naučni radnici uopšte, svako saopštenje po pitanju nekog naučnog problema donose objektivno i po određenoj propisanoj metodologiji. Međutim, jasno je da će komentar povodom nekog naučnog zaključka, saopštenja, otkrića ili namere da se neko istraživanje sprovede, drugi naučnici, ali i opšte mnjenje, davati svoja mišljenja i stavove koja mogu biti u najvećoj meri objektivna, ali i nenamerno ili sa namerom subjektivna. Sama činjenica da se na taj način uspostavlja neka vrsta polemike i razmene mišljenja i stavova upućuje na to da se govori o efektima, odnosno, učincima koji su u nauci registrovani.

Efekti u nauci zabeleženi na sistematski, metodski i analitički ponovljiv način govore o utisku u vezi sa izvesnim učinkom, pa se na taj način može govoriti o višestrukoj koristi koju praćenje, posmatranje i analiza efekata imaju na dalju naučnu teoriju i praksu. Međutim, osim o kategorijama bitno je obratiti pažnju i o adekvatnom odabiru *populacije* i *uzorka* iz kojih će se selektovati kategorije i jedinice posmatranja.

Naime, da bi se na relevantan način posmatrali i analizirali efekti u nauci, potrebno je i neophodno prikupiti uzorak iz adekvatne populacije ili, ukoliko populacija nije obimna posmatrati je i analizirati u celini. To znači da je za praćenje efekata u nauci upotrebom metode analize saržaja dokumenata važno obuhvatiti sve one *nosače* informacija koji obuhvataju komunikaciju u čijem se sadržaju nalaze relevantne informacije koje se odnose na aktuelna zbivanja u nauci i povodom naučnih istraživanja. Tako će se pažnja prvenstveno obratiti

4 U analizi dokumenata iz političke prakse kategorije metoda se upotrebljavaju u analizi propagandnih materijala, političkih i retorskih beseda, ili analizi odnosa pri kojoj se istražuju elementi aktivnosti iz grupe akcije.

na sve naučne časopise, biltene i izdanja u štampanoj ili elektronskoj formi koji imaju pouzdane naučne reference.

Postavljanjem projekta naučnog istraživanja ili plana upotrebe metode analize sadržaja dokumenata, koji je neophodan prilikom korišćenja ove metode, neizostavno je potrebno dati prostorne i vremenske odrednice, odnosno obuhvat populacije. Na takav način će se izvršiti dimenzionisanje predmeta posmatranja i analize. Međutim, kategorije treba da obezbede da se i pojmovno kategorijalni aparat koji je pretpostavljen u istraživanju uklapa u smisao i značenje jedinica posmatranja. Naime, nije isto kada se posmatraju efekti u nauci u časopisima koji su o tome pisali dvadesetih godina prošloga veka, na nekom drugom kontinentu, na primer, časopisi u Americi, i praćenje efekata u nauci, na primer, 2012. godine u Evropi, kada je aktuelan bio naučni problem i praćenje efekata u fizici povodom otkrića tzv. Higsovog bozona.⁵ Isti je slučaj i sa specifičnostima prilikom praćenjem efekata kod jedinica koje pripadaju društvenim ili prirodnim naukama.

Metoda analize sadržaja dokumenata obezbeđuje objektivno i sistematično *uopštavanje* i *prebrojavanje* jedinica posmatranja koje su svrstane u kategorije. I dok kod prirodnih nauka kvantitativni pokazatelji daju podatke istraživaču sa znatno više pouzdanosti i mogućnosti proveravanja, kod društvenih, a posebno u političkim naukama, do izražaja dolazi kvalitativna analiza kvantitativnog materijala i otkrivanje i tumačenje latentnih poruka i projekcija njihovih efekata. Kod Ole Holstija (Holsti, 1969) nalazimo da je analiza sadržaju uspešna *kada njome možemo da opišemo glavna obeležja komunikacije*, da zaključimo o događajima koji su prethodili komunikaciji, u ovom slučaju o proučavanju procesa nekog naučnog istraživanja i na kraju, da zaključimo o učincima komunikacije, odnosno efektima u oblasti na koju se sadržaj komunikacija dominantno odnosi. Učinak ili efekat koji se ovom metodom registruje i analizira može se kroz analizu kategorija registrovati na više načina. Kao prvo može se određena kategorija efekata na jednostavan, binaran, način registrovati kao nešto što se pojavilo ili se ne pojavljuje. Na primer, neko istraživanje čiji su rezultati saopšteni, pokazuje da se na određeni način kod iste vrste istraživanja može u značajnoj meri obezbediti ušteda finansijskih sredstava. Time se efekat ekonomičnosti ističe i naglašava u svim komunikacijama koje opisuju određeno istraživanje i posmatrač dakle može da zabeleži i kvantifikaciju toga efekta, tj. koliko puta se pomenula ekonomičnost kao efekat. Sa druge strane, kvalitativna tehnika ove metode analiziraće i oceniti da li se ekonomičnost kao efekat u nauci pominje u pozitivnom ili negativnom kontekstu. Tako se pored binarnog beleženja (1/0) vrši i prebrojavanje, tj. određivanje učestalosti nekog pojma koji govori o efektu koji se posmatra, zatim se može prosuđivati na osnovu prostora, veličine naslova i fotografija koje su posvećene ilustraciji neke kategorije ili jedinice posmatranja u posmatranom uzorku ili populaciji. Na kraju, kvalitativnom tehnikom se može oceniti snaga, odnosno intenzitet interpretacije kojom je kategorija ili jedinica posmatranja zastupljena i predstavljena u dokumentu.

5 The Higgs boson, Evropski savet za nuklearna istraživanja, 12/11/2016, <http://home.web.cern.ch>

ULOGA METODE ANALIZE SADRŽAJA DOKUMENATA U PRAĆENJU EFEKATA U PRAKSI

Praćenje efekata u praksi, u našem slučaju u političkoj praksi primenom metode analize sadržaja dokumenata predstavlja složenu i zahtevnu aktivnost koju je neophodno na adekvatan način osmisliti, vremenski i prostorno dimenzionisati, organizovati i sprovesti. Već na početku ovog dela rasprave neophodno je definisati svrhu jedne takve aktivnosti. Naime, zašto je potrebno pratiti efekte u praksi, na koji način se to može izvesti, i kakva praktična ili teorijska, naučna ili stručna korist može da se očekuje? Sa druge strane, nameće se pitanje kojim sve tehnikama i metodama je to moguće realizovati i kakvi su u ovom konkretnom slučaju dometi metode analize sadržaja dokumenata? Pored navedenog, značajno je razmotriti koji i kakvi instrumenti za evidenciju efekata treba da budu uspostavljeni. Da li je moguće izvesna zapažanja prenositi kao individualnu ili kolektivnu impresiju, ili je potrebno postaviti kriterijume za praćenje i evidentiranje efekata prema posebnim specifičnim ponderima? Konačno, da li je moguće zapažanja, kao neke vrste iskaza, ili neverbalnih manifestacija uvesti u kategorije, odnosno u *kodekse pojmova i šifara* i na taj način omogućiti dalje lakše manipulisanje podacima prilikom njihove obrade i analize?

Praćenje efekata u praksi prilikom primene rezultata istraživanja, ne bi trebalo da predstavlja prosto posmatranje procesa aplikacije rezultata nekog naučnog istraživanja. Takođe, nije ni samo praćenje karakteristika ponašanja nekog izuma koji se uvodi u operativnu upotrebu. Iz navedenog bi trebalo da sledi da praćenje efekata u praksi predstavlja kompleksno, analitičko i sistematsko prikupljanje podataka o nekom pojedinačnom konkretnom delu naučnog istraživanja, koje je doživelo praktičnu primenu. Postavlja se pitanje da li i neka teorijska otkrića koja se ugrađuju u sistem nauke ili u sistem edukacije i usavršavanja ljudi takođe mogu da predstavljaju praksu u kojoj je moguće pratiti napredovanje i efekte primene novih saznanja? Po prethodnoj analogiji, sve što ima aplikativnu vrednost i proizvod je nekog naučnog procesa može da bude posmatrano kroz aspekt zapažanja o praktičnim efektima, i to primenom metode analize sadržaja dokumenata.

Ali, efekti u praksi mogu da se prate korišćenjem neke naučne metode, i na nekim drugim konkretnim delatnostima koji nemaju naučni prefiks i nisu proizvod procesa naučnog istraživanja. Još od Aristotela praksa se tretira kao delovanje koje u sebi sadrži svoj smisao. U praksi je sadržan i cilj pa je praksa po sebi svrhovito delovanje. Otuda, u užem smislu, praksa predstavlja neposrednu primenu teorijskih znanja. Samim tim, posmatranje efekata u praksi, daje i neke odovore na pitanje održivosti i ispravnosti teorije, zatim saznanja o procesu naučnog istraživanja koji je doveo do izvesne teorije koja treba da se ogleda u praksi, i konačno, praćenje efekata u praksi može da usmeri razmišljanja ka nekom budućem projektu čije se dimenzije, obim, karakter, vrsta i struktura mogu izmeniti i popraviti na osnovu iskustva koje se stekne praćenjem efekata u praksi.

Prethodno izneto je naročito važno u svetlu razmišljanja o posmatranju prakse koja ne poseduje parametre koji se mogu evidentirati čulima, već se njihovo

postojanje, intenzitet i efekti moraju izvoditi kao posebno interpolirano shvatanje na osnovu drugih evidentnih činilaca. Na primer, praktično ponašanje građana na izborima može da se konstatuje samo na osnovu rezultata izbora u ukupnom zbiru rezultata glasanja. Pri tome nije moguće oceniti kakvo je političko opredeljenje određenih kategorija (grupa) građana koji glasaju, tako da se ne može odrediti ni tendencija njihove prakse.

Napred navedeno počiva na izvesnim stavovima da se pojam prakse može analizirati na dva načina, o čemu je najviše raspravljao akademik Mihailo Marković, kako u svojoj raspravi i komentarima navodi Dragan Čorbić (Čorbić 1980: 413-428). Da bi se definisali oblici prakse neophodno je odrediti kriterijume podele prakse. Marković kaže da je u okviru prvog načina princip podele takav da postoji mogućnost neposrednog intersubjektivnog iskustva o raznim oblicima prakse. Suprotno tome, postoje i oblici prakse u kojima se ne doživljava intersubjektivno iskustvo na direktan način. Tamo gde je intersubjektivno iskustvo neposredno, govori se o materijalnoj praksi, kao što je fizički rad, proizvodnja dobara, učestvovanje u brojnim oblicima društvenog života, govor, pokreti i sl. U drugi oblik prakse spada ona stvarnost koja je proizvod nekog delovanja, ali o kojoj iskustvo ima samo subjekat koji tu praksu vrši. Međutim, Marković i ovu praksu smatra materijalnom, jer se može ispitivati posrednim metodama koje su intersubjektivnog karaktera. U tu praksu spadaju proizvodnje i tumačenje opažaja i emocija, oblikovanje sopstvenih čula, vrednosno ocenjivanje, misaone operacije, i sl. Na taj način, vodeći se idejom da je istinito samo ono što je u praksi provereno, Mihailo Marković predstavlja tri osnovna vida prakse: a) preobražavanje prirodne okoline u kojoj čovek živi, b) stvaranje različitih oblika i ustanova društvenog života – društvena komunikacija i v) samostvaranje čoveka – proces uobličavanja sebe kao individue u ličnost ukidanjem različitih oblika svoje otuđenosti i razvijanjem u sebi svih potencijala ljudskog bića (Marković 1971: 175).

Pre odluke o upotrebi neke metode, u ovom slučaju metode analize sadržaja dokumenata i to za praćenje efekata u praksi, istraživač sprovodi sve procedure koje su predviđene kao uvod u proces naučnog istraživanja, počev od teorijske konceptualizacije preko operacionalizacije istraživanja, do formiranja konkretnih indikatora. Komplementarnost između teorije na kojem počiva problemsko pitanje i metode koja će biti primenjena je neophodni uslov. Metoda analize sadržaja dokumenata je fleksibilna metoda sa dokazanom mogućnošću analize prošlih i udaljenih pojava o kojima postoji neka zabeležena informacija. Još se podrazumeva da takva informacija sadrži elemente komunikacije. Fizički oblik komunikacije, kada su u pitanju posmatranja efekata u praksi, mogu biti audio i video zapisi o ponašanju neke posmatrane pojave čiji se efekti prate (Lerch 2012: 163-167). Takođe, to mogu biti usmeni i video snimljeni materijali koji beleže komentare o onoj pojavi i njenim efektima koja je predmet pažnje. Komentari mogu da potiču od stručne i laičke javnosti. Oni mogu da budu stručno upotrebljivi ukoliko su deo organizovanog procesa (na primer, neka merenja), ali se u društvenim naukama, a posebno u političkim, i druge diskusije i komentari mogu iskoristiti za zaključivanje o nekoj pojavi. Sve te komentare, diskusije, zapažanja

i zaključke načelno je moguće sistematski prebrojavati i procenjivati, i na osnovu toga vršiti interpretaciju i analizu materijalnih formi komunikacije: između pojedinaca, između grupa, i kombinovano. Osim navedene kvantitativne akcije, kvalitativnom tehnikom analize je potrebno registrovati identitet i kredibilitet konstituenasa komunikacije. Naime, nije potrebno prebrojavati kategorije i jedinice posmatranja ukoliko su nekredibilnog porekla. Na primer, ukoliko se prate efekti praktične primene nekog tehničkog izuma na nekom poligonu, moguće je registrovati usmene i pisane komentare stručne publike i laika, ili medija koji će samo pasivno registrovati događaj. Radi praćenja efekata u praksi, najpre će se kvalitativnom tehnikom metode analize sadržaja dokumenata kategorisati kredibilni pošiljaoci poruke, a nakon toga analizirati sadržaj i izvoditi zaključci. Sa druge strane, komentari laičke javnosti neće biti razmatrani i razvrstavani u kvantitativnom smislu, jer nisu od relevantnog uticaja na zaključivanje o nekim tehničkim efektima. Ali, ukoliko se radi o praćenju efekata u praksi neke političke pojave, onda će se i komentari javnog mnjenja bez obzira na strukturu uzimati u obzir i razmatrati kao odnos dela javog mnjenja prema nekim efektima u praksi izazvanim nekim promenama u političkim pojavama.

Kao i kod svake druge situacije u kojoj se primenjuje metoda analize sadržaja dokumenata, i kod posmatranja efekata u praksi neophodno je uspostaviti proces koga će sačinjavati logički povezani koraci. Na početku se treba odlučiti za populaciju u kojoj će se vršiti posmatranje efekata u praksi. To mogu da budu događaji ili evidencije događaja u kojima je moguće registrovati neke praktične efekte. Izbor populacije u vezi je sa istraživačkim pitanjem i sadrži podudarne elemente koji karakterišu jedinice populacije. Prilikom definisanja populacije podrazumevano se pažnja obraća na to da se posmatranja izvode na istom tipu praktičnih aktivnosti kako bi se mogla upoređivati svojstva efekata. Populacija treba da sadrži jasno definisane parametre i kriterijume kao što su izvor i prijemnik poruke, lokacija, učestalost, distribucija i vremenski okvir komunikacije.

Drugi korak predstavlja izbor slučajeva ili uzoraka. Uzorak bi mogao da bude skup istovrsnih aktivnosti na kojima se posmatraju i analiziraju efekti u praksi. To podrazumeva da bi bilo neophodno uspostaviti jedinstven kriterijum oko jedinica koje čine uzorak. Praksa koja se posmatra ima svoje specifične zakonitosti i okolnosti. U tom smislu, nije isto posmatranje i evidentiranje nekih efekata u praksi na istim pojavama ako se one ne nalaze u istim uslovima i istom okruženju. Uzorak mora da poseduje takve karakteristike koje omogućavaju da se njegova reprezentativnost može proveravati na svojstvima jedinica posmatranja. Jedinice posmatranja na taj način potiču iz istog teritorijalnog i vremenskog područja, imaju isti identifikacioni karakter i identičnu identifikaciju u smislu pripadanja određenom skupu pojava. Konačno, skup pojava, kao uzorak koji sadrži jedinice posmatranja, koje će se svrstavati u kategorije mora da ima logičku vezu i smisaonu podudarnost sa teorijskim osnovama pojave u okviru koje se posmatranje efekata u praksi izvodi.

Pred ovu metodu se takođe postavlja i značajan zadatak koji se tiče proučavanja relevantnosti onih efekata koji se svrsishodno mogu upotrebiti i koje

vredi analizirati i opisivati. Neki efekti u praksi mogu biti od bitne važnosti za saznanja o nekoj pojavi ili njenom delu, neki će dati samo delimično upotrebljive rezultate, a neki efekti ne moraju ni imati konkretnu i logičku vezu sa suštinom predmeta posmatranja. Pri izboru onih efekata koji će biti obrađivani i na osnovu kojih će se registrovati neki zaključci, bitno je napomenuti da je za odabir efekata iz prakse odlučujući kriterijum odnos između zaključka iz izveštaja o naučnom istraživanju koje je u vezi sa praktičnom delatnošću kod koje se efekti posmatraju, sa iskazom zaključka stručnih lica koje evidentiraju i ocenjuju efekat u praksi nečega što se u praksi proverava, bez obzira da li se radi o nekom tehničkom sredstvu ili pak o apstraktnim pojmovima kao što su raspoloženje građana, oblici političkog organizovanja i sl. Na prvi pogled reklo bi se da se radi o veoma jednostavnom zadatku. Nešto što je u procesu naučnog istraživanja zaključeno, nalazi se kao iskaz u rezultatima istraživanja. Ono što se dobije kao rezultat posmatranja efekata u praksi takođe će imati neki zaključak nakon sagledavanja tih efekata. Međutim, sama komparacija je veoma složena, jer se radi o dva različita iskaza, kako po sadržaju i formi, tako i po stepenu naučne zakonitosti koja je prilikom formiranja iskaza upotrebljena. Jer zaključak iz procesa naučnog istraživanja predstaviće osvrt na rezultate istraživanja koji su nastali kao posledica verifikovanih i etabliranih naučnih postupaka i procedura, dok će zaključak koji nastaje kao posledica procesa posmatranja i analize efekata u praksi pretežno sadržavati subjektivne zaključke i impresije kada se radi o apstraktnim efektima ili konkretnim efektima kod apstraktnih pojava, odnosno, imaće primenjeni tehnički rečnik parametara, mera i odnosa ako su u pitanju izvesni patenti ili neka tehničko-tehnološka dostignuća. Na taj način, potrebno je prevazići diskrepancu između suštine teorijskog zaključka i karaktera tehničkog opisa nekih efekata.

Treba naglasiti još jedan potencijalni izazov koji se pred istraživača postavlja kada efekte u praksi analizira primenom metode analize sadržaja dokumenata. Naime, veoma je važno definisati i odrediti da li se neki efekti u praksi posmatraju neposredno, u realnom vremenu, ili kao audio ili video snimak, kao neki pisani materijal koji sadrži nečije impresije o nekim efektima ili kao prepričavanje neke druge osobe na osnovu sopstvenog iskustva o nekim efektima. Podrazumeva se da će pored kvantitativne tehnike metode analize sadržaja dokumenata, veliku ulogu u otkrivanju kredibiliteta izvora informacija imati i kvalitativna tehnika metode, koja treba da obezbedi da se efekti u praksi posmatraju na onim pojavama i u onim slučajevima kada postoji konkretna upotrebljivost i kada se posmatranje efekata u praksi produženo može primeniti ili u teoriji ili u nekoj daljoj praksi.

ZAKLJUČAK

Zaključak o razmatranju mogućnosti jedne metode, u ovom slučaju metode analize sadržaja dokumenata, da svojim instrumentarijumom prati i analizira naučne i društvene efekte istraživanja, povezan je sa logičkim, epistemološkim i tehničkim kapacitetima metode.

U ovom slučaju, kada se prilikom posmatranja efekata kao neophodnost za primenu metode analize sadržaja dokumenata postavlja postojanje nekog oblika društvenog opštenja, odnosno, društvene komunikacije koja ima svoje izdvojeni i prepoznatljive elemente, kao što su pošiljalac, primalac, sadržaj poruke, kanal i nosač poruke, mogućnost efikasne primene ove metode je evidentna.

Na osnovu zabeleženog procesa društvene komunikacije, može se izvršiti kategorizacija validnih jedinica odabranih za posmatranje i na njima promenjavati kvalitativna ili kvantitativna tehnika ove metode.

Ne uzimajući u obzir da li je proces evidentirane komunikacije institucionalno formalan ili je posredi spontana reakcija posmatrača, bitno zajedničko svojstvo ovog komuniciranja jesu efekti koji su proizvedeni nekom intelektualnom ili fizičkom delatnošću, planiranom i sprovedenom sa namerom da se efekti registruju i prate, ili bez takve namere. Zaključci koji se na taj način pribave indikativno će odslikavati naučnu i opštedruštvenu percepciju rezultata naučnog istraživanja ili onog njegovog proizvoda koji ima praktičnu primenu. Ovim se obezbeđuje korisna povratna informacija koja predstavlja neku vrst korektiva istraživačima u budućim aktivnostima.

CITIRANA LITERATURA

- Danilović, Nedo (2015). *Metod analize sadržaja dokumenata s instrumentima*, Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Lerch, Alexander (2012). *An Introduction to Audio Content Analysis: Applications in Signal Processing and Music Informatics*, Wiley-IEEE Press.
- Marković, Mihailo (1980). *Dijalektička teorija značenja*, Beograd, Nolit.
- Milosavljević, Slavomir, Ivan Radosavljević (2006.). *Osnovi metodologije političkih nauka*, Beograd. Službeni glasnik.
- Nikolaev, Alexander G. (2009). *Images of War: Content Analysis of the Photo Coverage*, *Critical Sociology*, Vol. 35, No. 1:
- Stein, Laura (2000.). *Social movement web use in theory and practice: a content analysis of US movement websites*, *New Media & Society*, Vol. 11, No. 5.
- Tanić, Živan (1963). *Metode posmatranja (analize) dokumenata* (skripta), Beograd, Visoka škola političkih nauka, treći stupanj.
- Holsti DR. (1969). *Content analysis for the social and humanities*, Addison Wesley.
- Čorbić, Dragan (1980). O nekim shvatanjima pojma prakse kod nas, U: Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, Niš, Pravni fakultet.
- Weare, Christopher, Wan-Ying Lin (2000.) *Content Analysis of the World Wide Web: Opportunities and Challenges*, *Social Science Computer Review*, Vol. 18, No. 3.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

The Higgs boson, Европски савет за нуклеарна истраживања, 11/01/2015, <http://home.web.cern.ch>

Milivoje PAJOVIĆ

Ministry of Defense of the Republic of Serbia

MONITORING THE SCIENTIFIC AND SOCIAL EFFECTS OF RESEARCH USING THE DOCUMENT CONTENT ANALYSIS METHOD

Summary

Ever since a growing interest of scientific circles in the potentials of the method of analyzing the document content a little more than six decades ago started, the debate, controversy and discussion about the position and role of this method, its capabilities and characteristics, as well as the attempt to reach a consensus on its final definition has been ongoing. However, all this time, this method has been applied, to a greater or lesser extent, in research, first and foremost as an operational method for data collection, but more and more often as a method that can be used in all phases and stages of the scientific research process, from defining the research problem and subject, all the way to the production of the research report and research results. The paper examines the possibility of applying the method of documents content analysis in monitoring the effects produced by the results of scientific research and their possible practical application. Through monitoring of these effects and application of the scientific methods, a credible test of the reaction of the scientific and general public is provided, which is of particular importance in the social sciences, especially in the political science research. The possibility of applying this method in monitoring the effects of scientific research and in the practical application of research results is a confirmation of the establishment of scientific capacities of this method defined through the existing logical and epistemological basis and operational technical instruments.

Key words: document content analysis, monitoring effects, science and practice, research results.

Original scientific work

*Ermin H. KUKA**

Faculty of Law, University of Travnik

*Emir TAHIROVIĆ***

Faculty of Administration - Associate Member University of Sarajevo

APPLYING RESEARCH IN PUBLIC POLICY ANALYSIS

Apstrakt: Public policy represent a tool for efficient solving specific public-policy problems and certain absorbtion of public questions. So it is comonly said that they are concrete, relevant and coherent politics in practice. Furthermore they are aimed at racional elimination of detected problems and that witha choice of one out of many alternative options. Because of exeptional social meaning special attentnion is directed on analysis of public policy or policy-analysis. Analysis cant be made without usage of methods, techniqes and tools developed in frames of modern metodology social science. With that no relativ system analysis and scientific research or even research of public policys – analysis cant be made with certanty, efficiency and sustainability without using of earlier mentiond aplyed research. Out of this comes the main thesis that applying research that which here achived in other branches and disciplines (ekonomy, politology, sociology, logic, demography, statistics, ekonomy of public sectors) are in function of total and wide development of strong politics as scientific disciplines in a frame of politics but also analysing the public policy as its subdisciplin. All of the research is focused on indentifying real impact of aplyed reaserches on totallity of public policy. Presented case study show that aplyed reaserches showed great results when it comes to other branches and science subjects. They also helped afirmate and strengthen the proces of formulating and implanting public policy in the function of eliminating public policy problems. Conclusion is that by incorporating aplyed reaserches in public policy analysis provides adequate applicative conclusion for a bigger spectre of public-policy problems and heterogenic interesess that are produced by modern growth of society.

Key words: public policy, applied research, public policy analysis, problem, game theory.

* Asisstant professor, ermin.kuka@hotmail.com

** Asisstant professor, emir.tahirovic@fu.unsa.ba

INTRODUCTION

Scientific (theoretic and empiric) research of public policies in more recent times gets more and more meaning. Number of scientists and researchers out of different areas of social expertise and different scientific disciplines more actively take part in social politics.

In short public policies define as concrete (practical and applied) politics on the field. Andrew Heywood¹ defines public policy as „formed decisions of governments branches.“ Under the usage of public policies it is considered to „use authority or political power in guidance of public policy, that is activities aimed at resolving concrete problems or promoting the state of the community.“² Australian politologist Hal Colebatch under public policy considers „proces of choice, series of phases that contain racional thinking of an individual behaviour: first you think, then you work, then you check.“³ American professor of political studies Thomas Dye⁴ public policy defines as „anything the government decides to or not to do.“ British politologist William Jenkins⁵ defines public policy as a „group of mutually conected decisions that are brouth upon by political participants or groups of political participants, but are consideret of their choices, goals and means for their accomplishments, within a specific situation in wich accomplisment of the same decision can be carried out by the ones who suggested them.“ Croat theoretic of public policy Zdravko Petak thinks that public policies are „a form of a social construct aimed on solving problems with which a political community is faced against“, underlineing how „it is of crucial importance that public policy do not necessarily tie to goverments actions.“⁶

It is evident that public policies are actually „concrete (practical) politics aimed at resolving concrete problems and questions that trouble certain community or a country. It is therefore about politics in action.“⁷ They are a core mechanism or a tool that stands at service to countrys that are searching for efficient solution to concrete questions and problems. Because of its social and practical use and meaning new approach of public policies are based on issues of research and analysis of public policy.

1 Heywood, Andrew. (2004). *Politika*. Beograd: Clio, str. 738.

2 Priručnik za analizu javnih politika: Uvod u proces kreiranja javnih politika na lokalnom nivou. Goražde: ALDI – Agencija za lokalne razvojne inicijative, 2007, str. 5.

3 Colebatch, Hal. (2004). *Policy*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 79.

4 Howlett, Michael & Ramesh M. (1995). *Studying Public Policy: Policy Cycles and Policy Subsystems*. Toronto/New York/Oxford: Oxford University Press, pp. 5-6.

5 Ibid, pp. 5-6.

6 Petak, Zdravko. (2002). „Komparativne javne politike: mogu li se uspoređivati rezultati djelovanja vlada?“, *Politička misao*, Vol. XXXIX, No. 1, str. 51-62.

7 Kuka, Ermin. (2018). *Javne politike*. Sarajevo: Štamparija Fojnica d.o.o, str. 36.

1. PUBLIC POLICY METHODOLOGY RESEARCH

Especially important area in the field of public policy is research public policy. Research of public policy must be based scientific principles in the frames of contemporary methodology of social studies. Research of public policy should fill all requests and criterias of scientific research.

Scientific research are considered as „highly complexed, organised, systematic, subjectly and purposly defined proces of facts about nature and community with the applience of valid, scientifically backed up and prechecked procedures, methodes and tehniqes and coherent and consistent aproaches and concepts.“⁸ Core of all scientific studies is reckognising, acquiring and revelieng the the truth about events and proces in the society and the world.

All scientific research is cllasified by its subject and method of research: theoretical and empirical scientific research. Public research has attributes of both empirical and theoretical research (multidisciplined). This is of uniqe significance seeing how theoretical and empirical research „complete one another trough argumentation. They intervined make the proces whole, from scientific knowledge and the special, to scientific knowledge of the general.“⁹

Seing how subject of scientific research declares and defines both methods of research, especially project of research, research of public policy and the subject of public policy are overwhelmingly actors of methodology of social and political science.

Results of scientific research of public policy by far indicate that in theory and practice of public policy two groups exist: *Policy* studies¹⁰ or public policy studies, and *Policy* analyse¹¹ or public policy analysis.

8 Termiz, Dževad. (2009). Metodologija društvenih nauka. Lukavac: NIK "Grafit", str. 189.

9 Ibid, pp. 195.

10 *Policy* studies or public policy studies implies „sugestion for public politics intended for other experts from the said area: highly detailed practicalpolitical question/problem is researched so specific recomendations can be formulated. Policy studies prapere and write researchers of public politics. They are directed and focused on constructing theories, clasification and tipologization in the frame of public policy and are carryed out mostly in scientific cause“ (Priručnik za analizu javnih politika: Uvod u proces kreiranja javnih politika na lokalnom nivou. Goražde: ALDI – Agencija za lokalne razvojne inicijative, 2007, str. 6).

11 „*Policy* analysys refers to the production proces of special knowledge crucialy needed for creating public policys. That type of knowledge needs to be differentiated from the policy studies,like a social or tax politics which are developing dominantlly as academic disciplines and are generally tied with understading the general proces in the creating and conducting a of a politic, developing theors that should explain the politic adequately.

Unlike that main mark of policy analyse apllies to sistematic comparision and alternative ranking that serve policy actors in solving social problems. This type of annalisys apllies to aplyed research that are implemented to e.g expert organs of administration,or in diffrent kinds of policy institutes (think-tanks), endeavouring to sistematicly influence the shaping, conducting, and rating the existing politics. In that case it is legitimatelly differentiation policy analysis and policy analysis study as a knowledge for proces for creating public policy“ (Petak, Zdravko. (2009). „Pojmovnik“, Hrvatska javna uprava, Vol. 9, No. 1, str. 283-295).

1.1. PUBLIC POLICY RESEARCH STRUCTURE

In order to better and completely understand the structure of research of public policy, it is necessary to beforehand decide and define the essence and the goal of the structure of scientific research. According to Dževad Termiz, structure of one event, or a proces is „functionality of important actors with eachother. Unlike structure, composition of one proces, or an event, is composed with all of its participants.“¹²

Structure of scientific research can be accessed in multiple ways and through different positions, and here are two most dominant. First, which sees the structure of scientific research as a „proces made out of constantly required stages (first stage: existence of a problem that needs to be solved, revealing the knowledge of the problems source, identifying the problem, preliminary determination of the possible subject research; second stage: conceptualization of expression: choice and forming of paradigmatic settings, defining the project task and creating an idea sketch-idea project); third stage: research project creation; fourth stage: writing reports.... Second access to the structure research is in so called ‘Accofos Scheme’ that operates with: researches actors, actors actions and relations in research.“¹³

Settings about scientific research structure are also applied in the structure of public policy research. Methodology of scientific research¹⁴ is completely implemented in the domain of public policy research, with specific adaptations and determined characteristics of public policies. Structure of public policy research is displayed through stages applied in the structure in all scientific research goes by:¹⁵

By first access:

- 1) defining (formulating) policy problems;
- 2) discovering source knowledge about the problem and identifying the scientific and the other more or less reliable and inspirative knowledge about policy problem;
- 3) preliminary determination of a possible subject of research and its articulation in the form of research theme;
- 4) election, forming paradigmatic settings;
- 5) definition of project task;
- 6) making an idea sketch-idea policy project;
- 7) making of a research project as a scientific and operational document;
- 8) making of a report about the results of policy research and the flow of research and making of policy attachment report.

12 Termiz, Dževad. (2009). Metodologija društvenih nauka. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 42.

13 Ibid, pp. 43.

14 „In the research structure goals and purposes have the crucial part“ (Ibid, pp. 44).

15 According to: Termiz, Dževad. (2009). Metodologija društvenih nauka. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 43.

By second accses:

- (1) ordering policy research;
- (2) articulation and organisation of policy research;
- (3) acquaring and moving colected data from its source;
- (4) procesing the data;
- (5) geting a conclusion based on procesed data;
- (6) geting the client to know about policy research.

1.2. METHODS OF COLLECTING AND ANALYSING THE DATA

Main task during conducting scientific research is reveiling, procesing, colecting, analysing and using relative data¹⁶, based on which conclusions are made. Acquiring data is a neccessary phase in implementation of every scientific research, theoretical, empirical or combined. Ivan Grdešić emphasizes how the data, during the conducting policy analysis is the „main ‘material’ of policy analysis and that they are raw material of its profesion.“¹⁷ It is of importance to policy analysis to determine the data that is relevant for policy analysis, the way, the tehnique trough which he will acquere them.

When it comes to acquiring data for research of public policy every method in acquiring the data is used but most comon one is: document analysis, questioning, observation, experiment, case study, delphy method.

Document analysis – analysis succses is based on „well selected category analysis.“¹⁸ While using method analisys all the documents in scientific research including research of public policy quantitative and qualitative method is used. It is esspecially used in while analysing normative and regulative state acts (constitutions, laws, regulations, strategys...).

*Questioning interview*¹⁹ according to many scientists and researches of public policy takes place of an ireplacable method in policy analysis. That more of a fact that it considers beforehand „interviewing the members of policy community, policy actors, and entrepreneurs, experts, politicians or members of politics or deciding elite.“²⁰ With this method it is crucialy important to decide the patern of the interview. The patern is during the interview of public policy research mostly

16 „Data is ourmore or less partial knowledge about specific minifestations of facts“ (Termiz, Dževad. (2009). Metodologija društvenih nauka. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 260).

„Data is the knowledge about the part of theresearch,more precisely about its indicator. For scientific researchers it is clear that choosing and determinating indicators they determined the data that is needed in the research“ (Termiz, Dževad. (2013). Osnovi metodologije socijalne psihologije. Sarajevo: Amos Graf, str. 68).

17 Grdešić, Ivan. (2006). Osnove analize javnih politika. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 33.

18 Ibid, pp. 41.

19 Termiz, Dževad. (2009). Metodologija društvenih nauka. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 273.

20 Grdešić, Ivan. (2006). Osnove analize javnih politika. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 64.

purposely decided depending what data has to be acquired. Special attention in this meaning should be formulating and choosing the questions. That more because of a fact while using this method in policy research most commonly the interview is being carried out by an elite (experts in specific areas and topics). Interviews can „enlighten the world of policy networks and communities.“²¹

*Observation*²² is a method that is also used in public policy research. Policy analysts and researchers while using this method gain a personal insight in a direct (observing actual events) or an indirect (observing past events based on preserved human evidence), and based on that acquire needed data. Basically „old solutions to old problems can be used as an inspiration for creating new solutions, applicable to the modern times.“²³

*Experiment*²⁴ is a method of acquiring the data that is slightly less used in the research of public policy compared to other methods. This way policy model as a result of structuring the policy problem, enables the policy analyst to experiment with different kinds of questions. This way the relative data acquired will help the policy analyst and the client to easily establish the communication between each other and the public itself.

Case study is used in „research cases – of a singular case that is intervened by a subject or multiple connected cases tied in a singularity – mozaik.“²⁵ Case study researches every case individually so results of every research are connected to gain knowledge about more important parts of the research. This method is especially used in policy analysis when research preparations are made. Seeing how policy process is complexed, by number of actors and problems wide, individual research can help policy analyst find a way to a final conclusion. Summarising the conclusion of individual cases leads to a general conclusion or a policy suggestion to a certain problem. In fact „creation process studies politics are in lots of cases study cases that use qualitative methods.“²⁶

After all relative and data that is necessary to conduct a scientific research, including public policy research is acquired, their processing can begin²⁷

21 „Policy relevant research is directed on the real world of political actors, social and political construction of problems, interpreting interesting structures, human experiences, behaviours and values“ (Ibid, pp. 69).

22 „Observation is a method of acquiring data by directly hearing... It is about consciously noticing“ (Termiz, Dževad. (2009). Metodologija društvenih nauka. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 268).

23 Grdešić, Ivan. (2006). Osnove analize javnih politika. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 34.

24 „Experiment is a method in which, artificially, by an experimental participant experimental situation is triggered and aimed at a result which is formed by key findings“ (Termiz, Dževad. (2009). Metodologija društvenih nauka. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 268).

25 Termiz, Dževad. (2013). Osnovi metodologije socijalne psihologije. Sarajevo: Amos Graf, str. 182.

26 Hill, Michael. (2010). Proces stvaranja javnih politika. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 9.

27 „Term of data processing encompasses all activities in control and making of available methods, while acquiring data, their classification, rating and analysing of the same“ (Termiz, Dževad. (2009). Metodologija društvenih nauka. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 339).

(manual or automated, control, clasification, rating) of said analysis. Most commonly used methods in analysis research of public politics are: representational analysis; open coding, content analysis; statican analysis, graphical analysis and data presentation; comparative representation; cost and benifit analysis, actors analysis.

Representation analysis is one of the most simple methods to analyse the data in policy research. The goal of representation analysis is to „reproduction of an event or a practical use as close as possible.“²⁸ It allows an insight to „are and practice of public policys seing how it treats documents as a legitimate proof of reality.“²⁹

Open coding method is used when a large number of textual material needs to be summerised in a smaller one using codes. It is implemented „by first determining the focus of coding that can be in a form of questions, then the code is summerised and coded trough three levels of coding.“³⁰

Descriptive statics (static analysis) is one of the most widespread methods of analysing and processing the data including policy research. Policy analitic doesnt have to be a good static (just needs to understand the statistic logics), so he can apply it in policy research.³¹ Descriptive statistic is „of first class value in quantitative analysis of political events and policy problems. Results of descriptiv static actions can be displayed in diffrent graphic, tabled and cartographic tehniques.“³²

Graffical analysis and presentation is esspecially crucial and important method of data analysis in policy research. In graffical expresion „the basis is made by already formed numerical expressions according to wich graphical expresions are made by using geometrical images, figures, dots, lines, surffices and diffrent bodies.“³³

Policy researchers are requested to, by using the graficons, interest policy clients and wider public masses in the results that are achived. Esspecially

28 Miošić, Nives i sur. (2014). Analiza i zagovaranje javnih politika. Zagreb: EDU centar GONG-a/ Centar za cjeloživotno obrazovanje Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 43.

29 Esmark, Anders & Peter Triantafillou. (2007). „Document Analysis of Network Topography and Network Programmes“, in: Peter Bogason & Mette Zølner. (ed.). Methods in Democratic Network Governance. Houndsmills, Palgrave Macmillian, pp. 99-124.

30 Miošić, Nives i sur. (2014). Analiza i zagovaranje javnih politika. Zagreb: EDU centar GONG-a/ Centar za cjeloživotno obrazovanje Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, pp. 43; Halmi, Aleksandar. (2005). Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima. Zagreb: Naklada Slap, str. 214-225 i Petek, Ana. (2011). „Transformacija politike prema osobama s invaliditetom u Hrvatskoj: analiza ciljeva“, Anali Hrvatskog politološkog društva, No. 7, str. 101-122).

31 Termiz, Dževad. (2006). Statističke tehnike i postupci u politikološkim istraživanjima. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 7.

32 Grdešić, Ivan. (2006). Osnove analize javnih politika. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 73.

33 Termiz, Dževad. (2006). Statističke tehnike i postupci u politikološkim istraživanjima. Lukavac: NIK „Grafit“, str. 153-166.

because its commonly about complex questions and problems. A „successful graphicon tells us an analytic managed to bring the research variables into a logical relation and that he understands their mutual interaction.“³⁴ Different types of graphicons are used for this purpose such as: circular graphicons, pie charts, histograms, columns as values, combined columns, layered graphicons, dispersing diagrams, linear graphicons – trend image. It is important to point out how every graphical presentation should be followed by a correct textual description. Next to it it should have a headline, legend, names of the variables, visually presented values, data and such.

Comparative data analysis is crucial because of the fact that it allows identifying earlier correct practices in different areas politics or countries. Such cognitions could be very useful while acquiring the data in solving current problems and questions by which policy analytics find themselves in a position that is already a step ahead of confirmed starting point.

Cost benefit analysis concerns itself with financial indicators and relations. It is applied in public policy research in situations when it is necessary to determine will public policies be funded or not, so social-political problems can be solved. With it all the variables are being presented as currency values. That is also one of the crucial limiters of this method, considering the fact that all variables cannot be presented as currency values.

Actor analysis is one of the most famous methods used in the area of public policy. It determines character, number, volume, structure, compounds, contentions, relations as other variables tied to actor process while creating and implementing public policies. That's why it is crucial during the process of advocating the public policies, where relative knowledge about actors is crucial in starting the procedures and advocating different public policies.

2. PUBLIC POLICY ANALYSIS

To fully understand the public policy systematic and rational analytic approach to this phenomenon is required, basically public policy analysis or policy analysis is required. It is necessary to analyse specific leaderships and distributions, so the public policies could be systematically understood in more detail.

In literature every term is used: public policy analysis, politics analysis, policy analysis, depending on which language it is being translated to. What is important to indicate is the fact that „policy analysis presents a big contribution to the concrete process of creating politics and solving problems. For this case it is out of great importance to be able to access relative information for this field, communication and usage for practical purposes.“³⁵

34 Grdešić, Ivan. (2006). *Osnove analize javnih politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 83.

35 Đorđević, Snežana. (2009). *Analize javnih politika*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu/Čigoja štampa, str. 39.

Policy analysis is a product of teoretical development and especialy empirical political studies (politology). Harold Lasswell set a special indication on „policy proces and less of an indicaton on specific community themes and on individual fields“, and perciving it this way „opend and allowed conceptual applience of the results of the analysis for solving social problems.“³⁶

There are more terms of definition about policy. For this research needs it is prefered to define policy analysis of Ivan Grdešić, who thinks that policy analysis „deals with problems that comunity members are exposed to, from whom colective decisions are requested, and they will have an impact on colective activitis and life.“³⁷ The said autor reckognises and identifies two dimensions or two markings of policy analysis. First profesionall-tehcnical dimension, that searches practical answers to the questions and second dimension, that watches policy decision as a choice of something that is good for the community.

Essence of policy analysis is the search for best posible solutions of practical problems that weight on a specific colective. Without prevous analysis its not possible to bring justified transparent, efective choices about helps the state which a certain community is in.

Advantage of public policy analysis is in the fact that it unites so far scientifically verificated knowledges about specific studies and scientific disciplines, and also existing knowledges relative for scientific researches starting points in makig of a project and realising researches. Acording to this policy analysis applied research play an important part since they help rise avernes about public policy and serve as basics for solving problems in communitys practice.

2.1. MULTIDISCIPLINED ANALYSIS OF PUBLIC POLICY

Public policy analysis is by no means analysis based exclsusevly and only on knowledge from only one scientific area or discipline. It is acctually about a very wide spectar of applied researches in solving problems from the domen of public policy. Every public policy analysis, to justify its goal and cause, should have support in evidence, theorys methods and knowledge (applied researches) of a number of scientific disciplines. That means while making the public policy analysis we use knowledge from fields of politic research and economy, and also knowledge from other social studies (sociology, etics, psihology, demography).

Hay Colin³⁸ advocates including “nonpolitical variables“ in politic analysis so it can deal with economic and cultural proces. In this context, he concludes that „policy analitics cant just allow to leave the economy analysis to economy analitics alone, history analysis to historical analitics and so on.“

36 Grdešić, Ivan. (1995). *Političko odlučivanje*. Zagreb: Alinea, str. 11.

37 Ibid, pp. 8.

38 Hay, Colin. (2002). *Political Analysis: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave, pp. 4.

Second discipline by which Michael Hill³⁹ brings us closer to understanding the process of creating politics is sociology. It can be said that „political behaviour analysis is political sociology. Regardless of that, organisations sociology gives an important contribution towards the studying the process of politics creation, because politics are mostly created in institutions.“

Multidisciplinary analysis of public policy determines more simply and easily the true cause and settings about possible expected benefits and value of politics itself that is basic of prognosis⁴⁰, but also the knowledge and tendencies of an event.

Using multidisciplinary public policy analysis also means using a wide spectrum of analysis as helping techniques and tools. Since the key goal of public policy analysis is to find possible questions and solutions for presented questions and problems public politics analytics job is to permanently acquire relative information for public politics. In our language the word information is commonly replaced with notification which is almost the same. While analysing public politics information has two roles. They are an input for starting the analysis, but also the output, seeing how after the analysis we get relative answers (relevant information) for public policy.

2.2. PUBLIC POLICY ANALYSIS IN PRACTICE

Public policy analysis is in its core a practical activity. Starting with that fact practice (empiricism) has a significant if not a crucial place in public policy analysis.

Public policy analysis is carried out in a political environment inside which different actors figure, all with different goals, interests and requests. The key to start in any public policy analysis is to identify leading actors of political stage.

Practical experience of a policy analyst also takes significant place in public policy analysis. Experience is „an irreplaceable teacher and books can help get this experience faster and more efficiently. Many procedures will later seem simple but for a beginner practical warning and guidelines are priceless.“⁴¹

Every public policy analysis demands usage of relative methods and techniques of research, that is offered by modern methodology of social studies. As research techniques most commonly used are poll research and scientific interview (policy actor knowledge). When types of analysis that are used while analysing public policies are in question, most dominant are static analysis (correlation, descriptive static), and graphical analysis and presentation of data (visual interpretation, graphical charts, tables, cartograms).

39 Hill, Michael. (2010). *Proces stvaranja javnih politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, pp. 9

40 Grdešić, Ivan. (2006). *Osnove analize javnih politika*. Zagreb: Alinea, str. 26.

41 Kuka, Ermin & Jasmina Zagorica. (2016). „Konzervativizam futurologije i prognostike“, in: Šuvaković, Uroš i Dževad Termiz (ed.). *Nauka i budućnost*. Beograd: Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka, str. 403-407.

Since public policy analysis is directed on foreseeing states and possible solutions of practical social-political problems, methods and techniques of predicting are applied in preferences in researchers or policy actors. In this contest mostly used method is „Delphi-method“⁴² (name was given by a greek gods temple Apolon in Delphy). For public policy analysis needs a standard Delphi method was made in USA in 1948, and then later to better suit complexed policy problems. Some of the elements of classic Delphi methods are kept (control feedback and continued informing) and some are modified:⁴³

- 1) anonymity is kept in the beginning circles, and participants are later summoned to publicly bring out their attitudes;
- 2) participant selection criteria isn't a formal position in this field, but also their experience knowledge, and interests;
- 3) static measures usage that imply conflict of thoughts and attitudes;
- 4) starting with the belief that conflict is a “natural” characteristic in policy problems, it is being shaped and directed to creatively find suppressed solutions.

The core of this method, while being used in public policy analysis, is provoking creative thinking (brainstorming) about future events and states. Brainstorming is „a group creating technique that is designed to generate a large number of solutions for the problem.“⁴⁴ It is directed toward the future and it seeks to define future state of things.

In addition to these more techniques in public policy analysis are used such as:⁴⁵ narrative analysis, synthetic, Q-methodology, ethnography, evaluability evaluation, study, experiment and kvazi-experiment on the field, econometrics, weather series analysis, meta analysis.

2.3. STRUCTURING POLICY PROBLEMS

Structuring the problem is a very important phase in public policy process. To assess precise and clear argumentation, it is necessary to understand all structure elements of a defined problem that is being solved. Starting with that fact, structuring policy problem, before anything else considers description of everything that this problem consists of, other words its future and present.

To adequately finish structuring policy problem, policy analytics use different policy models. Those models help more simply, easily and in more detail systematically elaborate the problem that needs to be solved. Namely, „the model makes us find and confirm problems basic elements, to separate important from unimportant, requires a firm description of relations of most important variables.

42 Grdešić, Ivan. (2006). *Osnove analize javnih politika*. Zagreb: Alinea, str. 120.

43 Priručnik za analizu javnih politika: Uvod u proces kreiranja javnih politika na lokalnom nivou. Goražde: ALDI – Agencija za lokalne razvojne inicijative, 2007, str. 35.

44 Ibid, pp. 36-39.

45 Grdešić, Ivan. (2006). *Osnove analize javnih politika*. Zagreb: Alinea, str. 98.

When we think about a certain problem, we often forget about some parts and 'lose' them from the analysis. Using models won't let this happen."⁴⁶

Structuring policy problem is a procedure that describes dimensions of the problem. By William Dunn there are three types in problem structure complexity and those are:⁴⁷

- 1) high structure problems-low complexity;
- 2) medium structure problems-medium complexity;
- 3) low structure problems-high complexity.

Complexity of a problem itself depends on how great the number of sub-problems that are a part of the main problems is. Figuring out the subproblems is a requirement for figuring out the main problem, also the search for relative answers and solutions.

In every phase of structuring the policy problem, analytics should as much as possible clearly define and present the actual problematic situation, so they could create the correct image of an existing social-politic problem.

Process of structuring the policy problem „that starts with noticing the problems field and its conceptualization, should ideally finish formulating the problem in the shape of policy model.“⁴⁸ Such model can allow the policy analytic to experiment with different questions, which is hard to achieve in community-politic ambient. It also helps in an easier communication of policy analytics with clients of policy analysis or with the audience, which is anyways one of the most important characteristics of this model. Adequate structuring and understanding of the existing policy problem depends its problem solution success.

3. STRUCTURING THE POLICY PROBLEM (GAME THEORY - CASE STUDY)

Primary structuring (completely understanding, simpler definition) of social-politic problem is the key that is aspired to be solved, so other procedures could be realised. In that sense there should be clear and precise goals, and the actors themselves should rationally aspire towards their achievement.

Case study is the reason why for problems of collective acting, public policy solution is used in *great measures*. This theory has similarity with economic theory, and „it comes from the branch of mathematic that research logics of different situations in which individual interest are conflicted.“⁴⁹ It represents a concrete example in problematic situation modeling. It develops modules in which it is researched how often do individuals have best results if the

⁴⁶ Ibid, pp. 99.

⁴⁷ Ibid, pp. 100.

⁴⁸ Hill, Michael. (2010). Proces stvaranja javnih politika. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 94.

⁴⁹ Ibid, pp. 94.

cooperate, and those in which they have best results if they decide to withdraw that is refuse to cooperate.

Abstract statement of the situation in which stimulus to achieve maximum wellbeing in the shortest amount of time is to trough noncooperation or so called *prisoners dilemmas*.⁵⁰ Essence of the „prisoners dilemmas“ is to present the fact how the key problem to mutual cooperation off people is „when in which terms and what stimuluses selfish interest of individuals create adverse and unvanted effects on communitys level?... In this case there are two players ‘prisoners’ that have two options, to cooperate or not to cooperate with the prosecutor.”⁵¹ Those two players are player „A“ and player „B“ and them as rational actors make decisions that brings maximum benifit for themself. In this way player „A“ makes the decision witouth knowing what decision wll player „B“ make. No matter what will the other player decide their noncooperation will still bring some benefit. Uncertainty is that both player, if they chose not to cooperate will have much worse results rather than choosing to cooperate. Question is will personal egoism overpower the choice of mutuall cooperation and with that create only short termed personal benifit or the other way around. It is shown on the next panel:

Table 1. Case „prisoners dilemmas“

		PLAYER B	
		Cooperation	Uncooperation
PLAYER A	Cooperation	1. N=3, N=3 Both side reward for cooperating	2. G=0, D=5 Lose; Stimullus for noncooperation
	Uncooperation	3. D=5, G=0 Stimulles for noncooperation; Lose	4. K=1, K=1 Both side punishment for noncooperation

(Grdešić, Ivan. (2006). *Osnove analize javnih politika*. Zagreb: Alinea, str. 101)

In this case there are four possibilities for both sides. Since both players are in different cells they cant communicate. Their communication is presented trough individual decisions they make. Question is what sollutions will they use and will they bring them as rational actors or not. Theses are the four next possibilities:⁵²

– first possibility: player „A“ (horizontaly) chooses to cooperate, second player „B“ (diagonaly) also chooses to cooperate. They both reap benefit 3 points;

50 Grdešić, Ivan. (2006). *Osnove analize javnih politika*. Zagreb: Alinea, str. 100.

51 Ibid, pp. 101.

52 Ibid, pp. 102.

- second possibility: player „A“ cooperates and doesn't reap benefit ($G=0$) and player „B“ doesn't cooperate but gets the benefit ($D=5$), what encourages him to future noncooperation;
- third possibility: player „A“ cooperates and player „B“ doesn't and now player „A“ reaps the benefit and ($D=5$) and „B“ doesn't ($G=0$);
- fourth possibility: they both refuse to cooperate and now they both reaps the minimal benefit, punishment ($K=1$).

Based on these four methods, we get four different results. It is evident if both participants cooperate, they both reap benefit, but not maximum. In case if one player chooses to cooperate and one not to, the one that chose not to cooperate reaps the maximum benefit and the one that chose not to doesn't get anything, which leads him to future noncooperation. Players like this are so called free riders, considering that they make benefit of public goods, while not investing.

For policy analytics, prisoners dilemmas is „a good example of how to decide in a weak structured problem where results of the decision are unclear. At the same time it shows how at first glance rational individual choices can lead to unrational collective consequences.“⁵³ Also if both players refuse to mutually cooperate they get maximum punishment. This possibility is ironic because it shows how rational thinking in specific situations can also lead to unwanted results. This is why „prisoners dilemmas“ points out „the importance of communication and informing the priority of participants while making the decisions.“⁵⁴

Approach towards case study, by Michael Hill, serves to „research how commonly will actors replace the conflict strategy with cooperation strategy in the real world. With this it will be a fact that case study are rarely 'one time events'. It is possible that there will be repetition between the actors, so experience from one game affects the next.“⁵⁵

CONCLUSION

Public policy research in the context of a wider methodology analysis represents a very complex and demanding process. Without adequate knowledge and wider knowledge of social-political context, and incorporating applied researches from other studies and scientific disciplines, it isn't possible to assess a correct and adequate analysis of public policies. Analysis of public policies in its core demands a wide multidisciplinary approach, while using valid and accepted knowledge from economy, politicalology, demography, sociology, economy of public sectors, statistics.... Public policy multidisciplinary means using a wide spectrum of subsidiary techniques and tools like: statistical analysis, graphical analysis,

53 Ibid, pp. 102.

54 Ibid, pp. 102.

55 Hill, Michael. (2010). Proces stvaranja javnih politika. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, str. 95-96.

also secondary analysis that means acquiring new knowledges based on old data and earlier (application) researches.

Trough presented case study, where an example in problematic situation in public policy analysis is presented, it is shown that applied researches from other studies and scientific disciplines give valid results and corect basis affirmation and strenghten the process of formulating and implementing public policys in the function of solving social-politic problems.

Including aplied researches in policy analysis enables adequate solutions for evergrowing spectar of social-politic problems and different interests of included actors. So public policy analysis isnt an analysis based solely on verified facts from one scientific field or discipline, but also about an applience of a wide spectar of applied researches in solving problems from public policy domains. Public policy analysis, to prove its existance as a scientific analysis, needs to be backed up by facts, theorys, methods, applied researches of different scientific disciplines.

LITERATURE

Book:

- Anić, Šime et al. (2002). Rječnik stranih riječi: tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze. Zagreb: Sani-Plus.
- Colebatch, Hal. (2004). Policy. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Dunn, N. William. (1981). Public Policy Analysiis. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Dorđević, Snežana. (2009). Analize javnih politika. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu/Čigoja štampa.
- Grdešić, Ivan. (1995). Političko odlučivanje. Zagreb: Alinea.
- Grdešić, Ivan. (2006). Osnove analize javnih politika. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Hay, Colin. (2002). Political Analysis: A Critical Introduction. Basingstoke: Palgrave.
- Halmi, Aleksandar. (2005). Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima. Zagreb: Naklada Slap.
- Heywood, Andrew. (2004). Politika. Beograd: Clio.
- Hill, Michael. (2010). Proces stvaranja javnih politika. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Howlett, Michael & Ramesh M. (1995). Studying Public Policy: Policy Cycles and Policy Subsystems. Toronto/New York/Oxford: Oxford University Press.
- Kuka, Ermin. (2018). Javne politike. Sarajevo: Štamparija Fojnica d.o.o.
- Miošić, Nives i sur. (2014). Analiza i zagovaranje javnih politika. Zagreb: EDU centar GONG-a/Centar za cjeloživotno obrazovanje Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Termiz, Dževad. (2006). Statističke tehnike i postupci u politikološkim istraživanjima. Lukavac: NIK „Grafit“.
- Termiz, Dževad. (2009). Metodologija društvenih nauka. Lukavac: NIK „Grafit“.
- Termiz, Dževad. (2013). Osnovi metodologije socijalne psihologije. Sarajevo: Amos Graf.
- Vujević, Miroslav. (1990). Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti. Zagreb: Informator.

Articles in Proceedings:

- Esmark, Anders & Peter Triantafillou. (2007). „Document Analysis of Network Topography and Network Programmes“, in: Peter Bogason & Mette Zølner (ed.). *Methods in Democratic Network Governance*. Houndsmills, Palgrave Macmillian, pp. 99-124.
- Kuka, Ermin & Jasmina Zagorica. (2016). „Konzervativizam futurologije i prognostike“, u: Šuvaković, Uroš i Dževad termiz (ed.): *Nauka i budućnost*. Beograd: Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka, Beograd, str. 403-407.

Articles in magazines:

- Petak, Zdravko. (2002). „Komparativne javne politike: mogu li se uspoređivati rezultati djelovanja vlada?“, *Politička misao*, Vol. XXXIX, No. 1, str. 51-62.
- Petak, Zdravko. (2009). „Pojmovnik“, *Hrvatska javna uprava*, Vol. 9, No. 1, str. 283-295.
- Petek, Ana. (2011). Transformacija politike prema osobama s invaliditetom u Hrvatskoj: analiza ciljeva, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, No. 7, str. 101-122.
- Petković, Krešimir. (2008). „Interpretacijska policy analiza i deliberacijska demokracija: treba li politizirati analizu?“, *Politička misao*, Vol. 45, No. 2, str. 27-53.
- Tahirović, Emir & Ermin, Kuka (2019). „Posebne sektorske javne politike s posebnim osvrtom na specifičnosti i obilježja energetske politike“, *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu*, Vol. 10, No. 2, str. 65-71.

Other sources:

- Priručnik za analizu javnih politika: Uvod u proces kreiranja javnih politika na lokalnom nivou. Goražde: ALDI – Agencija za lokalne razvojne inicijative, 2007.

Ermin H. KUKA

Pravnom fakultetu Univerziteta u Travniku

Emir TAHIROVIĆ

Fakultet za javnu upravu Univerziteta u Sarajevu

PRIMJENJENA ISTRAŽIVANJA U ANALIZI JAVNIH POLITIKA

Summary

Javne politike predstavljaju alat za učinkovito rješavanje konkretnih društveno - političkih problema i valjano i pouzdano apsolviranje otvorenih pitanja. Stoga se često navodi da su one konkretne, relevantne i koherentne i konzistentne politike u praksi, budući da su usmjerene na racionalno rješavanje identificiranih problema i to artikulacijom jedne od ponuđenih alternativa. Zbog izuzetnog društvenog značaja, posebna pažnja se usmjerava na analizu javnih politika ili *policy* - analizu. *Policy* - analizu nije moguće provoditi bez korištenja metoda, tehnika, postupaka i instrumenata razvijenih u okvirima savremene metodologije društvenih nauka. Uz to, nijedna relevantna sistematska analiza i naučno istraživanje, pa ni istraživanje javnih politika i *policy*- analiza, nisu u potpunosti izvedive, efikasne i održive bez korištenja već ranijih, primjenjenih (aplikativnih) istraživanja. Iz ovoga proizilazi i glavna teza da primjenjena (aplikativna) istraživanja do kojih se došlo u drugim naukama i naučnim disciplinama (ekonomija, politologija, sociologija, logika, demografija, statistika, ekonomija javnog sektora) su u funkciji potpunog i širokog razvoja javnih politika kao naučne discipline u okviru političkih nauka, ali i analize javnih politika kao njene subdiscipline. Istraživanja su fokusirana na identificiranje stvarnog utjecaja primjenjenih istraživanja na ukupnost analize javnih politika. Prezentirana studija slučaja pokazuje da su primjenjena istraživanja iz drugih nauka i naučnih disciplina dala odlične rezultate i potporu u pogledu afirmiranja i jačanja procesa formuliranja i implementiranja javnih politika u funkciji rješavanja društveno-političkih problema. Zaključak je da se inkorporiranjem primjenjenih istraživanja u *policy*-analizu osiguravaju adekvatna aplikativna rješenja za širu lepezu društveno - političkih problema i heterogenih društvenih i političkih interesa, koje neminovno producira savremeni razvoj društva i države.

Ključne riječi: javne politike, primjenjeno istraživanje, analiza javnih politika, problem, teorija igara.

*Vesko LUKOVAC**

*Nenad TEODORVIĆ***

*Dragan PAMUČAR****

Univerzitet odbrane, Vojna akademija, Beograd

PRISTUP OCENI ORGANIZOVANOSTI POSLOVA U OKVIRU PROCESA TRANSPORTA LAKOKVARLJIVE ROBE PRIMENOM METODE PROCESNIH FUNKCIJA

Apstrakt: Transport robe, ljudi i informacija predstavlja jednu od osnovnih potreba savremenog društva. Tokom procesa transporta, predmet transporta se može kontaminirati različitim materijama koje mogu negativno uticati na kvalitet istog. Lakokvarljiva roba je posebno osetljiva na spoljne uticaje koji mogu uticati na promenu svojstava robe i pogoršanje njenog kvaliteta. Metoda procesnih funkcija, kao jedna od najpoznatijih metoda za procenu nivoa organizovanosti, predstavlja veoma efektan nalaz za dijagnostikovanje postojećeg stanja i uočavanje onog što treba unaprediti. Metodom procesnih funkcija može se procenjivati organizovanost poslovnih funkcija, organizacijske jedinice, područja rada, elemenata poslovanja, radnih mesta i sl. U ovom radu je metoda procesnih funkcija primenjena za procenu nivoa organizovanosti procesa transporta lakokvarljive robe u organizaciji specijalizovanoj za transport iste.

Ključne reči: ocena organizovanosti, transport, lakokvarljiva roba, procesne funkcije.

1. UVOD

Lakokvarljive namirnice su pre svega namirnice koje su u mikrobiološkom pogledu u kratkom vremenskom periodu lako kvarljive i koje se prilikom transporta samo pri održavanju adekvatne temperature i drugih uslova mogu održati ispravnim.

* Docent, lukovacvesko@yahoo.com

** Docent, nteodorovic0@gmail.com

*** Docent, dpamucar@gmail.com

Transportu i skladištenju ove vrste robe potrebno je obratiti posebnu pažnju jer je podložna promeni fizičko–hemijskih osobina. Manja oštećenja mogu izazvati smanjenje hranjivosti ili zbog lošeg izgleda smanjenje upotrebne vrednosti. Teža oštećenja mogu dovesti do kvarenja tako da namirnice postaju opasno zdravlje konzumenata. Pored ekonomske štete do koje može doći prilikom kvarenja, postoji opasnost i od pokretanja i prenošenja različitih bolesti prilikom konzumiranja ovakvih namirnica. Prilikom transporta lakokvarljive robe moraju se poštovati strogi propisi o higijeni jer hlađenje i duboko zamrzavanje robe usporava umnožavanje mikroorganizama ali ne njihovo smanjenje. Lako kvarljiva roba ne podnosi velike promene u temperaturi. Vozila i skladišni prostori se moraju adekvatno opremiti sa uređajima koje će garantovati jedan neprestani temperaturni lanac u opsegu temperatura od $-25\text{ }^{\circ}\text{C}$ do $+25\text{ }^{\circ}\text{C}$ uz upotrebu hladnih ili toplih agregata, bez obzira na spoljašnju temperaturu vazduha (Teodorović, 2019).

Cilj ovog rada je bila procena nivoa organizovanosti poslova koje obavlja lice zaduženo za organizaciju procesa transporta lakokvarljive robe u transportnoj organizaciji specijalizovanoj za transport iste. Rešavanju razmatranog problema pristupilo se pomoću metode procesnih funkcija.

Rad se sa uvodom i zaključkom sastoji iz tri sekcija. U drugoj sekciji rada pod nazivom „*Primena metode procesnih funkcija*“, opisana je metoda procesnih funkcija i ista primenjena na razmatranom problemu. U „*Zaključku*“ – trećoj sekciji rada, analizirani su rezultati i dati predlozi za unapređenje postojećeg stanja.

Tabela 1. Pregled procesnih funkcija sa oznakama i značenjem

Naziv funkcije	Oznaka	Značenje
Evidentiranje	Ev	Obuhvatanje svih poslovnih zbivanja u organizaciji
Obaveštavanje	Ob	Dostavljanje podataka i informacija na sva radna mesta u organizaciji
Kontrolisanje	Kt	Upoređivanje obavljenih aktivnosti sa unapred postavljenim merilima, standardima i smernicama
Analiziranje	An	Rastavljanje, upoređivanje i zaključivanje o uzrocima odstupanja
Odlučivanje	Od	Ponovno intervenisanje na zbivanja u postojećim procesima i oblikovanje budućih procesa
Planiranje	Pl	Osiguravanje potrebnih elemenata za izvršavanje odluka
Usklađivanje	Us	Kombinovanje i usmeravanje pojedinačnih napora u ukupan napor
Organizovanje	Or	Traženje i oblikovanje odgovarajućih organizacijskih postupaka i izvršavanje radnih zadataka
Izvođenje	Iz	Konkretno izvršenje zadataka na svim radnim mestima u organizaciji
Upravljanje	Up	Dodeljivanje zadataka potčinjenim jedinicama i organima.

2. PRIMENA METODE PROCESNIH FUNKCIJA

Metoda procesnih funkcija može se upotrebiti za ocenjivanje organizacijskog nivoa celokupne organizacije ili samo pojedinih organizacijskih jedinica, funkcija i sl. Pod pojmom procesnih funkcija prema (Erić, 2000) podrazumevaju se delatnosti koje su neophodne za uspešno izvršavanje celokupnog zadatka na svim nivoima radnih mesta u organizaciji. U radnom procesu se javlja deset osnovnih faza – procesnih funkcija (Pamućar, 2013; Lukovac et al, 2015; Lukovac et al, 2018; Savić et al, 2017; Tomić, 2019.), tabela 1.

U radu su analizirani poslovi koje obavlja lice zaduženo za organizaciju procesa transporta lakokvarljive robe u transportnoj organizaciji specijalizovanoj za transport iste, tabela 2.

Tabela 2. Analizirani poslovi

Oznaka	Poslovi
01	Utvrdjivanje raspoloživosti vozača
02	Utvrdjivanje raspoloživosti vozila
03	Kontrola opreme koju mora da poseduje vozilo za transport lakokvarljive robe
04	Izrada plana angažovanja vozača
05	Stručna pomoć agronoma za transport lakokvarljive robe
06	Priprema vozača za izvršenje zadatka
07	Kontrola dokumentacije vozača i vozila
08	Pracjenje realizacije zadatka dostavljanje izveštaja u skladu sa propisanim rokovima
09	Provera poznavanja postupka u slučaju nastanka kvara ili saobraćajne nezgode
10	Upoznavanje sa merama bezbednosti i zdravlja na radu, zaštite životne sredine i zaštite od požara prilikom izvršenja zadatka

Navedeni poslovi se obavljaju u okviru pojedinih područja rada po procesnim funkcijama. Kako svaki posao, ne mora sadržati sve procesne funkcije, potrebno je utvrditi njihovu povezanost. Povezanost poslova sa procesnim funkcijama se utvrđuje tako što se u tabeli „povezanost poslova i procesnih funkcije“ (tabela br. 3), za posao koji sadrži neku od procesnih funkcija unosi znak + , pri čemu zbir znakova + predstavlja sumu frekvencija (F). Ako posao ne sadrži neku od procesnih funkcija, u tabelu se unosi znak –.

Tabela 3. Povezanost poslova i procesnih funkcija

Poslovi	Procesne funkcije										F
	Ev	Ob	Kt	An	Od	Pl	Us	Or	Iz	Up	
01	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
02	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
03	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
04	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
05	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
06	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
07	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
08	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
09	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
10	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10

Kako svi poslovi nemaju isti značaj tj. jedni su više, a drugi manje značajni, neophodno je izvršiti njihovo ponderisanje. Ponderisanje se vrši izborom nekog od pondera na skali od 0 do 5, prema kriterijumima koje su prikazani u tabelibr.4.

Tabela 4. Kriterijumi za izbor pondera

Ponder	Kriterijum
5	Izvršavanje poslova je potrebno, poslovanje ne bi bilo moguće
4	Izvršavanje poslova utiče na celokupno poslovanje
3	Izvršavanje poslova utiče na ekonomičnost poslovanja
2	Neizvršavanje poslova uzrokuje manjkavost u poslovanju, ali je poslovanje uprkos tome moguće
1	Izvršavanje poslova utiče na celovitost poslovanja
0	Izvršavanje poslova nije potrebno

Prema istim kriterijumima ponderišu se i procesne funkcije jer ni one sve nemaju jednak značaj za obavljanje posla. Izabrani ponderi za poslove, kao i izabrani ponderi za procesne funkcije, rezultat su ankete sprovedene sa licem koje obavlja ove poslove u transportnoj organizaciji koja je bila predmet ove analize. Ponderisanje poslova i procesnih funkcija vrši se tako što se izabrani ponderi poslova množe sa izabranim ponderima procesnih funkcija i dobijeni proizvodi predstavljaju teoretske pondere za poslove po procesnim funkcijama, odnosno za procesne funkcije po poslovima, tabela 5.

Tabela 5. Teoretski ponderi poslova po procesnim funkcijama

Poslovi		Procesne funkcije										Σ
		Ev	Ob	Kt	An	Od	Pl	Us	Or	Iz	Up	
		Ponder										
Oznaka	Ponder	3	4	5	4	5	5	5	4	4	5	
01	5	15	20	25	20	25	25	25	20	20	25	220
02	5	15	20	25	20	25	25	25	20	20	25	220
03	5	15	20	25	20	25	25	25	20	20	25	220
04	3	9	12	15	12	15	15	15	15	12	15	135
05	4	12	16	20	16	20	20	20	16	16	20	176
06	5	15	20	25	20	25	25	25	20	20	25	220
07	4	12	16	20	16	20	20	20	16	16	20	176
08	5	15	20	25	20	25	25	25	20	20	25	220
09	3	9	12	15	12	15	15	15	12	12	15	132
10	4	12	16	20	16	20	20	20	16	16	20	176
Σ		129	172	215	172	215	215	215	175	172	215	1895

Sledeći korak je ocenjivanje poslova po procesnim funkcijama ocenama od 1 do 5, prema kriterijumima za određivanje ocena na osnovu uočenog organizacijskog stava na posmatranom radnom mestu, a koji su prikazani tabelom br. 6.

Tabela 6. Kriterijumi za ocenjivanje poslova

Ocena	Kriterijum
1	Poslovi se ne obavljaju
2	Poslovi se obavljaju povremeno
3	Poslovi se obavljaju na vlastitu inicijativu, ali po dogovoru
4	Poslovi se obavljaju prema uputstvima pretpostavljenih
5	Poslovi se obavljaju prema organizacijskim propisima

Nakon ocenjivanja poslova po procesnim funkcijama sledi izračunavanje stvarnih pondera poslova (P_s) pomoću relacije 1:

$$P_s = \frac{P_p \times O}{S_o} \quad (1)$$

gde je:

- P_p – potrebni (teoretski) ponder posla,
- O – ocena posla po procesnim funkcijama,
- S_o – skala ocena (5).

Stvarni ponderi poslova prikazani su tabelom br. 7.

Tabela 7. Stvarni ponderi poslova

Poslovi	Procesne funkcije										Σ
	Ev	Ob	Kt	An	Od	Pl	Us	Or	Iz	Up	
01	12	20	20	16	20	20	25	16	16	25	190
02	12	20	20	16	20	20	25	16	16	25	190
03	15	12	20	12	20	25	15	12	16	25	172
04	5,4	7,2	9	7,2	9	9	9	9	7,2	9	81
05	9,6	16	20	16	20	20	20	16	16	20	173,6
06	12	16	20	16	25	25	20	16	20	25	195
07	9,6	12,8	16	12,8	16	20	16	16	16	20	155,2
08	12	16	25	16	25	20	20	20	20	25	199
09	5,4	7,2	12	9,6	9	12	12	9,6	7,2	9	93
10	12	16	20	16	20	20	20	16	16	20	176
Σ	105	143,2	182	137,6	184	191	182	146,6	150,4	203	1624,8

Sledeća faza u primeni ove metode je izračunavanje prosečnih ocena poslova (O) pomoću relacije 2:

$$O = \frac{\sum P_s}{\sum P_p} \times S_o \quad (2)$$

Prosečne ocene poslova prikazane su u tabeli br. 8.

Tabela 8. Prosečne ocene poslova

Poslovi	$\sum P_s$	$\sum P_p$	O
01	190	220	4,32
02	190	220	4,32
03	172	220	3,91
04	81	135	3,00
05	173,6	176	4,94
06	195	220	4,43
07	155,2	176	4,41
08	199	220	4,52
09	93	132	3,52
10	176	176	5,00
Ukupno	1624,8	1895	4,23

Analogno relaciji 2, pomoću pondera iz tabela 5 i 7, proračunavaju se prosečne ocene procesnih funkcija (O_{pf}), koje su prikazane u tabeli br. 9.

Tabela 9. Prosečne ocene procesnih funkcija

Procesne funkcije	$\sum P_s$	$\sum P_p$	O_{pf}
Evidentiranje	105	129	4,07
Obaveštavanje	143,2	172	4,16
Kontrolisanje	182	215	4,23
Analiziranje	137,6	172	4,00
Odlučivanje	184	215	4,28
Planiranje	191	215	4,44
Usklađivanje	182	215	4,23
Organizovanje	146,6	175	4,19
Izvođenje	150,4	172	4,38
Upravljanje	203	215	4,72
Ukupno	1624,8	1895	4,23

Na osnovu prosečnih ocena poslova i procesnih funkcija rangiraju se poslovi (Tabela 10) i procesne funkcije (Tabela11).

Tabela 10. Rang poslova

Rang	Oznaka posla	Ponder	O
1.	10	4	5,00
2.	05	4	4,93
3.	08	5	4,52
4.	06	5	4,43
5.	07	4	4,41
6.	01	5	4,32
6.	02	5	4,32
7.	03	5	3,91
8.	09	3	3,53
9.	04	3	3,00

Tabela 11. Rang procesnih funkcija

Rang	Procesna funkcija	Ponder	O_{pf}
1.	Upravljanje	5	4,72
2.	Planiranje	5	4,44
3.	Izvođenje	4	4,37
4.	Odlučivanje	5	4,28
5.	Kontrolisanje	5	4,23
5.	Usklađivanje	5	4,23
6.	Organizovanje	4	4,19
7.	Obaveštavanje	4	4,16
8.	Evidentiranje	3	4,07
9.	Analiziranje	4	4,00

3. ZAKLJUČAK

Prosečna ocena poslova predstavlja ocenu nivoa organizovanosti na konkretnom radnom mestu. Shodnotome, u ovom istraživanju, na osnovu dobijene vrednosti prosečne ocene poslova (4,23), može se zaključiti da je u pitanju takav nivo organizovanosti za koji je karakteristično da se izvršenje poslova ne zasniva na organizacijskim propisima već na uputstvima pretpostavljenih. To prvenstveno važi za poslove koji su ocenjeni nižim ocenama od prosečne ocene poslova, a u ovom slučaju to su poslovi:

- 03 – kontrola opreme koju mora da poseduje vozilo za transport lakokvarljive robe,
- 09 – provera poznavanja postupka u slučaju nastanka kvara ili saobraćajne nezgode,
- 04 – izrada plana angažovanja vozača.

Na osnovu prosečne ocene procesnih funkcija stiče se slika o tome koje procesne funkcije treba unaprediti. To se odnosi prvenstveno na one procesne funkcije koje su ocenjene ocenom nižom od prosečne (4,23), pa bi u konkretnom slučaju mere za unapređenje trebalo usmeriti na procesne funkcije:

- organizovanje,
- obaveštavanje,
- evidentiranje,
- analiziranje.

Dobre i loše strane nivoa organizovanosti se mogu uočiti i na osnovu analize odnosa dodeljenih pondera i proračunatih ocena. Iz te analize se takođe može uvideti kojim to procesnim funkcijama i poslovima treba posvetiti veću pažnju, a to se odnosi prevashodno na one procesne funkcije i poslove kojima su dodeljeni visoki ponderi a imaju niske prosečne ocene. Sa tog stanovišta su

u ovom slučaju interesantni poslovi sa oznakama „03“, „02“ i „01“, kao i procesne funkcije „kontrolisanje“, „usklađivanje“ i „odlučivanje“. Međutim, treba istaći, da rezultate ove analize treba posmatrati kritički, jer bi za podobniju analizu posmatranog problema trebalo uzeti u obzir mišljenje većeg broja lica koja su upućena u predmetnu problematiku (odnosno grupu eksperata).

LITERATURA

- Erić, D. (2000). Uvod u menadžment, Čigoja štampa, Beograd.
- Lukovac, V., Savić, D., Jovanović, V. (2018). Fuzzy process approach to level assessment of environmental protection organization, The 2nd International Conference on Management, Engineering and Environment – ICMNEE 2018, Beograd.
- Lukovac, V., Pamučar, D., Miletić, A. (2015). Primena metode procesnih funkcija za procenu nivoa organizovanosti zaštite od požara i eksplozija, Rizik i bezbednosni inženjering, Kopaonik.
- Pamućar, D. (2013.) Dizajniranje organizacione strukture upravnih organa logistike korišćenjem fuzzy pristupa, doktorska disertacija, Vojna Akademija, Beograd.
- Savić D., Lukovac, V., Urošević, L. (2017). Application method of process function for Evaluation of the of organisational level of workplace, ICDQM 2017, Prijedor.
- Teodorović, N. (2019.) Analiza procesa transporta lakokvarljive robe u izabranoj transportnoj organizaciji, završni rad, Vojna Akademija, Beograd.
- Tomić, L. (2019). Analiza transporta opasne robe u Ministarstvu odbrane i Vojski Srbije u periodu 2016. – 2018. godine, završni rad, Vojna Akademija, Beograd.

Vesko LUKOVAC

Nenad TEODOROVIĆ

Dragan PAMUČAR

University of Defence, Military Academy, Belgrade

AN APPROACH TO ESTIMATING BUSINESS ORGANIZATION
IN THE FRAMEWORK OF THE PROCESS OF TRANSPORT
OF PERISHABLE GOODS BY APPLICATION OF THE
PROCESS FUNCTION METHOD

Summary

Transport of goods, people and information is one of the basic needs of the modern society. During the transport process, the subject of transport may be contaminated with various substances which may then adversely affect its quality. Highly perishable goods are particularly sensitive to external influences that can affect the change in the properties of the goods and the deterioration of their quality. The process function method, as one of the most well-known methods for assessing the level of organization, is a highly effective tool for diagnosing an existing condition and identifying what needs to be improved. The process function method can evaluate the organization of business functions, organizational units, areas of work, business elements, jobs, etc. In this paper, the method of process functions was applied to evaluate the level of organization of the process of transportation of perishable goods in an organization specialized for its transport.

Key words: estimating organization, transport, perishable goods, process functions

Originalni naučni rad

*Slaviša N. ARSIĆ**

Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija, Beograd

*Mitar KOVAČ***

Fakultet za projektni i inovacioni menadžment, Beograd

ZNAČAJ APLIKATIVNIH ISTRAŽIVANJA U RAZVOJU KONCEPTA PREHRAMBENOG SUVERENITETA DRŽAVE

Apstrakt: Prehrana stanovništva, kao vitalna potreba društva, u uslovima povećanja svetske tražnje postaje pitanje nacionalne bezbednosti materijalno razvijenih država. Iako imaju veliku elastičnost ekonomije i mogućnost funkcionisanja u uslovima nestabilnosti, zavisnost od uvoza hrane može ih izložiti posledicama prehrambene krize, ukoliko podbaci žetva, nastanu nemiri u zemljama dobavljačima ili ako budu podvrgnute ekonomskim sankcijama. Dosadašnji koncept „prehrambene sigurnosti“ i pristup hrani preko razmene roba na svetskom tržištu u uslovima uni-polarnog sveta nije iskorenio glad na planeti i instrumentalizuje se za usmeravanje političkih odluka država koje sopstvenom proizvodnjom ne mogu da zadovolje domaću tražnju za prehrambenim proizvodima.

Prehrambeni suverenitet predstavlja odgovor društva na nedostatke dosadašnjeg pristupa prehrambene sigurnosti i realnu platformu koja nudi pravična i stabilna rešenja u prehrani stanovništva.

Ključne reči: prehrambeni suverenitet, prehrambena sigurnost, nacionalna bezbednost, ishrana stanovništva.

1. UVOD

Prehrambena sigurnost predstavlja osnovu za fizičku, duhovnu i kulturnu reprodukciju nacije i oduvek je podrazumevala obezbeđenje glavne hrane sopstvenom proizvodnjom, kako bi se zadovoljile potrebe stanovništva. Procesi globalizacije i liberalizacije tržišta, ubrzali su protok ljudi, roba i informacija i uticali na promenu percepcije i implementacije prehrambene sigurnosti. Savremeni poljoprivredno-prehrambeni sistem od druge polovine devetnaestog veka do danas razvijan je pod uticajem Velike Britanije i u političkom ambijentu koji je u dostizanju proklamovanih humanih ciljeva stimulisao razvoj tržišta roba,

* Master, arsic.slavisa@gmail.com

** Redovni profesor, mitar.kovac21@gmail.com

tržišta rada, iskorenjivanje gladi na planeti, poštenu trgovinu i onemogućavao svaki vid državnog protekcionizma koji favorizuje nacionalnu bezbednost hrane i kulturu ishrane (Slaviša N. Arsić, Mitar Kovač 2019).

Koncept prehrambene sigurnosti zasnovan je na globalnom povezivanju tržišta i razmeni roba u uslovima unipolarnog sveta. Dominantan stav promovisao je „matricu“ da je tržište najbolji garant prehrambene sigurnosti a da se pojedinačna pitanja nesigurnosti u snabdevanju hranom trebaju rešavati van tržišta ciljanim merama politike, humanitarnim radom i filantropijom (John Wilkinson, 2015). Ovakvo gledište omogućilo je globalni rast proizvodnje hrane i preko slobodne međunarodne trgovine hranu učinilo dostupnom zemljama sa prehrambenim deficitom. Pristup hrani postao je zavisian od platežne moći zemlje a ne od mogućnosti da samostalno proizvede hranu, čime je finansijska sigurnost postala prioritetnija od prehrambene sigurnosti. Ekonomisti su hranu izjednačili sa ostalim robama i pod dejstvom tržišnih principa u privrednom portfoliju potpuno zanemarili njen vitalan značaj za opstanak i reprodukciju ljudskog potencijala države (Kwasek, 2012). U većini zemalja u razvoju glad se ne javlja zbog nedostatka zaliha prehrambenih proizvoda na svetskom tržištu, već zbog niskih primanja populacije, gde su prehrambeni proizvodi nepristupačni većem broju ljudi, Tabela 1.

Tabela 1. Udeo pothranjenih u ukupnoj populaciji¹

Regija	Pothranjeni u ukupnom broju (%)			
	1990–1992	2004–2006	2007–2009	2010–2012
Svet	18,1	13,8	12,9	12,5
Razvijene zemlje	1,9	1,2	1,3	1,4
Zemlje u razvoju	23,2	16,8	15,5	14,9
Azija	23,7	16,3	14,8	13,9
Afrika	27,3	23,1	22,6	22,9
Latinska amerika	14,6	9,7	8,7	8,3

Studije ukazuju da je 14% stanovništva SAD (Coleman-Jensen, et al., 2014) и 9% stanovništva EU27 doživelo prehrambenu nesigurnost (Borch, 2016). Prevalencija nesigurnosti u hrani varira između država. Način na koji se koncept prehrambene sigurnosti sprovodi jeste neophodan ali ne i dovoljan uslov za obezbeđenje adekvatne ishrane stanovništva (Briones, Alonso, 2018). Svetska ekonomska kriza 2007/2008 ponovo je pokrenula debate o opravdanosti dosadašnjeg pristupa po pitanju prehrambene sigurnosti, a sankcije na uvoz prehrambenih proizvoda uvedene Ruskoj Federaciji 2014. godine ukazale na političku instrumentalizaciju istog.

Hrana nije roba već ljudsko pravo, dok su proizvodnja i distribucija hrane pitanje opstanka ljudi, a ujedno i pitanje društvenog i nacionalnog suvereniteta (Petrović, 2019).

Države koje su anticipirale strateški značaj hrane u kontekstu savremenih geopolitičkih kretanja na svim nivoima, u ishodišnim strategijskim dokumentima

1 Izmenjeno prema (Kwasek, 2012)

redefinišu politički, bezbednosni, ekonomski i etički aspekt prehrambene sigurnosti i preorijentišu se na koncept prehrambenog suvereniteta i prehrambene samodovoljnosti.

2. KONCEPT PREHRAMBENOG SUVERENITETA

Prehrambeni suverenitet kao termin prvi put je upotrebljen i definisan 1996. godine, na drugoj internacionalnoj konferenciji aktivista grupe „La via Campesina“² održanoj u Meksiku, a iste godine je na Svetskom samitu hrane u Rimu. predstavljena i definicija: „Prehrambeni suverenitet je pravo svake nacije da zadrži i razvija sopstveni kapacitet za proizvodnju svojih osnovnih prehrambenih proizvoda i proizvodne raznolikosti“ (La Via Campesina, 1996).

Međunarodni pokret osnovan je 1992. godine na kongresu Nacionalne unije farmera i vlasnika domaćinstava (UNAG), sa sedištem registrovanim 1993. godine u Monsu, Belgija, i danas obuhvata 182 organizacije u 81 zemlji, sa preko 200 miliona seljaka članova (La Via Campesina, 2019). Ciljevi organizacije sadržani su u motu: „Mi imamo pravo da proizvodimo sopstvenu hranu na našoj teritoriji“. Prehrambeni suverenitet kao preduslov za istinsku prehrambenu sigurnost predstavlja alternativni socijalni i ekonomski model proizvodnje hrane koji se zasniva na principima pravednosti, demokratičnosti, jednakosti i održivosti unutar sistema proizvodnje hrane. Koncept prehrambenog suvereniteta bazira se na šest stubova, sl. 1.



Slika 1. Stubovi prehrambenog suvereniteta³

2 Prev. Put zemljoradnika

3 Prilagođeno na osnovu (Tambi, E.; et al., 2014)

La via Campesina je globalna platforma seljaka i bori se za tradicionalni „seljački“ model proizvodnje koji se suprotavlja hegemonom konceptu korporacijskog prehrambenog sistema (Petrović, 2019).

Šest multinacionalnih korporacija (Bayer, DuPont, Monsanto, Dow, Syngenta, BASF) vlasnici su 75% patenata na biljne sorte, 60% komercijalnog tržišta semena i 76% agrohemijskih inputa (ETC Group, 2013). Čitav lanac proizvodnje i distribucije hrane kontrolisan je od nekolicine globalnih kompanija čije postojanje vrhuni tržišna dominacija, visoke profitne stope, globalni lanci i supermarketi, koncentracija korporativnog vlasništva zemlje i neodrživo iskorišćavanje prirodnih resursa. Liberalizacija tržišta i finansijski aranžmani Svetske banke, MMF i Svetske trgovinske organizacije zaštitili su proizvodnju i tržišta materijalno razvijenih zemalja Zapada i SAD, a ostalim zemljama onemogućile samostalno rukovoćenje nacionalnim sistemom za proizvodnju hrane (Holt-Giménez, Peabody, 2008).

Destimulativno delovanje na male proizvođače i porodična gazdinstva u ruralnim krajevima, koji su već bili potisnuti na marginu socijalne lestvice, onemogućilo je održivost globalnog sistema za proizvodnju hrane. Iako je agrobiznis deklarativno ustrojen na humanim principima prehrambene sigurnosti nacija i održivosti proizvodnje, efekti su dijametralno suprotni, broj gladnih se ne smanjuje a vlasništvo nad zemljom, semenima, sredstvima za produkciju i distribuciju prelazi u ruke profitno orjentisanih nadnacionalnih konglomerata.

U vremenu od 1970. g. do danas broj malih proizvođača Finske, Belgije, Francuske i Nemačke smanjio se za 70%, SAD za 50%. Od ulaska u EU do 2010. g. Bugarska, Češka, Estonija i Slovačka izgubile su 40% svojih farmi, dok je u Poljskoj nestao skoro 1 milion malih poljoprivrednika, u Argentini 33% farmi (1988.-2008.), Čileu 15% (1997.-2007.). Površina koju su obrađivala poljoprivredna domaćinstava se smanjila u Indiji za 50% (1971. -2006.), Kini 25% (1985.-2000.) i Africi (The Guardian, 2014).

Pokret „La via Campesina“ bori se za:

- prehrambeni suverenitet,
- agroekologiju i seme koje proizvodi seljak,
- zemlju, vodu i teritoriju,
- seljačka prava,
- očuvanje klime i čovekove okoline,
- internacionalnu solidarnost,
- dostojanstvo doseljenika i najamnih radnika.

Pokret je protiv transnacionalnih kompanija i agrobiznisa, kapitalizma i liberalizacije tržišta i protiv nasilja nad ženama (La Via Campesina, 2019).

3. ZAKLJUČAK

Konzumacija hrane je inherentno i politički čin. Odabirom hrane koju konzumiramo na izvestan način se podržavaju ili ne podržavaju određene strukture moći koje definišu i kontrolišu prehrambeni sistem. Prehrambeni sistem se tiče

svih, proizvođača i potrošača u ruralnim i urbanim sredinama, materijalno bogatim i siromašnim zemljama. Ljudi su zavisni od hrane i žele da jedu bolju i kvalitetniju hranu koja je proizvedena na načelima pravednosti i održivosti. Upravo takva načela podržava pokret za prehrambeni suverenitet u svojoj borbi za bolji i pravedniji sistem proizvodnje hrane. (Petrović, 2019).

Prehrambeni suverenitet omogućava ljudima slobodu izbora načina na koji da proizvode, distribuiraju i konzumiraju hranu i baziran je na socijalnom, ekonomskom, ekološkom i kulturnom principu čija sinergija omogućava održivu poljoprivredu i kvalitetan i dostojanstven život ljudi u ruralnim krajevima. Seljački model omogućava socijalnu i ekonomsku pravdu, poštuje identitet i znanje lokalnih zajednica, daje prioritet lokalnim tržištima i osnažuje autonomiju ljudi i zajednica.

Bez prehrambenog suvereniteta, nikakav politički suverenitet nije moguć. Bez prehrambenog suvereniteta nikakva održiva prehrambena sigurnost i pravda nije moguća (Amin, 2011).

Prehrambeni suverenitet je kompleksan i višedimenzionalan fenomen koji duboko prožima sve sfere realnosti, mnogo dalje od same poljoprivrede i proizvodnje hrane, on zadire u fizičku, mentalnu i duhovnu sferu od pojedinca preko porodice do nacije i države koja je garant opstanka i prosperiteta pojedinca, društva i civilizacije u celini.

LITERATURA

- Borch A. (2016). „Food security and food insecurity in Europe: An analysis of the academic discours (1975-2013).“ *Appetite*.
- Briones E. Alonso. (2018). „Culture and food security.“ *Global food security* (Elsevier) 17: 113-127. doi:<https://doi.org/10.1016/j.gfs.2018.02.002>.
- Coleman-Jensen, A., et al. (2014). *Household food insecurity in United States in 2014, Researh Sevice Report No. 194*. United States Department of Agriculture, Economic. ETC Group. (2013). „Putting the Cartel before the Horse...and Farm, Seeds, Soil, Peasants, etc. Who Will Control Agricultural Inputs, 2013?“ *Communiqué* 111: 3.
- Holt-Giménez E., Peabody L. (2008). „From Food Rebellions to Food Sovereignty: Urgent call to fix a broken food system.“ *Fod First Backounder* 14 (1).
- John Wilkinson. (2015). *Food security and the global agrifood system: Ethical issues in historical and sociological perspective*. Global Food Security.
- Kwasek, Mariola. (2012). „Threats to food security and common agricultural policy.“ *Economics of Agriculture* 4 (59): 701-7013. <http://bsaae.bg.ac.rs/images/Ekonomika%20kompletna/2012/Broj%204-2012.pdf.pdf>.
- La Via Campesina. (1996). *The right to produce and access to land. Position of the Via-Campesina on food sovereignty presented at the World Food Summit*. November 13-17, Rome: World Food Summit.
- La Via Campesina. (2019). Accessed 09 09, 2019. <https://viacampesina.org/en/who-are-we/>.
- Petrović Saša. (2019). *Prehrambeni suverenitet u kontekstu Srbije*. Beograd: Ama - Centar za negu čoveka i prirode.
- Samir Amin. (2011). *Food Movements Unite!: Strategies to Transform Our Food System*. Oakland, California: Food First Books.

- Slaviša N. Arsić, Mitar Kovač. (2019). „Food security concept.“ *5th SeCMan*. Belgrade. 291-299.
- Tambi, E.; Aromolaran, A.; Odularu, G; and Oyeleye, B. (2014). *Food sovereignty and food security: Where does Africa stand?* Accra, Ghana.: Forum for Agricultural Research in Africa (FARA).
- The Guardian. (2014). „Corporate stranglehold of farmland a risk to world food security, study says: Small farmers are being squeezed out as mega-farms and plantations gobble up their land.“ 05 28. Accessed 09 09, 2019. <https://www.theguardian.com/environment/2014/may/28/farmland-food-security-small-farmers>.

Slaviša N. ARSIĆ

University of Defense, Military Academy, Belgrade

Mitar KOVAČ

Faculty of Project and Innovation Management, Belgrade

IMPORTANCE OF APPLIED RESEARCH IN DEVELOPING THE CONCEPT OF FOOD SOVEREIGNTY OF COUNTRIES

Summary

Nutrition, as a vital need of a society, in the face of increasing global demand, becomes a matter of national security for the materially developed countries. In spite of economical flexibility and resilience in case of instability, dependence on food imports can expose them to the effects of food crisis if they undercut the harvest, turmoil ensues in the supplier countries or they become subject to economic sanctions. The concept of "food security" and access to food through the exchange of goods on the world market in a uni-polar world has not eradicated famine on the planet and is instrumental in directing political decisions of countries that cannot satisfy domestic demand for food through their own production.

Food sovereignty is the society's response to the shortcomings of the food security approach so far and a realistic platform that offers equitable and stable nutrition solutions for the population.

Key words: food sovereignty, food security, national security, population nutrition.

*Jelena PETROVIĆ**

Univerzitet odbrane, Beograd, Vojna akademija, Beograd

PROBLEMI PRIMIJENJENIH ISTRAŽIVANJA U PSIHOLOGIJI SPORTA

Apstrakt: Psihologija sporta je jedna od mlađih grana primijenjene psihologije, koja, prema nezvaničnoj i opšteprihvaćenoj podjeli psihologije kao nauke u Srbiji, spada u domen psihologije rada dok se u svijetu tertira kao posebna oblast primijenjene psihologije, čija je differentia specifica oblast kojom se bavi i uzorak ispitanika. Metodama i tehnikama se pridaje manji značaj u određivanju samog predmeta i one predstavljaju miks interdisciplinarnih metoda i tehnika preuzetih iz drugih oblasti psihologije, ponekad i kombinovanih sa metodama drugih srodnih nauka, koje imaju isti predmet mjerenja. Stoga često dobijeni rezultati imaju multidisciplinarni značaj i primjenu, najčešće u oblasti nauka o sportu i medicinskim, ali i vojnim naukama i naukama bezbjednosti. Međutim, iako je u fokusu ovog interdisciplinarnog pristupa čovjek, sve više pažnje se u naukama o sportu pridaje razvoju tehnike i tehnologije, kao i masovnim testiranjima i rezultatima dobijenim na velikim uzorcima, dok se čovjek, kao pojedinac, gura u drugi plan, čak i uz pomoć naučne javnosti, kroz nametanje standarda za pisanje naučnih radova i direktnim forsiranjem kvantitativnih istraživanja.

Cljučne riječi: primjenjena psihologija, sportisti, uzorak.

1. ISTORIJAT PSIHOLOGIJE SPORTA U SVIJETU I KOD NAS

Da bi se ispratili problemi psihologije sporta kao nauke, potrebno je poznavati istorijski kontekst njenog razvoja. Istorijski razvoj psihologije sporta se odvijao kroz šest faza:

- Rane godine (1893 - 1920) – Strut je, još 1801. godinapisao prvi tekst na temu psihologije sporta, koji se odnosio na mogućnost primjene psihologije u fudbalu (Mikić, 1996). Fic (1893) objavljuje rad o značaju vremena reakcije za sportsku praksu i osniva prvu laboratoriju za fizičko vaspitanje u SAD.

* Docent, jelenailicpetrovic@gmail.com

Anderson 1899. godine sprovodi seriju eksperimenata o mentalnom vježbanju, transferu pri vježbanju, transferu mišićne snage, itd. Patrik 1903 godine piše o popularnosti fudbala i daje odgovor na pitanje zašto fudbal privlači toliko gledalaca. Njegova teza je bila da inhibicija emocionalnog izražavanja, koja karakteriše savremeno društvo, kroz formu posmatranja sportskih događaja, ima ulogu katarze (Čokorilo, 2009). Jedno od prvih istraživanja mentalnih aspekata sportske aktivnosti je izvršio Norman Triplet (1898). On je utvrdio da biciklisti voze čak do 25 % brže kada se takmiče jedan protiv drugog, nego kada se voze sami i kada se takmiče sa vremenom. Opisana pojava, da se aktivnost izvodi drugačije u socijalnom okruženju, nego u socijalnoj izolaciji, nazvana je socijalna facilitacija. Konkretno, prisustvo drugih ljudi pozitivno utiče na uspješnost izvršavanja dobro naučenih vještina, dok narušava izvršavanje slabije naučenih vještina. Zanimljivo je da je ovaj istraživački nalaz tada predstavljao mnogo snažniji empirijski podsticaj za socijalnu psihologiju nego što je podstakao dalja istraživanja mentalnih aspekata sportske aktivnosti (Vesković, 2017). Čak je i Pjer de Kuberten 1913. u Lozani objavio knjigu „Eseji o psihologiji sporta“. Na Institutima za fizičku kulturu u SSSR, u Moskvi i Lenjingradu se formiraju Odsjeci za Psihologiju fizičkog vaspitanja i sportskih aktivnosti.

(2) Era Grifita (1921 - 1938) – Međutim, zvaničnim osnivačem psihologije sporta se zapravo smatra Koleman Grifit, budući da je 1925. godine osnovao Istraživačku laboratoriju za motorno učenje pri Univerzitetu u Ilinoisu i jednu od prvih škola za sportske trenere, a sproveo je i seriju istraživanja na bejzbol timu Čikago Kjubis, na osnovu čega je napravio profile ličnosti tadašnjih legendarnih igrača. Najviše je istraživao probleme u oblasti psihomotornih vještina, učenja motornih vještina i psiholoških osobina ličnosti. Šulte, Sipel i Gize su radili na Institutu za fizičko vaspitanje u Lajpcigu i u periodu 1921-1928 ispitivali mogućnosti psihološke pripreme u sportu. U Moskvi se 1930. godine osniva Naučno – istraživački institut za proučavanje sporta i fizičkog vaspitanja, kao posljedica istraživanja vremena reakcije, uticaja sporta na razvoj ličnosti i uticajem fizičkog vaspitanja na percepciju, pamćenje, kreativnost, koje su sprovodili Rudik i Netsđajev (Paranosić, 1982).

(3) Priprema za budućnost (1939 - 1965) – period u kom se Frenklin Henri bavio naučnim proučavanjima psiholoških aspekata sporta i izvođenja motornih vještina. Obučavao je veliki broj pedagoga fizičke kulture koji su kasnije postali univerzitetski profesori. Doroti Hezltajn Džets, prva žena sportski psiholog, se bavila savjetovanjem boksera kako da koriste tehnike relaksacije i kako da formulišu afirmativne tvrdnje u cilju boljeg upravljanja emocijama i unaprijeđivanja sportskog nastupa (Vesković, 2017). Harmon (1952) istražuje emocionalne reakcije sportista, Džonson, Haton i Džonson (1954) objavljuju studiju o profile ličnosti vrhunskih sportista. Hasmen (1955) istražuje agresivnost boksera i rvača. U periodu 1945 – 1957. godine se zvanično, pod rukovodstvom Rudika i Punija, javlja i u SSSR. Na OI u Melburnu 1960. godine psiholozi se pridružuju reprezentacijama zemalja Istočnog bloka, isključivo u savjetodavnoj ulozi. Već tokom 1970-tih su olimpijski kandidati zemalja Istočnog bloka koristili usluge

sportskog psihologa po službenoj dužnosti. Na OI u Meksiku 1968. godine, Vanek je primijenio veliki psihološki mjerni instrumentarijum, sačinjen od velikog broja testova, skala, upitnika, ali i strukturiranih individualnih intervju sa 124 češoslovačkih sportista. Bio je i inicijator osnivanja ISSP (International Society of Sport Psychology), Međunarodnog udruženja za psihologiju sporta, 1965. godine u Rimu, kada je održan Prvi međunarodni kongres sportskih psihologa. Krajem ovog perioda i na prostoru bivše Jugoslavije psihologija sporta (u svom primijenjenom i istraživačkom aspektu) počinje svoj razvoj u Jugoslovenskom zavodu za fizičku kulturu i medicine sporta (osnovan 1956, danas Zavod za sport i medicinu sporta Republike Srbije). Prvi sportski psiholog (psiholog u sportskoj praksi), od 1962. u Zavodu za sport je bila Mirjana Dragičević (Popović, 2006). U Češoslovačkoj, u Pragu, 1954. godine se osniva nacionalno udruženje sportskih psihologa.

(4) Osnivanje akademske psihologije sporta (1966 - 1977) – nauke o sportu postaju akademska disciplina, a psihologija sporta zasebna disciplina u okviru nauka o sportu. Brus Oligvi prvi počinje praktični rad sa sportistima i sa njim zapravo počinje era primijenjene psihologije sporta (Čokorilo, 2009). U ovom periodu veliki broj primijenjenih sportskih psihologa počinje da radi sa sportistima, a u SAD se osniva NASPSPA (North American Society for the Psychology of Sport and Physical Activity), prvo američko udruženje sportskih psihologa. Godine se psihologija sporta se kao predmet prvi put javlja na Fakultetu za sport i fizičko vaspitanje u Beogradu pod nazivom Psihologija tjelesnog vaspitanja 1938. godine, a njen prvi predavač je bio dr Vićentije Rakić (Juhas, 2018). Trenutno je, prema važećem planu i programu, psihologija sporta izborni predmet na drugoj godini osnovnih studija, obavezni jednosemestralni predmet na osnovnim strukovnim studijama, i master studijama (kao Istraživanja u psihologiji sporta), kao i na kursevima osposobljavanja stručnjaka u sportu (trenera, instruktora, menadžera i novinara). Psihologija sporta se javila i unutar dva nastavna plana i programa, oba puta kao izborni predmet, najprije na Odjeljenju za psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2002 – 2006 na osnovnim, a kasnije i na Odjeljenju za psihologiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, u okviru aktuelnog akreditovanog studijskog programa.

(5) Multidisciplinarna nauka (1978 - 2000) – period ubrzanog razvoja, koji karakteriše podjela po opredijeljenosti na rad u praksi ili ulogu istraživača. Osnivaju se specijalizovani naučni časopisi, izdaju brojne knjige, održavaju naučni kongresi, konferencije i simpozijumi. Obrazovanje sportskih psihologa poprima multidisciplinarni karakter. Formiraju se profesionalni standardi struke i razvija etički kodeks. U drugom izdanju knjige „Ko je ko u psihologiji sporta u svijetu”, Salmela (1985) navodi poimence 8 psihologa sa prostora bivše Jugoslavije (Milojević, 2002).

(6) Savremena psihologija sporta i vježbanja (2001 -) – akcenat je na kliničkim problemima, psihoterapiji, savjetovanju a razvijaju se i različite subspeccijalizacije i specifične sfere interesovanja (Vesković, 2017). Olimpijski komitet SAD je 1984. zaposlio prvog psihologa sa punim radnim vremenom, za potrebe

svih faza takmičarske pripreme, dok je 2004. na Olimpijskim igrama u Atini američka delegacija imala 15 psihologa, koji su samo doputovali na takmičenje kao dio tima. Nije poznato koliki broj psihologa je učestvovao u pripremama svih reprezentativaca tokom olimpijskog ciklusa (Tubić, 2010).

2. PSIHOLOGIJA SPORTA ILI SPORTSKA PSIHOLOGIJA

Psihologiju sporta nije lako precizno definisati zbog njenog dvojnog identiteta, budući da je ujedno i psihološka disciplina, ali i jedna od nauka o sportu. To znači da se ona ne bavi proučavanjem isključivo vrhunskog sporta ili masovnog sporta, već da u sebi obuhvata i psihologiju vježbanja, odnosno rekreacije, kao i psihologiju fizičkog vaspitanja, odnosno, fizičke kulture i ujedno je i naučna disciplina, ali i profesija. Zbog toga postoji dualnost u određivanju njenog naziva: psihologija sporta ili sportska psihologija.

Psihologija sporta je naziv koji više odgovara teorijskim i akademskim potrebama i češće ga koriste psiholozi i kolege koje su završile neki drugi fakultet u oblasti nauka o sportu, dok naziv „sportska psihologija“ ima više kolokvijalno i laičko značenje i najčešće se odnosi na rad sportskog psihologa u praksi i upotrebljava se od strane osoba koje su nižeg stepena obrazovanja i za potrebe tabloida. Ovakva dilema na postoji u engleskom jeziku, gdje se jasno zna šta obuhvata pojam “The Sports’ Psychology”, ne postoji drugi termin i tačno se zna ko je osoba koja može, ima pravo i kvalifikovana je da ponese titulu sportskog psihologa. Eventualno termin The Sports’ Psychology može biti upotrijebljen kao krovni pojam koji osim psihologije sporta obuhvata i psihologiju vježbanja, odnosno rekreacije – The Psychology of Exercise kao i psihologiju fizičkog vaspitanja, odnosno, fizičke kulture – The Psychology of Physical Education.

Ukoliko to prihvatimo kao krovni naučni pojam, discipline psihologije sporta bi zapravo bile: psihologija sporta (u užem smislu), psihologija rekreacije i psihologija fizičkog vaspitanja. Sve ove grane imaju svoj teorijski, istraživački i aplikativni karakter. Psihologija sporta, u užem smislu, se bavi teorijskim postavkama i primjenom osnovnih naučnih principa opšte psihologije na oblast sporta, ali i otkrivanjem i definisanjem specifičnosti i povezanosti različitih psiholoških zakona, pojava i pravilnosti koji su specifični i definisani isključivo sportom kao profesionalnim, organizovanim i definisanim oblikom ljudske aktivnosti (postoji određeni sport koji je definisan skupom univerzalnih pravila, međunarodnih takmičenja, praćen određenom strukturom (infrastrukturom, opremom, sudijama i drugim ljudima koji obavljaju pomoćne poslove) i koji čak predstavlja profesiju u užem smislu te riječi) i koje je nemoguće ili ih je veoma teško vankontekstualno posmatrati i proširiti na druge domene psihologije, pa i sporta. Na primjer, Task i Ego orijentacija, odnosno usmjerenost na izvršenje zadatka ili usmjerenost na postizanje sopstvenog uspjeha na samom sportskom takmičenju (Sari, Ilić i Ljubojević, 2013).

Psihologija rekreacije ima za cilj da izuči teorijske osnove individualnog i grupnog bavljenja neprofesionalnom, strukturiranom ili nestrukturiranom fizičkom aktivnosti (u smislu da može biti organizovana od strane kompanije za svoje radnike, sa jasno definisanim sadržajima i terminima, gdje kompanija u potpunosti plaća ili snosi dio troškova svojih radnika za iznajmljivanje terena, opreme i trenera/instruktoru ili pak u okviru svoje organizacione strukture posjeduje sopstvene kapacitete za sprovođenje strukturirane fizičke aktivnosti svojih zaposlenih, u svrhu očuvanja njihovog fizičkog zdravlja i mentalne dobrobiti, ali i održavanje postojećeg nivoa ili podizanja nivoa radne učinkovitosti i efikasnosti. Pod nestrukturiranom fizičkom aktivnosti se podrazumijeva individualno vježbanje, koje se odvija po izboru pojedinca, nezavisno od toga da li je upisao neki postojeći, strukturisani program, ili se bavi nekom vrstom sporta pri rekreativnom ili veteranskom klubu, ili pak upražnjava neku sportsku aktivnost sa prijateljima, povremeno, na zajedničkim okupljanjima, bez jasno definisanog plana i vremenskog rasporeda ili se u svojoj ličnoj režiji bavi nekom od aktivnosti u prirodi. Osnovni cilj je, kao i kod strukturiranog oblika rekreacije, očuvanje fizičkog zdravlja i mentalne dobrobiti pojedinca.

Psihologija fizičkog vaspitanja se bavi problemima aktivnog bavljenja fizičkom aktivnosti i sportom u školskom kontekstu, u smislu očuvanja zdravlja i funkcionalne sposobnosti djece i mladih osnovnoškolskog i srednjoškolskog pa i kasnog adolescentskog uzrasta, putem izučavanja problema vezanih za univerzitetski sport ili u okviru časova fizičkog vaspitanja, ukoliko su oni obavezni predmet, što je ranije bio slučaj i u našoj zemlji. Npr. izučava se povezanost uzročnika absentizma na časovima fizičkog vaspitanja i količine i kvaliteta motivacije za aktivno angažovanje na časovima fizičkog vaspitanja (Martinović, Ilić i Višnjić, 2011; Petrović, Milošević i Petrović, 2016; Petrović, Martinović, Petrović i Branković, 2017).

Definicija, da psihologija sporta izučava psihički život pojedinca u specifičnim uslovima sportskih aktivnosti je prevaziđena jer se u savremenoj psihologiji sporta izučava i brzina reakcije, ponašanje roditelja, trenera, karijera poslije sporta, reakcije publike, izučavaju pitanja u oblasti pola i roda, itd. i vrlo često se u svojim primijenjenim istraživanjima graniči sa drugim oblastima psihologije (npr. psihologija marketinga, psihologija turizma, itd.), gdje se čak istraživanja sprovode sa zajedničkim ciljem (npr. koja ciljna grupa je najprijemčivija za kupovinu određene sportske opreme sa obilježjima nekog kluba (Ilić, Stanković i Petrović, 2016) ili koju rekreativnu aktivnost ponuditi određenoj ciljnoj grupi u sklopu turističkog angažmana), ali i drugih nauka (npr. koji je najadekvatniji model intervencije u krizi za povrijeđenog sportistu, u odnosu na vrstu povrede i tretmana, kao i prognoziranu dužinu odsustva sa terena).

Psihologija sporta je nauka koja proučava psihološke aspekte svih oblika i sadržaja fizičke kulture i ponašanja svih učesnika u njima sa ciljem da opiše, objasni, predvidi i kontroliše ta ponašanja, kako bi bila usmjerena u pravcu postizanja lične i sportske kompetentnosti (Lazarević, 1987). U navedenoj definiciji se ističe da fizička kultura čini osnovu psihologije sporta, da su ciljevi

psihologije sporta slični opštim ciljevima psihologije kao nauke i da saznanja iz psihologije sporta treba da doprinesu sportskoj uspješnosti. Stoga se psihologija sporta može odrediti kao nauka koja proučava psihičke doživljaje i ponašanje sportista i ostalih aktera u sportu, kao i psihološke faktore koji utiču na sportsku uspješnost (Pajević, 2003). FEPSAC (The European Federation of Sport Psychology), Evropska federacija sportskih psihologa, psihologiju sporta definiše kao nauku koja se bavi psihološkim osnovama, procesima i posljedicama psihičke regulacije ponašanja pojedinca ili grupe, a koji su povezani sa njegovim sportskim aktivnostima.

Autor rada bi psihologija sporta, u najširem smislu, mogao definisati kao empirijsku nauku koja ispituje uslove, tok i rezultate psihičke regulacije ponašanja učesnika koji su posredno ili neposredno povezani sa sportom (sportisti, treneri, publika, roditelji, sudije, funkcioneri, edukatori, animatori, profesori fizičke kulture, itd.) za vrijeme takmičenja, na treningu, u procesu oporavka, na času, ali i tranzicije karijere, itd.

Nitš i Almer (Nitsch & Allmer, 1978) smatraju da je osnovni zadatak psihologije sporta opisivanje, objašnjavanje i predviđanje ponašanja vezanih za sport, a praktični cilj je efikasno upravljanje tim ponašanjem uz uvažavanje situacionih i motivacionih uslova za preduzimanje sportske aktivnosti. Osnovni ciljevi su:

(1) obezbjeđivanje razvoja teorijske koncepcije ponašanja povezanog sa sportom, kao osnove za formulisanje „za sport specifičnog modela ponašanja“, koji bi bio polazna tačka za teoriju aktivnosti u psihologiji sporta,

(2) razvoj za sport specifične dijagnostike ponašanja, povezane sa određivanjem metodološkog pristupa u istraživanju,

(3) obezbjeđivanje razvoja strategije interventnih i za sport specifičnih modifikacija ponašanja.

Svaki specifičan problem koji proučava psihologija sporta mora biti razmatran u zavisnosti od toga da li se radi o amaterskom ili vrhunskom sportu, individualnom ili kolektivnom, da li su u samoj sportskoj aktivnosti više zastupljeni elementi igre ili rada, vrsta sporta, trening ili takmičenje, razvojna faza bavljenja sportom, polne razlike, razlike u ličnim osobinama osoba sa posebnim potrebama, itd.

U kontekstu toga, sportski psiholozi se međusobno razlikuju u odnosu na to koja je njihova konkretna uloga i polazna pozicija: psihoterapeutuska ili savjetodavna (odnosi se na psihološku dijagnostiku i intervencije u domenu sporta i odnosi se kako na pojedinačni rad, sa individualnim sportistima, tako i na timove, odnosno, ekipe), edukativna (podučava različite ciljne grupe o osnovnim saznanjima, principima i tehnikama psihologije sporta) i istraživačka (bavi se ispitivanjem konkretnih problema uočenih u praksi, ispitivanjem važenja u praksi osnovnih postulata psiholoških teorija i zakonitosti, ispitivanjem međusobne povezanosti, sličnosti ili različitosti određenih fenomena, kako onih isključivo psiholoških, vezanih za sport, tako i intradisciplinarnih, uvezivanjem sa drugim, teorijskim i primijenjenim granama psihologije, ali i interdisciplinarnih problema, čiji se

aspekti mogu izučavati sa polaznih osnova više nauka a dobijena saznanja mogu šire koristiti u teorijske i praktične svrhe). Prva uloga je više vezana za sport u užem smislu (vrhunski i masovni), dok se druge dvije uloge mogu vrlo uspješno obavljati u sva tri domena (sport, rekreacija i fizičko vaspitanje).

Prema BASES (British Association of Sport and Exercise Sciences), Britanskoj asocijaciji nauka o sportu i vježbanju, moguće načiniti i podjelu psihologije sporta po uzoru na psihologiju kao nauku i to na: psihologiju individualnih razlika u sportu – fokus je na razlikama među sportistima kao individuama, socijalnu psihologiju sporta – fokus je na proučavanju interakcije između aktera sportske aktivnosti, kognitivnu psihologiju sporta – fokus je na proučavanju obrade informacija, fiziološku psihologiju sporta – fokus je na proučavanju povezanosti biološkog i psihološkog aspekta funkcionisanja pojedinca, razvojnu psihologiju sporta – fokus je na proučavanju razvoja psihičkih funkcija i karakteristika tokom cijelog života. Ova podjela se u velikoj mjeri podudara sa onom koju je još 1976. dao Singer, a koji psihologiju sporta dijeli na razvojnu, psihologiju ličnosti, psihologiju učenja, socijalnu psihologiju i psihometriju, shodno dominantnoj problematici i temama koje dominiraju u određenoj oblasti (Lazarević, 1987).

3. METODOLOŠKI PROBLEMI

S obzirom na to da psihologija sporta predstavlja primijenjenu granu psihologije kao fundamentalne nauke u domenu sporta i sa njim povezanih fenomena, ona se pojavljuje kao spona dvije vrlo različite oblasti i stoga sa sobom, nažalost, povlači i teret svih manjkavosti koje se javljaju u psihologiji kao nauci i naukama o sportu, nadodajući na naslijeđene i probleme stečene pri interakciji psihologije i sporta, uz uvažavanje svih specifičnih karakteristika fenomena koji se istražuju i okolnosti u kojima se izučavane pojave odvijaju.

Prvi dio problema se odnosi na nauku o sportu. Naime, da bi se u korpusu nauka određena nauka izdvojila i postala samostalna, potrebno je da ima sopstveni predmet, metode, jezik i uređen sistem stečenih naučnih saznanja, dok njen cilj treba da bude istovremeno i njen proizvod, a to je produkcija naučnog znanja. Predmet nauke čine iskustvene činjenice sa jednog područja, tj. iskazi inter-subjektivnog karaktera koji su dobijeni višestrukim posmatranjem, eksperimentisanjem i mjerenjem pojedinačnih objektivnih pojava. Metod nauke podrazumijeva metodološka pravila koja regulišu i usmjeravaju proces istraživanja. Jezik nauke predstavlja sistem simbola kojim se jedna nauka služi da bi označila kako objekte proučavanja, tako i same operacije istraživanja, dok teorija podrazumijeva sistematizovan skup stavova, iskaza, filozofskih pretpostavki, hipoteza, naučnih zakona, normi, formula, idealnih šema i sopstvene istorije (Blagojević, Gostović i Danilović, 2018).

Šešić (1978) navodi da svaka ljudska djelatnost, pa i nauka, ima, pored svog predmeta i svoju metodu, a naučne metode su, zapravo, načini dolaženja do naučnog saznanja, odnosno načini ili putevi teorijsko – praktičnog sticanja,

provjeravanja i razvitka naučnog saznanja. Problematikom metoda i drugih naučnih činjenica se bavi metodologija. Ona ima zadatak da otkrije i pokaže puteve i načine dolaženja do naučnih istina i zakonitosti koje vladaju među predmetima, pojavama i procesima. Svako naučno istraživanje, pored svog osnovnog cilja – poznavanja, otkrivanja i predviđanja, primjenom odgovarajućih metodoloških postupaka, u velikoj mjeri doprinosi, na svoj način, razvoju metodologije. Otkrivaju se nove metode i naučnoistraživački postupci, preciznije određuje uzorak, smanjuje se dejstvo „parazitarnih“ faktora u istraživanju i povećava stepen vjerovatnoće u saznavanju predmeta i pojava (Stefanović, 1981).

Nove nauke su bile uspješnije u definisanju sopstvenog predmeta, nego u određivanju vlastitih metoda i stoga u njima dominira racionalni pristup (Blagojević, Gostović i Danilović, 2018). Takav je slučaj i sa naukom o sportu. Još Stefanović (1981) navodi da u fizičkoj kulturi istraživački rad još uvijek nije dovoljno razvijen. Međutim, prilike u svijetu na tom planu su se dosta izmijenile, tako da i Srbija prati savremene naučne trendove. Na tome se u proteklih skoro 40 godina dosta radilo, tako da imamo i povećan broj fakulteta za sport (pet u državnom vlasništvu + četiri u privatnom + jedna visoka škola za sportske kadrove), a samim tim i naučnog kadra, kao i veći broj stručno osposobljenih kadrova u sportu. Oba Zavoda za sport, Republički i Pokrajinski, su opstali dok je ogranak na Kosovu i Metohiji, sticajem političkih i širih društvenih okolnosti, uslijed djelovanja iredentističkih faktora, ugašen. Takođe, organizovan je veći broj stručnih i naučnih skupova od strane fakulteta, od kojih tri imaju godišnji karakter (Beograd, Niš, Leposavić). Veliki broj stručnih knjiga i literature je izdat u međuvremenu (registrovano je čak dvanaest naučnih časopisa na temu sporta, različite naučne provinijencije i različite naučne kategorizacije). Pokrenuti su i nacionalni i međunarodni projekti u oblasti sporta i fizičkog vaspitanja. Čak je i Ministarstvo za sport dobilo veći značaj, izdvajanjem iz Ministarstva prosvjete i formiranjem posebnog Ministarstva za sport i omladinu (to je značilo značajan boljitak za vrhunski i rekreativni sport, ali ne i za školski sport i samo fizičko vaspitanje, kao stub zdravog načina života nacije).

Međutim, ono što je ostalo isto i nije se pomjerilo dalje od početka jeste teorijski okvir nauka o sportu stoga neki autori smatraju da nauka o sportu kao zasebna nauka ili naučna disciplina ne postoji (Blagojević, Gostović i Danilović, 2018). Da li se može govoriti o jedinstvenoj nauci o sportu ili ona predstavlja multidiscipliranu mješavinu, u najbolju ruku, sintezu, naučnih znanja i metoda preuzetih iz drugih oblasti, koji samo imaju za svoju polaznu osnovu nauku o kretanju, kineziologiju, u svim njenim aspektima (sportu, umjetnosti, obrazovanju, kulturi)? U najboljem slučaju bi se moglo reći da oblast fizičke kulture još uvijek nema dovoljno razvijenu metodologiju istraživačkog rada, već da uglavnom predstavlja kombinaciju metoda iz drugih nauka i srodnih i pograničnih naučnih oblasti.

Osnovni kriterijum na osnovu kog se u praksi i nauci mogu objektivno diferencirati pojedina područja fizičke kulture je osnovni cilj i zadatak zbog kog se određena fizička aktivnost obavlja. Mnoge aktivnosti, identične ili veoma

bliske motoričke strukture, npr. pješaćenje ili trčanje, mogu biti sadržaj radne, umjetničke, obrazovno – vaspitne, vojne, kineziterapijske, sportske i sportsko – rekreativne aktivnosti. Takođe, ista motorička aktivnost, identične motorne strukture, istog ili sličnog obima i intenziteta opterećenja, se može pojaviti kao osnovni sadržaj različitih čovjekovih aktivnosti: rada, umjetnosti, obrazovanja, sporta, rekreacije, kineziterapije i slično (Blagajac, 1994). Pojam fizička kultura u sebi objedinjava tri oblasti: fizičko vaspitanje čija je osnovna orijentacija obrazovna, sportsku rekreaciju čija je osnovna orijentacija konstruktivno popunjavanje slobodnog vremena i sport, koji se može posmatrati i kao profesija. Matvejev (Matveev, 2008) kao osnovne komponente fizičke kulture ističe: fizičku kulturu u školi, sport, profesionalno primjenjivu fizičku kulturu, zdravstveno – rehabilitacionu i higijensku fizičku kulturu. U zapadnoj literaturi se ne pojavljuje krovni pojam, poput fizičke kulture u istočnoj, već oblast ostaje nedefinisana. U najbolju ruku bi se kao objedinjujući krovni pojam mogla uvesti kineziologija, kao nauka o kretanju. Oblast je definisana nizom povezanih fenomena, kao što su sport (Sport), fizičko vaspitanje (Physical Education), fizička aktivnost (Physical Activity) i vježbanje (Exercise). Stoga se može napraviti podjela fizičke kulture, u odnosu na osnovni cilj i zadatke motoričke aktivnosti, na:

1) sport – cilj je postizanje pobjede, afirmacije sportiste/kluba/reprezentacije i vrhunskog rezultata (svjetski ili evropski prvak, osvajanje medalje na međunarodnom takmičenju, obaranje rekorda),

2) fizičko vaspitanje – cilj je doprinos razvoju ličnosti (formiranje tjelesne šeme, ovladavanje različitim aspektima fizičkog self-koncepta), obrazovna i vaspitna svrha (ovladavanje osnovnim pravilima sportova, ali i sportskih igara – različite vrste plesova, društvene igre koje imaju za cilj razvijanje morfoloških karakteristika i motoričkih sposobnosti djece),

3) kineziterapija – cilj je liječenje, rehabilitacija poslije povreda i trauma, odnosno ublažavanje ili otklanjanje zdravstvenih tegoba i smetnji,

4) sportska rekreacija – cilj je optimizacija psihosomatskog statusa pojedinca, prevencija, očuvanje i unaprijeđenje zdravlja, obezbjeđivanje efikasnog, aktivnog odmora i oporavka, kao i smisleno, sadržajno i eventualno kulturno provođenje slobodnog vremena (Blagajac, 1994). Rekreacija obuhvata najraznovrsnije aktivnosti namijenjene aktivnom i pasivnom odmoru i predstavlja dobrovoljnu aktivnost, koja se sprovodi van radnog vremena, usmjerena je na odmor i obnavljanje snage i može obuhvatiti različite sadržaje. Sportska rekreacija predstavlja dio fizičke kulture koji je uređen (programski, organizaciono, materijalno, kadrovski) i ima svoju strukturu. Namijenjena je korisnicima svih uzrasta, različitog nivoa sposobnosti i zdravstvenog stanja a cilj joj je da se, putem redovnog i sistematskog sprovođenja naučno definisanih sadržaja i programa, uz prilagođavanje ciljnoj grupi (uzorku) postignu maksimalni zdravstveno-preventivni i socio-psihološki efekti (Blagajac, 1994).

Međutim, u savremenim okolnostima, velikim međunarodnim korporacijama, rekreacija, vježbanje i neki od vidova fizičke aktivnosti mogu predstavljati

dio korporativne kulture, koja se može odvijati čak i na radom mjestu i u vrijeme trajanja posla. Rekreacija u smislu Exercise i Physical Activity može postojati i kao značajan dio definisanja samog posla i profesije, npr. policija, vojska, službe spašavanja, itd. Isto tako, termin vježbanje (Exercise) više podrazumijeva amaterski sport i individualne treninge u sopstvenoj režiji dok termin fizička aktivnost (Physical Activity) ima širu i sveobuhvatniju primjenu i odnosi se na bilo koji vid fizičke aktivnosti, koja ne mora biti strogo vremenski i prostorno definisana, niti određenog intenziteta, dovoljan je samo kontinuitet (i frekvencija) u bavljenju istom i uglavnom se izučava u medicini u sklopu prevencije protiv sedentarnog načina života i radi promocije javnog zdravlja, odnosno zdravih stilova života. Stoga se može reći da se sama rekreacija javlja u dva oblika aktivnosti, čiji su ciljevi potpuno različiti. Prvi je povećanje produktivnosti, kada se sistematska i strukturirana radna aktivnost odvija u radnom vremenu i na radnom mjestu (ili, pak, u iznajmljenom prostoru i plaćenim terminima od strane poslodavca) i kada je ta radna aktivnost usaglašena po svom sadržaju sa vrstom i karakterom rada, obimom i intenzitetom opterećenja na radu, uslovima rada i individualnim zdravstvenim i sociopsihološkim obilježjima. Takav vid rekreacije zapravo postaje sastavni dio savremeno organizovane proizvodnje, efikasan sadržaj aktivnog odmora, bitan element brige za prevenciju, očuvanje i unaprijeđenje zdravlja, radne sposobnosti i produktivnosti. Drugi cilj je očuvanje zdravlja, fizičkog i mentalnog, u cilju očuvanja biološko – zdravstvene i socio-psihološke ravnoteže, doprinoseći sadržajnijem i korisnijem provođenju slobodnog vremena, efikasnijem odmoru i oporavku, prevenciji, očuvanju i unaprijeđenju zdravlja i očuvanju i podizanju motoričkih i funkcionalnih sposobnosti i psihoemocionalne stabilnosti.

Drugi dio problema u psihologiji sporta proizilazi iz pitanja vezanih za samu psihologiju i njenu stručnu praksu i djelatnost, uz poseban osvrt na probleme koji se javljaju u obavljanju psihološke djelatnosti u Republici Srbiji. Džamonja – Ignjatović (2008) navodi da su problemi sa kojima se psihologija danas suočava (što u svijetu, a još više kod nas) slijedeći:

- 1) nesamostalnost profesije psihologa, budući da je primijenjena psihologija obično pomoćna struka u okviru drugih djelatnosti,
- 2) nedostatak jake strukovne organizacije koja učestvuje u zakonskoj regulativi prakse u odsustvu resornog ministarstva,
- 3) zastarjela zakonska regulativa struke, odnosno, Zakon o psihološkoj djelatnosti (1994),
- 4) nerazrađeni standardi profesionalne prakse koji regulišu sadržaj i način pružanja usluga, uslove rada, profesionalno ponašanje psihologa itd,
- 5) nedostatak savremenih standardizovanih psiholoških mjernih instrumenata koji se koriste u svijetu u različitim domenima primijenjene psihologije,
- 6) nedostatak direktne povezanosti akademske i primijenjene psihologije preko aplikativnih projekata i edukativnih programa vezanih za praktičnu djelatnost psihologa.

Razvoj primijenjene psihologije se postepeno odvija kroz različite forme individualnog usavršavanja, uvođenje „lokalnih“ inovacija, npr. primjenom novih instrumenata procjene nabavljenih i prevedenih na ličnu inicijativu, edukovanjem kadrova kroz različite (neakreditovane) seminare, koji osim (svakako ne bez značaja) unaprijeđenog znanja, nemaju praktične implikacije na status psihologa u praksi.

Tokom 2008. pokrenuta je inicijativa za sprovođenje standarda u psihološkoj djelatnosti i formiran Nacrt standarda psihološke prakse, koji se sastojao od standarda usluga i kontrole kvaliteta. Standardi usluga su namijenjeni regulisanju pravila rada psiholoških službi u nekoj djelatnosti (zdravstvu, školstvu, radnim organizacijama). Oni obuhvataju definisanje:

- (1) ciljeva i zadataka psihološke djelatnosti,
- (2) vrste i obima usluga,
- (3) uloge psihologa i profesionalne odgovornosti psihologa,
- (4) grupe korisnika psiholoških usluga u okviru djelatnosti,
- (5) kompetencija za rad u specifičnoj djelatnosti (potrebna znanja, vještine i sposobnosti),
- (6) procedure za vođenje slučaja koje regulišu komunikaciju sa drugim službama i rad u multidisciplinarnim timovima, sadržaj i formu različitih izvještaja o klijentu, čuvanje dokumentacije, formalnu komunikaciju sa klijentom od načina zakazivanja, davanja informacija i traženja saglasnosti za klijenta, te pružanja povratne informacije klijentu,
- (7) uslova rada koji se odnose na pomoćne usluge administracije, radnog prostora i neophodne opreme za rad (Džamonja – Ignjatović, 2008).

Standardi za održanje/unaprijeđenje kvaliteta (regulatorni mehanizmi) obezbjeđuju da se standardi u praksi implementiraju, održavaju i unaprijeđuju. Oni regulišu:

- 1) sistem vrednovanja – uslove za sticanje osnovne i posebnih licenci, program prakse, mentorski rad, uslove za mentorstvo,
- 2) sistem edukacije – kontinuirano postkvalifikacijsko usavršavanje, uslove i načine akreditacije edukativnih programa,
- 3) sistem supervizije – pružanja stručne pomoći na svim nivoima, obuku supervizora,
- 4) sistem evaluacije – praćenje efekata rad kroz eksternu, internu evaluaciju i samoevaluaciju,
- 5) sistem nadzora,
- 6) sistem žalbi od strane korisnika psiholoških usluga (Džamonja – Ignjatović, 2008).

Standardi profesionalne prakse su namijenjeni radu pojedinca, dok se prethodni standardi odnose na organizaciju i rad psiholoških službi u cjelini. Profesionalno ponašanje je obuhvaćeno Etičkim kodeksom Društva psihologa Srbije i reguliše odnose sa klijentom u cilju spriječavanja rizika zloupotrebe

pozicije i neravnoteže moći, odnose sa kolegama, prema struci i prema javnosti. Dopuna i usavršavanje ovih standarda i propisa su i više nego poželjni, posebno u graničnim oblastima i osjetljivim pitanjima, gdje se mora imati stalno oslušivanje primjera i dilema iz stručne prakse, kako bi struka mogla da odgovori zahtjevima trenutka ali i vječnim izazovima profesije.

Psihološko testiranje može se odvijati individualno ili grupno, a uslovi testiranja (trajanje, opšta i specifična uputstva) su unaprijed definisana. Psihološko testiranje može obavljati samo psiholog, osoba koja je završila osnovne studije psihologije sa 240 ESPB poena i posjeduje odgovarajuću diplomu. Društvo psihologa Srbije, kao krovna strukovna organizacija, kao, uostalom, i šira psihološka javnost, je protiv različitih zloupotreba i lažnog predstavljanja lica u svojstvu psihologa, kada su bile pokretane i različite peticije, budući da je to postala prava ekspanzija, što svjesnom namjerom tih lica, što svjesnom namjerom ili pak nedovoljnim nivoom obrazovanja i opštom neprofesionalnošću urednika, novinara i voditelja u Srbiji. Psihologu je dozvoljeno ustupanje psiholoških mjernih instrumenata, ustupanje psihološke dokumentacije i rezultata isključivo drugom psihologu. Psihološki nalaz i mišljenje, kao produkt djelatnosti sportskog psihologa, mogu koristiti zainteresovane strane, odnosno naručioci ispitivanja: sam sportista, treneri, selektori, roditelji, u zavisnosti od svrhe testiranja. Svi oni imaju obavezu da vode računa o etičkom postupanju sa dobijenim nalazom i mišljenjem. Takođe, podatke dobijene testiranjem je uvijek potrebno integrisati sa podacima dobijenim putem drugih tehnika procjene (intervju, posmatranje). Isto tako, uvijek se pokušava sveobuhvatno istražiti problem tako da se u radu koristi baterija testova specifična za datu oblast. Nalaz i mišljenje se nikada ne formiraju na bazi rezultata jednog testa. Osim ovih opštih etičkih načela u radu psihologa, postoje i druga, specifična za psihologiju sporta: postavljanje granica u netradicionalnom okruženju (psiholog često sa sportistima radi u nestandardnom okruženju izvan institucije i privatne prakse: u toku takmičenja i neposredno pred sam nastup, na treninzima, u kombinaciji sa drugim terapijama, npr. fizikalna i oporavak poslije povrede), dobijanje validne saglasnosti za rad (dobrovoljni pristanak bez prinude i prisile – u praksi to najčešće nije slučaj jer o dolasku odlučuje roditelj, trener, klub, menadžer ili neko treće lice, čime se u startu stvara otpor i nepovjerenje), rad u okvirima sopstvene kompetentnosti (poznavanje osnovnih pravila sporta i nekih nauka o sportu, uz kontinuiranu edukaciju iz oblasti psihologije, ali se nikada na sebe ne treba i ne smije preuzeti teret profesionalaca iz drugih struka) i pitanje povjerljivosti (pitanja o tajnosti podataka i tome kome, kako i kada se mogu dati informacije o radu sa klijentom). Neki od češćih problema u radu sportskih psihologa u praksi su: podsticanje darovitih sportista da naporno treniraju i da se takmiče ako oni to ne žele, postupanje kada su interesi sportiste i sportske organizacije u sukobu a oboje su klijenti istog psihologa, učestvovanje u donošenju odluka oko potpisivanja ili raskida ugovora, istovremeni angažman od strane dva rivalska kluba, saigrača ili individualnih sportista, bliskost sa sportistima i sa trenerima koja prevazilazi profesionalni odnos (Vesković, 2017).

Psiholozi koji se bave psihološkom praksom u sportu se moraju pridržavati osnovnih etičkih principa. NASPSPA je još 1982. godine postavila etičke standrade, sažete u devet principa, kojih se moraju pridržavati njeni članovi u radu u praksi:

(1) odgovornost – sportski psiholog prihvata odgovornost za posljedice svojih postupaka i ulaže sav napor da osigura da se usluge koriste na odgovarajući način,

(2) stručnost – sportski psiholog pruža usluge i koristi tehnike za koje je kroz znanje i iskustvo kvalifikovan,

(3) moralni i zakonski standardi – sportski psiholog odbija učestvovati u postupcima koji nisu u skladu sa zakonskim, moralnim, etičkim standardima,

(4) predstavljanje u javnosti – sportski psiholog tačno i objektivno navodi svoju stručnu osposobljenost i opredjeljenje,

(5) povjerljivost – sportski psiholog poštuje povjerljivost informacija dobijenih od klijenata ili osoba na terenu,

(6) dobrobit klijenta – sportski psiholog poštuje integritet i štiti dobrobit pojedinca i grupe s kojom radi,

(7) profesionalni odnosi – sportski psiholog je osjetljiv na potrebe i probleme kolega u drugim područjima koja su povezana sa sportom,

(8) tehnike procjene – u razvoju, objavljivanju i korištenju postupaka procjene, sportski psiholog uvažava najvažnije interese svojih klijenata,

(9) istraživanja na ljudima – u sprovođenju psihološkog istraživanja, sportski psiholog je, prije svega, zadužen za dobrobit učesnika prema svim zakonski definisanim regulativama.

Treća grupa problema vezana je za samu psihologiju sporta, kao nauku. Pajević (2003) navodi da su potencijalni razlozi za slabu prisutnost psihologije sporta u praksi nedovoljna edukovanost trenera i osjećaj straha i ugroženosti trenera po pitanju samostalnosti u procesu donošenja odluka, strah sportista (kao i ostatka populacije, uostalom) od saradnje sa psihologom i odsustvo predmeta Psihologija sporta na matičnim fakultetima za Psihologiju. Strah i rivalitet i dalje nisu prevaziđeni, a status psihologije sporta je na matičnim fakultetima za psihologiju i 16 godina kasnije i dalje nepromijenjen, dok se na fakultetima za sport često predaje u kombinaciji sa razvojnom ili opštom psihologijom.

Postoji problem i sa mjernim instrumentima u praksi, a kasnije i u istraživanjima: ukoliko se dva instrumenta ili više zadaju istim ispitanicima, pod istim okolnostima i od strane istog psihologa, nakon standardizacije skorova dobijaju se potpuno različiti rezultati. Tako se može desiti da primjena više različitih mjernih instrumenata, specifičnih za ocjenjivanje jedne iste karakteristike ličnosti može dati različite rezultate i za ispitanike pojedinačno, ali i za samu grupu, pa čak i suprotne, u zavisnosti od toga koje su polazne osnove i teorijski i referentni okvir koji počiva u osnovi kreiranja instrumenta. Svaki teorijski pristup ima svoje specifične metode ocjenjivanja i evaluacije zbog toga se dobijeni rezultat može tumačiti samo i isključivo u okvirima jasno određenog i cjelovitog teorijskog

koncepta na kom se mjerni instrument zasniva. Dodatni problem je jezička adaptacija i prilagođavanje i provjera metrijskih karakteristika instrumenata, uz (najčešće) kršenje autorskih prava.

Pojavljuje se i problem nekritičkog poređenja ili prenošenja, tj. transfera teorijskih stavova i istraživačkih iskustava iz jedne sredine u drugu, budući da oni produbljuju već postojeće i stvaraju nove teorijske dileme, što se odnosi i na nekritičko preuzimanje metodoloških postupaka iz raznih grana psihologije, a bez prethodnih odgovarajućih adaptacija u odnosu na predmet mjerenja, kulturološke karakteristike, jezičke barijere itd. i naročito bez ukazivanja na eventualne uslovne vrijednosti ili ograničenja. Pogrešno je pokušati izvući zaključak na osnovu, najčešće, metrijskih, pokazatelja određenih predispozicija ličnosti za koje se smatra da grade i strukturiraju određene takmičarske performanse sportista, pri čemu se često zapostavlja kauzalna i dinamička uslovljenost tih istih osobina ličnosti u drugim sferama njihovog socijalnog funkcionisanja. Takođe, posmatranje i interpretacija neke osobine zasebno i vankontekstualno, može dovesti do pogrešne analize, tumačenja i zaključaka.

Jedan od problema je i nemogućnost klasifikacije sportova. Zvanične klasifikacije se više oslanjaju na organizaciono – tehničke nego sportsko – psihološke kriterijume. Time se stvaraju vještačka razgraničenja, budući da su mnogi sportovi istovremeno i individualni i ekipni, zavisno od aktuelne organizaciono – takmičarske situacije (npr. štafeta mijenja karakter individualne atletske discipline u grupni, tenis – prelaz iz single u dubl mijenja karakter aktivnosti, ulazak u reprezentaciju znači odstupanje u odnosu na nastup za klub – značajno se mijenja karakter angažmana i objektivna situacija koja determiniše ne samo individualnost i pripadnost, već i kvalitativno mijenja individualne odgovore na uslove takmičarskog stresa). U ekipnim takmičenjima zadržava se individualni karakter pojedinačnih mečeva, ali je krajnji takmičarski cilj determinisan ekipnom pobjedom. Individualni uspjeh se svjesno i unaprijed žrtvuje zarad ekipnog cilja. U okvirima pojedinačnih takmičenja kao protivnici se mogu pojaviti i klupski drugovi. U ekipnim takmičenjima se zadržava individualni karakter pojedinačnih mečeva, ali je krajnji takmičarski cilj određen ekipnom pobjedom. Samo na prvi pogled stvari stoje krajnje jednostavno: veći broj pojedinačnih pobjeda vodi boljem ekipnom rezultatu. Uobičajena organizacija ekipnog meča bitno utiče na subjektivnu i objektivnu dimenziju odgovornosti pojedinca za ukupan ishod. U nekim tipično individualnim sportovima pitanje pripadnosti predstavlja odlučujući faktor koji određuje takmičarske aspiracije i motivaciju, a samim tim povećava se ulog, stres a mijenja se i spremnost na rizik (Paranosić, 1982). Razlike postoje i na nivou same sportske grane ili pozicije u timu). Postoji i problem operacionalnog definisanja sportista, u odnosu na sport: individualni (ostaje li karate grupni sport kada se izvodi timski, u katama), grupni (kako se međusobno razlikuju pojedinci prema pozicijama u timu i da li su sličniji saigračima ili možda protivničkom igraču na istoj poziciji (Ilić i Ljubojević, 2011)), borilački (da li su borilački sportovi i borilačke vještine isto i da li i kako možemo sravniti mačevanje, tekvondo i aikido (Ilić i Višnjić, 2012)). Tu dolaze do izražaja neusaglašenosti

koje se pojavljuju u definisanju, izboru i homogenizaciji uzorka ili definisanju tipičnog predstavnika individualnog ili kolektivnog sporta ili populacije (da li tražimo psihološki profil isključivo vrhunskih sportista, da li tražimo psihološki profil vrhunskih rukometaša (Stanković, Ilić i Bojić, 2014)), da li tražimo prosječan psihološki profil uspješnog vaterpoliste, da li tražimo prosječan psiho – socijalni profil djeteta koje počinje da se bavi sportom (Milenković i Ilić, 2013) itd.

Ako psihološku djelatnost posmatramo kao nešto što obuhvata odnos prema stručnom i istraživačkom radu, odnos prema klijentima, odnos prema javnosti i odnos prema kolegama, shvatićemo da i tu takođe postoji problem. Psihologija fizičkog vaspitanja i psihologija rekreacije u praksi ne postoje. Stručni, pedagoški i istraživački rad u psihologiji sporta su uglavnom nepovezani međusobno i ne prate jedan drugog. Stručni rad u psihologiji sporta (ono što se u svakodnevnom govoru naziva sportskom psihologijom, odnosno, sportskim psihologom) se uglavnom odvija u sivoj zoni, gdje se psiholozi koji rade u sportskoj praksi isključivo bave nekim oblikom psihoterapije, dok mnogo veći primat, značaj i popularnost naša javnost, odnosno mediji, pridaje motivacionim govornicima i lajfkoučevima sumnjive stručnosti i nivoa obrazovanja, ili pak, kao inače, miješaju međusobno pojmove psihijatar, psiholog i psihoterapeut, nevezano za sport. Psiholozi koji rade u praksi u oblasti psihologije sporta su takođe vrlo često u lošoj egzistencijalnoj poziciji, ukoliko im je to jedina ili primarna djelatnost, budući da je njihov angažman neizvjestan, najprije u smislu toga da li će ga uopšte dobiti i koliko će on potencijalno trajati i koliko će biti plaćen (slična situacija je i kod trenera i klupskih doktora – naprosto je sve podređeno rezultatu koji se traži odmah i sad i ukoliko on izostane, otkaz je momentalan, bez vizije o razvojnim planovima i postizanju dugoročnog uspjeha). Zahtjevi koji se stavljaju pred sportske psihologe u praksi su takvi da traže izvrsnog psihodijagnostičara, sa vanserijskim iskustvom u psihoterapiji, čije samo pristustvo u stručnom štabu garantuje uspjeh, iako je prognoza za uspjeh krajnje neizvjesna i ni na koji način ne zavisi samo od psihologa. Istraživački rad je u psihologiji sporta u Srbiji u najlošijoj poziciji jer su u projektim vezani za sport važne teme psihologije sporta naprosto izostavljene i njihovo istraživanje nije ni u planu, čak ni kada je neko od psihologa dio projektnog tima. Najpovoljniji položaj, barem trenutno, pripada sportskim psiholozima u oblasti edukacije, odnosno, na akademskom nivou. Međutim, njihovi istraživački resursi su vrlo često ograničeni na uzorak studenata i uglavnom su slabo povezani sa kolegama iz prakse i odsutni sa samog izvora problema i problemskih situacija (treninga i takmičenja, o kojima imaju prvenstveno indirektna saznanja). Takođe, veliki jaz između nauke i prakse u samoj psihologiji kao nauci, pa tako i u psihologiji sporta, predstavlja udaljavanje od suštine psihologije kao takve, nauke o duši i sušini čovjeka kao ljudskog bića, i pomjeranje i namjerno stavljanje naglasaka od strane zvanične psihologije i naučne javnosti na standarde, metode i tehnike i statističke postupke, koji čovjeka pretvaraju u broj. To se najbolje uočava u minimalizovanju značaja kvalitativnih istraživanja, postavljanjem visokih i neispunjivih standarda i umanjivanjem, kvalitativnim i kvantitativnim,

broja naučnih radova zasnovanih na primjerima iz prakse i studijama slučaja, što dodatno otežava povezivanje iskustava nauke i prakse, posebno u primijenjenim granama psihologije, kakva je psihologija sporta.

LITERATURA

- Blagajac Mithat. (1994). Teorija sportske rekreacije. Logos
- Blagojević Srđan, Gostović Dragan i Danilović Nedo. (2018). Metodologija naučnog istraživanja sporta: društveni aspekt. Beograd: Univerzitet UNION – Nikola Tesla, Fakultet za sport
- Čokorilo Radovan. (2009). Psihologija sporta. Novi Sad: Akademska knjiga
- Džamonja – Ignjatović Tamara. (2008). „Pravci razvoja primenjene psihologije: standard i standardizacija prakse”, u 56. *naučno – stručni skup Društva psihologa Srbije: Razvoj i standardizacija u psihologiji*. Beograd: Društvo psihologa Srbije, 17-19
- Ilić Jelena i Višnjić Dragoljub. (2012): „Specifičnost motivacije u borilačkim sportovima”, *Sportmont*, 34 – 36 (10), 181 – 187
- Ilić Jelena, Stanković Veroljub, Petrović Ivan. (2016): „Mediji i sport – mogu li jedni bez drugih”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 46 (2), 99-124
- Jelena Ilić & Milovan Ljubojević. (2011). „Comparison of self-esteem, athletic identity and motivation of basketball players”. In Slobodan Simović (ed.) *3. International Scientific Congress Anthropological aspects of sports, physical education and recreation, Proceeding book*, Faculty of Sport and Physical Education, Banja Luka, 105-112
- Jelena Ilić. (2012). „Volleyball as family tradition – paterns of sport’s practicing in families of volleyball players”. In Božo Bokan & Snežana Radisavljević – Janić (eds.). *Effects of physical activity application to anthropological status with children, youth and adults: Conference proceedings*, Faculty of Sport and Physical Education, Belgrade, 519 – 524
- Jelena Petrović, Dragan Martinović, Ivan Petrović & Dragan Branković. (2017). „Do gender and doing sports have an impact on motivation in physical education?” In Dario Colella, Branislav Antala & Simona Epifani (eds). *Physical education in Primary School: Researches – Best Practices – Situation*, Pensa MultiMedia, Lecce, Brescia, 123 - 135
- Juhas Irina. (2018). Univerzitet u Beogradu, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja: 80 godina. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja
- Lazarević Ljubiša. (1987). Psihološke osnove fizičke kulture. Beograd: Partizan
- Матвеев Лев Павлович. (2008). Теория и методика физической культуры. Москва: Физкультура и Спорт – СпортАкадемПресс
- Martinović Dragan, Ilić Jelena & Višnjić Dragoljub. (2011): „Gender Differences In Sports Involvement And Motivation For Engagement In Physical Education In Primary School”. *Problems of Education in the 21st Century*, 31(31), 94-100
- Mikić Branimir. (1996). Psihologija sporta. Tuzla: PrintCom
- Milojević Aleksandar. (2002): „Uvod u temat – o psihologiji vežbanja i sporta”. *TEME* 26(3), 333-338
- Nitsch Jurgen & Allmer Henning. (1978). Sportpsychologie: eine Standortbestimmung. Psychologisches Institut (Deutsche Sporthochschule Köln)
- Pajević Desimir. (2003). Psihologija sporta i rekreacije. Laktaši: Grafomark

- Paranosić Vladimir. (1982). Psihologija sporta: rasprave. Beograd: Partizan
- Petrović Jelena, Milošević Zoran & Petrović Ivan. (2016): „Psychometric characteristics of the Scale for measurement of readiness for active involvement in physical education classes in elementary school”, *Physical education and sport through the centuries*, 3(2), 63-79
- Popović Nenad. (2006). 50 godina rada Republičkog zavoda za sport. Beograd: Republički zavod za sport
- Sari Ihsan, Ilić Jelena & Ljubojević Milovan. (2013). „The comparison of task and ego orientation and general self-esteem of Turkish and Montenegrin young basketball players”, *Kinesiology*, 45 (2), 203 – 212
- Stanković Veroljub, Ilić Jelena & Bojić Ivana. (2014). „The relations between mechanisms of the regulation of movement and the cognitive abilities of handball players of various ranks of competition”, *FACTA UNIVERSITATIS Series: Physical Education and Sport*, 12 (2), 145–154
- Stefanović Vojislav. (1981). Uvod u istraživački rad u fizičkoj kulturi sa statistikom. Beograd: Naučna knjiga
- Šešić, Bogdan. (1978). Osnovi metodologije društvenih nauka. Beograd: Naučna knjiga.
- Tubić Tatjana. (2010). Psihologija i sport. Bački Petrovac: Kultura
- Vesković Ana. (2017). Psihologija sporta: odabrane teme. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja
- Zoran Milenković & Jelena Ilić. (2013). „Sociodemographic characteristics of Serbian water polo women players”. In Slobodan Simović & Veroljub Stanković (eds.) *5th International Scientific Congress Anthropological aspects of sports, physical education and recreation, Proceeding book*, Faculty of Sport and Physical Education, Banja Luka, 119-128

Jelena PETROVIĆ

University of Defense, Military Academy, Belgrade

THE PROBLEMS OF APPLIED RESEARCHES
IN SPORTS' PSYCHOLOGY

Summary

The sports' psychology is one of the youngest branches of applied psychology, which (according to informal division of psychology in Serbia) belongs to occupational psychology. In the rest of the world, sports' psychology is independent field of applied psychology. The field of activity and sample are, actually, its' differentia specifica. Methodes and techniques are less of importance in defining subject of science by itself. Actually, they are combined and represent mixture of interdisciplinary methods and techniques adopted from other fields of psychology, sometimes even combined with methods of similar sciences, whose subject of research is the same. That is the reason why obtained results usually have multidisciplinary importance and application, usually in the field of sports' science and medical science, but security and military sciences as well. However, even if a man is in the centre of this interdisciplinary approach, more importance is given to the development of technology in the sports' science. The emphasis is also put on mass testing and results obtained at big samples. The man, as an individual, is pushed away, even with assistance of orthodox science, through insisting on standards for writing and publication of scientific papers and direct and obvious impose of quantitative researches.

Key words: applied psychology, athletes, sample.

Originalni naučni rad

*Bojan KUZMANOVIĆ**

Uprava za obaveštajno-izviđačke poslove (J-2), GŠ VS

*Miroslav TERZIĆ***

Škola nacionalne odbrane, Univerzitet odbrane

ZNAČAJ PRIMENJENIH ISTRAŽIVANJA ZA RAZVOJ PRAKSE OBAVEŠTAJNOG OBEZBEĐENJA VOJSKE

Apstrakt: Proučavajući ishode sukoba u svom delu Tragedija politike velikih sila, Džon Miršajmer nakon desetogodišnjeg istraživanja zaključuje da moć ne treba izjednačavati sa ishodom, tj. da na osnovu prednosti u veličini, opremi ili ljudstvu ne treba očekivati uspeh i u sukobu, jer upravo nematerijalni razlozi, od kojih je jedan i obaveštajno obezbeđenje, najviše doprinose konačnoj pobedi (Miršajmer, 2015).

Radi utvrđivanja značaja primenjenih istraživanja na razvoj prakse obaveštajnog obezbeđenja vojske, u radu se razmatraju rezultati dosadašnjih istraživanja, a zatim potrebe i mogućnosti za realizaciju ovakvih istraživanja sa posebnim osvrtom na specifičnosti obaveštajnog obezbeđenja protivpobunjeničkih operacija vojske kao predmeta istraživanja. Pošto vojne operacije u zavisnosti od vrste zahtevaju primenu različitih metoda za prikupljanje obaveštajnih podataka, a produkti (obaveštajne procene i informacije), zavise od pravilnog izbora metoda, identifikovane su potrebe i mogućnosti za sprovođenjem primenjenih istraživanja čiji rezultati doprinose pravilnom izboru i primeni metoda za prikupljanje podataka.

Težište u radu je dato na značaju prikupljanja obaveštajnih podataka u protivpobunjeničkoj operaciji vojske. Cilj autora je da se identifikuju metode pogodne za istraživanje ovakvih i sličnih problema, a rad rezultuje predlogom modela razvoja prakse obaveštajnog obezbeđenja i istraživanja obaveštajnog obezbeđenja u ostalim operacijama vojske.

Ključne reči: obaveštajno obezbeđenje, primenjena istraživanja, metode za prikupljanje obaveštajnih podataka, vojska, pobuna, protivpobunjenička operacija.

* Master, doktorand na doktorskim akademskim studijama, mbojank.kuzma@gmail.com

** Docent, terzicmiroslav@yahoo.com

UVOD

U svim društvenim procesima značajan je odnos teorije i prakse. Pri tome, kad je bezbednost u pitanju, uobičajeno je da u mirno vreme teorija prethodi praksi i determiniše norme praktične delatnosti za postupanje. U kriznim i ratnim vremenima, teorija daje osnov, ali praksa na kraju prednjači i stvara se novi skup pojmova, termina, procedura, obrazaca ponašanja, koje je potrebno analizirati, porediti, kritikovati, dorađivati kako bi postali deo teorije, a zatim bili osnov za novu praksu. Šteta po sistem odbrane nastaje kada nakon kriznih situacija ne dođe do obogaćivanja teorijskih saznanja za šta su osnov naučna istraživanja.

Razmatrajući teorije međunarodnih odnosa i teorije bezbednosti posebnu pažnju privlači teorija sekuritizacije, odnosno pravac koji je osamdesetih godina prošlog veka razvio Institut za istraživanje mira iz Kopenhagena ili Kopenhaška škola.¹ Naime, analizom pojma i stanja bezbednosti utvrđeno je da je došlo do proširenja, sa čisto vojnog sektora (oblasti) i na druge npr. sektor ekonomije, politike, zdravstvene zaštite itd. Takođe, dolazi i do preklapanja oblasti u kojima se ugrožava bezbednost na primer u oružanoj pobuni savremeni pobunjenici, su prihvatili i prilagodili Klauzevicevu tvrdnju da je rat (a za njih oružana pobuna), nastavak vođenja politike drugim sredstvima. Zbog toga se danas u uslovima pojačane međuzavisnosti i globalizacije, velikih promena u strukturi međunarodnog sistema, obimu, sadržaju i karakteru međunarodnih odnosa, kao posledica rivaliteta dva ideološki suprotstavljena bloka nakon Drugog svetskog rata, a podržano strahom od međusobnog nuklearnog uništenja, kao preovladavajući oblik sukoba i način ostvarivanja interesa, ističe oružana pobuna.

Kako je uloga vojske u suprotstavljanju oružanoj pobuni specifična i vođena obaveštajnim informacijama, u radu je obrađen značaj primenjenih istraživanja za razvoj prakse obaveštajnog obezbeđenja Vojske Srbije, kroz analizu prethodnih istraživanja ovih oblasti, identifikaciju neophodnih podataka koje je potrebno prikupljati tokom protivpobunjeničkih operacija vojske i specifičnosti primene metoda i tehnika istraživanja u ovakvim istraživanjima.

1. REZULTATI DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA POBUNJENIŠTVA I OBAVEŠTAJNOG OBEZBEĐENJA

Osnovna obeležja pobunjenišтва kao oblika političkog nasilja sistematizovao je Dragan Simeunović u svom delu „Političko nasilje“ izdatom 1989. godine u kojem je klasifikovao i opisao oblike političkog nasilja, između ostalih i oružanu pobunu. Takođe, pobunu kao društvenu pojavu su razmatrali i Radoslav

1 Kopenhaški institut za istraživanje mira, osnovan 1985.g odine, od strane danskog parlamenta radi multidisciplinarnih istraživanja mira i bezbednosti. Istaknuti pripadnici ovog instituta Beri Buzan, Jap de Vilde i Ole Viver su poseban doprinos dali kroz razvoj Teorije sekuritizacije i Teorije regionalnih bezbednosnih kompleksa.

Gaćinović, Relja Željki i Hatidža Beriša i to sa aspekta separatističkih ideja koje su uzrokovale složene oblike političkog nasilja, to jest teroristička, a potom i pobunjenička dejstva.

U istraživanjima oružane pobune dominiraju radovi koji se bave „klasičnim” pobunjeništvom, odnosno ratovima za oslobođenje, koji su vođeni težišno od 1944. do 80-tih godina dvadesetog veka. Značajan doprinos izučavanju ovog oblika oružane pobune dali su Dejvid Galula, Robert Tompson, Frenk Kitson, Bernard Fal, Mao Cedung, Ernesto će Gevara i Vo Ngujen Giap, čiji radovi uglavnom opisuju oružanu pobunu i protivpobunjeničke operacije kroz prizmu protivpobunjeništa iz 1960-tih.

Sa promenom motiva i ciljeva pobunjeništa značajan broj istraživača nastojao je da ispita ulogu vojske u suprotstavljanju oružanoj pobuni, pre svih Dejvid Kilkulen, Liroj Tompson, Pol Dikson, Bejli Hend, Jan Beket i Bard O`Nil. Istraživači u tom smislu posebnu pažnju posvećuju izmenjenoj ulozi vojske u suprotstavljanju oružanoj pobuni. Od nekadašnje pozicije prema kojoj vojska vodi protivpobunjeničku operaciju, uz angažovanje pojedinih državnih subjekata, danas je vojska „samo” jedan od učesnika koji doprinosi protivpobunjeničkoj operaciji države. U poređenju sa „klasičnim” ratom, odnosno u otvorenim međudržavnim oružanim sukobima, izazovi sa kojima se država suočava u suprotstavljanju oružanoj pobuni, su svakako drugačiji, znatno širi i kompleksniji, a rizici su veći jer je upotrebom sile u suprotstavljanju pobunjeništvu danas moguće napraviti i štetu, a ne samo korist. Ovaj stav potvrđuju i primeri iz naše istorije. U slučaju Timočke bune, može se zaključiti da je vojna pobjeda donela i političku pobjedu, dok u slučaju oružane pobune na Kosovu i Metohiji, vojna pobjeda nad pobunjeničkim pokretom nije donela i političku pobjedu.

Deo istraživača (Liroj Tompson, Meri Kaldor, Bard O`Nil), naglasak daje na postizanje ciljeva u protivpobunjeničkim operacijama bez upotrebe sile, kombinacijom političkih, ekonomskih i društvenih mera. Kao uslov za ovakvo delovanje navode odlično obaveštajno obezbeđenje, bez opisa ili objašnjenja načina obaveštajnog obezbeđenja.

U radovima autora iz Srbije i regiona obaveštajna delatnost se posmatra kao suštinski bitna aktivnost države u suprotstavljanju oblicima ugrožavanja bezbednosti (Saša Mijalković, Bakir Alispahić, Zoran Keković, Matić Goran, i dr.), jer se samo obaveštajnim radom može doći do odgovora na pitanja kao što su: kakav odgovor snaga odbrane treba da bude, kada ga treba primeniti, gde, na koji način i slično. Obaveštajno obezbeđenje i njegov doprinos u operacijama vojske je obrađen u magistarskom radu Zorana Lubure iz 2005. godine, međutim utvrđivan je doprinos samo u planiranju odbrambene operacije. U magistarskom radu Saše Milojevića iz 1999. godine, obrađena je mogućnost izvođenja protivpobunjeničkih dejstava na prostoru tadašnje Savezne Republike Jugoslavije. U radu je istraživana mogućnost izvođenja protivpobunjeničkih dejstava sa aspekta mera koje država može preduzeti protiv pobunjenika. Kasnije, 2004. godine, u doktorskoj disertaciji istog autora predložen je model angažovanja specijalnih snaga policije i vojske za gušenje oružane pobune. Milan Mijalkovski u članku

„Odbrana od pobunjeničkog terorizma”, 2005. godine, ističe da su obaveštajne mere, u okviru svih mera koje država preduzima u protivpobunjeničkoj borbi, najznačajnije za uspešnu borbu protiv pobunjenika. Problem izbora metoda za prikupljanje obaveštajnih podataka tokom protivpobunjeničkih operacija u dosadašnjim istraživanjima nije razmatran.

Strana vojnodoktrinarna literatura pretežno prihvata postavke iz američkog priručnika FM 3-24, u kojem je opisana struktura i organizacija pobunjeničkih pokreta, faze razvoja oružane pobune kao i načini delovanja pobunjeničkih pokreta.

U Vojsci Srbije Uprava za obuku i doktrinu (J-7) je izradila i donela „Koncept upotrebe snaga Vojske Srbije u protivterorističkim i protivpobunjeničkim operacijama” prema kojem snage Vojske Srbije kao deo jedinstvenog odgovora ukupnih snaga na nacionalnom, a po ukazanoj potrebi i na međunarodnom nivou, pružaju neophodnu podršku civilnim vlastima radi sprečavanja, odvrćanja i neutralisanja snaga oružane pobune i otklanjanja posledica izazvanih njihovim delovanjem. Iako se čini da je uloga vojske ograničena na podršku navedeni zadaci u ovom dokumentu ukazuju na suprotno. Zadaci se odnose pre svega na obezbeđenje važnijih ličnosti, radarskih položaja, delova telekomunikaciono-informatičkog sistema na teritoriji, aerodroma, skladišta i sl, od napada. Zatim podršku snagama MUP-a u kontroli teritorije, važnijih saobraćajnica i objekata infrastrukture (mostovi, energetska postojenja, vodoprivredna infrastruktura i sl.), izolaciju i blokiranje snaga oružane pobune i sadejstvo snagama MUP-a prilikom napada na blokirane snage oružane pobune. Pored navedenog ističe se da ukoliko snage oružane pobune ojačaju do mere kada su sposobne da kontrolišu i deluju na većem prostoru, snage Vojske Srbije se prvenstveno upotrebljavaju radi iznenadnih i energičnih napada, kombinujući pri tome različite borbene aktivnosti (pretres terena, zasede, upade, udare). Kako bi se ovi zadaci realizovali nužno je imati kvalitetno obaveštajno obezbeđenje.

Obaveštajna struktura u Vojsci Srbije je tokom vremena menjana i trenutno je normativno-doktrinarno uređena obaveštajnom doktrinom Vojske Srbije, pravilom obaveštajnog obezbeđenja i organizacijskim aktima (knjigama formacije i uputstvima o unutrašnjoj organizaciji). U praksi, pored brojnih prednosti, uočeni su i određeni nedostaci (posebno u podršci protivpobunjeničkih operacija) koji se ogledaju u sledećem: ne postoje identifikovani obaveštajni podaci koje je neophodno prikupljati radi podrške protivpobunjeničkih operacija i ne postoje sistematizovana saznanja o efikasnosti primene pojedinih metoda prikupljanja obaveštajnih podataka.

Do sada je malo istraživača u domaćoj naučnoj javnosti pristupilo istraživanju oružane pobune kao složenog oblika političkog nasilja, takođe obaveštajno obezbeđenje je malo istraživano pre svega jer su se istraživači suočavali sa problemima doprinosa, originalnosti, samostalnosti, ali i kompetentnosti.

Analizirajući smostalnost i kompetentnost istraživača malo je ljudi koji su praktično učestvovali u radu obaveštajne strukture, pa se nakon dugogodišnje prakse odlučili za naučnu obradu i sistematizaciju znanja. Pored ovoga iz oblasti

obaveštajnog obezbeđenja teško je formulisati naučni problem jer veliki uticaj na rešavanje problema ima struka koja se često kritički odnosi prema naučnom pristupu rešavanja problema prakse, posebno prema analizi i poređenju pristupa u rešavanju problema, što najčešće rezultuje „a priori“ odbijanjem zaključaka istraživanja.

Takođe, razmatrajući doprinos i originalnost, istraživače odbija činjenica da je teško odrediti da li će rad rezultovati potpuno novim, tek otkrivenim činjenicama, idejama, pojavama, procesima, odnosima u vezi sa predmetom istraživanja, jer su saznanja iz oblasti obaveštajnog obezbeđenja bilo koje oblasti ljudskog delovanja malo objavljivana. Dopuna postojećih saznanja novim činjenicama, stavovima, saznanjima je retka jer često predstavlja prednost u odnosu na drugu stranu pa je rezultat istraživanja najčešće novo tumačenje ili kritika već poznatih i prihvaćenih stavova, teorija.

2. POTREBA ZA PRIMENJENIM ISTRAŽIVANJIMA OBAVEŠTAJNOG OBEZBEĐENJA PROTIVPOBUNJENIČKIH OPERACIJA

Kako se društveni uslovi u kojima jedna društvena pojava nastaje i razvija neprekidno menjaju, nužno je konstantno dograđivati praksu. U obaveštajnom obezbeđenju, posebno protivpobunjeničkih operacija, naročito je značajno istražiti vezu između metoda prikupljanja podataka i karaktera (vrste) podataka koje treba pribaviti, kako bi se obaveštajno obezbeđenje realizovalo efektivno i efikasno.

Polazeći od klasifikacije naučnih istraživanja koju je formirao S. Milosavljević², a prema funkciji ili ulozi istraživanja, koja kao kriterijum predviđa primenjena istraživanja kao posebna istraživanja jer se u njima naučna saznanja obrađuju tako da utvrde mogućnosti njihove praktične primene, može se zaključiti da postoji korist i interes za primenjenim istraživanjima obaveštajnog obezbeđenja. Ova potreba se naročito ističe prilikom suprotstavljanja pretnjama koje se menjaju (prilagođavaju), pa samim tim i dugo traju, a oružana pobuna je upravo za to najbolji primer.

Pored koristi i interesa primenjenih istraživanja obaveštajnog obezbeđenja, za praksu je vidan i veliki značaj ovakvih istraživanja oružane pobune jer na primer, zbog nedostatka širokog koncenzusa za prihvatanje terminološkog određenja oružane pobune, komandanti u zoni operacije mogu imati različit pristup u borbi protiv pobunjenika. U literaturi se mogu sresti različiti termini, kojima se opisuje ili definiše oružana pobuna, neki od njih su: mali ratovi, neratne operacije, sukob niskog intenziteta, terorizam, partizansko ratovanje, asimetrično ratovanje, gerilsko ratovanje, narodni rat, građanski rat i slično. U ovakvim za komandante, ali i vojne, političke i nauke o međunarodnim odnosima „malim“, ograničenim ratovima, bez jasnih podela i granica, gde je neprijatelj skriven

2 Milosavljević Slavomir. (1985). *Istraživanje političkih pojava*, Beograd: Institut za političke studije. str. 33.

među civilnom populacijom, ključne prednosti vojne sile kao što su masovnost, ofanzivnost i vatrena moć nisu od presudnog značaja za krajnji ishod sukoba.

U protivpobunjeničkim operacijama za razliku od ostalih vojnih operacija, fokus je na tačno utvrđenoj društvenoj grupi, rasprostranjenosti (prostornoj i društvenoj) motivima za pobunu, trajanju, aktuelnosti konteksta pobune, intenzitetu i obliku ispoljavanja, fazi u kojoj se pobuna nalazi, nosiocima aktivnosti, saradnicima, podstrekačima, stranoj pomoći i slično. Ovo ih čini kompleksnijim od najčešće razmatranih vojnih operacija (odbrambena operacija, napadna operacija, operacija preventivnog razmeštaja snaga i dr.), u kojima je fokus na neprijateljskim oružanim snagama. Komandanti i pojedinci na terenu u protivpobunjeničkim operacijama, moraju postupati i donositi odluke koje će proizvoditi ne samo vojničke već i diplomatske, ekonomske i političke efekte, inače se može desiti da uloga vojske u suzbijanju pobune doprinese upravo suprotno željenom, odnosno razvoju pobune. Da bi otpočelo planiranje, priprema, organizovnje, a potom i izvođenje efikasne i efektivne protivpobunjeničke operacije, komandanti snaga u zoni operacije moraju imati potpune i tačne informacije o pobunjenicima.

Potrebni podaci se razlikuju od klasično vojnih koji se prikupljaju radi analize borbene moći neprijatelja. U protivpobunjeničkim operacijama između ostalog, neophodno je prikupljati podatke o liderima pobunjeničkog pokreta, tipu pobunjeničtva, demografskim karakteristikama društvenih grupa, spoljnoj podršci, kulturološkim razlikama, načinima dejstva, organizaciji pokreta, podršci stanovništva i slično, pa je u skladu sa ovim neophodno izabrati metod prikupljanja podataka koji će imati najveće efekte. Od šest poznatih metoda prikupljanja obaveštajnih podataka³ u konkretnom slučaju pojedine metode nije moguće primeniti, neke uopšte neće imati efekta, dok će neke dati rezultate za više tipova obaveštajnih podataka.

3. SPECIFIČNOSTI PRIMENE METODA I TEHNIKA U ISTRAŽIVANJIMA OBAVEŠTAJNOG OBEZBEĐENJA

Prva saznanja o oružanim sukobima bila su gotovo isključivo iskustvena, ali već od Sun Cu Vua se opisuju i uopštavaju. Danas većina vojski ima uspostavljen doktrinarni sistem kojim se svaka država opredeljuje za način vođenja oružanih sukoba. Izvorište doktrine pored obuke, sistema naučenih lekcija i sl., je i nauka, tj., naučna istraživanja. Pošto su sukobi u miru realno odsutni, a vojske država se moraju pripremati za budući sukob, ako do njega dođe, naučna istraživanja su nužna, jer se u miru praksa može unaprediti samo putem organizovanih, planskih i ciljno usmerenih aktivnosti – naučnih istraživanja.

3 U našim doktrinarnim dokumentima se navode i kao obaveštajne discipline: 1) izviđanje; 2) elektronska podrška; 3) prikupljanje podataka od ljudi; 4) prikupljanje podataka praćenjem otvorenih izvora; 5) prikupljanje podataka merenjem i odrazima i 6) prikupljanje podataka u tehničko-naučnoj sferi.

Praktični cilj istraživanja oružanih sukoba prema Novaku Miloševiću⁴ je da:

- (1) se dođe do pouzdanih saznanja o vidovima, oblicima i sadržajima oružane borbe,
- (2) se dođe do pouzdanih saznanja o oružanim snagama potencijalnih neprijatelja i njihovoj doktrini,
- (3) se dođe do pouzdanih saznanja o činiocima oružane borbe,
- (4) se dođe do pouzdanih saznanja o optimalnoj organizaciji i efikasnom komandovanju oružanim snagama,
- (5) se provere i prodube postojeća naučna saznanja o oružanim sukobima i načinima istraživanja oružanih sukoba.

Do navedenih ciljeva istraživanja (naučnih saznanja) i do realizacije istraživanja dolazi se primenom naučnih metoda.⁵ Metode se uvek primenjuju shodno karakteristikama konkretnog predmeta istraživanja i primenjuju se u raznim kombinacijama. Postoji ograničen broj naučnih metoda, ali su kombinacije njihove primene mnogobrojne. Ne može se svaki predmet, pa ni svaki činilac nekog predmeta uvek istraživati istom metodom. Specifičnosti primene, ali i teškoće koje se javljaju prilikom primene metoda u istraživanjima obaveštajnog obezbeđenja proističu iz nivoa naučnog saznanja koji želimo dostići ali i nekoliko osnovnih karakteristika samog obaveštajnog obezbeđenja.

Prvo, obaveštajno obezbeđenje se sprovodi u svim operacijama vojske, ali se u različitim operacijama različito sprovodi. Takođe, pored vrste operacije, organizacija obaveštajnog obezbeđenja zavisi i od neprijatelja, uslova izvođenja borbenih dejstava, koncepta upotrebe sopstvenih snaga, itd.

Drugo, kako je zadatak obaveštajnog obezbeđenja podrška komandanata u odlučivanju i razumevanju situacije, a uzimajući u obzir da postoje različiti stilovi rukovođenja, može se zaključiti da će i komandantovi zahtevi za obaveštajnim informacijama biti različiti. Na osnovu komandantovih zahteva ali i niza drugih faktora (oprema, kapaciteti, obučenost sastava, i sl.), načelnici odseka za obaveštajno-izviđačke poslove će formirati obaveštajnu strukturu radi prikupljanja, obrade i dostavljanja informacija.

Treće, bez obzira što se pri razmatranju društvene uloge vojske govori o suprotstavljanju ugrožavanju bezbednosti spolja, na današnjem nivou društvenog razvoja, uloga vojske postoji i u drugim oblastima. Na primer, u oblasti suprotstavljanja unutrašnjim pretnjama bezbednosti kao što su terorizam i oružana pobuna. Posebno je značajno što u ovim „unutrašnjim poslovima“ vojska podržava snage ministarstava unutrašnjih poslova, ali ako se problem ne reši u nekom kratkom periodu vojska u većini država preuzima vodeću ulogu.

Četvrto, sve operacije vojske se odvijaju u određenom vremenu i na određenom prostoru što može uticati na naše opredeljenje koju ćemo metodu upotrebiti

4 Milošević Novak. (1989). *Projektovanje istraživanja u ratnoj veštini*. Beograd: VINC. str. 15 i 16.

5 Milosavljević Slavomir, Radosavljević Ivan. (2000). *Osnovi metodologije političkih nauka*, Beograd: Službeni glasnik. str. 59.

u konkretnom istraživanju. Ne možemo se isto odnositi i isto izučavati obaveštajno obezbeđenje prošlih, aktuelnih i budućih operacija, takođe razlikujemo i obaveštajno obezbeđenje operacija na sopstvenoj teritoriji i u inostranstvu (mirovne operacije), kao i operacije u različitim vremenskim i terenskim uslovima.

Peto, kako u miru oružani sukobi postoje, neophodno je koristiti tuđa iskustva, ili se situacije moraju modelovati ili simulirati.

Navedene karakteristike obaveštajnog obezbeđenja uslovljavaju i ograničavaju primenu naučnih metoda pri čemu se u istraživanjima mogu koristiti sve analitičke (analiza, apstrakcija, specijalizacija i dedukcija) i sintetičke (sinteza, konkretizacija, generalizacija i indukcija) metode, kao i većina opštenaučnih i metoda za prikupljanje podataka.⁶

4. PRIMENA NAUČNIH METODA U ISTRAŽIVANJIMA OBAVEŠTAJNOG OBEZBEĐENJA

Primena metoda kojima može da se istražuje obaveštajno obezbeđenje u operacijama vojske nije ograničena, ali je između ostalih faktora uslovljena pristupom, nivoom naučnog saznanja koji se želi ostvariti, vrstom operacije i uslovima u kojima se izvodi. Kako su osnovne metode sastavni deo svakog logičkog mišljenja i u osnovi svih metoda naučnog saznavanja i istraživanja, može se zaključiti da se u istraživanjima obaveštajnog obezbeđenja sve mogu koristiti. Međutim, to nije slučaj i sa opštenaučnim metodama. Ne mogu se sve opštenaučne metode podjednako upotrebiti u svim istraživanjima, uvek će u zavisnosti od predmeta istraživanja neka od metoda biti dominantna, a ostale paralelne, istovremene, dok se neke neće upotrebiti.

U našem slučaju za realizaciju primenjenog istraživanja primene metoda prikupljanja obaveštajnih podataka tokom obaveštajnog obezbeđenja protivpobunjeničkih operacija, nužno je utvrditi uzroke razvoja, a zatim opisati i klasifikovati oružanu pobunu kao društvenu pojavu. Potom je neophodno sagledati trend razvoja, radi izrade modela (scenarija), jer u miru vojske većinom koriste scenario za obuku, uvežbavanja, testiranje postupaka pa se izrada modela i primena metode modelovanja nameće kao prirodan put za ispitivanje postupanja. Na kraju da bi se ispitao izbor pojedinačnih metoda prikupljanja obaveštajnih podataka tokom obaveštajnog obezbeđenja protivpobunjeničkih operacija mogu se upotrebiti metode rešavanja operativnih problema.

Konačno, zaključujemo da se od opštenaučnih metoda na raspolaganju mogu primeniti hipotetičko-deduktivna, istorijska, komparativna, statistička, metoda modelovanja i metode za rešavanje operativnih problema. Za prikupljanje podataka se mogu primeniti metoda analize sadržaja dokumenata i metoda ispitivanja.

⁶ U upotrebi je i izraz „pribavljanje podataka“, videti više u Dževad Termiz u delu *Metodologija društvenih nauka*, (2009). Lukavac: NIK „Grafit“, na str. 259.

Hipotetičko-deduktivna metoda kao iskustvena i empirijska metoda čija je saznajna osnova ukupno naučno i društveno iskustvo u vezi sa predmetom istraživanja i praksom. Pogotovo što se to iskustvo shvata kao složena celina raznovrsnog, suprotnog i protivrečnog, opažajnog i racionalnog. Ovo iskustvo nije iskustvo jednog vremena ili jednog prostora već iskustvo sa mnogih mesta, u raznim vremenima i od mnogih subjekata. Prema tome, rezultati primene ove metode i istraživanjima obaveštajnog obezbeđenja protivpobunjeničkih operacija mogu doprineti utvrđivanju dosadašnjih iskustava u suprotstavljanju oružanoj pobuni što će poslužiti kao osnova za izradu scenarija i primenu metode modelovanja.

Primena istorijske metode dolazi do izražaja prilikom analize istorijskih primera oružanih pobuna. Jedino ograničenje je što je za primenu ove metode neophodno da istraživač dobro poznaje istorijske činjenice i aspekte istraživanog predmeta koji ukazuju na sveopštu povezanost pojava u društvu jer kako se pojave u društvu mogu dešavati ciklično, može se doći do zaključaka o okruženju i činiocima koji su doveli do stvaranja uslova za razvoj oružane pobune i njihovom uticaju na tok ove društvene pojave.

Komparativna metoda je značajna zbog utvrđivanja zajedničkih i različitih svojstava u vezi sa oružanim pobunama koja su prisutna u različitim izvorima podataka. Utvrđena zajednička i različita svojstva koja su prisutna u dostupnoj literaturi koja se odnose na oružanu pobunu predstavljaju osnovu za klasifikaciju ove društvene pojave. Takođe, pošto naučna komparacija zahteva sve vrste analiza i jasno utvrđene kriterijume, komparativna metoda će poslužiti za utvrđivanje parametara koji su neophodni za primenu morfološke analize koja će biti upotrebljena u okviru metode modelovanja.

Nakon statističke analize prikupljenih podataka, tumačenja rezultata i izvođenja zaključaka pomoću statističke metode moguće je opisati oružanu pobunu kao društvenu pojavu, njene faze i trendove razvoja.⁷ Deskriptivno se mogu obraditi podaci prikupljeni o mogućim uzrocima, uslovima za nastanak i razvoj, subjektima, motivima, interesima, ciljevima, liderima, fazama razvoja pobunjeničkih organizacija, vrstama pobunjeničkih organizacija, mogućim pristupima u izvođenju oružane pobune, vrstama i načinima podrške pobunjeničkim pokreta (unutrašnjoj i spoljašnjoj), radi utvrđivanja parametara i izrade modela oružane pobune kao savremenog oblika političkog nasilja.

Metoda modelovanja se može primeniti radi kreiranja realno mogućeg modela oružane pobune kao oblika političkog nasilja. Ova politička pojava bi se modelovala tehnikom „scenarija“, u okviru koje će biti primenjen postupak morfološke analize radi kvalitativne i opšte deskripcije kako stvarnost može evoluirati u situaciju koja se može desiti. Na osnovu analize iskustva, znanja i prosuđivanja grupe eksperata, kao i na osnovu posmatranja i vrednovanja stavova autora/istraživača ove društvene pojave može se doći do parametara

7 Više o fazama statističke metode videti u Šešić Bogdan. (1978). *Osnovi metodologije društvenih nauka*. Beograd: Naučna knjiga, str.104.

i njihovih vrednosti na osnovu kojih će se zatim sintezom utvrditi prostor rešenja, kako bi se izabrao reprezentativni model oružane pobune. Na ovako dobijenom scenariju može se ispitati ili testirati izbor metoda prikupljanja obaveštajnih podataka primenom metoda višekriterijumskog odlučivanja radi podrške protivpobunjeničkih operacija.

Metode rešavanja operativnih problema se mogu primeniti prilikom rešavanja problema izbora pojedinačnih metoda prikupljanja obaveštajnih podataka - alternativa⁸, tokom obaveštajnog obezbeđenja protivpobunjeničkih operacija, prema kriterijumima (motivi i ciljevi oružane pobune, vođama pobunjeničkog pokreta, podršci pobunjenika i ostalim kriterijumima koji će biti određeni u skladu sa rezultatima ankete). Podaci o alternativama i kriterijumima mogu se dobiti od pripadnika obaveštajne strukture jer se u praksi najčešće dešava da dve ili više metoda prikupljanja podataka mogu imati sličan učinak zbog čega postoji opasnost da prevagne subjektivna strana donosioca odluke o organizaciji i angažovanju elemenata obaveštajne strukture. Radi izbora (primene) obaveštajnih metoda koje će imati najveći učinak primeniće se pogodne metode višekriterijumskog odlučivanja, na primer metoda Analitičko-hijerarhijskog procesa ili *TOPSIS* metoda. Na ovaj način se može doći i do zaključaka o primeni metoda tj., koja je najefikasnija za primenu u protivpobunjeničkim operacijama, koje metode su pogodne za prikupljanje kojih podataka, a takođe rezultati istraživanja mogu poslužiti kao preporuka obaveštajnoj strukturi koje obaveštajne discipline treba razvijati.

ZAKLJUČAK

Oružani sukobi čiji je obaveštajno obezbeđenje sastavni deo, danas su složeni, različiti i promenljivi, posebno uzevši u obzir da sa porastom transnacionalnih bezbednosnih pretnji, države neće biti samo u situaciji u kojoj će početi da dovede u pitanje važenje Vestfalskih pravila, koja određuju jasnu razliku između onoga što je unutarpolitička stvar jedne zemlje i onog što je stvar međunarodne politike, nego će se naći u situaciji u kojoj će morati da prošire svoje shvatanje koncepta bezbednosti i odbrane kako bi se suprotstavile pretnjama. Naučna istraživanja i saznanja do kojih se njima dolazi postižu upravo to.

Uslovi za razvoj pobunjeničtva kao složenog i za državu najtežeg oblika političkog nasilja su raznovrsni. Pre svega izdvajaju se oštra suprotstavljenost, nedovoljnost ostvarivanja ili nemogućnost stvarnog izražavanja interesa socijalnih grupa, loša sposobnost organizovanja i sprovođenja vlasti, neorganizovanost privrednog sistema, izrazite socijalne razlike, rasprostranjenost i polulegalnost društveno negativnih pojava kao što su korupcija, veze, i slično, nekažnjavanje ili tolerisanje ovih pojava, postojanje jakih antisistemskih organizacija ili institucija, stalna i snažna politička, vojna i materijalna podrška spolja protivnicima

8 Više o metodama videti u delu vojne literature: Obaveštajna doktrina VS J2-0 (2012). Beograd: GŠ VS, Uprava za OIP (J-2)

sistema koji se nalaze u zemlji, raznovrsno kulturološko, ekonomsko, vojno i političko podrivanje sistema spolja, sukobi političkih elita i interesnih grupa u vrhu političkog aparata jedne zemlje i tako dalje. Navedeni uslovi uzrokuju razvoj i delovanje pobunjeničkih pokreta čime se ugrožava i bezbednost pojedinca i bezbednost države. Posledično za državu ovaj oblik ugrožavanja bezbednosti države može rezultovati najtežim posledicama (raspad države, gubitak dela teritorije, trajna nestabilnost, ekonomsko propadanje i sl.), zbog čega, prilikom suprotstavljanja oružanoj pobuni, države primenjuju sva raspoloživa politička, ekonomska, socijalna, diplomatska i vojna sredstva. Vojni odgovor na ovaj izazov, rizik i pretnju bezbednosti podrazumeva izvođenje protivpobunjeničke operacije.

Značaj istraživanja obaveštajnog obezbeđenja za razvoj vojne prakse je veliki jer u operacijama vojske upotreba snaga mora biti snažno podržana, ako ne i vođena obaveštajnim informacijama i procenama. U našem primeru istraživanja, a na osnovu sagledavanja karaktera oružane pobune kao društvene pojave i uloge obaveštajnog obezbeđenja u protivpobunjeničkim operacijama može se zaključiti da za istraživanjima u ovoj oblasti postoji potreba jer ista mogu rezultovati unapređenjem buduće prakse.

Pored navedenih specifičnosti obaveštajnog obezbeđenja, istraživanja obaveštajnog obezbeđenja operacija vojske opterećuje i činjenica da oružani sukobi u kojima učestvuje naša vojska, trenutno ne postoje. Takođe, od prošlih sukoba kada je naša vojna praksa proveravana proteklo je mnogo vremena, a upravo praksa predstavlja i kriterijum valjanosti teorije. Iskustveno i neposredno praktično znanje na kome obaveštajno obezbeđenje tradicionalno počiva, je zbog toga diskontinuirano i ograničeno. Navedeno takođe ide u prilog stavu da su naučna istraživanja neophodna, jer se na drugi način u miru ne može unaprediti praksa.

Sagledavajući promene u fizionomiji oružanih sukoba, može se zaključiti da je u slučaju izvođenja protivpobunjeničkih operacija, u okviru obaveštajnog obezbeđenja, značajno istražiti samu oružanu pobunu kao društvenu pojavu. Njenim naučnim opisivanjem, klasifikacijom i objašnjenjem doprineće se praksi kroz primenu odgovarajućih metoda za prikupljanje obaveštajnih podataka radi kvalitetnijeg obaveštajnog obezbeđenja protivpobunjeničkih operacija. Takođe, opravdanost istraživanja manifestuje se i u pogledu razvoja teorije menadžmenta u odbrani, a rezultati istraživanja mogu da daju doprinos društveno humanističkim naukama (pre svega političkim naukama, pravu i sociologiji), radi određivanja uloge ostalih činioaca sistema odbrane u suprotstavljanju oružanoj pobuni kao složenom obliku političkog nasilja i značajnom izazovu, riziku i pretnji po bezbednost Republike Srbije.

U metodološkom smislu, doprinos ovakvih istraživanja se ogleda u primeni i proveru metoda i metodoloških postupaka na konkretnom problemu, pre svega hipotetičko-deduktivne metode, komparativne, metode modelovanja, statističke i istorijske metode kao i primene metoda ispitivanja primenom tehnike anketiranja i intervjua. Konačno, primenjena istraživanja obaveštajnog obezbeđenja mogu doprineti i sticanju iskustva u načinu istraživanja sličnih problema iz oblasti bezbednosti.

LITERATURA

- Beckett Ian. (2001). *Modern insurgencies and counter-insurgencies*, Oxon: Routledge.
- Daalder Ivo, O'Hanlon Michael. (2000). *WINNING UGLY: NATO's War to Save Kosovo*, Washington DC: Brookings Institution Press.
- Doktrina Vojske Srbije. (2010). Beograd: GŠ VS.
- Doktrina KoV VS. (2012). Beograd: GŠ VS.
- Doktrina operacija Vojske Srbije. (2012). Beograd: GŠ VS.
- Field Manual, No. 3-24 – COIN (2006). Washington: HQ, Department of the Army.
- Field Manual, No. 34-130 – IPB (2006). Washington: HQ, Department of the Army.
- KalevSepp. (2005): „Best Practices in Counterinsurgency“, *Military Review May -June*.
- Kilcullen David. (2006): „Counter-insurgency Redux“, *Survival*, 48/4, 111–130.
- Metz Steven, Millen Raymond. (2004): *Insurgency and counterinsurgency in the 21st century: reconceptualising threat and response*, Strategic Studies Institute, US Army War College.
- Milosavljević Slavomir. (1985). *Istraživanje političkih pojava*, Beograd: Institut za političke studije.
- Milosavljević Slavomir, Radosavljević Ivan. (2000). *Osnovi metodologije političkih nauka*, Beograd: Službeni glasnik.
- Mijalkovski, Milan (2001): „Odbrana od pobunjeničkog terorizma“, *Vojno Delo*, 3/2001, 40-57.
- Milošević Novak. (1989). *Projektovanje istraživanja u ratnoj veštini*. Beograd: VINC.
- Miršajmer Džon. (2017). *Tragedija politike velikih sila*, Beograd: Čigoja
- O'Neill Bard. (2005). *Insurgency and terrorism, from revolution to apocalypse*, Washington: Potomac books.
- Obaveštajna doktrina VS J2-0 (2012). Beograd: GŠ VS, Uprava za OIP (J-2).
- Stajić Ljubomir, Stevanović Obrad. (1995): *Građanski neredi*, Beograd: Policijska akademija.
- Termiz Dževad. (2009). *Metodologija društvenih nauka*. Lukavac: NIK „Grafit“.
- Šešić Bogdan. (1978). *Osnovi metodologije društvenih nauka*. Beograd: Naučna knjiga.

Bojan KUZMANOVIĆ

Directorate for Intelligence and Reconnaissance Affairs (J-2), General Staff of the Armed Forces

Miroslav TERZIĆ

School of National Defense, University of Defense

THE IMPORTANCE OF APPLIED RESEARCHES FOR DEVELOPMENT OF MILITARY INTELLIGENCE PRACTICE

Summary

In order to determine the importance of applied research on the development of intelligence practices, this paper examines the results of previous researches, and then the needs and opportunities for applied researches, with particular reference to the specifics of intelligence in support of counterinsurgency operations. Since military operations, depending on the type, require the application of different methods of intelligence gathering and the products (intelligence assessments and information), are depending on the correct choice of methods for data gathering, the needs for conducting applied research in this area are identified, and their results can contribute to the proper selection and application of data collecting methods.

So far, few researchers in the domestic scientific community have explored intelligence and insurgency as a complex form of political violence, primarily because they faced problems of contribution, originality, independence, and competence. However, conflicts does not exists in times of peace so the military practice can not be checked. Therefore, the war experience and practical knowledge on which intelligence has traditionally been based on is discontinuous and limited. The foregoing supports the conclusion that applied scientific researches in these fields are necessary, because they are the best way to improve intelligence practice in peace.

Key words: intelligence, applied research, methods of intelligence gathering, military, insurgency, counterinsurgency operation.

*Nenad GALJAK**

*Slaviša TATOMIROVIĆ***

Univerzitet odbrane, Beograd, Vojna Akademija

UPOTREBA GEOINFORMACIONIH SISTEMA U APLIKATIVNIM ISTRAŽIVANJIMA KROZ PRIMER KARTOGRAFSKOG MODELIRANJA DEMOGRAFSKIH PROMENA NA TERITORIJI GRADA KRAGUJEVCA

Apstrakt: Geografski informacioni sistem je nastao kao potreba da se što tačnije sagledaju pojave i procesi u geosistemu gde raste složenost događaja i potrebe za njihovom kontrolom i upravljanjem. Geodezija, kartografija i fotogrametrija su naučne discipline koje se bave izradom karata. One su razvile moćan opseg sredstava za preciznu registraciju i prezentaciju položaja i osobina jasno definisanih prirodnih i antropomorfnih pojava.

Veliki potencijal geoinformacionih sistema potiče od njihove sposobnosti da integrišu veliku količinu informacija o prostoru. On omogućava ljudima da prikupljaju, organizuju, upravljaju, analiziraju, komuniciraju i distribuiraju geografske informacije.

Topografske karte kreirane u GIS-u ne prikazuju samo informacije, već služe kao i podrška u raznim upitima, analizama, planiranjima i upravljanjima.

U radu su razmatrane glavne prednosti GIS-a u odnosu na klasične tehnologije rada koje se ogledaju u boljoj integraciji informacija iz širokog kruga izvora; efektivnijoj prezentaciji informacija u shvatljivoj formi; sposobnosti simulacije uticaja eventualnih odluka u osetljivim područjima ili pojedinim geografskim lokalitetima; sposobnosti simulacije uticaja upotrebe raznih tipova naoružanja, i sposobnost sklapanja opsežnih skupova socijalno i politički značajnih informacija i njihovo objedinjavanje u pristupačan sistem pogodan za javnu upotrebu.

Ključne reči: geoinformacioni sistem, geosistem, geodezija, kartografija i fotogrametrija.

* Master, galjaknenad@gmail.com

** Docent, tatomirovics@gmail.com

UVOD

Geografski informacioni sistem je nastao kao potreba da se što tačnije sagledaju pojave i procesi u geosistemu gde raste složenost događaja i potreba za njihovom kontrolom. Geodezija, kartografija i fotogrametrija su naučne discipline koje se bave izradom karata. One su razvile moćan opseg sredstava za preciznu registraciju i prezentaciju položaja i osobina jasno definisanih prirodnih i antropomorfnih pojava.

Topografske karte da bi uopšte bile pogodne za korišćenje i obradu pomoću računara, moraju imati digitalnu interpretaciju. Pri tome postoje dva načina za njihovu prezentaciju: rasterski i vektorski. Skenirane karte za razliku od vektorskih predstavljaju digitalnu rastersku grafiku, odnosno digitalni sliku karte koja je dobijena skeniranjem.

Poseban značaj za vojsku imaju podaci o geoprostoru, pošto se raspoložive geografske informacije koriste za donošenje odluka na svim nivoima komandovanja. Izvori tih podataka su uglavnom bile analogne karte, međutim sa razvojem informacionih tehnologija stvorene su nove, efikasnije i jednostavnije metode dolaska do neophodnih podataka o prostoru korišćenjem digitalne tehnologije (Banković, 2011).

1. DEMOGRAFIJA

Demografija je nauka o stanovništvu. Etimologija grčke reči demografija (demos- narod; graphein - opisivati) upravo objašnjava njeno osnovno značenje. Termin demografija uveo je prvi put naučni rečnik A. Gullard u delu „Elementi humane statistike ili komparativna demografija“.

Demografski razvitak je kompleksan proces koji čine prirodno i mehaničko kretanje stanovništva (natalitet, fertilitet, smrtnost i migracije) kao i promene u demografskim strukturama (biološke, socio-ekonomske i intelektualne). Između kretanja i strukture stanovništva postoji međusobna povezanost, koja se ugleda u tome što su komponente kretanja stanovništva utiču na strukture, i obrnuto, demografske strukture ispoljavaju svoj uticaj na natalitet i smrtnost, odnosno na preseljavanje stanovništva. [Breznik,1972]

Upotreba karata u demografskim analizama je nezaobilazna prilikom sagledavanja prostornih aspekata promena i kretanja stanovništva i njegove interakcije sa okruženjem. Podaci o stanovništvu obrađuju se na osnovu popisa koje države sprovode u pravilnim vremenskim intervalima, najčešće na decenijskom nivou. Knjige popisa koji se publikuju na osnovu obrađenih podataka datih tabelarno za različite teritorijalne nivoe i prostorne jedinice, odavno su javno dostupne.

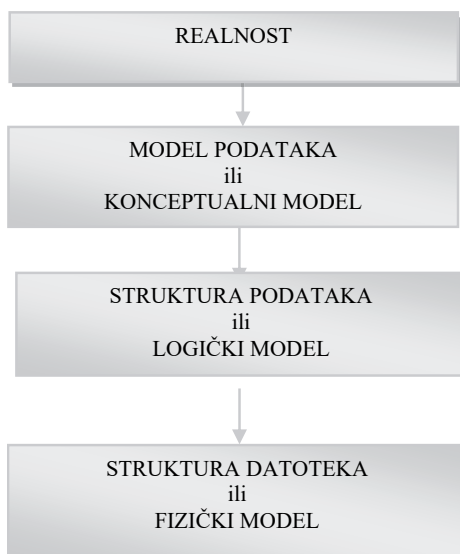
2. MODELOVANJE GEOPROSTORNIH PODATAKA

Prema GIS rečniku, informacija, znači obaveštenje koje je rezultat sakupljanja, analize i sumiranja podataka u smislenom obliku. (Jovanović et al, 2012).

Modelovanje geoprostornih podataka, u digitalnoj kartografiji, je najznačajnija faza u procesu izrade karata. Pod kartografskim modelovanjem podrazumeva se način organizacije podataka u vektorskom obliku, tj. oblikovanje i struktuiranje vektorskog sadržaja (Borisov, 2004).

„Proces modelovanja podataka u Vojnogeografskom institutu u potpunosti je prožet poštovanjem kartografskih principa u tradicionalnoj kartografiji, kako bi finalni proizvod posedovao potreban nivo kvaliteta i zadovoljio potrebu za štampom na osnovu digitalne karte. Kod poštovanja kartografskih principa ne može biti kompromisa, jer i najmanje odstupanje dovodi do razlika u stilu prikaza u odnosu na analognu kartu izrađenu klasičnom tehnologijom. Ovaj uticajni parametar uzrokuje opterećenje dodatnim elementima koji su prisutni ili u vidu dodatno definisanih simbola ili u vidu grafičkih primitiva koji nemaju upotrebnu vrednost kao element baze podataka“ (Marković, 2009).

Da bi se informacije o realnom svetu integrisale u informacioni sistem, odnosno određenu prostornu bazu podataka, na kojoj se zasniva kartografska produkcija, potrebno je preći put prikazan na sl. 1. Tačka od koje počinje modelovanje geoprostornih podataka jeste prostorni objekat. Prostorni objekat je apstrakcija fenomena realnog sveta. Prostorni objekat je objekat povezan sa lokacijom na zemljinoj površini. Digitalna reprezentacija realnog sveta se može zamisliti kao skup prostornih objekata. (Sekulović et al,2013).



Slika 1. Nivoi apstrakcije realnog sveta za prikaz u digitalnoj kartografiji i GIS-u (Sekulović, Drobniak, 2013)

Konceptuelni model podataka predstavlja komunikaciju korisnika sa bazom podataka preko aplikacija ili standardnog jezika (SQL) i on je posebno pogodan za modelovanje geometrijskih podataka.

Za logički model podataka potrebno je razvrstati i organizovati elemente sadržaja u geobazi podataka, tako da oni čine funkcionalan skup.

Fizički model vrši arhiviranje podataka u memoriju računara, bez obzira na konceptualni ili logički model.

3. IZRADA TEMATSKIH KARATA U ARCGIS-U

Prelazak na digitalnu tehnologiju nije samo puko prevođenje analogne karte u digitalnu sliku, ili samo automatizacija izrade digitalno topografske karte korišćenjem digitalne tehnologije, već podrazumeva generisanje integralne baze podataka o prostoru iz kog će se crpiti grafički prikazi pojedinih listova topografske karte ili njene celokupne teritorije.



Slika 2. Karta Šumadijskog okruga

Po završenom izboru i podeli na kategorije geografskih i tematskih elemenata sadržaja digitalne karte, rešava se problem grafičkog oblikovanja karte. U skladu sa namenom karte i geografskim karakteristikama teritorije kartiranja, oblikovanje karte se rešava izborom načina diferencijacije sadržaja karte grafičkim sredstvima: definisanjem ključa kartografskih uslovnih znakova i odabirom boja i rastera, kao i slova za nazive i brojki za brojčane oznake (Banković et al, 2012).

Izrada tematskih karata na osnovu baze podataka o prostoru zasnovana je na analizi podataka o prostoru. Rezultati analize prostornih podataka najčešće se prikazuju u vidu izveštaja sa kartama, dijagramima i tabelama, da bi se naglasio neki element ili ilustrovali zaključci. U okviru softverskog paketa Arc Gis, američke kompanije ESRI razvijen je modul Layout koji se koristi za kreiranje analize u kartografskoj formi. Primer jedne tematske karte koja predstavlja test područje u Layout-u Arc Gis dat je na slikama br.2. (Šumadijski okrug) i br.3 (Karta prikaza broja stanovnika Grada Kragujevca prema popisu iz 1991. godine).



Slika 3. Karta prikaza broja stanovnika Grada Kragujevca prema popisu iz 1991. godine

3.1. KARTOGRAFSKE METODE I SREDSTVA KOJA SE KORISTE ZA PRIKAZ TEMATSKIH KARATA

Izbor metoda vezan je uglavnom za razmer i namenu karte. Nakon izbora metoda, kartiranje se ostvaruje kombinacijom raznih kartografskih izražajnih sredstava, zavisno od karakteristika pojave koja se prikazuje. Nijedan metod nije ograničen u pogledu broja primenjenih izražajnih sredstava. Kartografske metode koje se koriste za prikaz sadržaja na tematskim kartama su:

- metode boja (rejoniranja);
- metode tačaka;
- metode kartograma;
- metode kartodijagrama;
- metode kvalitativnog rejoniranja;
- metod areala;
- metod znakova;
- metod vektora i
- metod izolinija (Peterca et al, 1974).

3.1.1 Metode boja (rejoniranja)

To je metod razgraničenog i preglednog predstavljanja kvalitativnih karakteristika određene pojave, koja ima kontinuirano rasprostranjenje po teritoriji (karta nacionalnog sastava, pedološka, religije i dr.). Najjednostavniji način prikazivanja vrsta unutar pojedine pojave je bojenjem površina, primenom rastera i šrafa, znakova (tačke, krugovi, crte i dr.) ili raznim kombinacijama znakova i šrafura. Metod boja primenjuje se i kada se ne može izvršiti strogo razgraničavanje pojava (nacionalni sastav stanovništva) u vidu šrafura.

3.1.2 Metod tačaka

On se primenjuje se za prikazivanje kvantitativnih karakteristika pojava, koje imaju masovno rasprostiranje različite gustine. Rasporedom tačaka na karti ukazuje se na stvarni rasopred, rasprostiranje i gustina određene pojave. Kvantitativni podaci dobijaju se brojanjem tačaka na teritoriji i množenjem sa „težinom „ tačke. Izbor „težine“ tačke zavisi od razmera karte, intenziteta i gustine kartirane pojave. Primenom tačaka različitih boja izražavaju se kvalitativna svojstva više pojava. Time je omogućeno upoređenje regionalnih razlika pojava i njihov položaj unutar same pojave.

3.1.3 Metod kartograma

Kartogram je crtež kojim se prikazuje prosečna veličina pojave u okviru određenih jedinica teritorijalne podele, najčešće administrativnih. Tako npr. kartogramom može se predstaviti prosečna gustina naseljenosti stanovništva, procenat obradivih površina u odnosu na ukupnu površinu i dr. Kartogramom

se bolje predstavljaju i brže sagledavaju numerički podaci, regionalni raspored kvantitativnih odnosa unutar pojave u odnosu na tabelarno predstavljanje (Peterca et al, 1974).

3.1.4 Metod kvalitativnog rejoniranja

Primenjuje se isključivo za prikazivanje kvalitativnih karakteristika neke pojave, ali pod uslovom da je ona opšta za celu teritoriju kartiranja i da se kontinuirano rasprostire na njoj. Obavezno izražajno sredstvo za prikazivanje sadržaja ovim metodom su granične linije. Sa njima se mogu kombinovati boje, prosti geometrijski znaci, broičano slovne oznake i neposredno objašnjenje. Najbolja očiglednost se postiže kombinovanjem boja i graničnih linija.

3.1.5 Metod areala

Primenjuje se za izdvajanje kvalitativno posebnih teritorija. Uslov je da se kartirana pojava ne rasprostire po celoj površini karte. Areali mogu biti apsolutni (obuhvataju celu oblast rasprostiranja jedne pojave) i relativni (izdvajaju unutar areala delove sa detaljnim karakteristikama). Kod metoda areala kao izražajna sredstva se koriste: granične linije, boje, površine, simbolični znaci, broičano-slovne oznake i neposredno objašnjenje.

3.1.6 Metod znakova

Primenjuje se za prikazivanje kvalitativnih i kvantitativnih karakteristika potpuno različitih vrsta objekta i pojava koji zauzimaju relativno male površine. Izgledom znaka prikazuju se kvalitativne, a dimenzijama znaka kvantitativne karakteristike objekta. Moguće je predstaviti veličinu, strukturu i razvoj pojave.

3.1.7 Metod vektora

Ovo je univerzalni metod. „Vektorima se prikazuju pojave koje se registruju u jednom lokalitetu a prostiru se frontalno“ (Ćurčić, 2003).

4. KARTOGRAFSKO MODELOVANJE POPISA STANOVNIŠTVA GRADA KRAGUJEVCA

Stanovništvo Republike Srbije čine ljudi koji stalno naseljavaju njen prostor, uključujući i diplomatsko osoblje Republike Srbije, radnike na privremenom radu u inostranstvu i članove njihovih porodica (Republički zavod za statistiku).

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova predstavlja najobimnije i najkompleksnije statističko istraživanje kojim se u redovnim vremenskim intervalima prikupljaju podaci o ukupnom broju i teritorijalnom razmeštaju osnovnih jedinica popisa (lice, domaćinstvo i stan), kao i podaci o svim njihovim

bitnim obeležjima. Popisom su obuhvaćeni državljani Republike Srbije, strani državljani i lica bez državljanstva sa prebivalištem u Republici Srbiji, bez obzira na to da li su se u kritičnom momentu popisa nalazila u Republici Srbiji ili u inostranstvu.

Kvantativno obeležje stanovništva čine:

- broj stanovnika;
- gustina naseljenosti i
- prostorni ili teritorijalni razmeštaj.

Pod kretanjem stanovništva razmatraju se:

- prirodno kretanje (prirodni razmeštaj) i
- mehaničko kretanje (migracije)

Strukturni sastav stanovništva čini razmatranje po:

- polu;
- starosti;
- obrazovanju;
- zdravstvenom stanju;
- socio-ekonomskom stanju;
- klasi;
- kulturi i životnom standardu;
- nacionalnom sastavu i
- političkoj pripadnosti.

4.1. GEOGRAFSKI I PODACI GRADA KRAGUJEVCA

Šumadijski okrug nalazi se u centralnom delu Republike Srbije. Prostire se na 2.837 km². Prema popisu stanovnika iz 2011. godine ima ukupno 290.900 stanovnika. Šumadijski okrug obuhvata grad i opštine:

- Grad Kragujevac;
- Opština Arandelovac;
- Opština Topola;
- Opština Rača;
- Opština Lapovo;
- Opština Batočina i
- Opštinu Knić.

Grad Kragujevac predstavlja administrativni, privredni, kulturno-obrazovni i zdravstveni centar centralne Srbije. Smešten je u središnjem delu Republike Srbije, u Šumadijskom okrugu koga pored grada čine i još 6 opština: Arandelovac, Batočina, Lapovo, Knić, Rača i Topola.

Prema popisu iz 1991. godine na teritoriji grada Kragujevca živi 180.084 stanovnika a prema popisu iz 2011. godine 179.417 stanovnika. U gradskom području živi 150.835 stanovnika, što ga čini četvrtim gradom po veličini u Srbiji.

Grad se nalazi na 44° 22` severne geografske širine, 20° 56` istočne geografske dužine i nadmorskoj visini od 185 do 220 metara. Prostire se na 835 km² i udaljen je 140 km jugoistočno od glavnog grada Republike Srbije – Beograda. Podignut je na obali reke Lepenice u Kragujevačkoj kotlini gde se dotiču krajni ogranci šumadijskih planina: Rudnika, Crnog Vrha i Gledićkih planina. Kragujevac ima 57 naselja prosečne veličine od 14, 65 km². Prosečna veličina naselja na teritoriji grada je veća za oko 6 % od naselja u okrugu.

4.2. REZULTATI POPISA IZ 1991. I 2011. GODINE

Prema podacima popisa Republičkog zavoda za statistiku sprovedenim u gradu Kragujevcu (1991. i 2011. godina), prikazanim u tabeli 1. može se videti da je broj stanovnika u 2011. godini opao za 0,33 % odnosno za 667 stanovnika u odnosu na popis sproveden 1991. godine.



Slika 4. Dijagram popisa stanovništva grada Kragujevca (Republički zavod za statistiku)

Tabela 1. Broj stanovnika grada Kragujevca prema popisima iz 1991. i 2011. godine

Grad Kragujevac	Kragujevac 1991	Kragujevac 2011	Ukupna promena broja stanovnika	Stopa rasta broja stanovnika (%)
Broj stanovnika	180.084	179.417	667	-0,33 %

Tabela 2. Uporedni prikaz broja stanovnika po naseljima
po popisima iz 1991. i 2011. godine

R.b	Naziv	Popis 1991	Popis 2011
1.	Adžine livade	100	51
2.	Baljkovac	623	627
3.	Botunje	810	669
4.	Bukorovac	337	218
5.	Velike Sugubine	351	226
6.	Velike Pčelice	859	498
7.	Veliki Šenj	383	329
8.	Vinjište	433	378
9.	Vlakča	832	592
10.	Goločelo	509	520
11.	Gornja Sabanta	918	748
12.	Gornje Grbice	308	226
13.	Gornja Jarušica	738	548
14.	Gornje Komarice	404	241
15.	Grošnica	1.388	1.383
16.	Desimirovac	1.416	1.623
17.	Divostin	423	422
18.	Dobrača	550	425
19.	Donja Sabanta	801	540
20.	Donje Grbice	623	509
21.	Donje Komarice	698	492
22.	Dragobraća	806	1.150
23.	Drača	765	915
24.	Drenovac	366	333
25.	Dulene	287	153
26.	Đuriselo	627	736
27.	Erdeč	55	55
28.	Jabuče	195	165

R.b	Naziv	Popis 1991	Popis 2011
29.	Jovanovac	1.241	1.279
30.	Kamenica	495	329
31.	Korman	765	630
32.	Kotraža	255	185
33.	Kragujevac	147.305	150.835
34.	Kutlovo	224	234
35.	Lužnice	1.212	981
36.	Ljubičevac	122	44
37.	Mala Ljubica	258	203
38.	Mali Šenj	130	89
39.	Maršić	299	267
40.	Masloševo	603	436
41.	Mironić	109	86
42.	Novi Milanovac	443	404
43.	Opornica	606	603
44.	Pajazitovo	286	187
45.	Poskurice	625	516
46.	Prekopeča	141	89
47.	Ramača	454	318
48.	Resnik	1.322	1.080
49.	Rogojevac	464	394
50.	Stragari	1.295	827
51.	Trešnjevak	59	15
52.	Trmbas	459	814
53.	Ugljarevac	170	129
54.	Cvetojevac	776	841
55.	Cerovac	929	935
56.	Čumić	1.865	1.478
57.	Šljivovac	567	417



Slika 5. Karta odnosa muškog i ženskog stanovništva grada Kragujevca prema popisu iz 2011. godine

4.3. GUSTINA NASELJENOSTI

Negativan rast broja stanovnika, odrazio se i na promene u gustini naseljenosti, koja predstavlja jedan od najznačajnijih pokazatelja kvantitativnih obeležja stanovništva. Karta gustine naseljenosti stanovništva prema popisu iz 2011. godine, prikazana je na slici 6.



Slika 6. Karta gustine naseljenosti Šumadijskog okruga prema popisu iz 2011. godine

4.4. PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA

Statistika rođenja obuhvata sve rođene (živorođene i mrtvorodene) u posmatranoj godini. Statistika umrlih obuhvata svaki slučaj smrti. Prema propisima o vođenju matičnih knjiga, slučajevi rođenja i smrti obavezno se upisuju u matičnu knjigu područja u kome su se dogodili, bez obzira na to da li lice stanuje na tom području ili ne. U obradi se vrši pregrupisanje, tako da se rezultati iskazuju prema mestu stalnog stanovanja majke rođenog deteta, odnosno prema mestu stalnog stanovanja umrlog lica (Republički zavod za statistiku).

Podatke o broju rođenih, umrlih i zaključenim brakovima dostavljaju matičari, a podatke o broju razvedenih dostavljaju sudovi.

Kada je u pitanju prirodni priraštaj grada Kragujevca, podaci tzv. vitalne statistike pokazuju da je njegova vrednost u posmatranom periodu od 1991.

do 2011. godine je varirala ali je uvek je bila sa negativnim predznakom. Poslednji statistički podaci govore da je vrednost – 2,5.

Tabela 3. Uporedni prikaz vitalnih događaja iz 1991. i 2011. godine

Godina	Broj Stanovnika	Živorodeni	Umrli	Prirodni priraštaj	Umrli odojčad	Na 100 stanovnika			Umrli odojčad na 100 živorodnih
						Živorodeni	Umrli	Prirodni priraštaj	
1991	180.084	2.276	1.739	537	29	12,6	9,7	2,9	12,7
2011	179.417	1.777	2.232	-455	7	9,9	12,4	-2,5	10

4.5. MIGRACIONA KRETANJA

U demografiji se proučavaju migracije, odnosno prostorna pokretljivost stanovništva. U savremenom smislu migracije se proučavaju tek posle uvođenja statističkog metoda pri posmatranju ove pojave (Breznik,1972).

Migracije stanovništva prema kriterijumu vremena se dele na:

- stalne migracije;
- sezonske migracije i
- dnevne i sedmične migracije.

Migracije stanovništva prema kriterijumu državne pripadnosti se dela na:

- spoljne migracije i
- unutrašnje migracije.

Prema podacima dobijenih od Republičkog zavoda za statistiku od 1997. do 2003. godine, migracioni saldo je imao negativne vrednosti i u ovom periodu Kragujevac je bio emigraciono područje. Od 2004. do 2011. godine, migracioni saldo je pozitivan na teritoriji grada Kragujevca.

Tabela 4. Uporedni prikaz migracionih kretanja

Kragujevac godina	Ukupno	Doseљeno iz Republike Srbije			
		Svega	Iz iste oblasti		Iz druge oblasti
			iz drugog naselja iste opštine	iz druge opštine	
1991–1995	4.464	2.463	451	342	1.670
1996–2000	9.832	9.250	549	346	8.355
2000–2006	3.902	3.321	603	348	2.370
2006–kasnije	5.279	4.520	973	485	3.062
Nepoznata godina	3.934	3.527	386	1.035	2.106

4.5.1. Doseljenici

Najveći broj doseljenih na teritorija grada Kragujevca je bilo u periodu od 1971. do 1981. godine (20.018 stanovnika). Najveći procenat ovog doseljenog stanovništva je činio doseljeni broj stanovnika sa prostora Centralne Srbije i Kosova i Metohije. Usled povoljnih ekonomskih uslova za život i rad, odnosno povećanje industrijske proizvodnje u gradu Kragujevcu, gde je prednjačila fabrika automobila „Zastava“, većina stanovništva se doselila iz ekonomskih razloga, kao i mogućnosti boljeg usavršavanja i školovanja u gradskom području.

Tabela 5. Uporedni prikaz doseljenika u grad Kragujevac

Ukupan broj stanovnika		179.417
Od rođenja stanuje u istom mestu		92.762
Doseljenici	Ukupno:	62.314
	1971–1980	20.018
	1981–1990	12.314
	1991–2002	11.289
	Непознато	7.404

Veći broj stanovnika je naselio grad Kragujevac posle 1999. godine i etničkih dešavanja i egzodusa pretežno Srpskog stanovništva sa prostora Kosova i Metohije. Popisni podaci Republičkog zavoda sa statistiku zaključno sa 30.09.2011. godine (kritični momenat popisa) govore da je najveći broj stanovnika koji je naselio grad Kragujevac sa prostora AP Kosova i Metohije je bio 1999. godine sa ukupno 11.533 stanovnika. Ovaj broj se odnosi i na Grad Kragujevac i na „Naselje Kragujevac“.

Posle 1999. godine taj broj se konstantno smanjivao, sve do 2006. godine kada je taj broj dostigao najmanju cifru, od 131 stanovnika, doseljenog sa prostora AP Kosova i Metohije. Ukupan broj stanovnika koji je nastanjen u gradu Kragujevcu sa prostora KiM od 1999. godine do 2011. godine iznosi 14.564 stanovnika.

U datoj tabeli nisu prikazana lica koja su se doselila na prostor grada Kragujevca sa KiM ali su se u međuvremenu odselila (primera radi, lice je naselilo grad Kragujevac 2000 godine a odselilo se u Beograd 2010. godine. Lice je prema popisu 2011. godine bilo stanovnik Beograda koje se doselilo iz Kragujevca. Podaci u popisu prikupljali su se na osnovu izjave lica. To znači da neka od ovih lica faktički žive u Kragujevcu ali nemaju prebivalište.

Tabela 6. Broj doseljenih sa prostora AP Kosova i Metohije

Godina	Grad Kragujevac	Naselje Kragujevac
1999	6.295	5.288
2000	401	329
2001	220	174
2002	110	84
2003	119	95
2004	168	118
2005	102	79
2006	75	56
2007	102	68
2008	94	74
2009	82	68
2010	116	98
2011	84	65

Grad Opština	Ukupno
Grad Kragujevac	7.968
Naselje Kragujevac	6.596



Slika 7. Dijagram doseljenih sa prostora AP Kosovo i Metohija na teritoriju grada Kragujevca

Starosna struktura

Bez sagledavanja starosne strukture, ne može se kvalitetno sagledati nijedna druga važnija struktura stanovništva. Formira se pod neposrednim dejstvom sve tri osnovne komponente kretanja stanovništva (natalitet, mortalitet i migracije), a sa svoje strane, distribucija stanovništva po starosti neposredno utiče na obim

rađanja, broj umrlih, kao i na natalitet prostorne pokretljivosti stanovništva, odnosno na stope nataliteta, mortaliteta, kao i na stope migracije (Gigović, 2008).

Podaci o starosnoj strukturi stanovništva najčešće se prikupljaju u okviru pojedinih starosnih kontigenata. Jedan od mogućih primera formiranja kontigenata je: kontigent mladog stanovništva (0-19 god.), kontigent mlađeg sredovečnog stanovništva (20-39 god.), kontigent starijeg sredovečnog stanovništva (40-59 god.), kontigent starog stanovništva (preko 60 god.).

Pored ovih izrazito starosnih kontigenata, moguće je precizirati druge kontigente koji mogu da posluže kao osnova za različite demografske strukture. Za analizu ekonomskih struktura najinteresantniji je radno sposobni kontigent stanovništva (muškarci 15-64 god, žene 15-59 god) itd.

Tabela 7. Starosna struktura stanovništva prema popisu iz 1991. i 2011. godine

Kragujevac	Starost				
	Ukupno	0-19	20-39	40-59	60 i više
2011	179.417	34.747	49.706	53.730	41.234
1991	180.084	50.395	55.661	47.261	26.767

Popisni podaci za grad Kragujevac pokazuju da je 1991. godine, mladog stanovništva (0-19 god.) bilo je 50.395 ili 27,98 %, mlađeg sredovečnog (20-39 god.) 55.661 ili 30,90 %, starijeg sredovečnog stanovništva (40-59 god.) 47.261 ili 26,24 %, i starog stanovništva (preko 60 god.) 26.767 ili 14,86 %. Popisni podaci za 1991. godinu pokazuju da je najbrojniji je bio kontigent mlađeg sredovečnog stanovništva.

Prema popisu iz 2011. godine, mladog stanovništva (0-19 god.) bilo je 34.747 ili 19,36 %, mlađeg sredovečnog (20-39 god.) 49.706 ili 27,70 %, starijeg sredovečnog stanovništva (40-59 god.) 53.730 ili 29,94 %, i starog stanovništva (preko 60 god.) 41.234 ili 22,98 %. Popisni podaci za 2011. godinu pokazuju da je najbrojniji je bio kontigent starijeg sredovečnog stanovništva.

U analizi dinamike promene starosne strukture na teritoriji grada Kragujevca od 1991. do 2011. godine, ukazuju da se učešće mladog stanovništva (0-19 godina) u ukupnom stanovništvu smanjilo sa 27,98 % po popisu iz 1991. godine na 19,36 % po popisu iz 2011. godine. Prisustvo smanjenja ovog dela populacije sa demografskog aspekta nije pozitivno. Kao ni smanjenje procentualnog učešća mlađeg sredovečnog stanovništva.

Starosna grupa preko 60 godina beleži najveći porast sa 14,86% po popisu iz 1991. godine na 22,98% u ukupnom stanovništvu, čime se stanovništvo grada Kragujevca približilo kategoriji – stara populacija. Ono što sa sigurnošću možemo reći da samo sa značajnijim porastom nataliteta, kao i povoljne migracije, mogu da zaustave proces demografskog starenja, što ujedno predstavlja proces širokih razmera.

ZAKLJUČAK

Osnova mnogih studija i analiza geoprostora su topografski podaci. Modelovanje procesa, odnosno pronalaženje topografskih podataka kroz određene postupke obrade ne sme dopustiti da ti procesi unesu neko oštećenje u sistemu, u bilo kom smislu umanje kvalitet podatka ili dovedu do toga da rezultati budu dvosmisleni.

Da bi se uspešno dali odgovori koji se svakodnevno postavljaju o geografskom prostoru i na taj način brzo i kvalitetno izvršila analiza geografskih karakteristika, neophodno je primeniti nove tehnologije i sofisticirane alate, koji bi, po svojoj definiciji, bili prvenstveno usmereni na organizovano prikupljanje, pohranjivanje, analiziranje, prikaz i ažuriranje svih podataka vezanih za geografski prostor.

Upravo je GIS tehnologija taj alat koji pomaže da se razume priroda prostora, ali i da se u vremenski optimalnom roku sve promene registruju, sačuvaju i kroz različite analize prikažu. On je uspeo da objedini ono što je najbolje iz dva nekada odvojena područja: kartografsku sliku i bazu podataka.

Na osnovu izvršene strukturne analize stanovništva grada Kragujevca može se zaključiti da je prema popisu sprovedenim 2011. godine broj stanovnika opao u poređenju s brojem stanovnika grada Kragujevca prema popisu iz 1991. godine.

U analizi dinamike promene starosne strukture na teritoriji grada Kragujevca od 1991. do 2011. godine, ukazuju da se učešće mladog stanovništva (0-19 godina) u ukupnom stanovništvu smanjilo sa 27, 98 % po popisu iz 1991. godine na 19, 36 % po popisu iz 2011. godine. Prisustvo smanjenja ovog dela populacije sa demografskog aspekta nije pozitivno. Kao ni smanjenje procentualnog učešća mlađeg sredovečnog stanovništva.

Posmatrajući migraciona obeležja, možemo zaključiti da je Kragujevac bio jedan od većih prihvatnih centara za raseljena lica sa prostora Kosova i Metohije. Zbog velikog broja stanovnika koja su u ovom gradu nastanjenih još od osamdesetih godina prošloga veka sa pomenutog područja može se zaključiti da je teritorija opštine Kragujevac je bila utočište i spas za veliki deo izbeglih i prognanih sa prostora KiM.

Možemo konstatovati da je i ukupan broj lica (14.564 stanovnika) koji je naseljen na teritoriji grada Kragujevca sa prostora KiM ublažio sliku, odnosno problem smanjenja broja stanovnika u odnosu na popis koji je sproveden 1991. godine.

Na osnovu svih statističkih podataka koji su obrađeni, prikazi promene ukupnog broja stanovništva, gustine naseljenosti, prema popisima 1991–2011. godine, korišćenjem Arc GIS-a znatno se dobilo sa aspekta prikaza već pomenutih strukturnih promena stanovništva. Period za obradu ovakvih podataka je dosta ubrzan i jako koristan za neku dublju i kvalitetniju demografsku analizu.

LITERATURA

- Banković, R. (2011). Infrastruktura topografskih podataka kao deo nacionalne infrastrukture geoprostornih podataka (NIGP) države Srbije. Doktorska disertacija, Vojna Akademija, Beograd.
- Banković, R., Tatomirović, S., Marković, V., Stanković, S. (2012): Tehnološki proces izrade digitalno topografske karte 1:25.000 (DTK25). Beograd, Vojnogeografski institut.
- Breznik, D. (2012): Demografski metodi i modeli, Institut za društvena istraživanja, Beograd.
- Borisov, M. (2004): Model i organizacija geoprostornih podataka za razmeru 1:50000, Doktorska disertacija, Građevinski fakultet - Institut za geodeziju, Beograd.
- Gigović, Lj. (2008): Etnodemografski procesi u Raškoj oblasti u drugoj polovini XX veka i njihov politički značaj – doktorska disertacija, Geografski fakultet, Beograd.
- Jovanović, V., Đurđev, B., Srdić, Z., Stankov, U. (2012): Geoinformacioni sistem Univerzitet u Novom Sadu - Prirodnomatemički fakultet, fakultet Singidunum, Beograd.
- Marković, V. (2009): Opšti principi logičkog modelovanja strukture podataka za potrebe izrade digitalne topografske karte 1:25.000, Zbornik radova 13, str. 23-31. Beograd: Vojnogeografski institut.
- Republički zavod za statistiku (2002) Statistički godišnjak popisa stanovništva, Beograd.
- Sekulović, D. i Drobnyak, S. (2013). Sastavljanje i reprodukcija karata, Arhitektonsko-građevinski fakultet, Banja Luka.
- Peterca, M., Radošević, N., Milisavljević, S., Racetin., F. (1974.): Kartografija, Vojnogeografski institut, Beograd.
- Ćurčić, P (2003): Vojna topografija, Vojna akademija, Beograd

Nenad GALJAK

Slaviša TATOMIROVIĆ

University of Defense in Belgrade

THE USE OF GEOINFORMATION SYSTEMS IN APPLICABLE
RESEARCH THROUGH THE EXAMPLE OF CARTOGRAPHIC
MODELING OF DEMOGRAPHIC CHANGES AT THE
TERRITORY OF THE CITY OF KRAGUJEVAC

Summary

The great potential of geoinformation systems (GIS) sources from their potential to integrate a large amount of information about an area. It enables people to collect, organize, manage, analyze, communicate and distribute geographic information. Topographic maps created in GIS not only show information, but also serve as support in various queries, analyses, planning and management.

This paper discusses the main advantages of GIS over conventional technologies applied, which are reflected in the better integration of information from a wide range of sources; more effective presentation of information in a comprehensible form; capacity to simulate the impact of possible decisions in sensitive areas or particular geographical locations; the capacity to simulate the impact of the use of various types of weapons, and the capacity to compile extensive sets of socially and politically relevant information and to integrate it into an accessible system well suited for public use.

The idea behind this paper is high-quality and efficient cartographic modeling of demographic changes in the census, between the 1991 census and the 2011 census, using the Geographic Information System, namely the product of the US Company ESRI and their software package ArcGis. The area taken for the test presentation of the prospects of cartographic modeling of demographic changes using GIS was a municipality in the Šumadija district – the territory of the city of Kragujevac. Special emphasis was given to the number of immigrants from Kosovo and Metohija who arrived at the city of Kragujevac between 1999 and 2011. The cartographic display of the census modeling used the cartographic methods already implemented in the ArcGis software package. The cartographic methods that were used are the methods of card diagrams, the methods of cartograms, the area method of points. The topographic maps created in GIS not only display information, but also serve as support in various queries, analyses, planning and management.

Key words: geoinformation system, geosystem, geodesy, cartography and photogrammetry

Zoran KARAVIDIĆ*

Univerzitet odbrane u Beogradu

PRIMENA METODE MODELOVANJA U PROCESU OPERATIVNOG PLANIRANJA ZA POTREBE VOJNE DELATNOSTI

Apstrakt: Proces operativnog planiranja je propisana procedura donošenja kompleksnih vojnih odluka. Na osnovu donetih odluka usmeravaju se resursi u vojnim jedinicama, te se može reći da je Proces operativnog planiranja suštinska smernica vojne delatnosti ka postavljenim ciljevima. U vojnoj delatnosti posebno mesto zauzima metoda modelovanja koja se prepoznaje u različitim primenama simulacija, ratnih igara, obuci i drugim značajnim sadržajima. U radu će biti napravljen poseban osvrt na mesto, ulogu i značaj metode modelovanja u sveobuhvatno sagledanom Procesu operativnog planiranja. Iako namenjen da služi struci, proces mora biti zasnovan na naučnim saznanjima, tj. da bi praktično bio primenljiv neophodna je njegova zasnovanost na adekvatnoj primeni naučnih metoda.

Ključne reči: Proces operativnog planiranja, metoda modelovanja, činioci modela.

UVOD

Činioci savremenog, dinamičnog i kompleksnog okruženja svojom dinamikom i kompleksnošću dovode do nepredvidivosti odnosa u političkom, ekonomskom i socijalnom životu. U takvom okruženju potreba za angažovanjem snaga bezbednosti se često javlja zbog zahteva da se zaštite nacionalni interesi ili demokratski poredak. Angažovanje se sprovodi kroz različite vojne operacije, koje u svetu poslednjih godina često imaju protivteroristički ili protivpobunjenički karakter. Zbog navedene kompleksnosti upravljanje operacijama snaga Vojske je pred stalnim izazovom. Vojna delatnost, usmerena kroz misije i zadatke Vojske posebnu pažnju posvećuje odlučivanju o načinu upotrebe snaga.

Svaka moderno organizovana vojna sila koristi određenu proceduru donošenja vojnih odluka. Vojske sveta su svoje procedure prilagođavale novonastalim

* asistent, zkaravidic@gmail.com

potrebama. Do sada je u svetskim okvirima praktično razvijen i koristi se veliki broj različitih procedura donošenja vojnih odluka. Procedure se razlikuju od države do države, međutim često se mogu uočiti manje ili veće sličnosti. Veliki broj zemalja koji teži Zapadnim integracijama zbog potreba interoperabilnosti i različitih drugih procena prihvatio je u osnovi neku od već razvijenih procedura i u manjoj ili većoj meri je prilagodio svojim potrebama.

Praktični aspekt procedura se uvek zasnivao na naučnim osnovama, čime se postizao najbolji odnos zahteva i mogućnosti organizacije. Savremena naučna dostignuća i tehnološki razvoj se uvek koristio za unapređenje kompletne vojne delatnosti, pa i procedura donošenja odluka. Razvijenije države, prednjačeći u resursima, propisivale su procedure i prilagođavale ih svojim potrebama, uvažavajući zahteve koje su same pred sebe postavljale. Manje države, nemajući komfor da razvijaju sopstvene procedure preuzimaju već postojeće i pokušavaju da ih u potrebnoj meri prilagode svojim potrebama. Postavlja se pitanje da li je procedure napravljene za najrazvijenije države i velike vojske moguće prilagoditi manjim državama sa relativno malim oružanim snagama. Suština odgovora leži u primeni naučnih metoda prilikom prilagođavanja procedura jer to je jedini način da se potrebe i specifičnosti određene države i Vojske u potpunosti ugrade u procedure koje će se u njoj koristiti.

Pored drugih naučnih metoda, metoda modelovanja dolazi do posebnog izražaja prilikom donošenja vojnih odluka jer svaka značajna vojna odluka se sagledava kroz različita buduća stanja na ratištu, što suštinski predstavlja model neke buduće situacije.

1. PROCES OPERATIVNOG PLANIRANJA I MODELOVANJE

Reforma sistema odbrane Republike Srbije je prilagodila organizaciju Vojske Srbije novim zahtevima međunarodnog i regionalnog okruženja. Za donošenje vojnih odluka, Vojska Srbije primenjuje od 2008. godine Proces operativnog planiranja (u daljem: POP). Proces operativnog planiranja se koristi za donošenje najbitnijih vojnih odluka u operacijama i za druge potrebe komandovanja Vojskom.

Proces operativnog planiranja je središte bilo kakve aktivnosti u vojnoj delatnosti kada se donose najznačajnije odluke. Propisan je Uputstvom za operativno planiranje i rad komandi u Vojsci Srbije ¹ (u daljem: Uputstvo) i od početka primene doživeo je nekoliko izmena. Sastoji se od različitih faza i koraka koji svojim redosledom vode tim koji radi na planiranju ka najboljoj ili bar pravovremenoj, upotrebljivoj i svrsishodnoj odluci. Faze i koraci nisu fiksni, POP ih propisuje prilagodljivo različitim situacijama i potrebama i omogućava prilagođavanje različitim okolnostima. Proces operativnog planiranja je suština vojne delatnosti jer se koristi za donošenje najznačajnijih odluka i time usmerava vojnu delatnost ka ostvarenju ciljeva vojne organizacije.

1 Generalštab Vojske Srbije. (2018). *Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u Vojsci Srbije*. Beograd.

U POP se metoda modelovanja koristi višestruko. Prvenstveno sagledan sveobuhvatno POP se može posmatrati kao model donošenja vojnih odluka sa svim svojim prednostima i nedostacima u odnosu na druge modele tog tipa. U daljem razmatranju može se uočiti da se u sklopu samog POP razvijaju modeli buduće situacije na osnovu kojih se donosi odluka u procesu. Ti modeli se razmatraju kao tzv. Varijante upotrebe u sklopu POP i predstavljaju podmodele u okviru samog POP. U daljem se može uočiti veći broj različitih podmodela u samom POP, te njihovo sveukupno sagledavanje kroz vrste modela može doprineti shvatanju ove problematike.

2. VRSTE MODELA I ODNOS KA PROCESU OPERATIVNOG PLANIRANJA

Detaljno sagledavanje POP kroz metod modelovanja će istaći određena bitna svojstva procesa, te paralelno omogućiti zasnovanost na naučnoj osnovi. Za sagledavanje Procesu operativnog planiranja kroz vrste modela, koristiće se podela prof. dr Slavomira Milosavljevića.²

2.1. PODELA NA MODELE IMITACIJE, PROTOTIPOVE I PROJEKTIVNE MODELE

Proces operativnog planiranja iako korišćen u praksi, nije detaljno naučno proučen. Njegovo korišćenje i prilagođavanje domaćim potrebama se uglavnom realizovalo kroz praktične nedostatke koji su vremenom uočavani. Naučnim saznanjima može se doći do bitnih svojstava i funkcija POP i na taj način unaprediti model POP. Na taj način se može formirati detaljan model POP što bi predstavljalo realitet društvene stvarnosti tj. *model imitacije*.

U slučaju potrebe za nadogradnju i unapređenje POP bio bi formiran model koji bi predstavljao *prototip* sa svim svojim funkcijama realiteta i istaknutim unapređenim bitnim svojstvima koja bi se u daljem testirala.³ Dalji razvoj modela POP sprovodio bi se kao *projektivni model* kroz različite zamisli, ideje, kao posledica saznanja modela imitacije i posledica testiranja modela prototipa.

2.2. PODELA NA REALNE (PRAKTIČNE), IDEALNE I IDEALIZOVANE MODELE

Proces operativnog planiranja postoji u stvarnosti i praktično se primenjuje. U tom smislu možemo ga delimično sagledati kao *praktičan ili realni model*. Kompleksnost realnosti koja se odvija kroz proces operativnog planiranja

2 Milosavljević Slavomir. Radosavljević Ivan. (2006). *Osnove metodologije političkih nauka*. Beograd: Javno preduzeće „Službeni glasnik“.

3 Isto, str. 255.

zavisna je od velikog broja činilaca, od kojih najznačajni deo čini ljudstvo koje kroz timski rad dolazi do odluke. Zbog navedenog model ne može u potpunosti oslikati stvarnost, već samo određen stepen. Njegova bitna svojstva nisu naučno potvrđena, ali se procedure primenjuju u praksi i usavršavaju. Neprekidan tok korišćenja i usavršavanja ovog procesa vidljiv je kroz višedecenijski period težišno na Zapadu, a kraće kod nas.

S obzirom da realitet postoji u društvenoj stvarnosti model POP ne možemo sagledavati kao *idealan*. Pored stepena realiteta koji poseduje model POP se može sagledati i kao *idealizovan model* jer je velikim delom smernica, norma i zahtev za postupanje u određenoj situaciji. Polazište kod proučavanja modela POP je da će sprovođenje njegovih smernica dovesti do najboljih rešenja, međutim ostavlja mesta za drugačije postupanje u određenim situacijama. Propisan je Uputstvom, daje usmerenja i zahteve za sprovođenje dela društvene prakse u svrhu ostvarenja cilja. Jasno je da model ne može biti idealan, što i nije njegova svrha, već je zamišljen da usmerava određene sfere ljudske delatnosti kako bi se došlo do cilja. Zbog toga postoje različite interpretacije istog. Široko područje ljudskog postojanja i shvatanja koje model želi da obuhvati, dovodi do potrebe da se poznaje detaljnije funkcionisanje delova društvene svesti kako bi onaj ko rukuje modelom dobio potreban izlaz.

2.3. PODELA PO PREDMETU PROUČAVANJA

Klasifikacija po predmetu proučavanja je vezana za nauku ili oblast kojom se bavi. U menadžmentu u odbrani možemo izdvojiti veliki broj modela, npr. model obuke, mobilizacije, model POP. U daljem razmatranju „svaki od navedenih modela, odnosno predmeta se dalje može konkretizovati i specifikovati, ali i povezivati i uopštavati“.⁴

Model sistema obuke se može sagledati kroz podmodele individualne obuke, kolektivne obuke i sl. U sklopu modela kolektivne obuke mogu se izdvojiti podmodeli rodovskih, združenih ili drugih vrsta obuke koji su praktično realizuju kroz vežbe. Slično i sa ostalim oblastima koje možemo predstaviti modelima. Model POP može biti podmodel modela pripreme za operaciju vojske itd. Model POP ima u svom sastavu različite podmodele. Neki njegovi podmodeli mogu biti uočeni kao model 1. faze POP, model 2. faze POP itd. Uočava se struktura složenosti modela.

2.4. PODELA PO SLOŽENOSTI

U Vojsci ima *jednostavnih* modela. Oni se odnose na neke prostije radnje ili procedure koje se primenjuju u vojnoj organizaciji. Često se teži jednostavnosti kako bi izvršenje određene aktivnosti zahtevalo manji broj radnji ili koraka. Zbog toga se sve više koristi moderna tehnologija koja automatizuje određene

4 Isto, str. 267.

radnje i skraćuje procedure. Model POP je vrlo kompleksan te se mora svrstati u *složene modele* sa velikim brojem podmodela kako je već prethodno navedeno. Složenost se može predstaviti strukturom sastavljenom od više nivoa, pri čemu na najnižem nivou može postojati jednostavni podmodel.

Milosavljević govori o modelima koji su pretežno zastupljeni u političkim naukama – „strukture više modela nižeg stepena složenosti i (ili) manjeg obima i manje raznovrsnosti“.⁵ Za razliku od političkih nauka model POP je struktura više modela višeg stepena složenosti.

2.5. PODELA PO CILJEVIMA I SVRSI

Cilj *naučno-istraživačkih modela* je sticanje naučnih saznanja. Usklađeni su sa posebnim ciljevima istraživanja i mogu biti *opšti* koji definišu pristup istraživanju i *konceptualni modeli* nastali kao rezultat naučno-istraživačkog rada pri izradi projekta istraživanja.⁶ Model POP koji se koristi u praksi pripada grupi *modela za primenu u nauci i praksi* i kao je takav proizvod akcionih i razvojnih istraživanja. Dalji razvoj modela POP morao bi uključiti naučnoistraživački aspekt kako bi razvijena praksa dobila oslonac na nauci.

2.6. PODELA PREMA ELASTIČNOSTI I OTVORENOSTI

Proces operativnog planiranja je zamišljen kao *elastičan i otvoren model* sa vizijom da omogući samoinicijativu i primenu iskustva. On je prilagođen različitim situacijama i korišćen u dinamičnom okruženju koje je realno u današnjim uslovima. Međutim licima koja ga manje poznaju izgleda kao *zatvoren, ograničen, statičan model*.

Dosadašnji pristup POP kod nas odlikovao se, upravo, nedostatkom elastičnosti. POP u svakoj svojoj fazi nudi i elastičnost što kroz trajanje, što kroz izmenu (skraćivanje) procesa. On je sadržaj smernica na koga se nadograđuju informacije i odluke. Čest pristup je bio usmeren težišno na obavezno sprovođenje faza i koraka POP po redosledu pri čemu su se većina njih odrađivali pro-forme. Time se gubio smisao procesa, a odluka nije proizilazila iz otvorenog uma već ograničenih procedura. Ako se dodatno sagledaju teške okolnosti u kojima se POP ponekad realizuje uviđa se da problematika zatvorenog pristupa dovodi do diskutabilnih izlaznih rezultata POP i generalno male upotrebne vrednosti.

Upravo unošenje više dinamike u proces dovodi do boljih izlaza, jer lica koja rade imaju mogućnost da bolje shvate budućnost. Suština POP je da se donese što kvalitetnija, pravovremena odluka. To naravno neće biti moguće bez ispravnosti ključnih pretpostavki o okruženju, a do istih se može doći samo kroz aktivno angažovanje svih lica koja rade u POP, nikako pomoću šabloniziranog

5 Isto.

6 Isto, str. 268.

ponašanja. Sva lica koja rade na procesu, moraju modelom biti uključena u tokove procesa i deljenja informacija čime se dinamičnost povećava. Zbog toga model POP mora biti detaljno osmišljen i naučno podržan.

Prikaz svih procesa i informacija u realnom vremenu je teško moguće, zbog obilja informacija od kojih je veliki broj nerelevantan, tj. prave informacije često nećemo imati u potrebnoj meri. Time se dolazi do prognostičkog karaktera modela POP koji razvojem, ukrštanjem informacija i donošenjem manje značajnih odluka u toku procesa ide u pravom smeru – vodi ka odluci koja je zasnovana na realnim podacima i koja je ostvariva.

U skladu sa podelom, neki delovi modela POP se mogu smatrati statičnim – šablonizirana naređenja, smernice za referisanje (brifing), ali to je nužno, jer bi se u suprotnom u vrlo kompleksnom modelu nešto zaboravilo. Statički modeli imaju analitičku valjanost kao polazna osnova – doktrinarne šeme upotrebe, brojno stanje i formacije neprijatelja, njihove strukture. Statistički razmatrano može se govoriti o šablonima, tj o statističkim modelima koji se odnose na isti predmet - u razmatranom slučaju operaciju snaga neprijatelja. Ukoliko razmatramo doktrinarnu šemu upotrebe neprijatelja u operaciji može se postaviti polazna osnova za njegovo angažovanje u okviru navedenog šablona. Navedeno pomaže predvidivosti tj. ograničava broj varijanti koje se moraju razmatrati i time učestvuje u predviđanju budućnosti.

Sagledavajući ovu podelu modela moguće je uočiti zajedničku upotrebnu vrednost statističkih elemenata i dinamičnog modela POP. Struktura modela, pojmovi simboli koji se koriste u njemu će imati izraženu relativnu statičnost, „jer bez toga nije moguće ostvariti vezu i odnos između predmeta modelovanja i modela, njegovog značenja, važenja i uloge u naučnom saznanju“.⁷ Postoje i druge podele modela, ali za potrebe ovog rada zadržaće se na prethodno navedenim kao najrelevantnijim za proces operativnog planiranja.

3. ČINIOCI MODELA PROCESA OPERATIVNOG PLANIRANJA (POP)

Sagledavanje modela POP je najadekvatnije uraditi sagledavanjem činilaca modela i njihovim uočavanjem u POP. Kao činioce modela možemo izdvojiti uslove, subjekte, cilj, delatnost i metode i efekte modela.

3.1. USLOVI NASTANKA I PRIMENE MODELA PROCESA OPERATIVNOG PLANIRANJA

Reforma sistema odbrane Republike Srbije prilagodila je organizaciju Vojске Srbije novim zahtevima međunarodnog i regionalnog okruženja. U skladu sa političkom orijentacijom kao deo integracija ka međunarodnom okruženju

7 Isto, str. 269.

i potreba interoperabilnosti Vojska Srbije za donošenje vojnih odluka primenjuje od 2008. godine Proces operativnog planiranja. Time prestaje da se koristi Proces rada komande na donošenju odluke usvojen početkom 80-ih godina XX veka. Proces operativnog planiranja se koristi za donošenje najbitnijih vojnih odluka u operacijama i za druge potrebe komandovanja VS gde radi formacijska ili privremeno formirana organizaciona celina - komanda ili štab. Proces je dorađivan nekoliko puta 2011, 2014. i poslednji put za izdanje 2018. godine.

Izvor za Proces operativnog planiranja i Uputstvo koje ga propisuje moguće je uočiti u uputstvima SAD i to FM 101-5.⁸ Navedeno Uputstvo opisuje POP u Kopnenoj vojsci SAD i najvećim delom je poslužio kao izvor za domaće Uputstvo iz 2008. godine. Nakon nekoliko reizdanja poslednja verzija navedenog Uputstva je FM 6-0⁹ u kojoj se uvida veliki broj sličnosti sa verzijom domaćeg Uputstva iz 2018. godine.

Prihvatanje POP je od početka nailazilo na probleme. Proces u velikoj meri nije bio prilagođen organizaciji i nameni jedinica Vojske Srbije, što je stvaralo dodatne probleme kod njegove primene. Vremenom se proces prilagođavao domaćim potrebama i postao konkretniji i upotrebljiviji za potrebe različitih jedinica Vojske Srbije.

Početno prihvatanje POP je bilo otežano i zbog odbojnosti prema promenama u vojnoj organizaciji koja se nije menjala desetinama godina pre toga. Teško približavanje procesa korisnicima, u početku je bilo delimično izazvano potpuno drugačijom terminološkom podlogom koja je najvećim delom preuzeta iz stranih, težišno Zapadnih izvora. Dotadašnja domaća vojna terminologija koja se razvijala pola veka je imala mnogo različitih pogleda od novousvojenih pojmova. Nepoznavanje novog stručnog jezika stvorilo je odbojnost i često mešanje starih i novih termina. Doktrinarna dokumenta nisu stvorila dovoljan stepen unificiranosti koji bi bio osnova razumevanja novih procedura.

3.2. SUBJEKTI PRIMENE MODELA PROCESA OPERATIVNOG PLANIRANJA

Proces operativnog planiranja se realizuje kroz kompleksne procedure timskog rada, čiji je cilj donošenje odluke u vojnoj delatnosti. Tim koji se formira za potrebe realizacije procesa sastoji se od različitog broja lica sa različitim odgovornostima, a najodgovorniji za realizaciju procesa je komandant jedinice pred koju se odluka postavlja. Subjekti primene su upravo lica iz tima sa svojim različitim karakteristikama i znanjem. Njihova specijalistička znanja ih delegiraju za učešće u procesu i nužna su zbog potreba kompleksnosti okruženja. Različite specijalizovane tehnike rada u pojedinim oblastima vojne delatnosti subjekti

8 Headquarters, Department of Army. (1997). *FM 101-5 Staff organization and operations*, Washington, DC.

9 Headquarters, Department of the Army. (2015). *FM 6-0 Commander and Staff Organization and Operations*, Washington, DC.

moraju prilagoditi timskom radu. Pored specijalističkih znanja koja su potrebna licima, ističu se i opšta znanja koja moraju povezati sve subjekte procesa. U ovim odnosima javlja se veliki broj mogućih problema i izazova za model POP.

3.3. CILJ MODELA PROCESA OPERATIVNOG PLANIRANJA

Cilj modela POP proističe iz opštih ciljeva vojne delatnosti i nadovezuje se na njih. Proizlazeći iz potreba vojne organizacije za donošenjem pravovremenih i kvalitetnih odluka model POP nalazi mesto upravo u tom segmentu. Donošenje vojnih odluka je svakodnevni posao najvećeg broja vojnih lica, međutim donošenje najznačajnijih odluka u operacijama vojske se izdvaja značajem zbog reursa koji se angažuju i mogućih gubitaka.

3.4. DELATNOSTI I METODE FORMIRANJA MODELA PROCESA OPERATIVNOG PLANIRANJA

Dolazak do modela POP može se izvesti kroz sledeće korake: sagledavanje potreba za formiranje modela, izbor i primena adekvatnih metoda, rad na izradi modela i testiranje, rad na unapređenju modela i uvođenje modela u praksu.

Sagledavanje potreba za formiranje modela POP je kompleksan proces koji zahteva shvatanje celokupne organizacije rada u POP, ali i naučne zasnovanosti. Potrebe moraju biti iskazane od strane poznavaoaca potreba, kako bi se izbegla problematika preuzimanja procedura iz drugih organizacija, kojoj smo svedočili prilikom uvođenja modela POP. U daljem se postavljaju različite potrebe uniformnosti koraka, jednostavnosti, efikasnog i efektivnog rada, ali i rada bez dvosmislenosti. Prilikom izrade modela POP mora se nužno primeniti veliki broj *metoda za izradu modela*, ne samo metoda modelovanja. Različite naučne metode će naći svoje mesto prilikom pripreme i izrade modela. Rad na *izradi modela i testiranje istog*, kao i *unapredjenje modela* mora biti planski i cikličan proces dok se ne dođe do potrebnog nivoa kvaliteta. *Uvođenje modela* u operativnu praksu mora biti praćeno potrebnim osposobljavanjem ljudstva za primenu modela.

3.5. EFEKTI MODELA PROCESA OPERATIVNOG PLANIRANJA

Od novog modela POP se očekuje da unapredi poslove vojne delatnosti u sferi u kojoj je za to „odgovoran”. Efekti treba da budu vidni još kroz osposobljavanje za primenu modela POP gde će povratna informacija dati dodatne smernice o kvalitetu izrađenog modela. Iako posle testiranja ne bi trebalo da bude većih odsupanja u dostizanju traženih ciljeva, uvek postoji mogućnost prikupljanja dodatnih smernica kako bi se kvalitet procesa unapredio. Efekti koje model POP proizvede u realnoj situaciji biće konačni test kvaliteta.

ZAKLJUČAK

Svaki koncept koji će doprineti pravovremenoj i boljoj odluci organa upravljanja doprineće efikasnije sprovedenoj operaciji snaga bezbednosti. U tom smislu značaj modela POP se višestruko povećava kroz svako buduće korišćenje. Model POP imaće ulogu u razrešenju velikog broja problema koji se nalaze između procesa i njegove primene. Rad na novim uputstvima koja objašnjavaju proces imaće naučnu zasnovanost, te će svaka kasnija primena POP kroz školovanje, ali i kasnije kroz starešinsku karijeru, biti razumljivija i prihvatljivija.

U modernom okruženju prepunom novih naučnih i tehnoloških dostignuća stalno je potrebno prilagođavati određene procedure nižeg nivoa kako bi efekti koji se postižu zadržali traženi nivo. Zbog toga je elastičnost modela procesa izuzetno značajna, ali i visok nivo osposobljenosti lica za primenu modela POP. Primenom ovih smernica vojna delatnost će u potpunosti iskoristiti prednosti modela POP.

LITERATURA

- Generalštab Vojske Srbije. (2018). *Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u Vojsci Srbije*. Beograd.
- Milosavljević, Slavomir, Radosavljević, Ivan. (2006). *Osnove metodologije političkih nauka*. Beograd: Javno preduzeće „Službeni glasnik”.
- Headquarters, Department of Army (1997). *FM 101-5 Staff organization and operations*. Washington, DC.
- Headquarters, Department of the Army (2015). *FM 6-0 Commander and Staff Organization and Operations*. Washington, DC.

Zoran KARAVIDIĆ
University of Defense in Belgrade

APPLICATION OF THE MODELING METHOD IN THE MILITARY
ACTIVITIES OPERATIONAL PLANNING PROCESS

Summary

The operational planning process is a prescribed procedure for making complex military decisions. Based on the decisions made, resources in the military units are directed, and it can be said that the operational planning process is an essential guideline of military activities towards the set goals. As regards the military activities, a special role is played by the modeling method, which is recognized in various applications of simulations, war games, training and other relevant content. The paper will put a special focus on the position, role and importance of the modeling method in the comprehensively considered operational planning process. Although intended to serve the profession, the process must be based on scientific knowledge, i.e. in order for it to be practicable, it must be based around an adequate application of scientific methods.

Key words: operational planning process, modeling method, model elements

*Milan KOVAČEVIĆ**

Generalštab Vojske Srbije, Uprava za obaveštajno-izviđačke poslove (J-2)

*Dejan NIKOLIĆ***

Generalštab Vojske Srbije

ZNAČAJ PRIMENJENIH ISTRAŽIVANJA U PROCESU IDENTIFIKACIJE BITNIH ČINILACA MOTIVACIJE ZA RAD PROFESIONALNIH PRIPADNIKA VOJSKE SRBIJE

Apstrakt: Motivacija za rad izuzetno je značajna za uspešno funkcionisanje savremenih organizacija svih tipova uključujući i vojnu. Funkcionisanje Vojske Srbije kao glavnog subjekta sistema odbrane Republike Srbije moguće je unaprediti podizanjem nivoa motivacije njenih pripadnika, tako da postoji jasan interes društva i države za istraživanje motivacije. Za razliku od deklarativne zainteresovanosti za pitanje motivacije ovo pitanje je u praksi prilično zapostavljeno. Nivo motivacije za rad se ne meri i ne prate se promene izuzev pojedinih činilaca u upitnicima za ocenu morala i psihološkog stanja kojima se samo na indirektan način procenjuje nivo motivisanosti.

U radu je razmotrena mogućnost unapređenja motivacije za rad utvrđivanjem bitnih činilaca motivacije za rad profesionalnih pripadnika Vojske Srbije kao i njihovog hijerarhijskog ustrojstva i motivacionog potencijala. Hijerarhijsko ustrojstvo činilaca motivacije promenljivo je karaktera i zavisno od aktuelnih društveno-ekonomskih uslova ali i od određenih karakteristika zaposlenih te je neophodno istražiti hijerarhiju činilaca motivacije za rad na konkretnom uzorku i pratiti je kontinuirano.

Cilj rada je da ukaže na značaj istraživanja motivacije profesionalnih pripadnika Vojske Srbije i da se konstruiše instrument za istraživanje motivacije prilagođen upotrebi u vojnoj sredini. Realizacija istraživanja pored prikupljanja podataka o motivaciji pruža nam i potrebna iskustva i saznanja koja se mogu koristiti u konstruisanju narednih instrumenata.

Ključne reči: motivacija, motivacija za rad, činilaci motivacije, hijerarhija, Vojska Srbije.

* Master, doktorand na doktorskim akademskim studijama, kacaiaca@ptt.rs

** Master, ana65@ptt.rs

UVOD

Motivisanje i nagrađivanje je značajna oblast u upravljanju ljudskim resursima. Motivacija i motivacija za rad su multidisciplinarne oblasti čija istraživanja su česta jer rezultati istraživanja daju mogućnosti praktične primene u pokretanju i usmeravanju ponašanja. Razmatranje čovekovog odnosa prema radu i motivisanosti često pored istraživačkog okvira ima instrumentalnu komponentu čiji su ciljevi praktični efekti i obezbeđenje optimalne forme organizovanja (Mihailović, 2009). Poznavanje činilaca i mehanizama pokretanja zaposlenih na rad ima brojne benefite. Organizacije koje znaju šta podstiče njihove zaposlene na rad u boljoj su poziciji da ih stimulišu da rade bolje i da unaprede organizacione performanse (Kovach, 1987). Spoznaja motivisanog ponašanja je kompleksna, a ponašanje ljudi nije uvek ni konzistentno ni racionalno. Nivo motivacije varira ne samo između pojedinaca već i unutar individue u različito vreme, a motivacija je jedna od najčešće istraživanih tema ponašanja u organizaciji (Robins & Judge, 2013).

Značaj motivacije za rad raste sa potrebama organizovanja efikasnijeg i kvalitetnijeg radnog angažovanja. Organizaciju čine ljudi koji su u njoj zaposleni i bez obzira na vrstu posla koji obavljaju bitan uslov za ostvarenje organizacionih ciljeva je adekvatna motivacija za rad. Pripadnik organizacije mora da poseduje potreban nivo znanja, veština i sposobnosti, ali ako nije adekvatno motivisan, to će ostati samo neiskorišćeni potencijal¹. Motivisan zaposleni je i zadovoljniji, efikasniji u radu, pri čemu je stopa absentizma i fluktuacije manja.

Shvatanja o mestu i značaju motivacije menjala su se kroz istoriju i društvena uređenja. Zbog značaja, ali i kompleksnosti motivacije i istraživanja, nastale su brojne teorije motivacije, koje se međusobno dopunjuju, ali i isključuju. Zavisnost motivacije od istorijskih, kulturnih, sredinskih činilaca nameće potrebu konkretizacije proučavanja. Vrednosti i principi koje važe za jednu vremensku epohu, naciju, kulturu i organizaciju - nisu univerzalni.

Utvrđivanjem bitnih činilaca motivacije za rad profesionalnih pripadnika Vojske Srbije, njihovog uticaja na motivaciju za rad kao i njihovog hijerarhijskog ustrojstva možemo prilagoditi motivacione tehnike potrebama pripadnika i pozitivno uticati na nivo motivacije za rad čime se može unaprediti funkcionisanje Vojske Srbije.

Cilj rada je da se identifikuju činioци motivacije za rad profesionalnih pripadnika Vojske Srbije i konstruiše upitnik čijom će se aplikacijom utvrditi hijerarhijsko ustrojstvo motivacionih činilaca i razlike u uticaju na motivaciju u odnosu na različite psihološke i socio-ekonomske osobine ispitanika. U radu će biti primenjena metoda analize sadržaja za izradu liste motivacionih činilaca i metoda ispitivanja u konstrukciji upitnika.

1 Galupova anketa otkrila je da većina zaposlenih u SAD-u (54 %) nisu aktivno angažovani u svom poslu, a drugi deo (17 %) je aktivno isključen. Robbins, S. & Judge, T. (2013). *Organizational Behavior* (15th ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, str. 202.

1. MOTIVACIJA ZA RAD PROFESIONALNIH PRIPADNIKA VOJSKE SRBIJE

Značaj ljudskih resursa prepoznat je i u Vojsci Srbije i sistemu odbrane i kao takav iskazan u strateškim dokumentima: „Ljudi su najznačajniji resurs za odbranu Republike Srbije. Upravljanje ljudskim resursima, obrazovanje, obuka, zdravstvena zaštita, te vojna, radna i materijalna obaveza, od posebnog su značaja za funkcionisanje i razvoj sistema odbrane.“²

U Vojsci Srbije, deklarativno, pitanju motivacije zaposlenih i adekvatnog nagrađivanja je posvećena velika pažnja, što se vidi i kroz projektovane prioritete zadatke razvoja upravljanja ljudskim resursima za period 2011-2015. godine, kao i za period 2016-2020. godine, a koji se ogleda u iskazu: „obezbediti kvalitetan i motivisan kadar na svim dužnostima“³. Činjenica je da je ovaj zadatak teško postići u uslovima kada „socijalni status zaposlenih karakteriše realno smanjenje zarada, nerešena stambena pitanja, neprepoznavanje značaja i specifičnosti vojnog poziva u društvu“.⁴

Motivacija za rad se ne razmatra samostalno u Uputstvu za razvijanje morala Vojske Srbije⁵ i u Doktrini upravljanja ljudskim resursima⁶ već samo kao jedan od elemenata koji ima uticaj na moral odnosno kao deo morala i kao individualna vrednost. Jedan od zadataka razvijanja morala je motivisati ljudstvo za dostizanje postavljenih ciljeva. Izvor motivacije kao „izraza spremnosti pripadnika Vojske Srbije za podnošenje najvećih napora radi ostvarenja ciljeva Vojske Srbije“ su osnovne društvene vrednosti, građanska prava i slobode, poštovanje zakonitosti, podrška javnosti, posvećenost Vojsci Srbije, prihvatanje vojničkog duha, timskog duha, discipline, patriotizma, poštovanje nacionalne kulture i tradicija društva i naroda u celini. Prihvatanje nacionalnih i vojnih vrednosti predstavlja preduslov za razvijanje motivacije pripadnika Vojske Srbije, a motivacija se razvija uspešnim komandovanjem i rukovođenjem, dobro organizovanom obukom, brigom o ljudima, školovanjem i usavršavanjem, rešavanjem statusnih pitanja, zadovoljenjem materijalnih, kulturnih i drugih potreba pripadnika Vojske Srbije, kao i dobro postavljenim sistemom nagrađivanja. Značaj za motivaciju ima i uniforma, simboli, oznake i druga obeležja kao sastavni deo vizuelnog identiteta Ministarstva odbrane i Vojske Srbije.

U Doktrini upravljanja ljudskim resursima kao preduslov za motivaciju navodi se: „Profesionalni pripadnik koji je uvažen, cenjen, adekvatno nagrađen i zadovoljan svojim statusom i celokupnim položajem u organizaciji motivisan je i spreman da svoje potencijale stavi u funkciju organizacije“.

Iz navedenog zaključujemo da se motivacija posmatra uglavnom u funkciji unapređenja morala, a manjim delom u funkciji unapređenja rezultata rada.

2 *Strategijski pregled odbrane Republike Srbije*, 2015. str. 48,

3 *Dugoročni plan razvoja sistema odbrane Republike Srbije*, Beograd 2011. str. 26.

4 *Strategijski pregled odbrane Republike Srbije*, str. 49.

5 Uputstvo za razvijanje morala Vojske Srbije, Uprava za ljudske resurse J-1, int. br. 897-5 od 09.04.2014. godine.

6 *Doktrina upravljanja ljudskim resursima*

1.1. ISTRAŽIVANJA MOTIVACIJE U VOJSCI SRBIJE

Za razliku od deklarativne zainteresovanosti istraživanje motivacije je u praksi zapostavljeno. Nivo motivacije za rad se ne meri i ne prate se nastale promene. Izuzetak čini praćenje par činilaca putem godišnjih anketiranja upitnicima za ocenu morala ili psihološkog stanja čime se posredno procenjuje nivo motivisanosti, pri čemu se neopravdano poistovećuju motivacija za rad zaposlenih i borbeni moral ili motivacija za odbranu i odnos prema odbrani otadžbine.

U vojnoj sredini obimna i direktna istraživanja motivacije nisu vršena, a postoje pojedini indirektni pokazatelji stavova profesionalnih pripadnika vojske o činionicima motivacije za rad.

Istraživanjem uzorka od 800 komandira koje je realizovano tokom 2006. godine⁷ ispitivani su stavovi o potrebnim znanjima i osobinama ličnosti koje bi trebalo da poseduju starešine na dužnostima komandira četa i vodova. Dobijeni podaci ukazuju da visok rang kod ispitanika imaju ona znanja koja se odnose na rad sa ljudima, odnosno koja imaju uticaj na međuljudske odnose (rangirano je 48 faktora), a rezultati su: međuljudski odnosi (4,16) – rang 3; očuvanje zdravlja ljudi (4,09) – rang 8; izgradnja borbenog morala (3,98) – rang 11; opšta i moralna svojstva pripadnika Vojske (3,94) – rang 15; motivacija u vojničkoj sredini (3,88) – rang 19. Procena potrebnih znanja kao poželjnih i potrebnih osobina ličnosti, posredno ukazuju na visok stepen uticaja međuljudskih odnosa na život i rad u vojnoj sredini, a samim tim i na motivaciju za rad.

Ministarstvo odbrane je u 2007. godini uvelo u upotrebu Upitnik MS-2007 za ispitivanje stanja morala profesionalnih pripadnika vojske. Upitnik je sa nekoliko pitanja tretirao i stavove ispitanika-profesionalnih pripadnika vojske o motivisanosti za rad i uticaju ličnih primanja, materijalnog stanja porodice i stambenog pitanja na efikasnost na poslu.

Trenutno je u upotrebi Upitnik MV-2015 kojim se takođe sa nekoliko pitanja ispituju uopšteni stavovi o motivaciji.⁸ Takođe se ispituju stavovi o zadovoljstvu međuljudskim odnosima i zadovoljstvu radnim uslovima i materijalnim primanjima⁹ i zadovoljstvu poslom.

Upitnik koji se koristi za ocenu psihosocijalnog stanja VOS-2 detaljnije ispituje stavove o zadovoljstvu neposrednim rukovodiocem i kolektivom, takođe ispituje stavove o zadovoljstvu poslom,¹⁰ a vrši se i procena tvrdnji koje se odnose na spremnost za angažovanje u različitim situacijama¹¹.

7 u okviru studije „Stručni profil oficira Vojske Srbije i Crne gore“

8 Tvrdnje koje se procenjuju su: 1) Ne treba previše zapinjati na poslu, jer je energija potrebna i za druge aktivnosti. 2) Čovek treba da da sve od sebe na poslu, čak iako drugi ne rade dovoljno. 3) Najčešće svoje poslove obavljam obavljam sa poletom.

9 Pitanja: 1) Koliko ste zadovoljni Vašim novčanim primanjima u VS? 2) Koliko ste zadovoljni načinom rešavanja Vašeg stambenog pitanja?

10 Pitanja koja se odnose na zadovoljstvo visinom primanja, organizacijom posla, sredstvima za rad, mogućnostima stručnog usavršavanja, materijalnom opremljenošću radnog mesta, objektivnošću nagrađivanja značajem posla i mogućnostima karijernog usavršavanja.

11 Tvrdnje koje se procenjuju: 1) Spreman sam da se maksimalno angažujem na radnom mestu. 2) Osećam zadovoljstvo dok radim. 3) Spreman sam da se angažujem u odbrani zemlje.

Zajednička karakteristika navedenih instrumenata je da se na osnovu njih može samo delimično naslutiti i posredno proceniti motivisanost za rad profesionalnih pripadnika. Primena navedenih instrumenata nema za cilj merenje motivacije i ne daje odgovore o tome šta i u kolikoj meri motiviše za rad profesionalne pripadnike.

1.2. ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA MOTIVACIJE U VOJSCI SRBIJE

Polazeći od saznanja da zaposleni u svom radu, posedujući ekvivalentne sposobnosti, postižu različite rezultate, potrebno je utvrditi bitne činioce koji utiču na radno angažovanje. Otkrivanje motivacionih mehanizama pruža velike mogućnosti praktične primene u organizaciji jer visoka motivacija za neku aktivnost udružena sa prosečnim, pa čak i skromnim sposobnostima, daje bitno drugačije rezultate u radu od nedovoljne motivacije udružene sa natprosečnim sposobnostima. Motivisan radnik će ostvariti bolje radne rezultate od nemotivisanog ili manje motivisanog ako u organizaciji postoje odgovarajući uslovi. U dobroj organizaciji i prosečni postižu natprosečne rezultate, a u slaboj i natprosečni postižu prosečne ili slabe rezultate u radu.¹²

Mnogobrojna istraživanja Maslova i Herberga imala su fokus na pitanje šta radnika motiviše i da se utvrdi hijerarhiju motivacionih činilaca. Rezultati istraživanja pokazuju da se hijerarhijski redosled motivacionih činilaca menja i da može da varira u kratkim vremenskim periodima.

Pored hijerarhije činilaca, (Kovach, 1987: 60) analizom odgovora ispitanika nalazi razlike u uticaju činilaca motivacije u zavisnosti od pola, starosti, nivoa prihoda, vrste posla i organizacionog nivoa. Slična istraživanja realizovana su više puta, u SAD (Wiley, 1997), u Kini (Yang, 2011), Rusiji (Katsva & Condrey, 2005) u Maleziji (Ismail, 2015) i nordijskim zemljama (Eskildsen, Kristensen & Westlund, 2004). Motivacija na prostoru SFRJ i Srbije istraživana je više puta u obimnim istraživanjima (Jezernik 1960. i 1962; Jušić 1971; Mihailović 1988. i Možina 1969.: vidi kod Mihailović, 1988: 50-52). Realizovan je takođe veći broj istraživanja na prigodnim uzorcima od kojih ističemo karakteristične (Kujović, 1989; Mijačika, 1989).

Lična, ali i sredinska zavisnost motivacije za rad utvrđena u navedenim istraživanjima nameće visok stepen neophodnosti konkretizacije proučavanja. Ono što važi za jednu organizaciju ne mora da važi za drugu, odnosno principi utvrđeni u jednom društvu, vremenu ili kolektivu, ne moraju biti primenjivi u svim drugim radnim situacijama.

Značaj istraživanja motivacije je i u otkrivanju odgovora na pitanje: kako dobiti motivisanog i zadovoljnog pripadnika organizacije?

Naučni značaj bavljenja istraživanjem bitnih činilaca motivacije za rad profesionalnih pripadnika Vojske Srbije i njihovog hijerarhijskog ustrojstva

4) Spreman sam da se angažujem u multinacionalnim operacijama. 5) Spreman sam da se angažujem u pružanju podrške u slučajevima prirodnih nepogoda i katastrofa.

12) Pajević D., Kasagić Lj.: „Kao što se od istih hemijskih elemenata mogu dobiti različita hemijska jedinjenja, isto tako se i od istih pojedinaca mogu formirati grupe različitih radnih kvaliteta i spremnosti” Psihologija, BOJS, Beograd, 2002. str 166.

u mirnodopsko vreme ogleda se pre svega u tome što ova oblast u našoj sredini nije u dovoljnoj meri istražena, a takođe rezultati istraživanja motivacije su sredinski i vremenski zavisni, te je potrebno rezultate proveriti i saznanja aktuelizovati.

Takođe, smatramo da je potrebno da se identifikuju bitni činioci motivacije koji imaju najveći uticaj na radno angažovanje profesionalnih pripadnika Vojske Srbije i da se utvrdi razlika u uticaju određenih motivacionih činilaca u odnosu na psihološke i društveno-ekonomske osobenosti profesionalnih pripadnika Vojske Srbije, kao i razlike u hijerarhijskom ustrojstvu motivacionih činilaca po kategorijama kadra (oficiri, podoficiri, profesionalni vojnici i civilna lica).

1.3. CILJEVI ISTRAŽIVANJA MOTIVACIJE

Cilj istraživanja motivacije je unapređenje motivisanosti za rad profesionalnih pripadnika Vojske Srbije, odnosno povećanje kvaliteta rada, radnih rezultata i zadovoljstva poslom profesionalnih pripadnika Vojske Srbije identifikacijom bitnih činilaca motivacije za rad i ocenom njihovog motivacionog potencijala i unapređenjem normativne regulative i praksi motivisanja i nagrađivanja zasnovanih na rezultatima istraživanja.

Naučni ciljevi istraživanja su višestruki i višedimenzionalni. Na nivou naučne deskripcije biće relizovana analiza postojećeg modela motivisanja i nagrađivanja, zakonskih i normativnih rešenja kao i motivacionih činilaca i njihovog hijerarhijskog ustrojstva i uticaja motivacionih činilaca na motivaciju profesionalnih pripadnika Vojske Srbije. Naučni značaj istraživanja ogleda se i prikupljanju novih saznanja koja moguda obogate fond teorijskog znanja iz oblasti menadžmenta u odbrani, ali i metodologije društvenih nauka.

Rezultati istraživanja mogu pružiti polaznu osnovu i podsticaj za naredna istraživanja jer je u situaciji kada izostaje materijalna stimulacija i kada se ne mogu očekivati značajna poboljšanja materijalnog statusa profesionalnih pripadnika Vojske Srbije, značajno je utvrditi uticaj ostalih činilaca na motivaciju za rad.

2. USLOVI U KOJIMA SE REALIZUJE IDENTIFIKACIJA BITNIH ČINILACA MOTIVACIJE ZA RAD

Sve pojave funkcionišu u određenim uslovima¹³ u društvu, a takođe i u prirodi. Uslovi mogu biti relativno stabilni ali i vrlo nestabilni i da se brzo menjaju. Na istraživanje motivacije uticaj mogu da ostvare društveni, ekonomski, politički, bezbednosni, normativno-pravni, naučno-tehnološki i prirodni uslovi, a detaljnije ćemo razmotriti ekonomske i društvene.

13 „Bitno je da se uslovi ne mogu shvatiti kao statični, kao dato stanje, već samo kao konstatacija o početnoj situaciji. Takođe, uslovi se ne mogu shvatiti samo kao skup činilaca koji deluju, već i kao skup činilaca na koje se deluje“, Milosavljević Slavomir, Radosavljević Ivan (2000). *Osnovi metodologije političkih nauka*. Beograd: Službeni glasnik, str. 80.

2.1. EKONOMSKI USLOVI

Podaci koji karakterišu uslove života u Republici Srbiji u odnosu na okruženje (susede i region) i odnose se na celokupnu populaciju-stanovništvo Srbije predstavljeni su u dve kategorije: prosečna plata i blagostanje/životni standard. Prosečna plata isplaćena u zemljama u regionu u oktobru 2017. godine bila je: Slovenija 1.056 evra, Hrvatska 796, Crna Gora 511, Bosna i Hercegovina 436, Srbija 396 i Makedonija 382 evra.¹⁴ Srbija se po dostupnim podacima¹⁵ nalazila 2015. godine u grupi zemalja sa visokim blagostanjem/životnim standardom (Human Development Index - HDI) na 66 poziciji u svetu, pri čemu je iza Slovenije (25), Hrvatske (45) i Crne Gore (48), koje se nalaze u grupi zemalja sa vrlo visokim HDI, a ispred Albanije (75), Bosne i Hercegovine (80) i Makedonije (81), koji su u istoj grupi sa Republikom Srbijom. Mađarska (43), Rumunija (50) i Bugarska (56) takođe se nalaze ispred Srbije.

Istovremeno, primanja profesionalnih pripadnika Vojske Srbije su ispod proseka u Republici Srbiji (u oktobru 2016. godine prosečna plata u Republici i Srbiji iznosila je 45.767 dinara¹⁶, a profesionalnih vojnih lica iznosila je 42.421 dinara, profesionalni vojnici 32.027 dinara, podoficiri 42.028 dinara i oficiri 60.057 dinara).¹⁷ Ovakvo stanje dovodi do uvećanog neplanskog odliva kadra, posebno profesionalnih vojnika. Zakonskim rešenjima do 2008. godine (koja nisu dosledno poštovana) plate profesionalnih pripadnika bile su određene na nivou 3-5 prosečnih plata.¹⁸

2.2. DRUŠTVENI USLOVI

Vrednosni stavovi pripadnika Vojske Srbije o potrebi odbrane zemlje su visoko pozitivni, a takođe su visoko pozicionirane pozitivne društvene vrednosti. Na osnovu podataka dobijenih ispitivanjem pripadnika Vojske Srbije u periodu 2006-2008. godine, (Alargić, 2015), dominiraju lične i socijalne vrednosti, koje su pripadnici Vojske u najvećem stepenu prihvatili i svrstali među 10 najpoželjnijih

14 <http://rs.n1info.com/a352451/Biznis/Prosecna-plata-u-Sloveniji-1.056-evra-najniza-u-Makedoniji.html>

15 <http://hdr.undp.org/en/composite/HDI>

16 <http://www.cekos.rs/prose%C4%8Dne-neto-zarade-plate-novembar-2016-godine>

17 http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/informator/2016/novembar/plate_novembar_2016_cir.pdf

18 Ukupan iznos sredstava za plate profesionalnih vojnika utvrđuje se prema zvaničnom podatku o neto-zaradi koja služi kao osnov za utvrđivanje zarada zaposlenih u republici članici na čijoj teritoriji je sedište Saveznog ministarstva za odbranu, objavljenom u službenom glasilu te republike, s tim da prosečna plata po činu i položajna plata profesionalnih oficira i oficira po ugovoru ne može biti manja od tri niti veća od pet neto-zarada iz ovog stava. Prosečna plata po činu i položajna plata profesionalnih podoficira i podoficira po ugovoru iznose od 65% do 70%, a prosečna plata vojnika po ugovoru, po činu i dužnosti od 55% do 60% od prosečne plate po činu i položajne plate svih profesionalnih oficira (Član 75. Zakona o Vojski Jugoslavije „Sl. list SRJ“, br. 43/94, 28/96, 44/99, 74/99, 3/2002 i 37/2002 - dr. zakoni „Sl. list SCG“, br. 7/2005 i 44/2005).

vrednosti, a to su: porodica, pravda, čast, samopoštovanje, bezbednost zemlje, obrazovanje, ljudska prava, odgovornost, sreća i ekonomski napredak države. Iako se, u celini posmatrano, može reći da su sve ispitivane vrednosti visoko prihvaćene, ipak se može zapaziti da su najmanje od svih prihvaćene one koje opisuju konformističku i avanturističku orijentaciju.

Opšte vrednosti, kao što su humanizam i patriotizam, ostaju i dalje stabilne vrednosti što ukazuje na pozitivan humanističko-patriotski vrednosni profil pripadnika Vojske Srbije. Vrednosnu orijentaciju ili vrednosni profil može se dalje tumačiti u skladu sa društveno-istorijskim uslovima i slobodarskom tradicijom srpske vojske, gde su se čast, sloboda, odbrana zemlje, čojstvo i junaštvo, solidarnost i pomoć drugima isticale i cenile kao značajne vrednosti koje su i danas visoko cenjene i prihvaćene kod pripadnika vojske, uz pojavu i nekih novih vrednosti instrumentalnog i hedonističkog karaktera.¹⁹

Takođe postoje kulturološke odlike stanovništva koje se odražavaju i na pripadnike Vojske Srbije u smislu kolektivističkog duha (ilustrativni su sportski uspesi u ekipnim sportovima u kojima mala zemlja kao Srbija dominira ili je dominirala i u svetskim okvirima: vaterpolo, košarka, rukomet, odbojka). Takođe odnos prema radu nije bio pozitivan u vreme na zalasku vremena socijalističkog društvenog uređenja (posebno prema fizičkom radu: uči da ne bi radio) i najčešće je postojala paradigma uravnilovke.²⁰

3. IDENTIFIKACIJA BITNIH ČINILACA MOTIVACIJE ZA RAD I KONSTRUKCIJA UPITNIKA

Identifikacija i sačinjavanje liste bitnih činilaca motivacije za rad profesionalnih pripadnika Vojske Srbije i njihovog hijerarhijskog ustrojstva će se realizovati primenom metode analize sadržaja, metode ispitivanja (tehnikom ankete) i statističke metode.

3.1. PRIMENA METODE ANALIZA SADRŽAJA U UTVRĐIVANJU LISTE ČINILACA MOTIVACIJE ZA RAD

Na osnovu klasifikacije činilaca korišćenih u 30 istraživanja u periodu 1959-2013. godine, od 19 identifikovanih korišćenih činilaca formirana je za upitnik lista od 16 činilaca motivacije: zanimljiv posao i radni zadaci, dobar odnos rukovodioca, samostalnost u obavljanju posla, dobri međuljudski odnosi, uticaj u odlučivanju, informisanost o radu i rezultatima rada, dobri uslovi rada i zaštita na radu, uspeh, samopotvrđivanje, izazovan posao, mogućnost napredovanja,

19 Alargić D.: Sistem vrednosti pripadnika Vojske Srbije u kontekstu reformi društva, *Vojno delo*, 2015, br. 5.

20 Poznata dosetka: „radio ne radio – svira ti radio“ ili „ne mogu toliko malo da me plate koliko ja malo mogu da radim“.

sigurnost zaposlenja, mogućnost karijernog ili stručnog usavršavanja, stimulativne mere, visina plate, kritika za učinjenu grešku i strah od kazne, posao sa većim ugledom i radno i slobodno vreme. Lista činoca je prilagođena sredini i vremenu, pri čemu su eliminisana tri činioca: sa ideološkom konotacijom (samoupravljanje), nisu aktuelni (dodela stana) i činiooci koji nisu u široj upotrebi u našem društvu, a pogotovu u javnom sektoru i Vojsci Srbije (učesće u dobiti i razne vrste beneficija).

3.2. KONSTRUKCIJA I PRIMENA UPITNIKA ZA UTVRĐIVANJE HIJERARHIJSKOG USTROJSTVA ČINILACA MOTIVACIJE ZA RAD PROFESIONALNIH PRIPADNIKA VOJSKE SRBIJE

Za prikupljanje podataka²¹ radi utvrđivanja hijerarhijskog ustrojstva činilaca motivacije za rad profesionalnih pripadnika Vojske Srbije konstruisan je upitnik za ispitivanje stavova svih kategorija kadra (oficiri, podoficiri, civilna lica, profesionalni vojnici) sa listom od 16 motivacionih činilaca (identifikovani na osnovu analize sadržaja prethodnih istraživanja i potvrđeni na osnovu rezultata predistraživanja na prigodnom uzorku od 135 ispitanika u oktobru 2018. godine). Funkcija predistraživanja je da se provere instrumenti konstruisani za prikupljanje podataka i treba da pokaže njihovu upotrebljivost kod izvora podataka (Mihailović, 2004). Na osnovu predistraživanja izvršena je izmena i korekcija upitnika, preformulisana su pitanja koja su bila nedovoljno jasna ispitanicima, a takođe su prikupljena iskustva u vezi pažnje ispitanika i stepena razumevanja uputstva za popunjavanje instrumenata.

Upitnik ima tri celine:

- pitanja u obliku tvrdnji sa petostepenom skalom Likertovog tipa koja se odnose na stepen uticaja pojedinih činilaca na motivaciju za rad,
- pitanja u kojima se rangiraju motivacioni činiooci,
- pitanja zatvorenog tipa koja se odnose na nezavisne varijable.

Metrijske karakteristike skale proverene su kontrolom unutrašnje pouzdanosti izražene Kronbahovim alfa koeficijentom (Cronbach's Alpha). Minimalna prihvatljiva vrednost ovog koeficijenta je po nekim autorima 0,6 (Robinson, Shaver & Wrightsman, 1991), (Nunnally, 1978) preporučuje minimalni nivo 0,8 i 0,9 kao odličan za bazična i primenjena istraživanja, Kline (2011) smatra da je unutrašnja konzistentnost iznad 0,9 odlična, oko 0,8 veoma dobra i iznad 0,7 prihvatljiva, dok Cortina (1993) ukazuje na zavisnost ovog koeficijenta od broja pitanja.

Kronbahov alfa koeficijent za skalu sa 16 činilaca je $\alpha=0,877$ te zaključujemo da skala ima visok nivo interne konzistentnosti.

21 „Prikupljanje podataka je karakteristika svakog naučnog, a moglo bi se reći i uopšte istraživanja“, Milosavljević Slavomir (1980): *Istraživanje političkih pojava*, Beograd: Institut za političke studije FPN, str 156.

Nakon konstrukcije upitnika realizovaće se sledeće aktivnosti:

– sačinjavanje uzorka uz poštovanje principa isključivosti i iscrpnosti (Todorović, 2008), uzorkom su obuhvaćene sve kategorije profesionalnih pripadnika Vojske Srbije bez preklapanja,

– prikupljanje podataka će se izvršiti tehnikom anketiranja uz prisustvo ispitivača. Prisustvo ispitivača u odnosu na slanje anketnog lista poštom ima brojne prednosti (Mužić, 1979). Statističkom obradom podataka utvrdiće se motivacioni uticaj bitnih činilaca motivacije za rad, sačiniće se hijerarhija bitnih činilaca motivacije za rad, utvrditi razlika u hijerarhijskom ustrojstvu i uticaju na motivaciju za rad u odnosu na različite socio-ekonomski psihološke karakteristike ispitanika, ulogu u organizaciji ispitanika, vrstu organizacije (komanda-ustanova ili jedinica) i kategoriju kadra. Značajnost razlika u stavovima o uticaju motivacionih činilaca na motivaciju biće utvrđena analizom varijanse i naknadnim testovima (Post Hoc Tests – Tukey HSD) za višestruka poređenja (za kategoričke varijable sa tri ili više subpopulacija) i primenom dvosmernog *t*-testa za nezavisne uzorke (za kategoričke varijable sa dve subpopulacije). Obrada i analiza podataka logički i epistemološki su konstitutivni deo istraživačkog projekta i uslovljeni su predmetom, ciljem, hipotezama i instrumentima prikupljanja podataka (Milosavljević, S. 2000),

– izrada rang liste po kategorijama ispitanika,
– korišćenje rezultata istraživanja u unapređenju motivacije za rad, organizacione strukture, normativnih akata i konstrukcije instrumenata za naredna istraživanja.

ZAKLJUČAK

Problem radne motivacije je aktuelan za sve organizacije, pa tako i za vojnu. Istraživanjem motivacije i identifikacijom motivacionih činilaca koji imaju najveći uticaj na radno angažovanje profesionalnih pripadnika Vojske Srbije mogu se ostvariti pozitivni efekti, a rezultati mogu poslužiti i u razvoju novih motivacionih tehnika.

Stepen pripremljenosti za odbranu Republike Srbije zavisi od rezultata rada zaposlenih u Vojsci Srbije i sistemu odbrane, a njihovi rezultati od motivisanosti za rad. Na ovaj način motivacija za rad profesionalnih pripadnika direktno utiče na spremnost za odbranu Republike Srbije.

Mnogobrojna istraživanja činilaca koji utiču na motivaciju za rad, ukazuju da nije moguće doći do stabilne liste činilaca koja bi bila nezavisna u odnosu na obrazovni nivo i socijalni status ispitanika i razlike u sistemu vrednosti koje u raznim kulturama dovode do razlika u delovanju istih faktora motivacije za rad. Nameće se potreba za konkretizacijom istraživanja, odnosno istraživanju konkretnih uzoraka u datom vremenskom trenutku. Analizom sadržaja prethodnih istraživanja motivacije formirana je lista od 16 motivacionih činilaca i konstruisan je upitnik za utvrđivanje uticaja motivacionih činilaca na motivaciju za rad i utvrđivanje njihovog hijerarhijskog ustrojstva. Predistraživanjem na

uzorku od 135 ispitanika upitnik je proveren, izvršene su manje korekcije na osnovu zapažanja ispitivača i pitanja, primedbi i sugestija ispitanika.

U radu smo ukazali na značaj istraživanja motivacije profesionalnih pripadnika Vojske Srbije i konstrukcije instrumenta za istraživanje motivacije koji je prilagođen upotrebi u vojnoj sredini. Realizacija istraživanja pored prikupljanja podataka o motivaciji pruža nam i potrebna iskustva i saznanja koja se mogu koristiti u konstruisanju narednih instrumenata i može dati rezultate koji će poslužiti kao osnova za poređenje sa narednim istraživanjima.

LITERATURA

- Alargić, Dragana. (2015). „Sistem vrednosti pripadnika Vojske Srbije u kontekstu reformi društva“, *Vojno delo*, 5/2015, 287-314.
- Eskildsen, Jakob., Kristensen, Kai & Westlund, Anders. (2004). „Work motivation and job satisfaction in the Nordic countries“. *Employee Relations*, 26 (2), 122-36.
- Ismail, Ahmad. & Ahmed, Selim. (2015). „Employee perceptions on reward/recognition and motivating factors: A comparison between Malaysia and UAE“. *American Journal of Economics*, 5(2).
- Katsva, Masha. & Condrey, Stephen. (2005). „Motivating personnel at Russian nuclear power plants: a case study of motivation theory application“. *Public Personnel Management*, 34 (4), 343-56.
- Kline Rex (2011): *Principles And Practice Of Structural Equation Modeling*, New York: Guilford Press.
- Kovach, Kenneth. (1987). „What motivates employees? Workers and supervisors give different answers“. *Business Horizons*, 30 (3), 58-65.
- Kujović, Blagoje. (1989). Motivacija za rad pripadnika milicije. (Magistarska teza).
- Mijačika, N. (1989). „Motivacija za rad i istraživanje nekih njenih aspekata“. *Revija za sociologiju*, 20 (1-2), 151-164.
- Milosavljević, Slavomir. (1980). *Istraživanje političkih pojava*, Beograd: Institut za političke studije FPN.
- Milosavljević, Slavomir., Radosavljević, Ivan. (2000). *Osnovi metodologije političkih nauka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mihailović, D. (1988). *Struktura motivacije za rad*. Beograd: Centar.
- Mihailović, D. (2004). *Metodologija naučnih istraživanja*. Beograd: FON.
- Mihailović, D. (2009). *Organizaciono ponašanje*. Beograd:FON.
- Muži, Vladimir. (1979). *Metodologija pedagoškog istraživanja*. Sarajevo: Svjetlost.
- Nunnally, Jum. (1978). *Psychometric theory* (2nd ed.). New York: McGraw-Hill.
- Yang, Fang. (2011). „Work, motivation and personal characteristics: and in-depth study of six organizations in Ningbo“. *Chinese Management Studies*, 5 (3), 272-297.
- Wiley, Carolyn. (1997). „What motivates employees according to over 40 years of motivation survey“. *International Journal of Manpower*, 18(3), 263-280.
- Pajević, Desimir., Kasagić, Ljubomir. (2002). *Psihologija*. Beograd: BOJS
- Robbins, Stephen & Judge, Timothy. (2013). *Organizational Behavior* (15th ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Robinson, John., Shaver, Phillip & Wrightsman, Lawrence. (1991). *Measures of Personality and Social Psychological Attitudes*. San Diego: Academic Press.

- Todorović, Dejan. (2008). *Metodologija psiholoških istraživanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Cortina, Jose. (1993). „What is coefficient alpha? An examination of theory and applications“. *Journal of Applied Psychology*, 78, 98–104.
- Grupa autora. (2006). *Stručni profili oficira Vojske Srbije i Crne Gore - studija*. Beograd: Uprava za školstvo, Sektor za ljudske resurse, Ministarstvo odbrane.
- Doktrina upravljanja ljudskim resursima, doneta je odlukom VK PRS, int. br.3-6 od 12.04.2012.godine.
- Dugoročni plan razvoja sistema odbrane, Beograd 2011.
- Zakon o Vojski Jugoslavije „Sl. list SRJ“, br. 43/94, 28/96, 44/99, 74/99, 3/2002 i 37/2002 - dr. zakon i „Sl. list SCG“, br. 7/2005 i 44/2005).
- Strategijski pregled odbrane Srbije, donet odlukom VK PRS, int. br. 3-1 od 27.03.2015. Republike
- Uputstvo za razvijanje morala, int. broj 897-5 od 09.04.2014. g.
- <http://rs.n1info.com/a352451/Biznis/Prosecna-plata-u-Sloveniji-1.056-evra-najniza-u-Makedoniji.html>
- <http://hdr.undp.org/en/composite/HDI>
- http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/informator/2016/novembar/plate_novembar_2016_cir.pdf
- <http://www.cekos.rs/prose%C4%8Dne-neto-zarade-plate-novembar-2016-godine>

Milan KOVACEVIC

Generalštab Vojske Srbije, Uprava za obaveštajno-izviđačke poslove (J-2)

Dejan NIKOLIC

Generalštab Vojske Srbije

THE IMPORTANCE OF THE APPLIED RESEARCH IN THE PROCESS OF IDENTIFICATION OF THE IMPORTANT FACTORS OF WORK MOTIVATION FOR SERBIA PROFESIONAL MILITARY MEMBERS

Summary

The motivation for work is extremely important for the successful functioning of contemporary organizations of all types including military. The functioning of the Serbian Armed Forces as the main part of the Republic's Serbia defence system can be promoted by raising the level of motivation of its members, so there is a clear interest to explore motivation. Contrary to declarative interest formotivation, this question is in practice quite neglected. The level of motivation for work is not measured and changesare not monitored, except for some factors in the morale and psychological status questionnaires, whichare addressing this question in indirect way.

The paper discusses the possibility of improving the motivation to work by identifying important motivation factorsfor the work, of professional members of the Serbian Armed Forces, as well as their hierarchical structure andmotivational potential. The hierarchical organization of the factors for motivation is variable anddepending on the current socio-economic conditions, and also on certain characteristics of the employees, so it isnecessary to examine the factors hierarchy on a specific sample and then to monitor them continuously.

The aim of this paper is to highlight the significance of motivation researches, of professional members of the Serbian Armed Forces, andto construct aninstrumentformotivationanalysis tailored for military use.Inaddition,next to collecting data aboutmotivation, conducting this and similar researches also provides us with the necessary experiences andinsights, whichcan be usedfor constructing the resulting (follow-on) instruments.

Key words: motivation, motivation to work, factors of motivation, hierarchy, Serbian Army

Željko JOKIĆ*

Vojna akademija, Univerzitet odbrane, Beograd

PRIMENJENA ISTRAŽIVANJA U FUNKCIJI RAZVOJA KONCEPTA TOTALNE ODBRANE

Apstrakt: Odbrana kao vitalna državna funkcija podrazumeva pažljivo odabran i adekvatno sproveden proces konceptualizacije. U svetu postoje brojni koncepti prema kojima države organizuju i uređuju svoje odbrambene sistema, shodno svojim odbrambenim potrebama i mogućnostima. Koncept totalne odbrane jedan je od njih. S obzirom da podrazumeva mobilizaciju svih društvenih i državnih potencijala u odbrani zemlje i njenih interesa, Koncept totalne odbrane mora u velikoj meri biti zasnovan na rezultatima valjano planiranih i sprovedenih naučnih, stručnih i akcionih istraživanja. U radu će biti razmotren značaj primenjenih istraživanja za razvoj jednog ovako složenog koncepta za koji su opredeljenje izrazile brojne države, među kojima i Republika Srbija.

Ključne reči: sistem odbrane, konceptualizacija odbrane, koncept totalne odbane.

UVOD

Sve države su kroz istoriju težile da izbegnu položaj žrtve, pa su iz tog razloga izgrađivale i organizovale svoje odbrambene funkcije u skladu sa karakterom svojih društveno-političkih sistema. Bezbednosna i odbrambena politika svake države zavisi i od državnih interesa kao i postojećih potencijalnih pretnji koje te interese ugrožavaju. Te pretnje mogu biti: političke, vojne, ekonomske, demografske, socijalne, konfesionalne, pretnje ekološke prirode i pretnje izazvane dugoročnim prikrivenim delovanjem ekstremističkih snaga u svim oblastima društvenog života.¹

Odbrana podrazumeva organizovanu kontraakciju u smislu osujećivanja, sprečavanja i umanjenja efekata napada koji predstavlja društvenu akciju na rušenju države. Odbrana je suština njenog postojanja jer bez funkcije odbrane

* Master, antras1209@gmail.com

1 Blagojević S., Lakušić M., (2011.), „Bezbednost i odbrana-bitne funkcije politike i političkog sistema”, 1. Simpozijum inovacionih istraživanja „Sinovis-2011”, Beograd.

država ne bi mogla da postoji kao bitan subjekat međunarodnih odnosa, a sa druge strane odbrambena funkcija države proizilazi iz njenog društvenog bića, ukupnih ekonomskih, političkih i pravnih odnosa koji u njenom političkom sistemu vladaju.² Budući da je reč o veoma bitnoj funkciji države, sve više su bila prisutna nastojanja da se ta praktična delatnost i naučno zasnuje.

U pogledu naučne zasnovanosti odbrane, mogu se identifikovati tri pristupa, prvenstveno u domenu tipa, organizacije, angažovanja i obezbeđenja vojske.³ Rešavanje tih ključnih pitanja koja se odnose na vojsku direktno je uslovljeno pristupom i konceptom odbrane najviših nacionalnih vrednosti, interesa i ciljeva. Karakter tih pristupa uslovljen je delovanjem različitih činilaca, koji imaju politički, ekonomski, saznajni i širi društveni karakter.

U procesu evolucije, totalna odbrana postala je koncept, građansko obrazovanje, pa čak i bit naroda da odbrani domovinu. Posebno je komunistička Kina primenjivala svoj „Zakon o obrazovanju o nacionalnoj odbrani“. Ovaj zakon imao je za cilj da određenim programima i obrazovnim aktivnostima od najranijeg uzrasta priprema stanovništvo za odbranu nacionalnog suvereniteta, integriteta i teritorijalne celovitosti. Kroz totalnu odbranu mobiliše se svaki sektor društva, a stanovništvo se organizuje da brani zemlju od svih oblika napada, vojnih i nevojnih.

Način na koji se danas vodi rat, naši ograničeni resursi, priroda našeg društva i veličina naše zemlje zahtevaju da naša zemlja ima Totalnu odbrambenu sposobnost koja uključuje ne samo Vojsku Srbije već i civilno stanovništvo.

1. POJAM KONCEPTA TOTALNA ODBRANA

Da bi smo razumeli suštinu pojma konceptualizacije i koncept totalne odbrane neophodno je prethodno dati kratak pregled značenja sintagmi zamisao i koncept.

Po jednim, zamisao o bezbednosti shvata se kao „mišljenje o bezbednosti, kao ideja o sistemu bezbednosti, dok koncept za njih predstavlja osnovni zamišljen nacr“.⁴

Ova definicija uspostavlja veze između pojmova zamisli i koncepta odbrane i bezbednosti, tako što koncepte odbrane i bezbednosti shvata kao osnovne nacрте zamisli o odbrani i bezbednosti. Autori u navedenoj definiciji zamisli odbrane i bezbednosti razumeju kao mišljenja o odbrani i bezbednosti. Tim zamislama se teži da unutar utvrđenih, postojećih okvira sistema, se unapredi stanje i odnosi koji vladaju između subjekata koji čine pomenute sisteme.

2 Blagojević S., Lakušić M., (2012.), „Bezbednost i odbrana-bitne funkcije politike i političkog sistema“, 2. Simpozijum inovacionih istraživanja „Sinovis-2012“, Beograd.

3 Šaranović J., Fuletić Đ., Nikolić M., Jelemić Z., (2000.), „Istorija ratne veštine, Period do 1920.“, VIZ, Beograd.

4 Selaković M., Vrančić I. i Balen Š., (1967.), „Priručni leksikon“, III prerađeno i dopunjenoi-zdanje, Nakladni zavod Znanje, Zagreb.

Ovakav način viđenja zamisli odbrane i bezbednosti nije prihvatljiv iz razloga što je mišljenje psihički, mentalno - saznavni proces koji sledi odmah nakon opažanja, zapažanja. Zamisao je rezultat promišljanja i može biti iskazan na razne načine. Opšta zamisao je skup ideja o mogućem. Stim u vezi, zamisao o odbrani i bezbednosti je rezultat promišljanja o ostvarivanju ovih važnih državnih funkcija.

Sa druge strane, neki autori, kada govore o konceptima odbrane i bezbednosti, misle o pojmovima koji su širi od zamisli o odbrani i bezbednosti. U Websterovom malom, enciklopedijskom rečniku engleskog jezika pod konceptom se podrazumeva „generalna sveobuhvatna zamisao, mišljenje ili ideja.“⁵ Međutim i ovde moramo izraziti neslaganje sa navedenom tvrdnjom. Ideja je jedno i ona je neodređenija. Zamisao je određenija, dok je koncept još određeniji od zamisli. Koncepti, ne mogu biti pojmovno širi od zamisli, već oni predstavljaju samo vrstu iskazane zamisli. Kao najkonkretniju, u radu ćemo koristiti sledeću definiciju konceptata koja glasi: *koncept je iskazana, relativno celovita zamisao o osnovnim činiocima i tokovima procesa, koja prethodi odluci i realizaciji odluke, tj. određenom planu i programu.*

Ova najopštija zamisao počinje opštom idejom o opaženom odnosu, o zapaženom problemu naučne ili praktične prirode, odnosno o naučno teorijskom ili empirijskom problemu.⁶ Stoga, koncepte odbrane i bezbednosti možemo shvatiti kao iskazane relativno celovite zamisli o osnovnim činiocima i tokovima procesa koji se odvijaju, ili će se odvijati u sistemu odbrane i bezbednosti, a koje prethode odluci i realizaciji odluke, tj realizaciji planova i programa razvoja sistema odbrane i bezbednosti.

1.1. POJAM KONCEPTA ODBRANE

Iz konceptata bezbednosti proizilaze koncepti odbrane država. Koncepti odbrane određuju kako će snage odbrane biti upotrebljene radi ostvarenja odbrambenih ciljeva. Postoje različiti načini angažovanja snaga odbrane tj. različiti strategijski i operativni koncepti.⁷ Odgovornost za razvoj odbrambenih konceptata je dualna tj. političko - vojna. Uloga vojnih eksperata ogleda se u formulisanju predloga i savetovanju političara koji su odgovorni za odobravanje konceptata. Primeri strategijskih i operativnih konceptata su:⁸

- koncept defanzivne odbrane;
- koncept isturene mobilne odbrane;

5 “Webster’s Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language”, Gramercy books, New York/Avenal, New Jersey, 1989, p. 304.

6 Milosavljević S., Radosavljević I., (2006.) „Osnovi metodologije političkih nauka”, Službeni glasnik, Beograd.

7 Lykke, A.F. ”Toward An Understanding Of Military Strategy”, in “Guide To Strategy”, U.S. Army War College, 2001. crp.180.

8 Le Roux, L., ”The Military Budgeting Process: An Overview (Defence Planning, Programming and Budgeting)”, 2006. crp. 13-14.

- strategijska ofanziva;
- odbrana osloncem na sopstvene snage;
- odbrana kroz regionalnu odbrambenu saradnju i savezništvo itd.

U određenom broju zemalja duži niz godina, a u nekim od njih se i danas izgrađuje koncept totalne odbrane. Primeri zemalja koje su prihvatile koncept totalne odbrane su: Švedska, Danska, Norveška, Finska, Švajcarska i Singapur. Sličan koncept postojao je i u bivšoj SFRJ, koji se ogledao u konceptu opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.

Totalna odbrana je odbrambeni koncept koji podrazumeva mobilizaciju svih društvenih potencijala u odbrani države i njenih interesa.⁹ Uglavnom ga primenjuju male države sa ograničenim ljudskim i materijalnim resursima. Koncept podrazumeva održavanje relativno malih, ali dobro opremljenih oružanih snaga u miru. U ratu, oružane snage se ojačavaju brojnim i dobro obučanim rezervnim snagama i bivaju podržane civilnim sektorom koji je sposoban za brzu mobilizaciju radi podrške oružanih snaga. Bez obzira da li se radi o oružanoj agresiji ili terorizmu, koncept totalne odbrane omogućuje koordinirano angažovanje celokupnog društvenog potencijala u suprotstavljanju bezbednosnoj pretnji.

Koncept totalne odbrane uključuje više aspekta, ali se po svom značaju izdvajaju vojna odbrana i civilna odbrana. Sistem vojne odbrane treba da bude sposoban za odbranu od oružanog ugrožavanja spolja, da učestvuje u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu i pruža podršku civilnim vlastima u suprotstavljanju drugim pretnjama bezbednosti. Civilna odbrana obezbeđuje pretpostavke za funkcionisanje sistema odbrane u celini i vrši zaštitu i spasavanje.

Republika Srbija, kao samostalna država od 2006. godine, izgrađuje sistem odbrane po meri svojih potreba i u uslovima koji determinišu stanje odnosa na globalnom, regionalnom i lokalnom planu. Strategijski koncept odbrane Republike Srbije utvrđuje se na osnovu opredeljenja i ciljeva politike odbrane i procene izazova, rizika i pretnji bezbednosti, kao i nove društvene i međunarodne uloge odbrambenih potencijala, a razvija se prema realnim mogućnostima. Osnovne startegijske postavke odbrane zasnivaju na primeni *koncepta totalne odbrane*, kroz integralno angažovanje subjekata odbrane i raspoloživih odbrambenih potencijala.

1.2. TEORIJSKO ODREĐENJE (GENEZA KONCEPTA TOTALNE ODBRANE)

Kroz celokupnu istoriju čovečanstva srećemo i totalnu odbranu, na ovaj ili onaj način, počev od perioda Kineskih Zaraćenih država pa sve do današnjeg koncepta totalne odbrane koji je normativno-pravno definisan u nekim od najrazvijenijih država u svetu.

⁹ Blagojević S., (2011.), „*Uticao demografskog činioca na razvoj koncepta totalne odbrane*“, Zbornik radova sa 28. simpozijuma o operacionim istraživanjima, Ekonomski fakultet, Beograd.

Značajan doprinos njenom razvoju dali su vojskovođe kao što su Napoleon, Kutuzov, Molte,... i poznati vojni mislioci: Sun-Cu, Klauzevic, Monro, Marks, Engels, Lenjin... i drugi.

Sun Cuova izveka: „*Rat je velika briga za državu i mora se temeljno proučiti*“, govori da se u Kini od 500. godina p.n.e. počelo razmišljati o oružanom sukobu kao društvenoj pojavi a ne o prolaznoj zabludi. Kao jedan od osnovnih preduslova uspešnog ratovanja smatrano je jedinstvo. Čak je određeno i pet nepromenljivih elemenata koji deluju u ratu gde se jedinstvo naroda i vlada (moralna kohezija)¹⁰ postavlja na prvo mesto.

U grčkom društvu Homerovog vremena, vojna obaveza bila je neposledno povezana sa građanskim pravima i dužnostima u državi. Svaki slobodan građanin bio je vojnik i od mladosti je vežbao i spremao se za vojnu službu.

Srednji vek su obeležile mahom male najamničke vojske koje u se „gubile“ na prostranim ratištima. Takođe, ni vojskovođe nisu imale apsolutnu vlast nad svojim trupama. Pod takvim uslovima srednji vek nam ne može pružiti primere povezane, svrsishodne i dosledne strategije kakva je bila u starom veku.

U Francuskoj se 1798. godine, donosi zakon o vojnoj obavezi kojim svaki Francuz od 20 do 25 godina života mora da služi vojsku. Kako su ratovi duže trajali i dalje odmicali, potreba za vojičkim sastavom postajala je sve veća, postojeći sistem popune promenjen je u tzv. „Stalnu rekviziciju svih sposobnih Francuza“¹¹.

Tek s početkom 20. veka, pojavljuje se termin totalan, prvo u kontekstu sa ratom a zatim i odbranom. Kada govori o totalnoj odbrani, Foš podrazumeva, totalnu mobilizaciju društva za vođenje rata, počev od privredne mobilizacije, ekonomske,...¹²

Stvaranje masovnih nacionalnih armija, u periodu između Francuske buržoaske revolucije i Prvog svetskog rata, navelo je vojne mislioce tog vremena da sve više zagovaraju opštu vojnu obavezu gde se obveznici dele na dve grupe: stalni kadar i rezervu.

Sve do Prvog svetskog rata smatralo se da je rat stvar vojske. Svetski rat je to izmenio i ukazao na činjenicu da rat nije i ne može biti samo stvar vojske, već da sve više postaje i najšira društvena pojava.

Ako se početkom 20. veka, tek počeo spomiljati totalni rat i odbrana onda je Drugi svetski rat pokazao pravo značenje tog pojma. Pre tog perioda rat je uglavom bio problem generala, admirala i vojske. Politička, ekonomska, vojna i ideološka moć država kumulirana je u jedan opšti, zajednički i totalni napor nacije radi pobeđe nad neprijateljem. Vođen navedenim Mid Erl kaže da se državna moć sastoji od političke, ekonomske i vojne komponente.¹³ Pripremanje totalne odbrane mora da otpočne pre izbijanja otvorenih borbi. Učešće velikog broja

10 Šaranović J., Fuletić Đ., Nikolić M., Jelemić Z., (2000.), „*Istorija ratne veštine, Period do 1920.*“, VIZ, Beograd.

11 Ist.

12 Foš F., (1920.), „*Načela rata*“, prevod, Njujork.

13 Kovač M., Forca B., (2000.), „*Istorija ratne veštine, Period 1920-2000*“, VIZ, Beograd.

ljudi zahteva da se putem propagande posvete naročiti napori jačanju morala u zemlji i slabljenju političog jedinstva neprijateljske države.

Marksističko geslo da je svaki građanin vojnik i svaki vojnik građanin dobilo je praktični smisao tek u sklopu opštih društvenih okolnosti koji radne ljude čine vodećom društvenom snagom i odlučujućim činiocem društvenog razvoja. Teorijska osnova koncepta opštenarodne odbrane data je u naučnom socijalizmu, u delima Marksa, Engelsa i Lenjina o naoružanom narodu kao novom obliku vojne organizacije socijalističkog društva, koja omogućuje svesno i organizovano učešće svog stanovništava u pripremama za odbranu i u vođenju opštenarodnog rata.

Realizacija Titove koncepcije opštenarodne odbrane u uslovima socijalističkog društva koje se razvija na samoupravnim osnovama, predstavlja svojevrsnu potvrdu naučne zasnovanosti i aktuelnosti koncepcije osnivača marksizma o naoružanom narodu kao imanentnom svojstvu socijalističkog društva. Prema generalu Ljubičiću, "koncepcija opštenarodne odbrane izražava klasno-socijalne, političke i vojne poglede na rat i mir, poglede koji su determinisani spoljnom politikom nesvrstavanja i vanblokovskom pozicijom socijalističke Jugoslavije. Polazeći od toga da je mir neophodan za razvoj i napredak, mi se odlučno suprostavljamo ratu kao obliku rešavanja međunarodnih problema."¹⁴ Koncepcija ONO je odgovor na probleme odbrane koje malim i srednjim zemljama donosi savremeni rat. ONO je nužan, jedinstven i celovit sistem organizovanja i pripremanja društva za rat i odbranu od svih vrsta spoljne opasnosti, što se postiže opštim učešćem svih moralnih i materijalnih snaga zemlje, radi trajnog obezbeđenja mira, nezavisnosti, slobode i suvereniteta. Odbrana zemlje je postala pravo i obaveza svakog građanina Jugoslavije. Time se u delo sprovodila ideja marksizma-lenjinizma o naoružanom narodu.

2. KOMPARATIVNA ANALIZA PRIMENE TOTALNE ODBRANE

U vreme kada moćni teže da postanu još moćniji, jedno od pitanja koje se nameće, jeste, kako teritorijalno male zemlje sa ograničenim resursima mogu povećati svoje odbrambene sposobnosti i sačuvati suverenitet i teritorijalnu celovitst?

Prema Marti Kapelen i Janu Osburgu, pristup nacionalnoj bezbednosti baltičkih zemalja kroz koncept totalne odbrane, jedan je od odgovora.¹⁵ Pristup ima za cilj da omogući učešće civilima da se zaštite i podrže svoju vojsku u odbrani nacionalnih interesa. Od završetka drugog svetskog rata, a posebno nakon okončanja hladnog rat, sve je više zemalja koje u svojim Strategijama nacionalne bezbednosti proklamuju koncept totalne odbrane. U radu je izvršena analiza osnovnih postavki strategijskog koncepta odbrane kod jednog broja država,

14 Ist.

15 Kepe M., Osburg J., "Total Defense: How the Baltic States Are Integrating Citizenry Into Their National Security Strategies", Center for Security Studies, Zürich 2017.

koje iza sebe imaju dugu istoriju političke i vojne neutralnosti, koje primenjuju koncept totalne odbrane i koje su svoje osnovne strategijske postavke o odbrani prilagodile novom bezbednosnom okruženju.

2.1. SINGAPURSKI MODEL TOTALNE ODBRANE

Singapurske oružane snage (SAF) deo su sistema Odbrane Republike Singapur. U aktivnim jedinicama nalazi se personal od oko 72.500 ljudi sa mogućnošću mobilizacije preko 900.000 rezervista. Doktrinarno, SAF odbranu Singapura bazira na jakoj diplomatiji, odvracanju i na kraju, brzom i odlučujućoj pobedi nad agresorom (na njegovoj teritoriji) jer bi vođenje borbe na teritoriji Singapura, površine 693 km², za isti bilo pogubno.

Vojni rok se služi u periodu između 16,5 i 40 godine. Izbegavanja služenja vojnog roka veoma su retka i tiču se gotovo isključivo medicinskih razloga. Rupa u zakonu prilikom regrutacije / mobilizacije gotovo da nema. Vojni rok služe svi građani muškog pola, a ženama je omogućilo 2014. godine da služe vojsku.

Koncept Totalne Odbrane obuhvata pet ključnih aspekata – vojni, civilni, ekonomski, socijalni i psihološki i fokusiran je na potrebi svakog Singapurčanina da odigra svoju ulogu u odbrani nacije. Ovih pet aspekata veoma su bliski austrijskoj "sveobuhvatnoj nacionalnoj odbrani". Psihološka odbrana je posvećenost svake osobe za odbranu zemlje i poverenje u budućnost nacije. Socijalna odbrana govori o tome da ljudi koji žive i rade zajedno u harmoniji moraju imati vreme i za interese nacije i zajednice. Ekonomska odbrana je podeljena između vlade, privrede i industrije koji ulažu napore na jačanju ekonomije, pojedinca koji svojim napornim radom doprinose razvoju i prosperitetu i onih koji se stalno usavršavaju da bi država ostala prosperitetna. Digitalna odbrana zahteva da svaki pojedinac bude na „prvoj liniji odbrane“ od pretnji digitalnog domena. Civilna odbrana osigurava sigurnost i osnovne potrebe čitave zajednice kako bi se život odvijao normalno i u vanrednim situacijama. Vojna odbrana poseduje snažne oružane snage Singapura kako bi odvratile agresiju i zaštitile zemlju. Takođe uključuje i građane koji daju svoj deo podrške vojsci.

2.2. KONCEPT ODBRANE FINSKE

Nakon Drugog svetskog rata Finska je u spoljnoj politici sprovodila politiku neutralnosti. Neutralnost Finske temelji se na finsko-ruskom *Sporazumu o prijateljstvu, saradnji i zajedničkoj pomoći* iz 1948. godine, koji garantuje postojanje odnosa prijateljstva i saradnje između dve države. Finska neutralnost ima formu vojnog nesvrstavanja i nepripadanja nijednom postojećem vojnom savezu iako nije isključena mogućnost ulaska u neki sistem bezbednosti u budućnosti. Politika odbrane zasniva se na održavanju kredibilnih vojnih snaga koje su interoperabilne prema NATO standardima, ali i na snažnoj podršci bezbednosnoj politici Evropske unije.

Politika neutralnosti ne podrazumeva izolaciju i rezervisanost prema političkim zbivanjima već aktivan doprinos miroljubivom rešavanju sukoba i razvoju miroljubive međunarodne saradnje. Finci, takođe, ističu važnost regionalne saradnje i regionalnih organizacija za ukupnu evropsku bezbednost i saradnju.

Pored vojne odbrane, koncept narodne, teritorijalne ili totalne odbrane, koji je usavršavan godinama, uključuje i ekonomske mere, mere civilne zaštite, mere saradnje sa medijima, mere komunikacije i održavanje javnog reda i mira. Prema Ustavu Finske, svaki građanin dužan je da na neki način učestvuje u narodnoj (totalnoj) odbrani. Svi građani muškog pola podležu vojnoj obavezi. Obnova znanja i veština rezervista predstavlja jedan od suštinskih elemenata koncepta totalne odbrane. Svake godine oko 25 hiljada rezervista završi obuku.

Svrha totalne odbrane jeste zaštita vitalnih društvenih funkcija kroz pravilno obezbeđenje i upotrebu državnih resursa, kompanija i civilnog društva. Različita ministarstva su odgovorna za pripreme i sprovođenje zadataka iz oblasti odbrane. Ministarstvo odbrane je zaduženo za koordinaciju poslova iz oblasti totalne odbrane.¹⁶

2.3. KONCEPT ODBRANE REPUBLIKE AUSTRIJE

Austrija je vojno neutralna država, članica je Evropske unije i NATO programa Partnerstvo za mir. Godine 1955. Austrija je usvojila Zakon o stalnoj neutralnosti. Za razliku od Švajcarske iste godine je pristupila punom članstvu Ujedinjenih nacija i počela da beleži zapaženu ulogu u mirovnim operacijama. Za Austriju je bilo jako korisno članstvo u programu Partnerstvo za mir kroz koji se vojska modernizovala i povećala sposobnost za učestvovanje u mirovnim, humanitarnim i operacijama spasavanja zajedno sa drugim državama.

Austrijska Vlada je 2001. godine odlučila, da pošalje do 2.000 vojnika u međunarodne operacije u misijama UN, kao i „snage za međunarodne operacije“ koje deluju u okviru EU.

2.4. KONCEPT ODBRANE ŠVAJCARSKE

Švajcarska je jedina država u Evropi kojoj je zvanično međunarodno priznata *stalna neutralnost* kao njeno trajno spoljnopolitičko opredeljenje. Švajcarska neutralnost definisana je još 1648. godine, Vestfalskim mirom, a potvrđena 1815. godine na Bečkom kongresu.

Odbranu države švajcarci su utemeljili na konceptu totalne odbrane koji je doživeo promene krajem devedesetih godina prošlog veka obuhvativši i druge dimenzije društva (ekonomsku, ekološku, tehnološku, političku, društvenu). Koncept totalne odbrane podrazumeva sveobuhvatnu nacionalnu odbranu, uključujući i vojne i civilne instrumente kako bi se osigurala nezavisnost države,

16 Fact about National Defence, „*The Finnish Defence Forces 90 years*“, Public Information Division of Defence Command, Finland, 2008, p. 4-5, 36-37.

odbrana teritorije i zaštita stanovništva. Strateška uloga švajcarske vojske je u prevenciji, odvratanju i odbrani.

Švajcarska, u okviru sistema odbrane izgrađuje: vojnu odbranu (odvratanje od agresije i vođenje oružane borbe u ratu) i civilna odbranu (zaštita ljudi i materijalnih dobara u ratu i svim drugim uslovima ugrožavanja i odbranu privrede (obezbeđenje proizvodnje opreme i materijalnih dobara neophodnih za vođenje rata). Osnovni cilj civilne odbrane Švajcarske jeste priprema civilnog stanovništva za preživljavanje u uslovima savremenog rata i mirnodopskih ugrožavanja, koja postaje sve značajnija. Sigurno ni jedna zemlja u svetu ne obezbeđuje u slučaju opasnosti skloništa za tako visok procenat civilnog stanovništva kao Švajcarska. Za otprilike 8.000.000 švajcarskih građana Vlada je obezbedila adekvatan prostor u skloništima. U knjizi *La Placedela Concorde Suisse*, autor Đon Mekfi citira jednog pripadnika oružanih snaga: «Švajcarska nema vojsku, Švajcarska je vojska».

Države koje su proklamovale vojnu neutralnost dugi niz godina prilagođavale su svoje bezbednosne politike novim bezbednosnim izazovima ne naglašavajući čvrsto svoje neutralno delovanje u međunarodnoj zajednici. Politika neutralnosti se sve više shvata kao aktivan odnos prema političkim zbivanjima u međunarodnoj zajednici u odnosu na ranije shvatanje koje je podrazumevalo izolaciju i rezervisanost prema bezbednosnim problemima.

Koncept totalne odbrane pojedine države zasnivaju na učešću svih subjekata društva u odbrani. Odbrana je obaveza, kako nadležnih državnih organa, tako i drugih brojnih društvenih subjekata, ali i svakog punoletnog građanina. Karakteristično je da ovakav pristup odbrani imaju i države koje su u bezbednosnom smislu u daleko povoljnijem položaju od Republike Srbije, uključujući i one koje su pristupile evroatlantskim integracijama ili su već odavno deo njih.

Tabela 1: Komparativna analiza moći država sa konceptom totalne odbrane

Države	Površina teritorije (km ²)	Broj stanovnika (miliona)	Broj vojnika (aktivni/ rezervni sastav)	Vojni budžet
Singapur	693	5.612	72.500/900.000	4,9 % BDP
Švajcarska	41.285	8.420	21.000/242.000	0,9 % BDP
Danska	42.933	5.749	12.500/75.000	1,12% BDP
Austrija	83.879	8.773	57.133/350.000	0,7 % BDP
Srbija	88.631	6.982.604	30.000/440.000	\$ 998 miliona
Finska	338.145	5.503	22.200/350.000	1,23% BDP

3. OSNOVNA PODRUČJA PRIMENE KONCEPTA TOTALNE ODBRANE

Odredbama Ustava date su nadležnosti Republici Srbiji u oblasti uređenja i obezbeđenja odbrane, suvereniteta, nezavisnosti, teritorijalne celovitosti i bezbednosti države. Opredeljenje Republike Srbije za vojnu neutralnost, kao za bezbednosni izbor i garanciju očuvanja i zaštite njenih odbrambenih interesa,

implicitno, povlači za sobom odredbu Strategije odbrane da je naš koncept odbrane – koncept totalne odbrane.

Primena koncepta totalne odbrane podrazumeva integrisano angažovanje subjekata sistema odbrane i odbrambenih potencijala države. Korišćenje svih potencijala države treba da bude usklađeno sa njenim finansijskim mogućnostima. Za razvoj koncepta totalne odbrane posebno mesto pripada planiranju odbrane i nastavku reformskih aktivnosti u sistemu odbrane. Planiranje odbrane ostvaruje se kroz planiranje razvoja sistema odbrane i planiranje upotrebe snaga odbrane.

Planiranje razvoja sistema odbrane je stalan evolutivan proces koji je određen strategijskim usmerenjima, podržan tehnološkim dostignućima i ograničen ekonomskim i političkim činiocima. U okviru tog procesa značajno mesto pripada planiranju razvoja Vojske Srbije zasnovanom na sposobnostima. Planiranje upotrebe snaga odbrane ostvaruje se kroz izradu planova odbrane i planova upotrebe. Strategija odbrane Republike Srbije predstavlja polazni strategijski dokument na osnovu kojeg se planira upotreba snaga odbrane.

Koncept totalne odbrane, koji je utvrđen u Strategiji odbrane iz 2009. godine, nije materijalizovan niti se izgrađuju adekvatne saznavne, doktrinarne, organizacione, kadrovske i logističke pretpostavke za njegovu primenu.

Zbog ekonomske krize koja je pogodila našu zemlju u predhodnim godinama, što je uslovalo nedovoljna izdvajanja za vojsku od strane države i stalnog smanjivanja njenog brojnog stanja, ključni problem sistema odbrane jeste njegoa neodrživost sa dodeljenim finansijskim sredstvima. Obim finansijskih sredstava koji se opredeljuje za odbranu, nije dovoljan za obezbeđenje potrebnog funkcionisanja i razvoja sistema odbrane, kako u srednjoročnom, tako i u dugoročnom periodu. Dugoročnim planom razvoja sistema odbrane je predviđeno izdvajanje od najmanje 2% BDP. Realna izdvajanja za odbranu su manja od predviđenih.

Koncept totalne odbrane je potrebno oživeti, materijalizovati, kroz izgradnju doktrinarne, organizacione, kadrovske i logističke pretpostavke za njegovu primenu.

Izraditi Dugoročni plan razvoja sistema odbrane, sa težištem na opremanju neophodnim borbenim sistemima i modernizaciji dela postojećeg oružja i opreme i taj plan treba da se sprovodi. Vojsku Srbije izgrađivati kao poluprofesionalnu sa jasno naglašenim narodnim karakterom. Očuvati od privatizacije ključne kapacitete odbrambene industrije, jer ona obezbeđuje ključnu municiju i ubojna sredstva za potrebe odbrane države. Planski i organizovano izvoditi obuku rezervnog sastava. Uravnotežiti organizaciju mirnodopskog i ratnog sastava u skladu sa potrebama i Konceptom totalne odbrane. Zalagati se za uravnotežen privredni i demografski razvoj Srbije sa stanovišta odbrane države.

Rat ne znači nužno brigu samo za vojsku. Civilno društvo mora da pronađe nove načine rada u krizi ili ratu. Pitanje je kako iskoristiti sve resurse koje imamo kako bismo se odbranili. U sklopu priprema za odbranu, važno je pokazati ljudima da smo mi svakodnevno izloženi ne naoružanim napadima i pokazati im koja mere i radnje vršimo kada se to dogodi. Ako možemo ubediti građane da se možemo nositi s tim, onda možemo i zadobiti njihovo poverenje u državni aparat.

ZAKLJUČAK

Totalna odbrana, kao i vojna neutralnost, je pojam koji ima svoj sadržaj prepoznatljiv u uporednoj praksi različitih država u različitim istorijskim periodima. Nema sumnje da politička odluka da se ostane izvan NATO, uz strateško partnerstvo sa Ruskom Federacijom i Kinom u aktuelnom stanju međunarodnih odnosa, zahteva preformulisanje našeg koncepta odbrane. Totalna odbrana jeste jedino rešenje za državu naše veličine koja se nalazi na prostoru gde se ukrštaju interesi velikih sila.

Prihvatnje Kineskog stava iz perioda Zaraćenih država da je „Vojska državna potreba i od nje zavisi život i smrt podanika, veličina i dekadencija Carstva“¹⁷ potrebnije je nego ikada jer razrada koncepta totalne odbrane mora nužno uključiti omasovljenje oružanih snaga, opštu obuku stanovništva za vođenje oružane borbe i višestruko povećanje izdvajanja za odbranu. Kako se i u novoj Strategiji nacionalne bezbednosti ne odstupa od vojne neutralnosti i koncepta totalne odbrane, to je moguće sprovesti samo uz obavezno služenja vojnog roka. Totalna odbrana se oslanja na sve snage jednog društva, a osnovni nosilac oružanog i neoružanog suprotstavljanja su građani. Pripreme građana za opštenarodni odbrambeni rat i opšti oružani otpor neprijatelju nisu moguće bez vraćanja obaveze služenja vojnog roka. Pripreme građana za civilnu odbranu ne mogu se efikasno sprovesti bez uvođenja obaveznog predmeta u školski sistem kroz koji bi se omladina osposobljavala za obaveze koje ima prema odbrani zemlje.

LITERATURA

- Blagojević S., (2011.), „*Uticao demografskog činioca na razvoj koncepta totalne odbrane*“, Zbornik radova sa 28. simpozijuma o operacionim istraživanjima, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Blagojević S., Lakušić M., (2011.), „*Bezbednost i odbrana-bitne funkcije politike i političkog sistema*“, 1. Simpozijum inovacionih istraživanja „Sinovis-2011“, Beograd.
- Blagojević S., Lakušić M., (2012.), „*Bezbednost i odbrana-bitne funkcije politike i političkog sistema*“, 2. Simpozijum inovacionih istraživanja „Sinovis-2012“, Beograd.
- Vejjalainen K., (2009.), „*Vojna neutralnost nasuprot bezbednosnoj saradnji i integraciji*“, Ekonomija i bezbednost, Centar za CVO, Beograd.
- „*Doktrina Vojske Srbije*“, (2010.), Medija centar MO RS, Beograd.
- Đurašinić-Radojević D., (2016.), „Švajcarska oružana neutralnost“ Uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost i stabilnost u Evropi – Zbornik radova, Beograd.
- „*Zakona o odbrani*“, (2017.), Službeni glasnik R.Srbije, Beograd, broj 116/07.
- „*Zakon o Narodnoj skupštini*“, (2010.), Službeni glasnik R. Srbije, Beograd, broj 9-10..
- J. Helcl, (2009.), „*Evropska politika bezbednosti i odbrane u funkciji jačanja Evropske Unije*“, Vojno delo.
- Kepe M., Osburg J., (2017.), „*Total Defense: How the Baltic States Are Integrating Citizenry Into Their National Security Strategies*“, Center for Security Studies, Zürich.
- Kovač M., Forca B., (2000.), „*Istorija ratne veštine, Period 1920-2000*“, VIZ, Beograd.

17 Tomac P., (1959), „*Vojna istorija*“, VIZ JNA, „Vojno delo“, Beograd

- Kovač M., (2016.), „*Interesi velikih sila i neutralnost Republike Srbije*“ Uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost i stabilnost u Evropi – Zbornik radova, Beograd.
- K. Friisand Sanaa Rehman, (2010.), „*Nordic Approaches to Whole-of-Government – in Afghanistan and beyond* (Jari Mustonen, Finland’s Comprehensive Crisis Management Strategy, Norway.
- K. Juhani, (2007.), „*The Key for Multinational Interagency Co-operation*”, AFCEA seminar in Helsinki.
- Le Roux, L., (2006.), „*The Military Budgeting Process: An Overview (Defence Planning, Programming and Budgeting)*”.
- Lykke, A.F. „*Toward An Understanding Of Military Strategy*”, in “Guide To Strategy”, U.S. Army War College, 2001 str. 180.
- Melon K., Žan-Mari Miler, (1989.), „*Neoružani otpor*“, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd.
- Milosavljević S., Radosavljević I., (2006.) „*Osnovi metodologije političkih nauka*”, Službeni glasnik, Beograd.
- N. Herzog, (2010.), „*Promena švajcarske politike bezbednosti*”, Vojno delo.
- „*Opšte narodna odbrana u teoriji i praksi*”, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1976.
- Prelović M., (1975.), „*Marks i Engels o klasno-revolucionarnom i opštem vojnostrategijskom sadržaju i karakteru naoružanog naroda*”, Politička misao: časopis za politikologiju, Zagreb.
- Selaković M., Vrančić I. i Balen Š., (1967.), „*Priručni leksikon*”, III prerađeno i dopunjeno izdanje, Nakladni zavod Znanje, Zagreb.
- „*Strategija odbrane Republike Srbije*, Službeni glasnik R.Srbije, Beograd, broj 38/09 od 26.10.2009.
- S. Pierre, (1994.), „*Total Defence: A Danish Concept*”, African Defence Review Issue No 16.
- Steputtat Fin. Inter Agency Cooperation, (2010.), „*A Danish Perspective. Nordic Approaches to Whole-of Government*”, Security in Practice 6.
- Tomac P., (1959), „*Vojna istorija*“, VIZ JNA, „Vojno delo“, Beograd
- „*The Military Balance 1975-76*”, The International Institute for Strategic Studies.
- „*Ustav Republike Srbije*”, Službeni glasnik R.Srbije, Beograd, 2012.
- Fact about National Defence, (2008.), „*The Finnish Defence Forces 90 years*, Public Information Division of Defence Command, Finland.
- „*Webster’s Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*”, Gramercy books, NewYork/Avenal, New Jersey, 1989.
- Foš F., (1920.), „*Načela rata*“, prevod, Njujork.
- Šaranović J., Fuletić Đ., Nikolić M., Jelemić Z., (2000.), „*Istorija ratne veštine, Period do 1920.*“, VIZ, Beograd.

Željko JOKIĆ

Vojna akademija, Univerzitet odbrane, Beograd

RESEARCH APPLIED TO THE DEVELOPMENT OF THE TOTAL DEFENSE CONCEPT

Summary

Defense as a vital state function involves a carefully selected and adequately implemented conceptualization process. There are numerous concepts around the world according to which countries organize and regulate their defense systems, according to their defense needs and capabilities. The concept of total defense is one of them. Considering that it involves the mobilization of all social and state potentials in defense of the country and its interests, the Concept of total defense must be largely based on the results of properly planned and conducted scientific, professional and action researches. This paper will discuss the importance of applied researches for the development of such a complex concept, expressed by a number of countries, including the Republic of Serbia.

Key words: defense system, conceptualization of defense, concept of total defense

Original scientific work

*Olja ARSENIJEVIĆ**

Institut for serbian culture Pristina – Leposavic

*Viktorija Nikolaevna RYAPUKHINA***

Technical University “V. G. Shukhov”, Belgorod, Belarus

*Polona ŠPRAJC****

Faculty of Organizational science, Kranj, University of Maribor

QUALITATIVE RESEARCH IN ORGANIZATIONAL SCIENCES****

Abstract: Qualitative research has developed in recent years into a wide, sometimes almost endless field. It has become part of education on empirical research methods in a wide variety of disciplines and subjects. The range of subjects extends from sociology through psychology to the sciences of culture, education, economics, and the qualitative research has become part of modern marketing, management, organizational research. In addition to basic classical subjects, qualitative research is receiving increasing attention in applied subjects such as social work, nursing science or public health. Qualitative research has always been focused on practical application in its issues and procedures and occupies an important place there. In the field of social sciences in the broadest sense, there is hardly a field of research in which there is no qualitative research - especially if the view is extended to the international level. Although the criticism, restraint and prejudices towards qualitative research have not been stopped, it can be determined that it has been established and consolidated, reaching the status of a paradigmatic “normal science” in the sense of Thomas Kuhn.

Key words: quality research, triangulation, management, research perspectives

* Full professor, Institut for serbian culture Pristina – Leposavic arseniejvicolj@gmail.com, 381 (60) 6689698.

** Associate professor, Technical University “V. G. Shukhov”, Belgorod, Belarus, viktorija@belgradesummer.org

*** Associate professor, Faculty of Organizational science, Kranj, University of Maribor, Slovenia, polona.sprajc@um.si

**** The article was created within the scientific research work of the SRO under the Agreement concluded with the Ministry of Education, Science and Technological Development number: 451-03-9 / 2021-14 / 200020 of February 5, 2021.

1. CALL FOR QUALITATIVE RESEARCH

Qualitative research has the task of describing the worlds “inside out” from the point of view of an active person and thus to contribute to a better understanding of social reality and to point out the plans, schemes of interpretation and characteristics of the structure. These, on the other hand, remain closed to non-members, but as a rule, they are not even aware of the actors caught in the understandability of everyday life. With its accurate and “concrete” descriptions, qualitative research neither simply depicts reality nor nurtures the exoticism of itself. It uses the foreign or something that deviates from the norm and the unexpected, more as a source of knowledge and a mirror in which its reflection reflects the unknown in the known and the known in the unknown as a difference, and thus opens expanded possibilities of (self) cognition. The theoretical and practical gain of this perspective will be explained here briefly and on the examples of four questions, which are treated in classical qualitative studies.

(1) How do young migrants influence local culture? How do they see their perspectives in life? How do they react to their environment and what form of social organization develops their life in the group? (2) What are the consequences of living in a psychiatric clinic on the patient and how can he preserve his identity under the conditions there? (3) On what bases does the possibility for understanding and for joint action in completely different social situations rest? (4) What are the specific consequences of unemployment and how are they treated individually and in the local community?

We will especially present the presence of qualitative methods and research in the science of organization.

These are just some of the thematic areas of a number of possible issues, which are particularly well, theoretically fruitful and in relevant practical form processed, using qualitative methods.

1. William F. Whyte's (1955/1996) classic ethnographic study of a street gang in a large city in the eastern United States in the 1940s, based on individual observations, personal notes of researchers and other sources, presents a comprehensive picture of a dynamic local culture. Whyte gained access to a group of young Italian second-generation migrants through one key person. Through his active two-year observation, he was able to obtain information about motives, values and attitudes towards life as well as about social organization, friendly relations and loyalty to this local culture. These grow into theoretically important statements such as: “Whyte's gangs can be seen as an example of temporary maladaptation of young people. They get rid of the norms of the parental home, (...) they see themselves as exposed to the prevailing norms of American society. Different behavior can be observed both in relation to the parental home and in relation to the ruling values of the country of migration. Divergent behavior up to crime can be seen as a temporary misalignment, which carries with it the option of both adaptation and permanent maladaptation” (Atteslander 1996, p. XIII).

2. From an accurate description of the strategies by which protégés secure their identity, Erving Goffman in his studies of psychiatric clinics and prisons (1973) was able to obtain general moments of the structure of what he called a “total institution”: to depersonalizing practices such as equal clothing, lack of possibilities of privacy, constant supervision, prescribed daily schedule, etc. protégés react with irony, pretense, over-emphasized adjustment, secret alliances with staff, rebellion, etc. With this construction of “sub-life” in the institution, they ensure their survival as subjects. This study can be considered one of the great organizational-sociological studies of qualitative research. In addition, it opened a public discussion on the position of psychiatric patients and prisoners in prisons and gave impetus to reforms in relevant areas. Finally, today it is an incentive for many similar studies in other areas such as nursing homes.

3. From a basic theoretical perspective, Harold Garfinkel (1967), using the so-called Crisis experiments, could point to unnamed assumptions and rules for creating everyday communication processes. Thus, social integration can be described as a stable construction of participants adapted to the situation: when a person in his daily treatment answers the clichéd question “How are you?” with the feedback question “What do you mean, physically, mentally, spiritually?,” then it suddenly stops the expected course of events. It is clear from this that statements can only be understood in context and that there is no “pure / purified” meaning. The common daily activities of people are more marked by the rules of interaction and communication in which the knowledge and experiences of a culture are constantly created and revived, than by abstract norms.

4. In a study that is still cited today in unemployment researches, Jahoda, Lazarsfeld, and Zeisel (1933) traced the effects of the world economic crisis of the 1930s in a small Austrian industrial village. By creatively linking quantitative (eg speed measurement, income statistics) and qualitative methods (eg interviews, household maintenance book, diary entries, compositions of young people about their vision of the future, document analysis, etc.) and historical material, with the formula of keeping a “tired community” (Leitformel, Jahoda 1995) created a complete characterization of attitudes towards life and the daily flow of activities in a community affected by unemployment. At the same time, they were able to identify different individual “types” as a reaction to unemployment, so there are “unbreakable”, “resigned”, “desperate” and “apathetic” - a result that is shown in today’s research as a useful heuristic.

Whyte successfully developed ethnographic studies, in the tradition of which qualitative research of the community, subculture, study of divergent behavior all the way to “cultural studies” were developed. Goffman initiated many analyzes of institutions, researched the interaction between professionals and their clients or patients, and sensitized to strategies of situational presentation of one’s own identity in relation to others. Garfinkel’s study develops qualitative research that attempts to identify formal structures and rules for constructing everyday activities, and the complex sociography of Jahoda and others shows how close qualitative research can be to practice, and socio-politically relevant..

2. WHY QUALITATIVE RESEARCH

What generally makes qualitative research attractive and current?

In its ways of approaching phenomena that are researched, it is often more open and thus “closer” than other research strategies, which prefer to work with larger numbers and standardized, and thus objectivist methods and normative concepts. In the answers to the questions within an interview, biographical stories, ethnographic descriptions of everyday life or processes in institutions, there is often a much more concrete and plastic picture of how, from the perspective of the affected appearance, e.g. living with a chronic illness, than can be achieved with a standardized questionnaire. Precisely in times when tightly connected worlds and lifestyles diverge and when social life consists of more and more new forms of life, research strategies are sought that give above all accurate and complete descriptions, while taking into account the points of view of the subjects participating, the subjective and social constructions of their world. Although postmodern may be at an end, the processes of pluralization and divergence, the new opacities described by this term still survive. Standardized methods (e.g., surveys) for designing their research instruments require a stable view of the subject being researched, as opposed to qualitative research being open to the new in the studied, the unknown in the seemingly familiar. This can also describe the observations of the foreign in modern everyday life, in which “the adventure begins around the corner” and locates in its meaning. It is this openness to experience, internal constitutionality and principles of construction that are for qualitative research not only the goal (Selbstzweck) for the panorama “picture of customs” of small worlds, but the central starting point for building theories based on the subject..

3. RESEARCH PERSPECTIVES IN QUALITATIVE RESEARCH

The name qualitative research is a superior term to different research approaches. These differ in their theoretical approaches, in their understanding of the subject, and in their methodological focus. They can be divided into three main lines: theoretical relational points are sought first in the traditions of symbolic interactionism and phenomenology, which follow more subjective meanings and individual attributions of meanings; second, in ethnomethodology and in constructivism, which are interested in everyday routines and the creation of social reality. The third point of reference consists of structuralist or psychoanalytic positions that start from the assumption of latent social configurations as well as from unconscious psychic structures and mechanisms.

Approaches still differ in terms of research objectives and applied methods. First, approaches can be compared, in which the “perspective of the subject” is in the foreground, which aims to describe the process of creating existing (everyday, institutional or general: social) situations, milieu and social order (ethnomethodological linguistic analysis). Mostly hermeneutic reconstruction

of deep structures that generate action and meaning, in terms of psychoanalytic or objective-hermeneutic conceptions, marks the third perspective of research.

Methods of data collection and analysis can be divided by these research perspectives: in the first group in the foreground are (open or narrative) interviews and related procedures of coding or content analysis. In the second perspective of the research, data are collected in group discussions, through ethnographic methods, ie. (active) observation as well as medial records of interactions, to be then analyzed through discourse or conversation. Applications of class analysis or documents can also be included here. Representatives of the third perspective collect data primarily through records of interactions and the application of photographs or films, which are then attributed to one of the various types of hermeneutic analysis (Hitzler / Honer 1997).

The table once again shows this division, supplemented by examples of research fields, which characterize these three perspectives (Table 1).

Table 1: Research perspectives in qualitative research

	Research perspective		
	Approaches to subjective perspectives	Describing the process of creating social situations	Hermeneutic analysis of deep structures
Theoretical positions	Symbolic interactionism Phenomenology	Ethnomethodology Constructivism	Psychoanalysis of genetic structuralism
Data collection methods	Open interviews Narrative interviews	Group discussion Ethnography Active observation Interaction records Document Collection	Interaction Records Photography Movies
Interpretation methods	Theoretical coding Qualitative content analysis Narrative analyzes Hermeneutic procedures	Conversation analysis Discourse analysis Gender analysis Document analysis	Objective hermeneutics Deep hermeneutics Hermeneutic sociology of knowledge
Fields of application	Biographical research Analysis of everyday knowledge	Analysis of worlds and organizations Evaluation research Cultural studies	Family research Biographical research Generation research Gender studies

4. PRINCIPLES AND CHARACTERISTICS OF QUALITATIVE RESEARCH

With their heterogeneity of approaches labeled as “qualitative research,” different principles and characteristics in common can be established (Flick 2007; Kardorff 2000; Steinke1999).

4.1. PRINCIPLES OF QUALITATIVE RESEARCH

1. Social reality can be understood as the result of meanings and relationships that have arisen together in social interaction. Both are interpreted by those who act in specific situations within their subjective horizons of relevance and thus form the basis for their actions and their action plans. People act on the basis of shared meanings that they attribute to objects, events, situations, and persons (Blumer 1973). These meanings are constantly modified and “framed” depending on the context in response to the interpretations of others. In this understanding of social reality, they appear as a result of social processes of construction that are constantly taking place. For the methodology of qualitative research, the first starting point is the concentration on the forms and contents of these everyday processes of creation through the reconstruction of subjective views and ways of interpreting social actors.

2. The nature of the process, the reflectivity and recursiveness of social reality arise from the assumption of the constant daily creation of a common world. For the methodology of qualitative research, the analysis of sequences of communication and interaction using the methods of observation and sequential analysis of the text follows as the second starting point.

3. People live in different living conditions that are “objectively” determined by indicators such as income, education, occupation, age, housing situation, etc. They interpret their life circumstances logically in a unique, synthesized and contextualized way, which gives such indicators first a meaning that can be interpreted and effectively conveyed. Statements obtained from the statements of subjects and standardized according to methodological rules, can be described e.g. using the concept of “world” (Lebenswelt). This connects subjective or collective ways of interpretation - e.g. “Lay theories”, “images of the world”, commonly shared norms and values - social ties and limiting life circumstances as well as those that provide opportunities with their own biographical concepts, past life story and perceived possibilities of action in the future. Thus, subjectively important individual and typical attitudes towards life and ways of life become recognizable and understandable. This methodologically leads to the third starting point: the hermeneutic interpretation of subjective thinking, which within the former, intuitive everyday understanding becomes more understandable to any society of more objective and ideally described meanings and thus makes individual and collective ideas and activities explainable.

4. The fact that reality is created interactively and has a subjective significance, that it is transmitted through collective and individual interpretations and influences sharing, are the background assumptions of different approaches to qualitative research. Consequently, communication plays an exceptional role in qualitative research. This methodologically means that data collection strategies themselves show a communicative, dialogical character. Therefore, the creation of theory, concept and types in qualitative research is seen as a result of a perspective re-construction of the social construction of reality. In the methodology of qualitative research, two fundamentally different perspectives of re-construction should be distinguished:

- An attempt to describe the principled general mechanisms by which those who act in their daily lives “produce” a common social reality, as is assumed in ethnomethodology;

- “Complete description” of subjective constructions of reality (theories of everyday life, Alltagstheorien, biographies, events, etc.) and their consolidation in cultural expectations and practices in local milieus and milieus marked by organization.

Research of the first type provides knowledge about the methods by which those who act on a daily basis lead conversations, overcome situations, in short: create a social order.

Research of the second type provides content information on subjectively important connections between experiences and actions, on opinions on topics such as health, upbringing, politics, social relations, responsibilities, destiny, guilt, life flows, inner experiences and feelings.

Theoretical principle assumptions of qualitative research

1. Social reality as a joint creation and attribution of meaning.
2. The character of the process and the reflexivity of social reality.
3. “Objective” living conditions become important to the world through subjective meanings.
4. The communicative character of social reality allows the reconstruction of the constructions of social reality to be the starting point of research.

4.2. FEATURES OF QUALITATIVE RESEARCH PRACTICE

The practice of qualitative research is generally marked by the fact that (1) there is not one method, but a whole methodological spectrum of different approaches, which can be chosen depending on the problem and the tradition of research.

The central feature of qualitative research is (2) the suitability of the method to the subject: for almost every procedure it can be established for which special subject of research it was developed. As a rule, the starting point was that the existing methods were not suitable for that specific subject. Thus, narrative interview was originally developed for the analysis of public processes of power, and objective hermeneutics for the study of socialization interaction. It is typical for qualitative research that the researched subject and the problem transferred to it represent a relative point for selection and evaluation of methods, and not - as is the case in psychology with its definition of experiment - to exclude from research what cannot be investigated by certain methods. .

Qualitative research is (3) very focused on everyday events and / or everyday experiences of the respondents. Work processes - e.g., the course of counseling conversations - are situated in their everyday context.

Qualitative collection, analysis, and interpretation procedures must largely correspond to the idea of contextuality (4): data are collected in their natural

context, and testimonies are analyzed in the context of a longer answer or story, interview course, or interview partner biography.

In doing so (5), the diversity of participants' perspectives is taken into account. Another feature of qualitative research is that the researcher's reflection on his work and his observations in the researched field is understood as a significant part of knowledge, and not as a source of disturbances that need to be controlled and eliminated (6).

The principle of knowing qualitative science is also more an understanding (7) of complex relationships than an explanation by isolating a single relationship (e.g., a cause-and-effect relationship). Understanding in the sense of "methodically controlled understanding of the foreign" (working group of Bielefeld sociologists 1976) is directed towards understanding the perspective of the other.

In order to leave as much space as possible to this perspective and to get as close as possible to it, data collection in qualitative research is marked primarily by the principle of openness (8) questions are open, in ethnography rigid patterns of observation are not used, but observation is open.

Qualitative studies often resort to the analysis or reconstruction of (individual) cases (Gerhardt 1995) (9) and only in the second step they approach a comparative and generalized presentation and confrontation of these cases.

Furthermore, qualitative research starts from the construction of reality (10) - the subjective constructions of the researched and the approach to research as a constructive act.

Finally, qualitative research, despite the growing importance of visual data sources such as photographs and films, is predominantly text-based science (11). It produces data in the form of texts - such as transcribed interviews or ethnographic notes from the field - and most of its (hermeneutic) procedures of interpretation refer to the text as the basis of the work.

After setting goals, qualitative science is still a science that is being discovered (12), which is why cognitive-theoretical concepts such as abduction are enjoying more and more attention. The discovery of the new in data is often accompanied by the development of empirical theories as a major goal of qualitative science.

Features of the practice of qualitative science:

1. Spectrum of methods instead of one method
2. Appropriateness of the method to the subject
3. Focusing on everyday events and / or everyday experiences
4. Contextuality as a leading idea
5. Participant perspectives
6. Reflectiveness of scientists
7. Understanding as a principle of cognition
8. The principle of openness
9. Case analysis as a starting point
10. Construction of reality as a basis
11. Qualitative science as a text-based science

5. RELATION TO STANDARD QUANTITATIVE RESEARCH

Qualitative research and standard quantitative research have developed in parallel in two independent areas of empirical social science. They can relate to each other in appropriate matters. At the same time, we should not lose sight of the fact that they differ from each other in important points. Thus, the differences between the two directions of research are shown in which forms of experience are seen as those that can be methodically controlled and, in turn, allowed as permitted experience. This joins the role of the scientist and the degree of standardization of the approach.

1. In quantitative research, the independence of the observer from the subject of research is guaranteed as a central value. Qualitative research, on the other hand, reaches for (methodically controlled) subjective perception of scientists as an integral part of knowledge.

2. Quantitative research, with its comparative and statistical analyzes, refers to a large measure of standardization of data collection. This leads e.g. that in one survey there is a clearly defined set of questions as well as possible answers and ideally the conditions for answering the questions should be kept constant by all participants in the research, as much as possible. Qualitative interviews are more flexible here and are better adapted to the course in a particular case.

Behind the debates, in which both directions challenge each other's scientific legitimacy, one can soberly ask where i.e., in which problem and in which subject can qualitative or quantitative research be recognized.

Qualitative research is always recommended where it is about developing a hitherto poorly researched area of reality ("field research") using "sensitizing concepts" (Blumer 1973). By applying "naturalistic" methods, such as active observation, open interviews or diaries, the first information can be obtained to formulate a hypothesis for later, standardized and representative research (e.g. on the role of participants in the rehabilitation program; on the lives of mentally ill people); here are qualitative studies, if not a condition, then at least a logical complement to quantitative studies.

Qualitative research can so-called "difficult" data from respondents / patients (eg sociodemographic data, prevalence of diagnoses in the population) supplement with their subjective views - e.g. about one's own professional future in terms of an illness, about satisfaction with a certain care.

Qualitative studies (cases) can complement representative quantitative studies in a differentiated and in-depth manner, and provide explanations for relationships that have yet to be interpreted statistically.

6. HISTORY AND STATE OF DEVELOPMENT OF QUALITATIVE RESEARCH

Qualitative research can look back on a long tradition, which in most social sciences reaches their beginnings. Since the 1960s in the United States and since the 1970s in the German-speaking world, it has been experiencing a renaissance

and has been expanding ever since (Flick 2007). So far, as far as we know, there is no monograph describing the history of qualitative research.

Its development has always been marked by the fact that it has developed in all areas that have been characterized by a specific theoretical background, their own understanding of reality and an independent methodological program. An example of this is ethnomethodology, which is characterized by a specific research style, theoretical background and conversation analysis as a research program, which has been singled out in several recent approaches, and broad empirical scientific activity in general. In line with this direction of development, it can currently be established that a whole range of fields and approaches to qualitative research have emerged, which have developed independently and which have relatively little to do with discussions and research in other fields. Such areas of qualitative research are, in addition to ethnomethodology, objective hermeneutics, the science of biography, ethnography, cultural studies or (ethno) psychoanalytic science, and deep hermeneutics. This differentiation of qualitative science is further strengthened by the fact that German and Anglo-American discussions revolve around parts of very different topics and methods, and that there is only limited exchange between the two fields.

Finally, it should be mentioned that the methodological discussion in the German literature after the phase of theoretically oriented methodological debates in the 70's passed into the phase of more intensive methodological consolidation and wide application of methods in empirical projects. In contrast, in the Anglo-American discussion, the 1980s and 1990s were marked by a new reflexivity and questioning of methodological certainties (the key words here are: the crisis of representation and legitimacy, caused by debates about writing in ethnography) (Denzin / Lincoln 1994).

But in the meantime, there is an intensified effort to carry out the canonization of the procedure in textbooks, partly having in mind the reflective debate.

At the beginning of the 21st century, the development of qualitative science is even more clearly marked by diversification (Flick 2007). In addition to the mentioned directions of development, which contribute to the education of schools in the field, it is necessary to emphasize the differentiation and consolidation of special areas of application of qualitative science (i.e. method). If manuals that emerged soon after one another are taken as indicators, such developments can be cited for qualitative media science (Ayas / Bergmann 2006), psychology in general or developmental psychology (Mey 2005), health and care science, science of evaluation (Flick 2006), but also for grounded theory (Bryant / Charmaz 2007) or discourse analysis (Keller et al. 2004). Here, however, German and Anglo-American publications and developments are very little interconnected. The latest developments, in which it remains to be seen whether it will put qualitative science before new challenges, include, on one hand, the trend of pragmatic connection of qualitative and quantitative science in the so-called mixed methodology movement. On the other hand, different areas of practice require the so-called evident intervention and approach.

In doing so, the question increasingly arises as to how evidence in the application of qualitative methods can be determined and what role qualitative science can play in this development (Denzin / Lincoln 2005 and Morse et al. 2001). Finally, in various fields, it can be established that scientific practice with qualitative methods is far more developed than can be assumed from the methodological and methodological discourse associated with it - as has been established several times for qualitative science of evaluation (Flick 2006).

7. QUALITATIVE AND QUANTITATIVE METHODS: NO CONTRADICTIONS

First of all, in the German literature we find more than in the Anglo-Saxon existence of a strong tendency to classify qualitative and quantitative methods into two different methodological “paradigms” and to point out their different philosophical roots, where the use of the term ‘paradigm’ is close to the idea that these are in principle incompatible ways of thinking and attitudes towards the world.

The line between qualitative and quantitative methodology does not have to be so insurmountable. Thus, for a long time now, there have been a number of papers that try to develop methodological and methodological bases for the integration of these approaches (Denzin 1978; Flick 1991). Regardless, in practice, interpretive “qualitative” procedures (such as group discussions or non-standardized interviews) are increasingly being linked to standardized “quantitative” methods in a common research design.

In any case, the methods themselves are rarely combined here (by, for example, verbal textual data being analyzed first interpretively and finally by statistical methods), but as a rule qualitative and quantitative steps of collection and evaluation are carried out in parallel in one research project with own data approaches and finally, the research results are interrelated (Erzberger 1998).

For this reason, the issues of integration of qualitative and quantitative research results will be discussed, pointing out not only the advantages of method integration, but also possible incompatibilities, difficulties and problems.

7.1. METHOD INTEGRATION MODELS

In methodological discussions on method integration, two different concepts can be distinguished: on the one hand, *the phase model* (Phasenmodell), which is often represented by quantitative methodologists, according to which qualitative methods of generating hypotheses should serve quantitative hypothesis testing procedures. Qualitatively oriented authors, on the other hand, often advocate an approach according to which the connection of qualitative and quantitative methods should illuminate the same subject from different directions in different ways and thus lead to a comprehensive and valid picture - the term triangulation is often used for such a procedure.

Phase model

In their work, which has meanwhile been classified as a classic, Barton and Lazarsfeld (1955/1984) suggest that qualitative studies are being used to generate hypotheses, which would eventually be tested by quantitative research. The central advantage of qualitative procedures, these authors considered the possibility of researching so far theoretically little examined relationships. Since the results of qualitative studies would be shown only on the basis of a small number of cases and treated unsystematically, qualitatively developed hypotheses and theories would have to be tested using procedures that allow precise measurement of previously defined variables. Although, in the opinion of both authors, quantitative research is better than qualitative research in terms of the validity of results, qualitative methods have more than marginal significance in the research process; because they can give the researcher hypotheses that he would not otherwise reach.

Barton's and Lazarsfeld's approach differs at this point from the hypothetical-deductive concepts that represent the standard view in many textbooks of qualitative methods. The idea that hypotheses should be empirically developed by a single methodological procedure, is foreign to these concepts - the list of hypotheses is understood as a creative, not as a methodological process. As long as scientific textbooks on methods simultaneously advocate such views and the method integration phase model, they do not provide consistent arguments: on the one hand, they recommend conducting qualitative preliminary studies in the context of discovery, which they consider impossible on the other hand, and they hardly trust it. From the scientific-pragmatic point of view, it remains unclear why scientists would try to conduct field observations and interviews when the result is only generalized hypotheses and why instead they would not wait at the desk for intuition and pull hypotheses out of their sleeves.

The theoretical weak points of a one-sided hypothetical-deductive approach consist in the fact that the question of (at least partial) possibility of rationalization and methodization of the context of discovery is not allowed. When regulations on methods for generating relevant hypotheses are not available to the scientist, elaborated hypothesis testing strategies must be abandoned. In the end, these can only be applied by such hypotheses, which originate from the existing knowledge of scientists. All other states of affairs remain in the dark, they cannot adequately appear in hypotheses, "so they are not tested and therefore they are missing in the scientific picture of this area of reality. If such states of affairs are constitutive of the research area, scientific representation remains without an adequate connection with reality - and that is when it can rely exclusively on empirically confirmed hypotheses" (Gerdes 1979:5).

This methodological one-sidedness of some methodologists who are otherwise oriented to the natural sciences is surprising also because the natural sciences provide an example of how methodically controlled study of relevant phenomena in the researched field of quantitative measurement of aspects of these phenomena must inevitably go forward - in analytical chemistry,

for example, quantitative analysis of the investigated substances is based on a qualitative analysis. The current scientific-theoretical discussion of a critical-rational character, within which the issues of the possibility of methodologizing and rationalizing the context of discovery and the importance of “rational heuristics” in the research process have been lively discussed for 30 years (Kelle 1994), has been insufficiently adopted in the literature prone to quantitative methods. Barton and Lazarsfeld at least implicitly took into account the existence of such rational heuristics, because in the end conducting a qualitative preliminary study on generating hypotheses can only make sense when at least the range of possible hypotheses is meaningfully limited, when such developed hypotheses are dominant over “generalized hypotheses”.

The metaphor of triangulation

In the application of the term “triangulation”, which is borrowed from navigation and land measurement and which in this area means determining one place by measuring two known points, The idea has emerged that qualitative and quantitative methods are admittedly different, but in some respects methodologically equally important. This concept was originally developed in the context of learning about qualitative methods, where the use of different measuring instruments or different methods should increase the validity of research results. When Denzin adopted this notion in 1970 to methodologically constitute the integration of qualitative and quantitative methods, he first meant the process of mutual validation of methods and research results: methodological triangulation consists of a “complex process in which methods turn against each other, in order to maximize the validity of field contacts” (Denzin 1978: 310).

Starting from the opinion that qualitative and quantitative methods introduce the premises of different *theoretical* traditions into the research process, this understanding was opposed by some authors to another concept of triangulation, according to which qualitative and quantitative methods would be less suitable for mutual validation than complementarity (Flick 1991b). These debates show the limits of the notion of triangulation as well as its systematic ambiguity: the notion of “position of one place”, clear in the context of land measurement, is not precisely defined in empirical social research. Calculating the position of one place by measuring different points here can mean that:

1. the same social phenomenon can be observed by different methods or
2. on this basis, different aspects of the same phenomenon or even different phenomena are recorded, the representations of which are in each case supplemented in a single picture.

This difference is by no means some linguistic finesse; because only when different methods relate to the same subject, they can be applied in the mutual validation of their results. If, on the other hand, different methods present different aspects of the same subject or different subjects, then different results are expected.

Two variants of the triangulation metaphor are forthcoming: triangulation as a cumulative validation of research results and triangulation as a supplement to perspectives that enable more extensive coverage, description and explanation of one area, with the recent literature emphasizing the complementarity, i.e. supplementing perspectives in relation to the validation aspect: "Triangulation thus becomes less of a strategy for validating results and procedures, and more of an alternative that increases breadth, depth and result" (Flick 1998: 230).

7.2. INTEGRATION OF QUALITATIVE AND QUANTITATIVE RESEARCH RESULTS

General models of method integration are mainly developed at one abstract methodological level. If they face the experiences of research practice (Erzberger 1998; Kelle & Erzberger 1999), it follows that the relationship between qualitative and quantitative research results cannot be defined on the basis of a single model. Neither can it be assumed that the results of qualitative and quantitative methods are in principle convergent and can therefore be applied to mutual validation, nor that qualitative and quantitative results under different conditions can be linked into a harmonious whole - with the parallel use of qualitative and quantitative methods in one common research design, three outputs are actually possible. Qualitative and quantitative research results can:

1. converge,
2. behave complementary to each other, i.e. complement each other, or
3. be divergent, i.e. contradict each other.

Convergence

The fact that qualitative and quantitative methods of collection and evaluation can refer to the same subject, cannot be used only for the application of the classical phase model, i.e., for the validation of qualitative results using quantitative studies, but also for the validation of quantitative instruments. The latter occurs, for example, in qualitative preliminary studies (for example, using test questions or the "loud thinking" method), when it is checked to what extent the interviewees understand the questions in the way that the constructors had in mind. Qualitative material is used here to determine the extent to which the mentioned issues "measure what they should measure", i.e. to what extent they are *valid*. In this regard, qualitative and quantitative data must of course not behave complementary, i.e., they must not illustrate different states of things, which complement each other into one coherent whole, but must refer to the same states of things, e.g. evaluation of one particular fact with the help of respondents.

The convergence of qualitative and quantitative results can also be used in qualitative interviews. Qualitative interviews, which are used in empirical studies of life, can be structured, for example, using information from the quantitative part of research when data on life are collected using standard instruments

- for example, by conducting qualitative interviews based on graphs representing points of life flow (Erzberger 1998: 183).

Complementarity

Since qualitative research in empirical material can reveal subjective meanings, “horizons of relevance” and orientation towards the actions of actors, about which the researcher previously had no theoretically based assumptions and which therefore could not take into account when constructing collection elements, qualitative examinations often provide information that could not be obtained through quantitative research design (Kelle 1994: 44).

Qualitative results often lead to (sociological) substantive explanations in which quantitative studies can describe relationships based on sociodemographic variables. In the science of life (Lebenslaufforschung), the differences between certain professional groups can be statistically explained, often only on the basis of additional qualitative material: a qualitative study on the employment history of young skilled workers in the early 1990s found that at the young locksmiths, compared to other professions, the tendency towards further education is the greatest, regardless of school success. Analyses of structural variables did not provide any information on labor market relationships; because the tendency of members of this profession to leave the field of their profession and gain further formal qualifications in the education system could not be deduced as a reaction to the bad chances on the labor market for the profession for which they were educated. This statistical fact, which at first glance cannot be easily understood, could only be explained by qualitative interviews, which provided information on professional cultures: surveyed locksmiths on the one hand often developed a pronounced awareness of a skilled worker during their schooling, but on the other hand, their aspirations for further qualified activity of workers in the institution where they learned the craft after schooling were, as a rule, disappointed. Before this young workforce accepted the offer of a less qualified profession, it preferred to accept (even more expensive) additional education.

Qualitative methods can therefore help to fill the gaps of “variable-sociological” explanations, in which statistical relations are explained by additional ex post assumptions, while quantitative methods can show supra-individual structural relations, which individuals cannot consciously observe and therefore, they can hardly be registered in qualitative interviews. In each case, the methods complement each other and create a comprehensive picture of the subject being studied. The precondition for this complementarity is, in any case, that there is a theoretical framework in which individual results can be logically linked to each other.

Divergence

Therefore, no general “complementarity model” for the integration of qualitative and quantitative methods can be derived from these attitudes, because contradictions between the results of qualitative and quantitative parts of the research are not uncommon: in qualitative interviews, respondents

often interpret their lives differently than they seem to empirical scientists in statistical observation. While in a quantitative study on the history of women employment, the first occupation studied may prove to be a decisive variable for explaining differences between respondents' lives, respondents in qualitative interviews explain their occupation history primarily by family events or influences (Born et al. 1996). Such contradictions can in principle be explained in two ways: as a consequence of a *methodological error* or as an indication of the inadequacy of the applied *theoretical concepts*. In the presented case, only after all possibilities for (qualitative and quantitative) artifacts of the method are excluded, divergence could be explained by a modification of the theoretical framework: in this case marital negotiation processes (family influences) based on professional resources (first occupation) are identified as a decisive causal factor for differences between employment histories.

Divergences between qualitative and quantitative results can therefore give rise to revision and modification of theoretical assumptions or even the development of new theoretical concepts. In such a procedure, it must be avoided that the existing theoretical assumptions are immunized with ad hoc auxiliary assumptions. This means that, based on the divergences between qualitative and quantitative results, newly developed concepts can be reliable only when they are subjected to an additional empirical test.

7.3. METHOD INTEGRATION STRATEGIES

The use of qualitative methods is necessary primarily where researchers do not have *a priori* access to typical patterns of interpretation and orientation towards action in the field of the researched subject. To the extent that these orientations towards action and patterns of interpretation have been influenced by social structures, the connection of qualitative and quantitative methods can serve to shed light on various aspects of the social state of affairs. Using quantitative methods, the significance of socio-structural contextual factors can be studied, and qualitative methods can be used to investigate the interpretation of these contextual factors by actors.

Unlike many quantitative methodologists, Barton and Lazarsfeld emphasize the necessity of qualitative research in the processes of social science research, but in the end they attribute a marginal role to qualitative methods. The notion of triangulation encompasses much better the various possibilities that establish the integration of qualitative and quantitative methods, and the different functions of method integration in the research process. However, triangulation can be understood differently, depending on the question, research design and research results: mutual validation of results on the one hand or complementing different points of view and creating a unique picture of the subject being studied on the other hand. The unique concept of method integration, which *a priori* attributes a certain logical or theoretical status to qualitative and quantitative research results - approximately in the sense that qualitative and

quantitative results must be supplemented - cannot be derived from these different functions and methods of method integration. The results of qualitative and quantitative studies can converge, be complementary or contradict each other, and each of these possibilities can be fruitful for the research process: divergence of results, for example, forces to formulate more valid theoretical models that better explain, which would not develop if researchers relied on only one of these two types of methods.

The principal shortcoming of general methods of method integration often consists of the attempt to formulate methodological rules of method integration without connection with theoretical considerations about the nature of the researched subject. The real “mixture of methods” is constantly dependent on the type of research subject and applied theoretical concepts.

8. TRIANGULATION IN QUALITATIVE RESEARCH

In social research, the term “triangulation” means the observation of the researched object with (at least) two points.

As a rule, this is realized by applying different methodological approaches. As a strategy of establishing validity for the approaches and results of empirical social research, triangulation finds special attention in recent publications on qualitative methods. Triangulation is also mentioned in the discussion on the connection between qualitative and quantitative research. This is primarily about triangulation within qualitative research, which is again hotly debated in the literature (Flick 2008; Steinke 1999).

8.1. TRIANGULATION AS A VALIDATION STRATEGY

The idea of triangulation came into the literature of social science methods from geodesy (actually measuring land) - in a more metaphorical sense. Thus Blaikie (1991) explains that the original use in the social sciences coincided little with the understanding in measuring land. The discussion of non-reactive measurement procedures and the “multi-trait-multi-method-matrix” approach by Campbell and Fiske (1959) form the starting point for a general methodological approach to the concept. Denzin’s (1978) proposals still receive great attention in qualitative research, which first understands triangulation as a validation strategy and distinguishes four forms:

- *Triangulation of data* combines data that come from different sources and are collected at different times in different places, by different people.

- *Triangulation of researchers* means the approach of different observers, those conducting the interview, to equalize the subjective influences of the individual.

- *Triangulation of theories* refers to approaching the subject of research “starting from different perspectives and hypotheses” (1978: 297).

- Denzin's central concept is *methodological triangulation* within one method ("within-method" e.g. use of different subscales in one questionnaire) and between different methods ("between-method").

Denzin describes the goal of the last strategy: "In short, methodological triangulation contains a complex process of playing one method against another, in order to maximize the validity of the research" (1978: 304).

8.2. TRIANGULATION IN CRITICISM

In different contexts, there are critical discussions about triangulation as a validation strategy in the sense just sketched: little is taken into account that each method in a specific way constitutes the object that should be used to investigate it (Bloor 1997: 39). If this aspect is neglected, triangulation faces the objection of "extreme eclecticism". Silverman (1985: 21) doubts that it is logical to combine different methods in order to obtain "a "total" picture of one phenomenon (...). The composition of this image is more problematic than the representatives of triangulation would like to show. What happens in one environment is simply not a corrective to what happens elsewhere - each must be understood in its own terms". Fielding and Fielding (1986: 33) summarize the critique of Denzin's conception as follows: "We should combine theories and methods carefully and purposefully with the intention of giving our analysis more depth and breadth, but not with the aim of striving for 'objective' truth." Blaikie (1991) criticizes that the combination of different methods insufficiently takes into account the theoretical background of individual methods.

In recent works, Denzin (1989) has accepted these criticisms and in the meantime understands triangulation as a strategy on the way to a deeper understanding of the researched subject and thus as a step on the way to more knowledge and less to validity and objectivity in interpretation. Triangulation has since been seen less as a validation strategy in qualitative research, and more as a strategy to base and secure knowledge by gaining more recent knowledge (Flick 2008).

8.3. FORMS OF APPLICATION

The four forms of triangulation proposed by Denzin can obviously be taken as the starting points for the realization of this strategy:

Data triangulation

In qualitative research, in addition to verbal data - interviews and group discussions, more attention is paid to visual data. In addition to emphasizing (not just active) observation, videos and photographs are increasingly used, as is the analysis of cinema films (Denzin 1989). This gives rise to new perspectives on data triangulation: in addition to being used in interviews (Flick 2007),

visual data can also be triangulated with verbal data as independent sources of knowledge (example of linking photography and interviews). Completely new types of data, such as electronic data, open up other possibilities for triangulation with traditional data.

Triangulation of researchers

Current changes are found in the proposals to interpret the collected data only in groups in order to expand, correct or examine the subjective views of the interpreters. As far as objective hermeneutics is concerned (Oevermann et al. 1999), this requirement has long been made. And different conceptions of research workshops (in the sense of Strauss 1991 or how it is applied in the context of life science and objective hermeneutics) are related to this idea.

Triangulation within the method

This principle can be explained by the example of an episodic interview (Flick 1996, 2008): within it, an area (eg technical change in everyday life) is developed through requirements that are directed towards experiences in specific situations. These are combined with questions aimed at definitions and more general answers. In doing so, he asks e.g., for the notion of computer that the partner in the interview developed over a long period of time (“What do you associate today with the notion of ‘computer’? Which devices do you include?”). Previously, it was asked to tell the situation in which [the respondent] first encountered the computer “Can you tell me about the situation in which you got an idea of what a computer is?” or “On what occasion did you first come in contact with the computer? Can you tell me about that situation? “) or in which the computer had a special impact on the day. Thus, in this interview we try to systematically connect the methodical approaches of the interview and the story with their advantages. On the one hand, the respondent should open complementary perspectives of the subject. On the other hand, it should clarify the different facets of subjective dealing with the subject: this is how one French computer scientist argued the existence of a general sexist barrier on an abstract level, which makes it difficult for women to operate computers or technology. In the specific situations she cited, one universal story of success and victory over enemy apparatuses and situations became clear (Flick 1996).

Triangulation between methods

The keyword ‘triangulation’ is most associated with a combination of different methods, with different emphasis: on the one hand, it denotes the connection between qualitative and quantitative methods (Engler 1997; Flick 2007) and different research designs. On the other hand, Marotzky suggests that reactive procedures (e.g., narrative interview), in which researchers are part of the research situation, should be combined with non-reactive procedures (analysis of materials, e.g., documents, photographs, diaries, etc.) —i.e., for data not created for research. This should bridge the boundaries of both methodological

approaches. Triangulation of different methodological approaches encompasses different areas of the researched subject - for example, specific professional sharing and knowledge about one's own ways and routines.

A study on trust in counseling relationships (Flick 1989) collected subjective theories of trust counselors in partially standardized interviews are triangulated with conversational analysis of counseling conversations they conducted with clients during the workday. While the first approach clarified the general experiences and ideas of counselors about the preconditions and productive conditions for building trust, the second approach could show how these ideas can be successfully applied in a specific case, as well as why this fails.

Methodological triangulation is especially relevant in ethnography. For Lüders (1995: 321) "ethnography is changing (...) into a research strategy that includes all conceivable and ethically represented options for obtaining data." The methodological approaches that are necessary for the realization of options are triangulated with each other, even if the term is not always explicitly used. In the end, there is less mutual validation of knowledge, which was acquired by certain methods, and more expansion of the possibility of knowledge about the researched area of life. Since different methods such as observation and interrogation are more combined ad hoc in a situation of longer participation, one can also speak of implicit triangulation in ethnography (Flick 2008).

Explicit triangulation occurs when ethnographic methods of longer participation and field observation are specifically combined with the application (e.g., professional-biographical or episodic) of interviews with individual actors in separate terms. Thus, in one health research program (Flick 2008), ethnographic observations were triangulated in places where young homeless people are kept and episodic interviews with individual young people were conducted separately. The first approach allows for an analysis of how we act and communicate, while the second clarifies the importance of health and the 'scene' for the individual (Flick 2008).

When the concept of triangulation is taken seriously, it is characteristic of all these variants that the combined methods are understood as equally valuable, and not one as a central, and the other as an introduction or illustration.

Triangulation theory

When combining different methods, it should be taken into account that each of them has a different philosophical background. In the specific situation of triangulation, partially incompatible cognitive-theoretical assumptions about the researched subject, or about the (qualitative) science of methods have been transferred.

This problem can be explained by the aforementioned example: while the reconstruction of subjective theories starts from an explicitly subjective understanding of knowledge and action (covered by the concept of reflective subject; Scheele / Groeben 1988), the analysis of conversation rests on a more situational understanding of action (covered by *Gesprächmaschine*), which indicates to the

participant in the conversation how he could, or how he should have reacted to the statements of his interlocutor. The problem is when such differences in the understanding of the subject are not taken into account. Different alternatives are discussed as a solution: e.g., Blaikie (1991: 129) proposes a combination of methods within one approach to research and points to the example of Cicourela (1975), who combined different methods within one ethnomethodological approach (“undefined triangulation”). As an alternative, Fielding and Fielding (1986) require that these theoretical perspectives have to be included in the analysis of collected data, convergences, and divergences, which are produced by the methods. Denzin (1989) suggests that the data should be viewed from different theoretical angles in order to discover new facets in them.

8.4. SYSTEMATIC TRIANGULATION OF PERSPECTIVE

The proposal for “systematic triangulation of perspective” (Flick 2008) goes in a similar direction. In doing so, different perspectives of qualitative research are purposefully combined with each other, in order to complement their advantages, and the boundaries to show each other. This approach can be related to the four discussed forms of application of triangulation, and here it should be sketched as an example of connecting different methods with the above example, which reconstructs the subjective theories of counselors on trust in client relationships with interviews and communicative validation (Scheele / Groeben 1988) and triangulated with the analysis of the conversation of advisory conversations. There are different research perspectives here: the first approach aims at subjective vision (counselors), while the second approach focuses on descriptions of daily routines.

Thus, two research perspectives in qualitative research have been realized, which distinguish Lüders (1995). In the second terminology (Bergmann 1985) the first approach applies a reconstructive procedure and combines it with an interpretive procedure (second approach) (for examples cf. Flick 2008). This approach explicitly combines the triangulation of methods and data with the triangulation of theoretical perspectives.

8.5 PRACTICAL PROBLEMS OF TRIANGULATION

Case triangulation

The most consistent variant is the application of triangulated methods to the same cases: counseling interviews of interviewed counselors are collected and analyzed, (all) persons observed in one particular field are interviewed. This method enables the evaluation of both data sources related to the case and in each case allows to compare and connect different perspectives, which are provided by methodological approaches. Such comparisons and linkages can be reported at a higher level here: thus, systematics, which arise from

the comparison of one data source (e.g. the pattern of advisory conversations), can be related to the templates from the comparison of other data sources (focal points and blind spots that can be established in all subjective theories or professional groups). Sampling decisions are made only once, since the same choice of case applies to both data sources.

The disadvantage is that the workload of an individual research participant is often unpredictably high - declaring readiness for an interview and further preparing an advisory interview is a high expectation, compared to the usual effort of participating in one study. Second, the risk of relegation increases significantly. Anyone who refuses to conduct either an interview or an advisory interview is 'lost' to the entire investigation, which wants to triangulate the case.

Data triangulation

When observing in public places (e.g. sports 'scene'), the problem is that so many people are observed, that it is not possible to interview everyone. For this reason, case triangulation is not possible and should therefore be applied at the data level.

The application of individual methods follows first independently of each other and produces a set of observation data and interviews. Both are evaluated based on similarities and differences. Triangulation then refers practically to the results of both evaluations and connects them. The practical problem here is how the possibility of comparing samples, to which different methods have been applied, can be guaranteed. It should then be explained whether different methods can be applied at the same time or whether empirical steps are performed one after the other based on project planning and resources - first observation data are collected and evaluated, and then interviews are conducted and analyzed. In this case, the effects of different moments in time on the content should be taken into account.

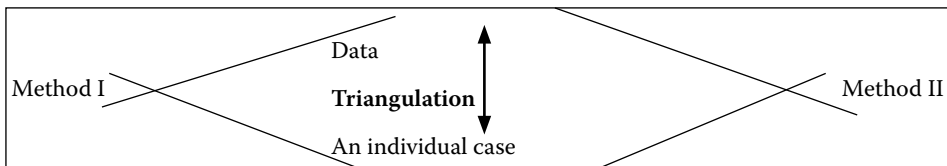


Figure 1: Starting points of methodical triangulation

8.6. PERSPECTIVES: TRIANGULATION BETWEEN CONVERGENCE AND DIVERGENCE

The goal of triangulating different methodological approaches and perspectives at both levels (Figure: 1) it should not be so much to maintain convergence in terms of confirming what has just been found. For the development of the theory, the triangulation of methods and perspectives is important, if I can

clarify divergent perspectives, when - to follow the above example - the action of the advisor takes place differently than his subjective theory of trust would actually expect.

Then a new perspective emerges that requires theoretical explanations. From such an understanding of triangulation, connections can be made with the concept of “theoretical sampling” and theoretical saturation by Glaser and Strauss (1967). Glaser and Strauss accordingly consider that “a theory, which is developed from only one data source, can never correspond or function as well as a theory, which is developed from different data sets (...)” (1967). Other methods are also included in the process of theoretical sampling with consistent use, if this can exceed the level of knowledge. When the inclusion of new data no longer brings new knowledge, there is a theoretical oversaturation. When the inclusion of other methods saturates the existing knowledge in terms of their validation, triangulation reaches the limit of theoretical saturation. Triangulation should be understood as a way to expand knowledge about the subject under study.

Three ways of applying triangulation can be identified: as a validation strategy, as an approach to the generalization of found knowledge, and as a path to additional knowledge.

Qualitative methods in organizational science - a review

Although the science of organization has neither a generally accepted theory of organization nor a unique methodological approach, most scientists agree on what an organization is - and what it is not. Just as most practitioners seem to know whether they deal with an organization or not, scientists who study organizations agree with all the theoretical and methodological contradictions, whether they face an organization at all or not.

In modern societies, organizations differ from conversations in cafes and gatherings in elevators, organizations of families and groups, social movements and social subsystems, as well as economy or politics in three ways: by purpose, by hierarchy and by members. System-theoretical research of the organization emphasized that the importance of purpose, hierarchy and members in the structure of modern society is weak, but that they are gaining an increasingly important place as a central feature of the structure of organizations (Kühl 2000a; Tacke 2001).

Accordingly, unlike ancient and medieval societies, modern societies renounce devotion to superior purposes such as the happiness of the population or the fulfillment of God’s commandments. Quite the opposite: whether it is a state administration, a company in the Internet industry, a hospital or a union - a specific purpose as a more or less pleasant satisfaction of residence permit requirements, conquering the market with a new web browser, affordable and effective patient care or on the other hand, the conclusion of a tariff agreement with a high increase in wages play a central role in directing the organization (Luhmann 1973: 87; 1997: 826).

Both entry and exit management - determining membership - are used by organizations differently from modern societies. Total exclusion from society still occurs only in exceptional cases. Most modern states have renounced the deprivation of citizenship (except perhaps the death penalty in some "civilized countries"). In contrast, membership management is a central feature of organizations. Membership is selectively decided by who belongs to the institution and who does not. This creates boundaries within which members (and only members) obey the rules of the organization (Luhmann 1995: 16).

Finally, the hierarchy in society is losing importance, while it is central to the structure of the organization. In modern societies, there are no longer princes, kings and emperors who could encroach on various spheres of life of the population with a whole series of orders and decrees. One such society would be dictatorial, backward and non-modern. In modern society, no one would accept the president as the supreme commander of a commanding hierarchy. The only exception: advisers to the president. Unlike modern societies, organizations are hierarchically structured. Despite the rhetoric of dehierarchization and decentralization, we cannot imagine a more complex organization without hierarchy. Only hierarchy ensures that instructions and promises from the top are put into practice. It thus ensures that associations / unions and companies in general can act as reliable collective actors (Luhmann 1997, p. 834).

From purpose and formal structure to the process of organizing

In the early science of organization, organization was viewed by purpose. The purpose of the organization, such as achieving a larger market share in the field of audio books or reducing the mortality rate in the hospital, is the set goal, towards which a certain organization is directed. During the monitoring and realization of the goal, organizations, according to the basic belief, form formal structures, in order to target the activities of their members as well as the use of techniques and materials. Rules, hierarchy, and internal workflows were viewed by earlier observers only as the means by which an organization seeks to achieve its goals (Segler 1981).

This "observation" of the organization, according to its purpose, significantly influenced the application of the methods of early science of the organization. With a view to the effectiveness and efficiency of an organization, the young discipline was primarily interested in selected purpose-goal relationships, which it studied in detail with the help of standard questionnaires and statistical evaluation procedures. Driven by the socio-technological optimism of planning in the 1960s and 1970s, extensive, quantitative comparative studies in industry and administration first determined the direction of development and methodological standards of organizational science. As a rule, the research focused on a number of structural variables, borrowed from Weber's bureaucracy model (e.g. board of directors, specialization and standardization of tasks), as well as their determinants in the organization or their environment. Today, the further

development of early, partly as quasi-mechanically criticized research concepts and methods is taking place (Segler 1981; Kieser 1995).

True to the theoretical tradition of logical positivism, the representatives of the quantitative science of organization still start from the fact that they face an objective social reality with general laws. Their goal is to develop cumulative knowledge through systematic examination and mathematical representation of presumed causality based on prejudice. Their ambition is to use highly standardized research instruments and strategies to gain as neutral knowledge as possible about isolated organizational variables and their determinants (Johnson / Duberley 2000). The described causal relationships are at the same time the basis for the planned transformation of the organization: organizational counseling and planning are understood as the formulation and targeted transfer of rules and guidelines of behavior - such as workflow or centralization of decision making. According to this model, the scientist-advisor comes into contact with higher hierarchical levels, in order to examine the official goals, to clarify the issues regarding the design of the research and to submit a report to the client. It is assumed that the use of scientific results increases the security of planning in the organization, improves the decision-making basis and possibly enables statements about trends.

This focus on the naturalistic / scientific ideal of exact, empirical-quantitative science has certainly contributed to the establishment and consolidation of the subject. The general validity of the corresponding methodological procedures and standards was soon relativized through an intensified critique of the rational understanding of the organization. Modern science of organization, which developed in the 70s in the tradition of Herbert A. Simon (1976) and James G. March (1990), has left behind a fixation on the highest goals or meta-goals of organization. Although it requires the existence of strategic goals, hierarchy and formal rules, it sees these as - and this is where its argumentative strength lies - no more than ordinary means to achieve a purpose at the meta-level. Here, hierarchy and rules came to the fore as equal forms of structuring in addition to goal setting (Luhmann 1973).

This thought is based on empirical observations and research projects of various kinds. Thus, the representatives of the Human Relations movement showed that informal structures can be built in organizations and formal structures aimed at setting official goals can be reformed. Since the beginning of the 80's, the relevant literature has increasingly dealt with the so-called entrepreneurial or organizational culture, which is established on the other side of the formal structure and at the same time threatens to bury the efforts of management to achieve the goal. There have been cases in which funds have become independent and the organization has begun to develop goals / purposes for the funds just formed - and very successfully (Merton 1957). Organizations were finally described as a set of actors with their own rationality. These actors integrate official purposes / goals into their power games and a dynamic emerges, which destroys the concept of the organization as a single association with the goal.

What all these concepts and approaches of research have in common is that they go beyond a strict focus on formal representations of the goal-oriented organization (such as organization charts, written rules, formalized paths of command). The science of organization, in addition to formalized and correct events in the organization, increasingly has in mind the phenomena and structures that arise unintentionally and, accordingly, are difficult to correct or shape according to the goal. (Luhmann 2000).

Moving towards qualitative research on organization

Shifting the perspective of research to organizations as social systems with in principle unpredictable, but still specific interactions and interpersonal relationships has relativized the importance of quantitative methodology, including its engineering-scientifically marked model of transfer. In a conscious demarcation towards the positivist paradigm, scientists studying the organization today increasingly apply qualitative methods to reconstruct organizational events from the point of view of actors, to understand unexpected phenomena with as few premature decisions in terms of design and methods, and to make human behavior and action more accessible to procedural thinking. The goal of qualitative research is a less broad comparison of organizational mechanisms of action, and more penetration into the depth of an individual case. New details about institutions that are constantly being researched should enable the search for the “unknown in the seemingly known”, confront the researcher with “resistant” and non-selective data, and thus enable him to build an integrated theory close to the subject.

The intensive spread of qualitative methodology in the science of organization is based on the central arguments of the phenomenological tradition of research. Qualitatively oriented scientists attach special importance to the early knowledge of the classics that social reality should not be understood as an objective truth regardless of time and space. It is seen more as a result of collective and individual perception and interpretation and, accordingly, is investigated procedurally, ie in the form of communicative or acting sequences in everyday context (Glaser / Strauss 1993). The task of the empiricist, therefore, is not to isolate individual causality, but to reconstruct subjective perception and “understand” complex relationships. And the subjective perception of scientists is not considered a source of interference, but an integral part of the research process. From a phenomenological point of view, the scientist is only involved in the processes of interpretation and interaction of the organization. Since his research results constantly create new constructions of reality and semantic contexts, he inevitably participates in the constitution of the subject of his research (Flick / Kardorff / Steinke 2000: 23). Research and counseling meet where the development of concepts and methods in a dialogical approach are adapted to the needs of affected (co) workers, and various feedback in the research process (e.g. in the form of group discussions) enable the process of joint learning of scientists and members.

Where are the similarities of different qualitative methods of organizational science? As a feature, we should first emphasize the principle of openness, which is visible in all phases of the research process. In order to establish proximity to the subject [research], qualitatively oriented scientists apply non-standardized instruments or slightly standardized instruments in the raising phase (interviews of experts on active observation, but also on visualized discussion). The results are evaluated “compressed” or “typed” for example in a case or experience study; generalizing comparisons are, if any, only in the final stages of research. Another feature is the suitability of the subject to the methods. Decisive for their selection and evaluation is not the statistically mediated “measurement accuracy”, but the researched subject, its characteristics, its everyday context as well as the special issue of the study. The development of the present instrumentation of methods often stems from content considerations (Flick / Kardorff / Steinke 2000; Strauss 1991). Finally, the quality factors of qualitative research provide information about the characteristics of its instruments and methods. Based on their character, which depends on the subject and context, qualitative research avoids assessment according to the classical criteria of quantitative science that tests hypotheses. Instead of an exact check of validity, representativeness and reliability, there is a flexible system, which has in mind a smaller possibility of formalizing and standardizing research activities and instruments. The most frequently mentioned criteria are “comprehensibility”, which should be improved by detailed documentation, intercollegiate control and codified approaches (Lincoln / Guba 1985; Steinke 2000).

Spectrum of methods of qualitative research on organization

A certain primacy among the various methods, which in the meantime have found application in the field of organizational analysis, belongs to the qualitative interview. The open-ended questionnaire experienced its first breakthrough in the well-known Hawthorne studies, during which scientists switched to non-standardized oral interviews to increase the importance and authenticity of their results (Rosenstiel 2000b). Today, a (qualitatively) structured interview of experts is especially used in order to use the “professional and hidden knowledge” of professionals for exploratory scientific issues as well as for those who test hypotheses. In scientific projects with the intention of intervention, an important component is a group interview or group discussion. Free or thematic reflection among selected members of the organization has proved useful primarily in the planning and evaluation phases of measures (Rosenstiel 2000a). Finally, the empirical science of organization very often serves the analysis of documents and acts, e.g. when in the diagnosis phase the organization tries to approach the structures and processes of an institution using written sources (memoranda, contracts, descriptions of activities, etc.) or evaluates its effectiveness in the evaluation.

Scientists are currently expecting methodological innovations, among other things, from the wider application of hitherto “unused” non-standardized

procedures, ie. method. The content focus of empirical science on social phenomena in everyday events in the organization, on interactions, practices and discourses of members of the organization, creates the need for “naturalistic” and “contextual” data, which can be obtained using open and non-standardized instruments such as narrative interview or active observation. Comparisons for this method go far beyond the expensive stages of data collection and evaluation with their proximity to specific events and their approach to the implicit knowledge potential as well as the interpretations and assessments of the participants in the interaction. A special advantage of active observation is the almost perfect removal of barriers between scientists and the field of observation: in direct contact with the persons being studied, the scientist is able to collect, in addition to hypothetically assumed, completely unexpected knowledge about the natural behavior of the participants as well as that related to the situation (active observation). Similarly, a biographical-narrative interview, freed from strict question-answer schemes in favor of the narrative principle, unmasks extremely complex processes of establishing meaning and significance, producing images of oneself and the world in an organization in an individual case, for comparison, more effectively than standardized forms of interviews (narrative interviews). In addition to these open forms of observation and questioning, the widespread analysis of documents regarding “socially organized production and reception practices” around the internal recording process has not yet been used. Interpretive evaluation of “latent” communicative content, for example through qualitative content analysis, has so far been neglected in favor of a fact-oriented approach (Wolff 2000; artifacts).

Innovation is expected not only from a “bolder” approach to non-standardized methods, but also from the general flexibility of research strategies. As an expression of an increasingly experimental and unorthodox attitude in matters of research design as well as the role of scientists in the field of research, one can assess the growth of ethnographic studies in the science of organization, e.g. Helmers 1993). Their important characteristic in general is the focus on social events, communicative and interactive order in different groups. Ethnographic science concentrates on the dominant forms of giving meaning and understanding in the organization and is thus constantly closely connected with the phenomenological analysis of the world (Flick 2001). To research the everyday applied and modified rules of interaction and communication (the so-called ethnomethods according to Garfinkel 1967), the ethnographer needs a “co-presence of observers and events.” Longer stays in the field include social events, taking on a generally accepted role and building trust with respondents. The scientist decides on the use of the appropriate methodology depending on the situation and the case and subsequently reports on his experiences in the field protocol. At the same time, unplanned, random and individual moments of the process of ethnography research complimented the “art of fieldwork” but also provoked a critical comparison with journalistic techniques (Lüders 2000). In the field of organizational science, the ethnographic approach was

applied first in the study of work and occupations. Thus, even classical studies in the 1950s investigated changes in work on the scale of professional anatomy or the possibility of organizing class interests through active observations and open questionnaires. Today, primarily cultural research organizations resort to an ethnographic approach, if, for example, they approach the ceremonies and rituals, myths and taboos of an organization.

The basis for the growing "social acceptance" of pragmatism and flexibility in relation to research strategies is the discussion on the compatibility of qualitative and quantitative science conducted at the methodological level. Thus, prominent representatives of the American science of evaluation already in the 70's spoke out against epistemologically derived dogmatism in the choice of methods. In no case should theoretical premature decisions in the sense of a hypothetical-deductive or vice versa-holistic-inductive paradigm reflect the determinants of the research process; rather, instruments should be chosen according to the situation on the ground and the subject. Under different strategies of integration of methods, the combination of qualitative and quantitative procedures in the phases of generation and hypothesis testing prevails. Thus, in the mid-1950s, Barton and Lazarsfeld attributed special advantages to qualitative methods in field research and approaching hitherto unexplored areas (Barton / Lazarsfeld 1993: 41-89). In contrast, the preferred strategy in a qualitative "camp" is the simultaneous application of qualitative and quantitative procedures. This special form of method integration, also called "triangulation", serves the cumulative validation of research methods and results or the complementary elucidation of research subjects through different data and approaches to theory (Kelle / Erzberger 2000). Development possibilities are discussed primarily in terms of the latest strategies of parallel application. Thus, the newer science of organization tends to test the potentials of quantitative methods free of methodologically based guidelines - especially for preserving the internal validity and representativeness of causal conclusions. Their application in open design research, ie. related to research depending on the milieu and situation, research goals and local planning possibilities, is currently lacking (Lüders 2000: 393).

CONCLUSION

The intrinsic value of qualitative research and qualitative methods is underlined primarily by changes in the application of the subject. The science of organization has behind it phases of socio-technological understandings of counseling and planning, in which the predominantly economic or socio-psychological knowledge of experts is spread and transferred into practice. The failure of many technocratic intervention projects (for example in Western countries, as a result of the state's "humanization" program) was the reason why the main threads of organization science (except business administration, as well as parts of labor science and psychology) organizations) escaped the too narrow application of their knowledge. Uncontrolled constellations of interests

in the intervention process, uncontrollable borderline conditions or only strategic and instrumental handling of expert knowledge in the organization freed the crisis of a simple, engineering-scientific transfer model and introduced it back to scientific gain issues in the mid-1980s, and acquiring knowledge of empirical scientific projects.

In the 1990s, the science of organization became more open to the transfer of its results into practice. This opening was based on the belief that one should not start from the simple transfer of “real” scientific knowledge to “unlit” practice, but that the ways of sharing and forms of generating knowledge in companies, associations, administrations and hospitals should be known in their diversity. The scientific knowledge of experts is no longer superior to the competence of solving practitioners’ problems, but they are of the same rank as self-perception and an alternative way of interpretation.

At the same time, the emphasis on competence in solving problems in the organization and the preliminary reduction of the “second view” of the one who studies the organization and / or the advisor of the organization have a good basis at the level of luxury that can be given up. One organization cannot survive without the actions of the members of the organization, ie. without the “first glance” of the organization’s practitioners - managers would not make decisions, workers would not produce, and the sales department would not sell. Whether and to what extent the “second view” is logical for the organization depends on the situation. Excess reflection can confuse the organization and block its actions (Kühl 2000b).

Other branches of science and groups of advisors, meanwhile, have pushed the reflection of research results into the center as a process with its own rules, ways of functioning and perfidy. From the American science of evaluation and application comes the knowledge that research results in temporally and spatially determined processes of interpretation are processed and reformulated in detail depending on communication routines and business tradition, while knowledge of planning and management in the organization is finally not accepted. Systematic counseling emphasized that the relationship between a scientist or counselor and an organization is understood as a contact between two different systems. During the contact, “advisory systems” and “science-practice contact fields” are created, with the help of which communication between both self-referential systems is difficult to maintain. Organizational counseling approaches emphasize that the blind spots that exist in any organization are impossible in terms of “enlightening the organization about itself” can be discovered. Scientists and counselors must develop their own intervention practices, in order to expand the range of observations of the organization (Schnelle 2001).

It is not yet possible to assess whether this (new) opening of the science of organization in the direction of practice leads or will lead to “improvement” of management and consulting. It is clear, however, that there is a noticeable enrichment of the spectrum of qualitative methods in the empirical science of organization. Thus, in recent years, established research methods (organization

maps, visualized discussion, open space, etc.) have been increasingly taken over from organizational counseling, employee development or education and training, and are being developed as methods of empirical social science. It is interesting that its roots are often found in the early science of organization (e.g. the Human Relations movement in the tradition of Kurt Lewins), but that in the scientific context they have hardly been paid attention to for a long time. Their more intensive application in the newer science of organization can therefore be understood as a rediscovery of earlier scientific traditions. New reflexivity in the intersection of scientific strategies complements this multitude of methods: at the heart of scientific projects are increasingly practical problems observed by members of the organization and coercion to share, dialogue between scientists and studied institutions and the development of a mixture of methods specific to organization and problem. Science is understood as a social learning process during which it is not only aimed at transforming the field of practice into science, but also reactions to questions, methods and standards of science are accepted.

Finally, it can be concluded that three developments have significantly influenced the discussion of methods in the qualitative science of organization: parting from rational simplifications in understanding the organization, which has only created space for greater emphasis on qualitative methods; differentiation and diverse development of qualitative social science as the basis of scientific debate on methods; finally increased problematization of the transfer model, which leads to the opening of scientific research for methods in the field of staff development counseling and additional training. Further discussion of methods in the science of organization depends very much on the extent to which these three threads manage to merge.

LITERATURE

- Atteslander, P. (1996) Auf dem Weg zur lokalen Kultur. Einführende Gedanken. U: Whyte, W.F.: *Die Street Corner Society. Die Sozialstruktur eines Italienviertels*, S. IX-XIV. Berlin.
- Ayas, R., Bergmann, J. (Hg.) (2006) *Qualitative Methoden in der Medienforschung*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- Barton, A. H., Lazarsfeld, P.F. (1955) Some functions of qualitative analysis in social research. *Frankfurter Beiträge zur Soziologie I*, S. 321-361. Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt.
- Barton, A., Lazarsfeld, P. (1993) Das Verhältnis von theoretischer und empirischer Analyse im Rahmen qualitativer Sozialforschung. U: Hopf, C., Weingarten, E. (Hrsg.) *Qualitative Sozialforschung*, Stuttgart, S. 41-89.
- Bergmann, J.R. (1985) Flüchtigkeit und methodische Fixierung sozialer Wirklichkeit: Aufzeichnung als Daten der interpretativen Soziologie. *Soziale Welt*, Sonderband 3, S. 299-320. Göttingen: Schwartz.
- Blaikie, N.W. (1991) A critique of the use of triangulation in social research. *Quality and Quantity*, 25, 115-136.

- Blumer, H. (1973) Der methodologische standard des Symbolischen Interaktionsmus. U: Arbeits gruppe bielefelder Soziologen, (Hg.) Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit, s.80-146. reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Bloor, M. (1997) Techniques of Validation in Qualitative Research: A Critical Commentary. U: Miller, G.,Dingwall, R.(Hg.) *Context und Method in Qualitative Research*, S.37-50, London.
- Born, C., Krüger, H., Lorenz-Meyer, D.,(1996) *Der unentdeckte Wandel: Annäherung an das Verhältnis von struktur und Norm im weiblichen Lebenslauf*. Berlin edition Sigma.
- Bryant, A., Charmaz, K. (Hg.)(2007) *The Sage Handbook of Grounded Theory*. London: Sage.
- Campbell, D.T., Fiske, D.W. (1959) Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait-multimetod Matrix.*Psychological Bulletin*, 56, 81-105.
- Cicourela, A.V. (1975) *Sprache in der sozialen Interaktion*. Münchnen: List.
- Denzin, N.K. (1978) The Research Act. A theoretical Introduction to sociological Methods. New York: McGraw Hill (Prentice hall 1989).
- Denzin, N.K. (1989) *The research act: A theoretical introduction to sociological methods*. Englewood Cliffs, N.J. Prentice Hall.
- Denzin, N.K., Lincoln, Y.S. (Hg.) (1994b) *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, London: Sage.
- Denzin, N.K., Lincoln, Y.S. (2005) Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research. U: Denzin, N.K., Lincoln, Y.S. (Hg.) *Handbook of Qualitative Research*. S. 1-32. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Engler, S. (1997) Zur Kombination von qualitativen und quantitativen Methoden. U: Friebertshäuser, B., Prengel, A. (Hg.) *Handbuch Qualitative Forschungsmethoden in der Erziehungswissenschaft*, S. 118-130. Weinheim: Juventa.
- Erzberger, C. (1998) Zahlen und Wörter. Die Verbindung quantitativer und qualitativer Daten und Methoden im Forschungsprozess. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Fielding, N.G., Fielding, J.L. (1986) *Linking Data*. Beverli Hills: Sage.
- Flick, U. (1998) An Introduction to Qualitative Research. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Flick, U. (1989) Vertrauten, Verwalten, Einweisen – Subjektive Vertrauenstheorien in sozialpsychiatrischer Beratung. Wiesbaden: Deutscher Universitäts-Verlag.
- Flick, U. (1991) Triangulation. U: Flick, U., Kardoff, E. v., Keupp, H., Rosentiel, L.v., Wolf, S. (Hg.) *Handbook Qualitative Sozialforschung*, S.432-434. München: Psychologie Verlags Union.
- Flick, U. (1996) Psychologie des technisierten Alltags- Soziale konstruktion und Repräsentation technischen Wandels in verschiedenen kulturellen Kontexten. Opladen. Westdeutscher Verlag.
- Flick, U., Kardorff, E., Steinke, I., (2000) *Was ist qualitative Forschung? U: Qualitative Forschung. Ein Handbuch*. Reinbek bei Hamburg. S.13-29.
- Flick, U. (2001) Qualitative Sozialforschung – Stand der Dinge. U: *Soziologie*, Jg. 2. S. 53-56.
- Flick, U. (Hg.)(2006) *Qualitative Evaluationsforschung-Konzepte, Methoden, Anwendungen*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Flick, U. (2007) *Qualitative Sozialforschung – Eine Einführung*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Flick, U. (2008) *Triangulacion-Eine Einführung*. Wiesbaden: VS-Verlag für Sozialwissenschaft.

- Kvale, S. (1995) Validierung: Von der Beobachtung zu Kommunikation und Handeln. In: Flick, u.a. (Hrsg.) *Handbuch Qualitative Sozialforschung*. S.427-431. Weinheim, Basel.
- Garfinkel, H. (1967) *Studies in Ethnomethodology*, Englewood Cliffs, N.J. Prentice Hall.
- Glaser, B., Strauss, A.L. (1993) *Die Entdeckung gegenstandsbezogener Theorie: Eine Grundstrategie qualitativer Sozialforschung*, U: Hopf, C., Weingarten, E. (Hrsg.) *Qualitative Sozialforschung*. Stuttgart.
- Gerdes, K. (Hg.) (1979) *Explorative Sozialforschung*. Stuttgart: Enke.
- Gerhardt, U. (1995) Typenbildung. U: Flick, U., Kardorff, E. v., Keupp, H., Rosenstiel, L.v., Wolf, S. (Hg.) *Handbuch Qualitative Sozialforschung. Grundlage, Konzepte, Methoden und Anwendungen*. S.435-439. Weinheim: Psychologie Verlagsunion (2. Aufl.).
- Glaser, B.G., Strauss, A.I. (1967) *The discovery of grounded theory. Strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine. Bern. Huber.
- Goffman, E. (1973a) *Asyle-Über die soziale Situation psychiatrischer Patienten und anderer Insassen*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Helmers, S. (1993) *Ethnologie der Arbeitswelt. Beispiele aus europäischen und außereuropäischen Feldern*. Bonn.
- Hitzler, R., Honer, A. (1997) *Sozialwissenschaftliche Hermeneutik*. Opladen: Leske, Budrich.
- Jahoda, M. (1995) Nichtreduktionistische Sozialpsychologie- ein fast aussichtsloses Unternehmen zu faszinierend, um es unversucht zu lassen. U: Jahoda, M. *Sozialpsychologie de Politik und Kultur*. Graz. Wien.
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P., Zeisel, H. (1933) *Die Arbeitslosen von Marienthal*. Leipzig
- Johnson, P., Duberley, J. (2000) *Understanding Management Research*, London.
- Kardorff, E. (2000) Qualitative Forschung in der Rehabilitation. U: Koch, U., Bengel, J. (Hg.) *Handbuch de Rehabilitation*. S. 409-428. Berlin, New York, Heidelberg: Springer.
- Kelle, U. (1994) *Empirisch begründete Theoriebildung – Zur Logik und Methodologie interpretativer Sozialforschung*. Weinheim: Deutschen Studien Verlag.
- Kelle, U., Erzberger, C. (1999) Integration qualitativer und quantitativer Methoden: methodologische Modelle und ihre Bedeutung für die Forschungspraxis. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 51, 509-531.
- Kelle, U., Erzberger, C. (2000) Qualitative und quantitative Methoden: kein Gegensatz. U: Flick, U., Kardorff, E., Steinke, I. (2000) *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*. Reinbek bei Hamburg. S.299-309.
- Kieser, A. (1995) *Organisationstheorie*, 2. Aufl., Stuttgart/Köln/Berlin.
- Kühl, S. (2000a) Grenzen der Vermarktlichung. Die Mythen um unternehmerisch handelnde Mitarbeiter, U: *WSI-Mitteilungen*, Jg. 53, S. 818-828.
- Kühl, S. (2000b) Das Regenmacher-Phänomen. Widersprüche und Aberglaube im Konzept der lernenden Organization, Frankfurt a.M./New York.
- Keller, R. (2004) *Diskursforschung*. Wiesbaden: VS-Verlag.
- Kuhn, T. (1962) *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Lincoln, Y.S., Guba, E.G. (1985) *Naturalistic Inquiry*, Beverly Hills.
- Lüders, C. (1995) Von der teilnehmenden Beobachtung zur ethnographischen Beschreibung. U: König, E., Zedler, P. (Hg.) *Bilanz qualitativer Forschung*. Bd.2: Methoden, S.311-342. Weinheim.
- Lüders, C., Reichertz, J. (1986) Wissenschaftliche Praxis ist, wenn alles funktioniert und keiner weiß warum. Bemerkungen zur Entwicklung qualitativer Sozialforschung. *Sozialwissenschaftliche Literaturrundschau*, 12, 90-102.

- Lüders, C. (2000) *Beobachten im Feld und Ethnographie*. U: Flick, U., Kardorff, E., Steinke, I., (2000) *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*. Reinbek bei Hamburg. S.384-401.
- Luhmann, N. (1973) *Zweckbegriff und Systemrationalität. Über die Funktion von Zwecken in sozialen Systemen*. Frankfurt a.M.
- Luhmann, N.(1995) *Funktionen und folgen formaler Organisation*. Berlin.
- Luhmann, N. (1997) *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt a.M.
- Luhmann, N. (2000) *Organisation und Entscheidung*, Opladen.
- March, J.G. (1990) *Entscheidung und Organisation: Kritische und konstruktive Beiträge. Entwicklungen und Perspektiven*. Opladen.
- Merton, R.K. (1957) *Social Theory and Social Struktüre*, 2. Aufl., Glencoe.
- Mey, G. (2005) *Handbuch Qualitative Entwicklungspsychologie*. Köln: Kölner Studien Verlag.
- Morse, J., Swanson, J.M., Kuzel, A.J. (Hg.) (2001) *The Nature of Qualitative Evidence*. Thousand Oaks: Sage.
- Oevermann, U. (1999) *Zur Klärung der Begriffe Regel, Norm und Normalität in der analyse von bewusstsinsformationen*. Frankfurt a.M.
- Rosenstiel, L. (2000a) *Grundlagen der Organisationspsychologie*. Stuttgart.
- Rosenstiel (2000b) *Organisationsanalyse*. U: Flick, U., Kardorff, E., Steinke, I., (2000) *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*. Reinbek bei Hamburg. S.224-238.
- Scheele, B.,Groeben, N. (1988) *Dialog - Konsens - Methoden zur Rekonstrukcion Subjektiver Theorien*. Tübingen: Francke.
- Schnelle, W. (2001) *Moderrieren von Verständingungsprozessen*. Quickborn.
- Segler, T. (1981) *Situative Organisationstheorie – Zur Fortentwicklung von Konzeption und Methode*. U: Keeser, A. (Hg.) *Organisationstheoretische Ansätze*. München, S. 227-272.
- Silverman, D., (1985) *Qualitative Methodology and Sociology*. Aldershot: Gower.
- Simon, H. (1976) *Administrative Behavior. A Study of Decision-Making Processes in administrative Organizations*, 3. aufl., New York.
- Steinke, I. (1999) *Kriterien qualitativer Forschung. Ansätze zur Bewertung qualitativ-empirisch-er Sozialforschung*. Weinheim, München: Juventa.
- Steinke, I. (2000) *Güterkriterien qualitativer Forschung*. U: Flick, U., Kardorff, E., Steinke, I., (2000) *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*. Reinbek bei Hamburg. S.319-331.
- Strauss, A. L.(1991) *Grundlagen qualitativer Spzialforschung -Datenanalyse und Theoriebildung in der empirischen soziologischen Forschung*. München. Fink
- Tacke, V. (2001)(Hg.) *Organisation und gesellschaftliche Differenzierung*, Wiesbaden.
- Whyte, W.F.(1955) *Street Corner Society. Enlarged Edition*. Chicago: The University of Chicago Press. Berlin, New York: de Grueter.
- Wolff, S. (2000) *Dokumenten-aktenanalyse*. U: Flick, U., Kardorff, E., Steinke, I., (2000) *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*. Reinbek bei Hamburg. S.502-513.

Olja ARSENIJEVIC

Institute of Serbian Culture Pristina – Leposavic, Serbia

Victoria NIKOLAEVNA RYAPUKHINA

Technical University "V. G. Shukhov", Belgorod, Belarus

Polona ŠPRAJC

Faculty of Organizational science, Kranj, University of Maribor

KVALITATIVNA ISTRAŽIVANJA U ORGANIZACIONIM NAUKAMA

Sažetak

Kvalitativno istraživanje se poslednjih godina razvilo u jedno široko, ponekad gotovo nepregledno polje. U najrazličitijim disciplinama i predmetima je postalo deo edukacije o empirijskim metodama istraživanja. Paleta predmeta se proteže od sociologije preko psihologije do nauka o kulturi, vaspitanju, ekonomiji, kvalitativna istraživanja postala su deo savremenog marketinga, menadžmenta, organizacionih istraživanja. Pored osnovnih klasičnih predmeta, kvalitativno istraživanje nailazi na sve veću pažnju u primenjenim predmetima kao što su socijalni rad, nauka o nezi ili public health (javno zdravlje). Kvalitativno istraživanje je oduvek bilo usmereno ka praktičnoj primeni u svojim pitanjima i postupcima i tu zauzima važno mesto. U oblasti društvenih nauka u najširem smislu jedva da postoji polje istraživanja u kojem nema kvalitativnog istraživanja – pogotovo ako se pogled proširi na međunarodni nivo. Iako kritika, rezerve i predrasude prema kvalitativnom istraživanju nisu zanemeli, može se utvrditi da se ono etabliralo i konsolidovalo, dostiglo status paradigmatičke „normalne nauke“ („normal science“) u smislu Thomasa Kuhna.

Key words: kvalitativno istraživanje, triangulacija, menadžment, perspektive istraživanja.

CIP - Каталогizacija u publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

303.42
232.285
167/168
303.42:351.86

MEĐUNARODNI tematski zbornik *Primenjena istraživanja / [uredili i priredili Nedo Danilović, Dragan Tančić] = International thematic proceedings Applied researches : International thematic proceedings / [edited and prepared by Nedjo Danilovic, Dragan Tancic]. - Priština [i. e.] Leposavić : Institut za srpsku kulturu = Pristina [i. e.] Leposavic : Institut for Serbian Culture ; Beograd : Medunarodno udruženje metodologa društvenih nauka = Belgrade : International Association of Social Science Methodologists : Univerzitet "MB" : University "MB", 2021 (Pilot : Pi-press). - 451 str. : ilustr. ; 26 cm*

"... tematska međunarodna naučna konferencija održana je u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu, 15. novembra 2019. godine, na temu: Značaj primenjenih istraživanja za razvoj nauke i rešavanje problema prakse u savremenom društvu." --> Predgovor. - Tekst na više jezika. - Tiraž 150. - Str. 17-19: Predgovor / Nedo Danilović, Dragan Tančić, Milija Bogavac. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-89025-57-6

a) Методологија науке

COBISS.SR-ID 52174089

